

B. INST. ISTORIE
A. R. S. R.

II

12032

L

A. OȚETEĂ

RENAȘTEREA ȘI REFORMA

POPOARE
CULTURI
CIVILIZAȚII

Erasm de Rotterdam, Hans Holbein cel Tânăr

S. 2001 7

ACAD. ANDREI OȚETEA
RENAȘTEREA ȘI REFORMA

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ • BUCUREȘTI, 1968

Det. c. 7728

II 12032 L

Prefață	11
Introducere	15
 <i>Capitolul I</i>	
PROBLEMA RENAȘTERII	23
1. Originea noțiunii de „Renaștere“	23
2. Concepția lui Burckhardt	27
3. Istoria Renașterii după Burckhardt	29
4. Istoriografia economică despre Renaștere	35
Concluzie	37
 <i>Capitolul II</i>	
RENAȘTEREA ECONOMICĂ. ÎNCEPUTURILE CAPITALISMULUI .	41
1. Diviziunea muncii și manufactura	43
2. Concentrarea capitalului și aplicarea lui în industrie	49
3. Conflictul dintre capital și muncă	52
4. Emanciparea țăranilor	54
5. Rolul băncilor și al bancherilor	57
6. Depresiunea economică din timpul Renașterii	63
7. Întrebuințarea calculului și formarea tehnicii comerciale	69
8. Formarea spiritului capitalist	72
 <i>Capitolul III</i>	
DESCOPERIRILE GEOGRAFICE ȘI ÎNCEPUTUL EXPANSIUNII EUROPENE	76
1. Cauzele descoperirilor geografice	76
2. Circumnavigația Africii	81
3. Imperiul colonial portughez	84

4. Exploatarea imperiului colonial portughez	86
5. Drumul spre vest și descoperirea Americii	89
6. Cucerirea Lumii Noi	93
7. Imperiul colonial spaniol	100
8. Urmările descoperirilor geografice	104

Capitolul IV

FORMAREA STATELOR MODERNE	106
1. Instrumentele și metodele centralizării politice	107
2 Franța	113
3. Anglia	128
4. Spania	141
5. Statele din centrul și răsăritul Europei	147
Concluzie	155

Capitolul V

FORMAREA SISTEMULUI POLITIC EUROPEAN (1494—1559)	157
1. Principiul echilibrului și diplomației permanente	158
2. Expediția lui Carol al VIII-lea	161
3. Supremația Habsburgilor	167
4. Alianța Franței cu principii protestanți și cu turcii	171
5. Triumful echilibrului european	176

Capitolul VI

RENAȘTEREA INTELLECTUALĂ. UMANISMUL	179
1. Umanismul medieval	180
2. Începutul literaturii culte în limba populară	185
3. Umanismul civic	192
4. Sistemul de educație umanist	204
5. Academile	210
6. Umanismul erudit și critic	212
7. Restaurarea literelor grecești și a filologiei ebraice	215
8. Invenția tiparului	222
9. Începuturile istoriografiei moderne	224

Capitolul VII

UMANISMUL ÎN RESTUL EUROPEI	229
1. Umanismul francez	229
2. Umanismul în Germania	233

3. Umanismul în Spania și Anglia	238
4. Umanismul în centrul și răsăritul Europei	240
5. Renașterea științifică	244
 <i>Capitolul VIII</i>	
REFORMA	249
1. Originea Reformei	251
2. Cauzele economice și sociale ale Reformei	255
3. Cauzele politice și morale	263
4. Cauzele intelectuale	265
5. Doctrina protestantă	267
6. Propagarea doctrinei	276
7. Renașterea și Reforma	277
Concluzii	279
 <i>Capitolul IX</i>	
RENAȘTEREA ARTISTICĂ. ARHITECTURA ȘI SCULPTURA	283
1. Inovațiile	283
2. Condițiile de dezvoltare	288
3. Arhitectura	290
4. Sculptura	304
 <i>Capitolul X</i>	
RENAȘTEREA ARTISTICĂ. PICTURA	315
1. Școala florentină	317
2. Renașterea în nordul Italiei	330
3. Școala venețiană	337
4. Școala romană	344
5. Renașterea artistică în Franța	349
6. Renașterea artistică în Germania	350
7. Renașterea în Spania	352
8. Renașterea în centrul și răsăritul Europei	353
 C O N C L U Z I E	
	357
Rezumat în limba franceză	361
Indice general	367
Lista ilustrațiilor	395
Ilustrații	

**FOȘILOR MEI STUDENȚI
INCHIN ACEASTĂ LUCRARE
CARE LE APARTINE
PRIN INTERESUL MANIFESTAT
FAȚĂ DE RENAȘTERE.**

Autorul lucrării de față și-a făcut inițierea în istoria Renașterii cu o teză de doctorat în litere asupra istoricului florentin Francesco Guicciardini, susținută la Sorbona în 1926. Cursurile universitare ținute la Iași i-au permis să lărgescă mereu sfera de cercetare și să publice în 1941 o monografie intitulată *Renașterea și Reforma*. De atunci s-a lăsat atras de alte probleme, mai ales de cele de istorie românească. Cu această lucrare, el revine la subiectul său de predilecție, pe care, chiar absorbit de alte preocupări, nu l-a părăsit niciodată complet.

Lucrarea de față nu e o simplă reeditare a vechii monografii. Autorul a ținut seamă, pe cât i-au permis achizițiile tot mai numeroase ale marilor noastre biblioteci și ceea ce și-a putut procura singur, de rezultatul cercetărilor din ultimul sfert de veac care a schimbat radical poziția problemei Renașterii. Caracteristica principală a noilor cercetări e interesul dominant pentru istoria unor întreprinderi particulare, industriale, comerciale, bancare, agricole etc. Sursele documentare și metodele de interpretare ale acestor studii sînt altele decît cele aplicate istoriei economice generale, care nu se ocupă decît de structura externă a diferitelor forme de activitate economică. Monografiile consacrate unor întreprinderi particulare își concentrează atenția asupra problemelor practice de organizare, de conducere și de control și, prin metoda statisticii cantitative, caută să stabilească pe o durată mai lungă curba evoluției unei întreprinderi. Astfel s-a ajuns la o cunoaștere mai precisă a realității concrete și la o descriere mai exactă a spiritului capitalist în acțiune.

Concepția tradițională, care considera Renașterea ca o perioadă de avînt economic, e azi contestată pe baza rezultatelor acestor studii. Secolele XIV și XV apar ca o epocă de contracțiune și de stagnare, care a atins mai grav cele două clase dominante ale evului mediu, nobilimea și clerul. Istoriografia burgheză reacționară a găsit în această concluzie un nou argument în favoarea absorbției Renașterii în evul mediu. Istoriografia marxistă vede în criza economică și socială a secolelor XIV și XV criza regimului feudal însuși, iar în slăbirea bazei economice a nobilimii și clerului posibilitatea de a explica mai plauzibil ridicarea populației rurale, centralizarea statului, rolul micii nobi-

limi în expansiunea colonială, transferul centrului de activitate de la țară la oraș, asaltul nobilimii împotriva averilor bisericesti și noile relații dintre artiști și amatorii de artă.

În al doilea rând, studiile consacrate istoriei Florenței de la începutul secolului al XV-lea au arătat că umanismul civic, care a înnoit gândirea florentină, n-a fost rezultatul meditației unor umaniști de cabinet, ci expresia însuflețirii patriotice, care, în fața „tiraniei“ ducelui de Milano, a unit toate clasele societății și a descoperit în istoria Republicii romane pilde de eroism pentru apărarea libertăților civice și a independenței Republicii.

Studiul de față ține seama de toate aceste rezultate. În tot cursul elaborării lui, m-am bucurat de concursul devotat și judicios al foștilor noștri elevi, Șerban Papacostea și Florin Constantiniu, cercetători principali ai Institutului de Istorie al Academiei Republicii Socialiste România, Elena Bîlcu, șefa Serviciului de stampe al Bibliotecii Academiei R.S.R., m-a ajutat la alegerea ilustrațiilor cu caracter tehnic și economic. O datorie de recunoștință deosebită am contractat față de Ion Frunzetti, cercetător principal al Institutului de Istoria Artei, care ne-a fost de un prețios ajutor la completarea celor două capitole despre artele plastice. Tuturor le adresez cele mai vii mulțumiri.

Ediția a treia a acestei lucrări reia titlul de *Renaștere și Reformă* al ediției din 1941. Restabilind capitolul despre Reformă, am voit să satisfac dorința exprimată de mai mulți cititori care au cunoscut ediția întâia și care găseau că tabloul Renașterii a fost incomplet fără capitolul despre Reformă.

În adevăr, chiar pentru a înțelege exact destinul Renașterii și caracterul general al epocii, un capitol despre Reformă e indispensabil. Libera cercetare care era principiul fundamental al umanismului nu putea fi garantată atît timp cît biserica romano-catolică își păstra puterea ei de control asupra activității intelectuale, și nu o mînă de umaniști ar fi fost în stare să îngrădească sau să suprimă acest control. Reforma a contribuit la triumful gândirii libere și la secularizarea culturii, oferind opoziției contra Romei un program de luptă susceptibil de a coaliza toate clasele, deposedînd biserica romano-catolică de domeniile sale funciare și de privilegiile sale judiciare, și atacînd „centrul internațional al sistemului feudal care era biserica romano-catolică“.

În același timp, am căutat să țin seamă de noile direcții de cercetare și de interpretare care s-au afirmat de la ultimul război încoace și de rezultatele la care s-a ajuns. Și în acest domeniu, ca și în studiul Renașterii, s-a produs o reacțiune mai pronunțată contra concepției materialiste. Tendința de a prezenta Reforma ca un fenomen „esențialmente religios“, ca „o dramă a con-

științei europene“, de a-i nega caracterul de revoluție burgheză și de a o integra în procesul de dezvoltare a spiritualității catolice s-a accentuat și în studiul Reformei. Azi nu se mai vorbește de „Contrareformă“, ci de „Reformă catolică“.

Aceste constatări au determinat conținutul și forma noului capitol despre Reformă, care n-a reținut decât foarte puțin din capitolul ediției din 1941. Capitolul închinat Reformei e nou prin informația și prin structura sa, ca și prin analiza relațiilor Reformei cu Umanismul. Din imensa bibliografie a subiectului am ales ceea ce mi s-a părut mai caracteristic și mai nou și ceea ce s-a cristalizat în dezbaterile ultimelor congrese internaționale de istorie. La Congresul de la Viena (1965), două comisii s-au ocupat de viața religioasă la sfârșitul secolului al XV-lea și al XVI-lea și de relațiile dintre Umanism și Reformă. Concluziile referatelor prezentate sînt revelatoare pentru noua orientare a studiilor asupra Reformei. Aceste concluzii nu infirmă, ci dimpotrivă confirmă unitatea epocii Renașterii, căreia „Reforma lui Luther și Calvin“ i-a conferit caracterul de „revoluția nr. 1 a burgheziei“ (Marx-Engels, *Opere* vol. 21, p. 400).

A. O.

Din secolul al XV-lea pînă în zilele noastre, Renașterea n-a încetat de a figura pe ordinea de zi a cercetărilor și dezbaterilor istorice. Marcînd o etapă hotărîtoare în procesul de trecere de la evul mediu la epoca modernă, adică de la feudalism la capitalism, Renașterea a pus cele mai arzătoare probleme cu privire la organizarea societății și la drepturile omului. De aceea puține probleme au scos așa de puternic în evidență poziția de clasă a istoricilor care au abordat-o. Renașterea s-a dovedit un excelent reactiv pentru a descoperi tendințele dominante ale unei epoci. Ideea pe care istoricii unei generații și-au format-o despre Renaștere a fost în fond totdeauna determinată de încrederea pe care au acordat-o sau au refuzat-o progresului uman. Preferința sau aversiunea lor revelă poziția lor progresistă sau reacționară. Nu e o întîmplare că în zilele noastre s-a pornit o nouă ofensivă împotriva concepției care consideră Renașterea ca o epocă de progres în istoria culturii.

Această întoarcere nostalgică a forțelor celor mai reacționare spre evul mediu e o trăsătură caracteristică a societății capitaliste contemporane. Ceea ce aceste forțe nu iartă Renașterii e faptul de a fi proclamat, împotriva autorității papale, suveranitatea rațiunii de a fi restabilit încrederea omului în sine și în puterea sa creatoare și de a fi reabilitat natura umană, bună în esență și capabilă de progres.

Pentru a nega nu numai importanța, dar chiar și existența Renașterii, unii istorici au descoperit în evul mediu toate trăsăturile caracteristice ale Renașterii; alții au scos în evidență elementele medievale din cultura Renașterii. Astfel Renașterii nu-i mai rămînea nimic propriu; ea se confunda cu evul mediu. Nota comună a tuturor acestor autori e că ei tratează Renașterea din punctul de vedere al evului mediu.

Lipsită de orice semnificație originală, Renașterea apare astfel ca sfîrșitul evului mediu, deci ca un declin, nu ca începutul viguros și proaspăt al unei epoci noi.

Aceste confuzii sînt agravate de lipsa unei periodizări științifice. Cum se pot stabili limitele cronologice ale unui proces istoric a cărui durată diferă de la

o țară la alta și de la o disciplină la alta ? Numai materialismul istoric care adoptă ca criteriu de periodizare modul de producție predominant poate să stabilească formațiuni social-economice distincte și să scoată în relief elementele noi care apar în cadrul vechii orînduirii.

În consecință, istoriografia marxistă identifică Renașterea cu perioada de destrămare a feudalismului și de apariție a capitalismului, care în Italia se cuprinde între mijlocul secolului al XIV-lea și mijlocul secolului al XVI-lea. Baza economică a Renașterii a constituit-o emanciparea țăranilor, trecerea de la meșteșug la manufactură și de la supremația nobilimii feudale la dominația burgheziei. Capitalismul a rupt îngrădirile regimului feudal, a înlocuit ordinea statică a evului mediu cu una esențial dinamică și a transferat centrul vieții de la sat la oraș. „Întîlnim, scrie Marx, primele începuturi ale producției capitaliste, în mod sporadic, în unele orașe mediteraneene încă în secolul XIV și XV”¹. În secolul al XVI-lea, după marile descoperiri geografice, avîntul comerțului și formarea pieței mondiale „inaugurează istoria modernă a capitalului”².

Renașterea a început în Italia, fiindcă acolo a apărut mai întîi o intensă viață urbană, dar a fost un fenomen general european, care s-a produs pretutindeni unde capitalismul a triumfat asupra feudalismului.

Dezvoltarea industriei și comerțului scoate oamenii din izolarea economiei naturale, relațiile între diferitele regiuni ale unei țări se înmulțesc, piețele regionale se unesc într-o piață națională, orizontul intelectual se lărgeste. Bunăstarea păturilor superioare ale populației urbane crește și, o dată cu aceasta, se deșteaptă în oameni gustul de viață și încrederea în propriile lor forțe. Spiritul de inițiativă, realist și practic, care deosebește omul modern de omul medieval, e produsul acestor noi relații de producție, nu al descoperirii antichității clasice.

Noua clasă socială care se ridică, burghezia, pretutindeni unde triumfă, surpă supremația politică și economică a nobilimii feudale și supune intereselor ei de clasă politica comunității. Regimul feudal, anarhic, violent, risipitor și neprevăzător, e incompatibil cu interesele industriei și comerțului, de aceea e înlăturat. Administrația, justiția, finanțele sînt reorganizate în sensul intereselor burgheze. Statul e pus în serviciul noilor forțe economice și sociale, iar politica lui se emancipează de sub autoritatea bisericii. Politica regală de centralizare a statului a fost susținută de populația orașelor și de masele populare de la țară care aveau nevoie de ordine și de liniște. Legiștii francezi au susținut că, prin ungere, biserica a conferit monarhiei un caracter divin. Regele nu depinde direct decît de Dumnezeu ; el n-are să dea socoteală de

¹ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, București, Editura Politică, 1960, p. 713.

² Ibidem, p. 177.

faptele sale decât lui Dumnezeu. Din aceste principii, ei au tras concluzia că nici o putere din lume, temporală sau spirituală, nu are vreun drept asupra regatului Franței. Aceasta e declarația de independență a monarhiei franceze în fața papalității și imperiului, cele două puteri universale ale evului mediu.

Baza economică a acestor transformări e faptul că statul național e forma care corespunde mai bine condițiilor moderne de dezvoltare a capitalismului și a burgheziei. Pentru burghezie piața e o chestiune vitală. Ca s-o apere de concurența burgheziei altor state, ea o împrejmuește cu bariere peste care mărfurile străine nu pot pătrunde decât în condițiile voite de ea. Așa apare noțiunea, necunoscută în evul mediu, de *graniță* între state.

Astfel *Republica creștină*, care pretindea să unească toată creștinătatea sub autoritatea papii și împăratului, se desface în state naționale : Franța, Anglia și Spania. Față de situația din evul mediu, aceasta înseamnă o revoluție politică.

În noile state naționale, limba curții înlocuiește limba latină și dialectele locale, și devine limba națională. Reforma protestantă introduce limba populară și în biserică. În sfârșit, o ultimă trăsătură care ne permite să măsurăm distanța dintre Renaștere și evul mediu : o nouă idee despre război și pace. Rabelais se ridică împotriva statelor centralizate care, după ce și-au rezolvat dificultățile interne, au căutat să-și extindă puterea asupra altor state și, la sfârșitul secolului al XV-lea, s-au angajat în nesfârșite războaie pentru cucerirea Italiei. „Nu mai e timpul de a cuceri astfel regate, scrie el... Și ceea ce saracinii (arabii) și barbarii numeau odinioară vitejie, noi numim azi tîlhărie și cruzime“. Idealul cavaleresc de vitejie și onoare, prin care nobilimea feudală își justifica privilegiile sociale, nu mai e pentru umanistul Renașterii decât barbarie și cruzime. Din suferințele războaielor aproape neîntrerupte a răsărit, în secolul al XVI-lea, ca și în zilele noastre, ideea modernă a păcii, ca supremă aspirație a maselor populare.

Formarea statelor naționale duce în chip fatal la emanciparea societății de sub autoritatea Romei — cu sau fără schismă — și la constituirea unor biserici naționale. Existența statului laic e incompatibilă cu sistemul de imunități și de privilegii ale bisericii catolice și cu amestecul papii în afacerile interne ale statului. Autoritatea publică, concentrată în mâinile suveranului, nu admite nici un control străin asupra supușilor săi. Mai mult, ea caută să facă din biserică un instrument de guvernare. Statul modern a favorizat apoi dezvoltarea unei culturi laice și naționale, care a restrîns și în domeniul spiritual autoritatea bisericii.

Dar nu numai vechea poziție a bisericii e contestată, creștinismul însuși e atacat în esența lui intimă. Umanismul florentin se ridicase deja contra dogmei păcatului originar și contra doctrinei care făcea din viața pămîntească

„o vale a plingerii“. Cu toată ortodoxia lui teologică, Dante nu s-a putut resemna să așeze, așa cum cerea dogma catolică, pe înțelepții și eroii antichității în infern, numai fiindcă n-au fostbotezați. Două secole mai târziu, un umanist francez, Maigret, proclama că: „Un păgîn care are intenția de a urma rațiunea e mîntuit, chiar dacă nu a fostbotezat“.

Rațiunea mai presus de credință, de tradiție, de autoritatea bisericii — iată marea idee la care duc toate investigațiile asupra Renașterii. Proclamarea suveranității rațiunii e o protestare contra ascetismului medieval, contra principiului autorității, contra tuturor procedeeilor care violentează natura, și o apoteoză a vieții pămîntești, care merită să fie trăită pentru ea însăși, cu toate durerile și bucuriile ei. Ea e în același timp recunoașterea superiorității „vieții active“ asupra „vieții contemplative“, din care biserica făcuse supremul ideal de perfecțiune creștină.

Astfel, transformările de ordin economic, politic, social și religios au determinat o revoluție intelectuală și artistică. Cugetarea rupe cadrele înguste ale filozofiei medievale, se leapădă de metodele sterpe ale scolasticii, proclamă suveranitatea rațiunii împotriva tradiției și ia din nou în cercetare marile probleme ale existenței și moralei. Ea se simte destul de puternică pentru a întemeia știința exclusiv pe experiență și pe rațiune. În același timp, o literatură nouă și o artă, de o bogăție și strălucire ne mai atinse, caută să prindă și să eternizeze diferitele aspecte ale omului și ale naturii. Valoarea și însemnătatea operelor pe care această artă le-a produs stau în conținutul lor ideologic progresist, în realismul și umanismul lor.

Esența gîndirii Renașterii e revolta împotriva dictaturii spirituale a bisericii. Umaniștii întorc spatele la tot ce e „ceresc“, pentru a nu se ocupa decît de ce e pămîntesc. Potrivit expresiei lui Roger Bacon, „ei studiază știința în marea carte a naturii“.

Observația și experiența permit lui Leonardo da Vinci să întemeieze mecanica, să cerceteze legile mișcării, echilibrului și căderii corpurilor, să întrevadă legea gravitației și să reducă sunetul și lumina la forme ale mișcării fizice. El a întrezărit evoluția geologică, a făcut disecții pe cadavre și a întemeiat anatomia comparată. El a construit canale în Lombardia și a turnat tunuri pentru Ludovic Maurul. Leonardo a fost cel mai mare dintre spiritele universale ale Renașterii, iar metoda experimentală ilustrată de el a fost aplicată de toți aceia care au însemnat ceva în istoria Renașterii. Medicul german Bauer, numit Agricola, s-a făcut miner și a trăit între mineri pentru a studia mineralogia. Chirurgul francez Ambroise Paré își întemeiază obstetrica pe disecția femeilor care au murit însărcinate. El nu disprețuiește nici învățămîntul clasicilor, dar, în caz de contradicție, el nu șovăie să condamne tradiția în numele experienței. Prin această metodă, Copernic a descoperit „revoluțiile corpurilor cerești“, iar Galilei a stabilit legea gravitației universale.

Așa se constituie o nouă concepție despre știință și o metodă modernă de cercetare care înseamnă una din cele mai importante cuceriri ale spiritului uman. Știința a încetat de a mai constitui o comoară de cunoștințe, dată prin revelație o dată și pentru totdeauna, pentru a deveni cunoașterea dobândită prin studiul omului și naturii, la care fiecare generație își aduce contribuția sa. Această concepție despre știință a însemnat o adevărată revoluție intelectuală.

Pe lângă o nouă concepție despre știință, Renașterea a adus o nouă idee despre societate și despre arta de a o governa. Din observație și din practică, ca și din studiul lui Titus Livius, Niccolò Machiavelli a construit un sistem care rezumă experiența și gândirea politică a timpului său. Problema centrală spre care converg toate ideile lui o constituie formarea și conservarea statelor.

Principiile lui Machiavelli nu se lasă condus decît de rațiunea de stat, adică de principiul că, atunci cînd e vorba de interesele statului, decizia nu se inspiră decît din motive politice. Dreptate, onoare, jurămînt, morală nu sînt respectate decît dacă sînt necesare și utile. Rațiunea de stat a inspirat practica oamenilor politici din toate timpurile.

Machiavelli nu a inventat nici perfidia, nici trădarea, nici crima politică. Dar el a dedus din practica politică un precept teoretic, o normă de valoare universală, și a adus o dovadă decisivă pentru secularizarea gândirii.

Mai rămîne să spunem un cuvînt despre concepția pe care Renașterea și-a făcut-o despre artă ; și aici, între spiritul religios și spiritul laic e o deosebire esențială. Pentru evul mediu lumea este creația lui Dumnezeu ; pentru Renaștere, ea este opera muncii, prevederii și organizării omenești. Această concepție atinge, după inginer, în primul rînd pe artist. De altfel, în timpul Renașterii, inginerul și artistul sînt una și aceeași persoană : Leon Battista Alberti, Leonardo da Vinci, Michelangelo au fost ingineri, arhitecți, sculptori, pictori, scriitori.

Arta devine profană prin destinația și temele ei. Pentru a satisface nevoile de confort și de eleganță ale noii societăți, arta se laicizează. Artiștii împodobesc orașele cu monumente care atestă bogăția și puterea noii clase burgheze și traduc în forme plastice noul ideal de viață. Ca și umaniștii, artiștii nu mai consideră lumea în funcție de ideea mîntuirii, ci ca un nou cîmp de activitate și de plăcere pentru om. Arta nu mai urmărește scopul de propagandă religioasă, ci de reprezentare a vieții prezente și de proslăvire a naturii și a omului.

În locul artei empirice și sacramentale a evului mediu, Renașterea a făcut să triumfe concepția unei arte realiste și savante. Pentru Leonardo da Vinci, pictura e o problemă intelectuală, în sensul că ea presupune studiu, experiență și reflecție. Pentru a realiza frumosul, artiștii caută să stabilească legea proporțiilor „matematice“ ale clădirilor, ca și ale corpului omenesc, după formula armoniei propusă de geometrul Luca Pacioli în tratatul său despre *Proporțiile*

divine. Frumusețea, așa cum a definit-o, potrivit acestor teorii, Leon Battista Alberti, constă în armonia tuturor părților, încît, în fața unei opere de artă, spectatorul să aibă impresia că nu poate nici adăuga, nici suprima, nici schimba nimic, fără să distrugă armonia ansamblului. Criteriul perfecțiunii e deci necesitatea : impresia precisă că opera nu poate fi altceva decît ceea ce este.

Sculptura și pictura se emancipează de sub autoritatea bisericii și caută să reprezinte din ce în ce mai fidel natura și omul. Statuile încetează de a mai fi elemente constructive ale arhitecturii religioase și devin independente.

Reprezentarea nudului e una din inovațiile Renașterii care marchează cel mai limpede deosebirea față de concepțiile evului mediu. Clasele dominante ale evului mediu, nobilimea și clerul, erau ostile reprezentării nudului. Ele voiau ca fiecare om să fie reprezentat în costumul caracteristic condiției sale. Ideea că individul e forță autonomă care poartă în sine motivele acțiunii sale și mijloacele de a o realiza a dus la glorificarea forței și frumuseții corporale. În afară de aceasta, noua societate burgheză vrea să vadă corpul omenesc, fără costum distinctiv, în jocul liber al forțelor sale naturale. „Nudul, ca și moartea, e democratic“, spunea papa Pius al II-lea.

Cultura artistică al nudului corespunde, în literatură, ideii de umanitate și aspirației către democrație. Idealul unei culturi pur umane duce în chip logic la negarea tuturor privilegiilor care diferențiază pe oameni după naștere și rang.

Dar, pentru a combate „filozofia supranaturalului“, umaniștii au nevoie de sprijinul unei noi autorități pe care s-o poată opune autorității bisericești. Funcția aceasta a îndeplinit-o antichitatea clasică. Umanismul oferă baza unei culturi laice, în acord cu stadiul la care ajunsese burghezia. Antichitatea a dat idealurilor burgheze girul autorității ei și a oferit modelul unei culturi laice, întemeiată pe rațiune. Dar, cu tot respectul ei pentru antichitate, Renașterea n-a atribuit moștenirii antice o valabilitate canonică. Gîndirea greco-latină reprezenta maximum din ceea ce se putea realiza, pînă la vremea aceea, cu ajutorul rațiunii. Renașterea nutrea ambiția nu numai de a o ajunge, ci chiar de a o depăși.

Astfel, numai pornind de la transformările sociale și politice, determinate de apariția capitalismului, se poate ajunge la o interpretare unitară și organică a Renașterii.

Spiritul laic, pozitiv și raționalist, care deosebește omul modern de omul medieval și pe care-l regăsim în toate domeniile vieții moderne, e produsul noii clase burgheze și nu al culturii umaniste, bazată pe studiul literaturii clasice. Literatura clasică ar fi rămas literă moartă, dacă spiritul Renașterii nu i-ar fi insuflat o nouă viață. Renașterea este expresia noii societăți pe care a produs-o la începuturile sale capitalismul. Acesta a creat condițiile materiale pentru emanciparea spiritului în toate domeniile de activitate politică, științifică, literară și artistică. El a creat *Renașterea*.

Cultura socialistă revendică cuceririle Renașterii ca pe o moștenire care a constituit o etapă importantă pe drumul spre cunoașterea naturii și a omului, spre progresul material și cultural, spre o literatură și o artă realiste.

Renașterea a rupt limitele vechiului *orbis terrarum*, a pus bazele comerțului mondial și ale industriei manufacturiere, a format statele naționale, a asigurat triumful limbilor „vulgare“, a pus capăt dictaturii spirituale a bisericii și a creat o artă și o literatură de inspirație hotărît realistă și laică. Prin aceasta, Renașterea a fost în adevăr, cum spunea Engels, „cea mai mare răsturnare (*Umwälzung*) progresistă din cîte trăise omenirea pînă atunci“³.

³ Fr. Engels, *Dialectica naturii*, E.S.P.L.P., București, 1954, p. 5.

PROBLEMA RENAȘTERII

„Problema trebuie pusă în așa fel încât să poată fi rezolvată“

H. ABEL

Noțiunea de *Renaștere*, atât de sugestivă prin aspirațiile și nădejtile pe care le evocă, a avut, din secolul al XV-lea pînă în zilele noastre, cele mai diverse semnificații. Fiecare epocă i-a atribuit un conținut diferit, după interesele și prejudecățile sale dominante. Istoria diferitelor interpretări ale Renașterii rezumă evoluția studiilor care i-au fost consacrate și relevă substratul social al reacțiunilor pe care le-a provocat¹.

1. ORIGINEA NOȚIUNII DE „RENAȘTERE“

În înțelesul actual de perioadă istorică, noțiunea de Renaștere datează abia de un secol. Primul care a întrebuițat-o în acest sens a fost istoricul francez Jules Michelet. El a intitulat volumul al VII-lea din *Istoria Franței*, consacrat secolului al XVI-lea, *La Renaissance* (1855) și i-a definit conținutul prin formula celebră: „descoperirea lumii, descoperirea omului“. Michelet a făcut astfel din Renaștere o perioadă istorică, distinctă de evul mediu, i-a fixat limitele cronologice (valabile pentru Franța) la secolul al XVI-lea și a aplicat-o Europei întregi. Prin aceasta, Michelet a marcat un moment decisiv în evoluția concepției despre Renaștere.

¹ Pentru istoriografia Renașterii, vezi: W. K. Ferguson, *La Renaissance dans la pensée historique*, Paris, 1950; D. Cantimori — E. F. Jacob, *La periodizzazione del Rinascimento nella storia d'Italia e in quella d'Europa* (X Congresso internazionale di scienze storiche), Roma, 1955; Franco Simone, *Le Moyen Âge, la Renaissance et la critique moderne*, în „Revue de Littérature comparée“, XVIII (1938); J. Huizinga, *Le problème de la Renaissance*, în „Revue des cours et conférences“, 30 dec. 1939; Abel Lefranc, *Diverses définitions de la Renaissance, ibidem*, XVIII (1910); Hans Baron, *Renaissance in Italien. Literaturbericht* în „Archiv für Kulturgeschichte“, XVII (1927), XXI (1931); Delio Cantimori, *Sulla storia del concetto di Rinascimento*, în „Annali della R. Scuola Normale Superiore di Pisa“, serie III (1932), 229—268; P. V. Kristeller, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Rome, 1956.

Succesul prodigios al termenului și al definiției lui Michelet se datorește însă operei istoricului elvețian Jacob Burckhardt: *Cultura Renașterii în Italia* (1860). Burckhardt a adoptat definiția lui Michelet, dar a precizat-o și a adîncit-o. El a explicat geneza Renașterii prin îmbinarea geniului poporului italian cu spiritul antic și a descoperit trăsătura fundamentală a epocii în triumful individualismului, ale cărui manifestări le-a urmărit în toate domeniile vieții, dar mai ales în litere și arte. Concepția lui Burckhardt a făcut epocă și, timp de o jumătate de veac, a dominat istoriografia burgheză, determinînd orientarea și spiritul cercetărilor asupra evului mediu și asupra Renașterii.

Expresiile *rinascita*, *renaissance*, *reformatio* erau cunoscute încă din secolul al XV-lea, dar se aplicau la formele intelectuale și artistice ale culturii, considerate autonom și distinct unele de altele, și asociate cu cultura antică. De la Petrarca la Machiavelli și Erasmus, Renașterea s-a definit ca o restaurare a antichității clasice după o lungă perioadă de decădere și întuneric. Un umanist francez, Nicolas Bourbon, a exprimat puternic acest contrast: „Pînă acum noi am trăit ca niște orbi, conduși de orbi. Noi n-aveam în minte decît silogisme întortocheate, sofisme de tot felul, prostii anoste, vorbe goale, fumuri și nebunii. Dar acum au căzut acești monștri și pe căi minunate adevărul s-a coborît din nou pe pămînt“. Umaniștii Renașterii au avut impresia că ei trăiesc în mijlocul unei epoci de aur, în care descoperirea antichității clasice a împrăștiat întunecimile „gotice“. „Vîrsta de aur — scrie filozoful florentin Marsilio Ficino — a scos din nou la lumină artele liberale, mai înainte complet întunecate: gramatica, elocvența, pictura, sculptura, muzica. Și toate acestea la Florența!“

În lecția sa de deschidere la Universitatea din Wittenberg, în 1518, Filip Melanchthon exclamă: „Ferice de noi, dacă, din mila lui Dumnezeu, studiile adevărate vor renaște!“ Studiile adevărate erau, evident, studiile clasice.

Contrastul dintre viața nouă a Renașterii și letargia evului mediu a fost puternic reliefat de primul biograf al artiștilor italieni, Giorgio Vasari, care a scris istoria artei italiene, de la „renașterea artelor“ pînă în 1560. Vasari începe istoria artelor cu Giotto prin care, la sfîrșitul secolului al XIII-lea, „maniера bizantină s-a stins și a început una nouă“. Imitînd natura, Giotto „redescopertă și reinvie arta aproape moartă“, de aceea „a meritat să fie numit discipolul naturii și nu al altora“. Pasajul acesta dovedește că Vasari nu atribuia renașterea artelor influenței antichității: după el, Giotto a reînnoit pictura studiînd natura, nu imitînd pe cei vechi.

În Franța, de asemenea, cuvîntul *la renaissance* era rîspîndit înainte ca Michelet să-l fi aplicat secolului al XVI-lea. Montesquieu a vorbit de „renașterea vechiului drept francez“ (*la renaissance de notre vieux droit français*), iar Voltaire a salutat în epoca lui Francisc I „renașterea literelor pînă atunci disprețuite“ (*la renaissance des lettres jusqu'alors méprisées*). Toate aceste ex-

presii se raportează la un gen de activitate particulară și restrînsă (religie, arte, litere, științe) și înseamnă restaurare, reînflorire, reînviere, impuls nou de viață.

Imaginea care stă la baza tuturor acestor expresii derivă din fondul mistic-religios pe care biserica l-a sădit în sufletul maselor populare pentru a le face să spered că, dacă bunurile acestei lumi nu sînt pentru ele, în lumea cealaltă distribuția se va face altfel. Ideea unei renașteri după moarte răsponde nevoii de iluzii care să facă suportabilă „valea plîngerilor” și să-l consoleze pe om, oferindu-i „realizarea fantastică a ființei sale” dincolo de mormînt. De această idee se leagă și credința în revenirea vîrstei de aur, mitul păsării-fenix, legenda apei tinereții și diversele forme ale unei renașteri după moarte. Noul Testament, prin episodul învierii lui Iisus din mormînt și prin ideea că moartea e condiția necesară a reînvierii, a făcut din „renaștere” o idee familiară pentru orice creștin.

Un pas mai departe s-a făcut cînd Italia a secularizat termenul, dîndu-i o accepțiune politică și națională. Pentru italieni, renașterea antichității clasice era restaurarea trecutului lor național. Florența s-a proclamat totdeauna cu mîndrie fiica Romei. Nici în celelalte state italiene, chiar în timpul republicilor urbane din secolele XII și XIII, cu tot particularismul îngust al perioadei feudale, nu se stînsese ideea că, în timpul romanilor, a existat o altă viață, mai largă, mai puternică și mai glorioasă, atestată de ruinele monumentelor și de mărturiile scriitorilor. Această viață a fost distrusă de barbari; artele, literele și științele au fost părăsite și Italia a trecut printr-o epocă de decădere, pînă cînd descoperirea literelor antice în secolul al XIV-lea a împrăștiat întunecimile „götice”. Flavio Biondo, unul din cei mai învățați istorici din secolul al XV-lea, începe istoria declinului Imperiului roman cu anul 410, cînd Roma a fost ocupată de vizigoți. Istoria lui Machiavelli începe, de asemenea, cu invazia „barbarilor”, dar el nu se interesează atît de soarta Imperiului roman, cît de însemnătatea noilor puteri, imperiul și papalitatea, care se ridică și de care Italia trebuia să țină seamă.

Noțiunea de renaștere apare deci în corelație cu ideea evului mediu, considerat ca o perioadă de barbarie și de întuneric, care, pentru umaniști, desparte antichitatea de vremea lor.

Ideea că gloria trecutului, întunecată de invaziile „barbare”, poate fi adusă din nou la lumină și credința că vechile comori de frumusețe și adevăr pot fi reconstituite din manuscrisele vechi au dat un nou și puternic imbold studiilor clasice. De la Petrarca încoace, învățații s-au întors cu încredere și cu însuflețire spre scriitorii antici și, din contactul cu literatura antică, înțeleasă tot mai bine din generație în generație, a rezultat conștiința deosebit de prețioasă că vremurile se schimbă și că icoana adevărată a unei epoci poate fi

reconstituită din documentele contemporane. Așa s-a născut concepția istorică modernă.

Tot ca o urmare a acestei noi experiențe, prezentul s-a înfățișat sub forma unei *restaurări*. După perioada de decădere care durează de la invazia „barbarilor”, prezentul trebuie să fie o perioadă de reînnoire, de reînflorire, de renaștere.

Nu e de mirare că umaniștii din secolele XV și XVI s-au servit de această imagine ori de câte ori voiau să exprime transformarea care se petrecea sub ochii lor. Înсуflețirea lor în fața antichității era atât de mare, încât și-au închipuit că o lume întreagă răsare din antichitatea regăsită, că o nouă eră începe cu ei. „Cu zilele noastre începe o nouă epocă”, scrie un umanist francez, Fichet, în 1472, pentru a se felicita de avântul pe care l-a luat studiul literelor clasice.

Reînflorire, restaurare, reînnoire, revelație, reformă, renaștere, iată termenii de care se servesc de cele mai multe ori martorii oculari ai revoluției culturale care se săvârșesc la sfârșitul secolului al XV-lea. Amintiri biblice, legendare și politice se combină pentru a forma și răspîndi concepția unei treceri bruște de la o stare de lucruri la alta, cu desăvîrșire nouă.

Începînd cu secolul al XVI-lea, fiecare perioadă istorică și-a marcat tendințele specifice prin poziția pe care a luat-o față de Renaștere. Curentul clasic din secolul al XVII-lea și filozofia raționalistă din secolul următor, care reprezentau ideologia burgheziei în ascensiune, erau de acord să condamne evul mediu și să salute în Renaștere restaurarea literelor clasice și zorile vremurilor moderne.

Revoluția burgheză din Franța a măturat societatea aristocratică și a repudiat gustul clasic. După căderea lui Napoleon, supraviețuitorii vechiului regim au găsit în *Geniul creștinismului* lui Chateaubriand expresia tuturor resentimentelor lor împotriva revoluției și un sprijin ideologic în încercarea de a reabilita creștinismul și autoritatea bisericii. Filozofii raționaliști din secolul al XVIII-lea asociaseră creștinismul cu barbaria, cu absurditatea și cu obscurantismul; Chateaubriand își propuse să dovedească că, „dintre toate religiile care au existat vreodată, religia creștină e cea mai poetică, cea mai umană, cea mai favorabilă libertății, artelor și literelor, că lumea modernă îi datorează totul”.

Romantismul sentimental, care i-a urmat în perioada Sfintei Alianțe, a re-luat și dezvoltat aceste idei, făcînd din evul mediu un parapet, de la adăpostul căruia adepții lui și-au lansat săgețile împotriva „erezilor” moderne. Romanticii reacțiunii care vedeau în evul mediu o epocă de autoritate și de ordine — o pavază împotriva erezilor și a revoluțiilor — de creație a catedraleselor

gotice și a poemelor epice nu puteau considera Renașterea decât ca o aberație, generatoare de anarhie și de apostazie.

Lupta burgheziei franceze împotriva reacțiunii a determinat, la mijlocul secolului al XIX-lea, o înflorire extraordinară a studiilor istorice. Reprezentanții ideologiei burgheze au făcut din istorie un arsenal de arme în lupta lor împotriva reacțiunii. Thierry și Guizot au descoperit lupta de clasă și au denunțat în nobilimea feudală pe urmașii cuceritorilor barbari care au aservit populația galo-romană. Privilegiile nobilimii erau înfățișate ca produse ale cuceririi și violenței. De pe această poziție, evul mediu nu putea apărea decât ca o epocă de barbarie și de uzurpare violentă, iar Renașterea ca o reacțiune împotriva tuturor instituțiilor și ideilor evului mediu. Calea spre reabilitarea Renașterii, în spiritul umanistilor din secolele XV și XVI, era deschisă.

2. CONCEPȚIA LUI BURCKHARDT ²

Jacob Burckhardt a lărgit noțiunea Renașterii la sfera și însemnătatea unei perioade culturale, i-a fixat precis limitele, i-a accentuat caracterul unitar și i-a definit conținutul prin două elemente principale: *umanismul* și *arta*. Ideea originală a lui Burckhardt e că Renașterea s-a produs, în Italia, din unirea geniului italian cu spiritul antic. Rezultatul cel mai însemnat al acestei uniri e individualismul, care deosebește omul modern de tipul medieval. Pe când omul medieval nu se poate afirma decât în cadrul unei colectivități: corpo-

² Jacob Burckhardt s-a născut la Basel, la 25 mai 1818, din familia unui pastor protestant. Tatăl său ar fi vrut ca el să se dedice carierei preoțești și, în 1837, Jacob a început efectiv să studieze teologia, dar o călătorie în Italia i-a trezit adevărata vocație, aceea a istoriei artei. În 1839, a trecut la Universitatea din Berlin pentru a urma cursurile lui Leopold Ranke și ale lui Franz Kugler, unul din întemeietorii studiului științific al istoriei artei.

Întors la Basel în 1844, el a fost numit profesor de liceu, apoi titular al catedrei de istorie și de istoria artei de la universitate. În 1872, universitatea din Berlin i-a oferit catedra lui Ranke, care ieșise la pensie. Dar Burckhardt nu s-a îndurat să părăsească universitatea orașului său natal și a rămas pe loc s-o servească pînă la sfîrșitul vieții. A murit în 1897.

Principalele lui opere: *Die Zeit Constantins des Grossen* (1853), în care înfățișează destrămarea civilizației vechi și absorbirea ei în civilizația creștină; *Der Cicerone* (1855), conceput ca un ghid metodic al turistului, pe care-și propunea să-l inițieze „în înțelegerea și savurarea operelor de artă ale Italiei”, e, de fapt, o istorie a artei italiene, scrisă cu gust, vioiciune și deosebită competență; *Die Cultur der Renaissance in Italien* (1860), operă pe care se întemeiază gloria lui Burckhardt, a cunoscut pînă azi mai mult de 20 de ediții și a fost tradusă în toate limbile de mare circulație; *Griechische Kulturgeschichte* (4 vol.) rupe cu concepția neumanistă despre civilizația greacă.

rația, biserica sau statul, omul modern e individualist, fiindcă nu se bizuie decît pe propriile sale puteri pentru a-și realiza scopul în viață.

Iată cum explică Burckhardt procesul de individualizare a omului medieval în Italia :

„În caracterul republicilor și principatelor stă, dacă nu unica, fără îndoială principala cauză a căreia i se datorește faptul că italienii, mai mult decît alte popoare, s-au transformat în oameni moderni și au meritat să fie socotiți fiii întîi născuți ai Europei prezente.

„În evul mediu, cele două laturi ale conștiinței — aceea care reflectă în sine lumea externă și aceea care redă imaginea vieții interne a omului — erau ca înfășurate într-un vâl comun... Vălul era țesut din credință, din ignoranță copilărească, din iluzii deșarte ; privite prin el, lumea și istoria apăreau în culori fantastice, dar omul nu avea valoare decît ca membru al unei familii, al unui popor, al unui partid, al unei corporații, cu viața căroră viața lui se confunda. Italia, cea dintîi, a sfîșiat acest vâl și a considerat statul și toate lucrurile pămîntești dintr-un punct de vedere obiectiv ; dar, în același timp, se trezesc în italian conștiința de sine și sentimentul valorii sale personale sau, subiectiv, omul se transformă în individ și se afirmă ca atare“. Burckhardt adaugă în notă : „Să se noteze expresiile *uomo singolare*, *uomo unico*, pentru a exprima cele două grade majore ale dezvoltării individuale“.

În formarea și emanciparea omului modern, antichitatea a jucat, după Burckhardt, un rol de călăuză ; de aceea *Cultura Renașterii în Italia* acordă o atenție deosebită studiilor clasice.

„Înzînd să se smulgă din lumea fantastică a evului mediu, cultura nu putea trece brusc, prin mijloace empirice, la cunoașterea lumii fizice și morale. Ea avea nevoie de un ghid, și pentru această funcție se oferî antichitatea clasică, cu comoara ei de adevăruri obiective, evidente în toate domeniile spiritului. Din ea s-au luat, cu recunoștință și cu admirație, formele și materia și, pentru un timp, s-au constituit din ele esențialul oricărei culturi“.

Dar ceea ce, după același autor, constituie adevărata superioritate a culturii Renașterii e faptul că s-a exprimat mai ales în artă. Burckhardt a studiat Renașterea din punctul de vedere al istoricului artei, care consideră arta ca suprema încoronare și justificare a oricărei culturi. După criteriile artistice s-a făcut și delimitarea în timp a epocii : Renașterea lui Burckhardt ține de la Giotto și Dante pînă la Michelangelo, adică de la începutul secolului al XIV-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea.

La un rezultat asemănător a ajuns, în același timp și independent de Burckhardt, filologul german *Georg Voigt*. În cartea sa, apărută în 1859, *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums* (Reînvierea antichității clasice), al cărei titlu nu e decît circumscrierea germană a termenului *Renaissance*, Voigt explică cultura Renașterii prin descoperirea antichității clasice. Transformările economice și politice nu prezintă pentru el nici un interes. Cartea sa se întee

meiază exclusiv pe documentele literare, mai ales latine, ale umaniștilor, interpretate după regulile criticii filologice, din punctul de vedere al autenticității și exactității textului. Concepția lui, deși asemănătoare cu a lui Burckhardt, n-a avut înfuriere decât asupra unui cerc restrâns de specialiști.

Burckhardt a compus un tablou admirabil coordonat despre civilizația Renașterii în Italia, ceea ce practic nu se putea realiza decât prin procedeele artei, în dauna realității istorice. Concentrând, în vederea efectului urmărit, trăsăturile caracteristice ale perioadei, el n-a reținut, dintre documentele disponibile, decât ceea ce-i ilustra teza și, nesocotind cronologia, a redus la extrem sensul evoluției istorice. El a făcut din Renaștere un fenomen static, izolat în spațiu și timp, în contrast cu epoca precedentă și cu civilizația celorlalte țări, deci un fapt neistoric. În concepția lui Burckhardt, o prăpastie separă Renașterea de evul mediu și Italia de restul Europei. Astfel Renașterea apare ca „o floare răsărită brusc în deșert“.

Deși n-a ignorat importanța vieții urbane, el n-a studiat structura social-economică a Renașterii și n-a înțeles că, în condițiile unei societăți împărțite în clase, toată ideologia — inclusiv literele și artele — e determinată de condițiile sociale ale epocii.

Dar chiar din punctul de vedere al „istoriei culturii“, tratată de pe poziții idealiste, Renașterii lui Burckhardt i s-a adus, cu bună dreptate, învinuirea de a fi ignorat cuceririle științei în secolul al XVI-lea și de a nu fi apreciat cum trebuia importanța istoriografiei umaniste.

Cultura Renașterii în Italia e produsul unor impresii artistice și proiecția în trecut a valorilor subiective și a aspirațiilor autorului. Burckhardt a fost un diletant de geniu, care n-a căutat în spectacolul pe care i-l oferea Renașterea decât un prilej de desfătare estetică.

Cu toate acestea, puține opere istorice au exercitat o influență mai puternică și mai durabilă decât aceea a lui Burckhardt. Timp de o jumătate de secol, pînă la începutul secolului al XX-lea, toate cercetările asupra Renașterii au pornit de la concluziile lui Burckhardt, considerate ca rezultate definitiv cîștigate pentru știință. Individualismul a servit ca criteriu principal pentru determinarea conținutului Renașterii și pentru stabilirea limitelor ei cronologice.

3. ISTORIA RENAȘTERII DUPA BURCKHARDT

Concepția lui Burckhardt care vedea în triumful individualismului esența Renașterii postula ca orice afirmare a unei puternice individualități, precum și orice manifestare de viață nouă în literatură, artă și politică, să fie considerate

ca o dovadă de Renaștere. Conformându-se acestui postulat, istorici ai artei au coborât originile Renașterii pînă în secolul al XIII-lea. Walter Pater a mers și mai departe. Opera sa *The Renaissance* (1877) cuprinde analiza nuvelei franceze *Aucassin et Nicolette*, datînd de la sfîrșitul secolului al XII-lea, în spontaneitatea și grația căreia autorul vede o manifestare a Renașterii.

Henry Thode a identificat începuturile Renașterii cu mișcarea franciscană. Interesul lui pentru Francisc din Assisi (1182—1226) a fost trezit de Ernest Renan, care a văzut în întemeietorul ordinului franciscanilor o personalitate originală, „neatînsă de lepra scolasticii“ și opusă caracterului general al societății și religiei medievale.

Henry Thode a dezvoltat această idee în *Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance* (Francisc din Assisi și începuturile artei Renașterii, 1885) și a făcut din călugărul de la Assisi nu numai precursorul, ci și cauza primară a Renașterii, formulînd o concepție radical deosebită despre esența ei. În locul unei Renașteri logice și raționale, el a înfățișat tabloul unei epoci de credință proaspătă și intensă care a reinnoit arta. Pentru Henry Thode, Renașterea începe cu Francisc din Assisi.

Marele număr de biserici, masa enormă a operelor de artă care i-au fost închinată și legendele care s-au format în jurul călugărului de la Assisi au revelat lui Thode „legătura misterioasă dintre Francisc din Assisi și Giotto, dintre esența și conținutul franciscanismului și arta primitivilor italieni“. Așa a luat naștere teoria care reduce la mișcarea franciscană originea Renașterii.

Individualismul puternic al lui Francisc din Assisi, susține Thode, s-a manifestat sub forma unei arzătoare iubiri de Dumnezeu, de oameni și de natură. *Il Poverello*, cum îi spune și azi poporul italian, devine centrul de cristalizare a tendințelor care duc la emanciparea individului, la crearea unei noi poezii și la presimțirea libertății gîndirii. Natura nu mai e socotită ca o forță dușmănoasă, ci ca revelație vizibilă a divinității. Sentimentul intim al fraternității universale, individualismul și realismul naiv eliberează arta de influența bizantină și o îndreaptă spre observarea naturii și a omului. Artă e expresia cea mai înaltă a Renașterii, dar literatura și știința își au, de asemenea, izvorul în mișcarea franciscană. Tendința misticismului franciscan de a ieși din sfera pur religioasă, pentru a atinge esența omului și idealul unei culturi mai libere, a format mentalitatea care singură permitea oamenilor să înțeleagă antichitatea clasică.

Emanciparea spiritului laic nu se datorește deci, cum susține Burckhardt, influenței antichității clasice, descoperită în timpul Renașterii, ci dezvoltării creștinismului. Influența antichității asupra artei Renașterii n-a fost decît exterioară și s-a redus la o instrucție formală.

Cartea lui Thode n-a depășit cercul istoricilor artei. *Vie de Saint François d'Assise* (1893) a lui Paul Sabatier a răspîndit cultul franciscan în păturile largi ale publicului cititor.

Fără să se preocupe de raportul mișcării franciscane cu Renașterea, Sabatier a descris, cu simplitate și căldură, viața lui Francisc din Assisi, iubirea lui pentru toate făpturile și pentru frumusețile naturii, independența lui față de autoritățile laice și ecleziastice și intensitatea vieții interioare care se revarsă în poezie și evlavie. Dar, relevând aceste calități, Sabatier a făcut din Francisc din Assisi un om modern care a introdus un element nou în biserica medievală. Concluzia lui Sabatier vine deci în sprijinul tezei lui Henry Thode.

Teza lui Thode cu privire la originile franciscane ale Renașterii n-a fost acceptată de istorici. Robert Davidsohn și Walter Goetz³ au arătat că evlavia lui Francisc din Assisi reprezintă nu epoca modernă, ci religia medievală. Concepția lui era opusă materialismului societății urbane din care a ieșit civilizația Renașterii. Renașterea se distinge de evul mediu nu prin emoție religioasă, ci prin percepția directă, obiectivă, a realității.

De la teoria franciscană a lui Thode și Sabatier nu mai rămânea decât un singur pas pentru a destrăma complet noțiunea tradițională a Renașterii. Louis Courajod, în *Leçons professées à l'École du Louvre* (1888), susține că stilul gotic, al cărui idealism era în plină decadere la sfârșitul secolului al XIII-lea, s-a regenerat singur prin întoarcerea la natură, fără să fi avut nevoie de ajutorul Italiei și al antichității clasice. Noua societate franceză, de esență urbană, sprijinită de puternica monarhie centralizată a dinastiei Valois, aspira către o artă nouă, mai puțin idealistă și mai practică. Germenii acestei arte au fost aduși de artiștii flamanzi care lucrau la Paris în secolul al XIV-lea și dezvoltăți apoi de artiști francezi. Realismul lor rezumă tot așa de bine esența Renașterii nordice, ca individualismul pe aceea a Renașterii italiene. Mai mult, susține Courajod, mișcarea generală care avea să constituie stilul desăvârșit al Renașterii — al celei nordice, ca și al celei italiene — a pornit din Flandra și din nordul Franței, și ea n-a datorat nimic antichității clasice. Abia după ce au intrat — cu Ghiberti, Donatello și Brunelleschi — în acest curent de idei și cu ajutorul esteticii clasice care a temperat naturalismul clasic, italianii — nu „primii“, cum spunea Burckhardt, ci „ultimii născuți“ ai Renașterii — au izbutit să-și întrecă predecesorii.

O puternică reacție împotriva Renașterii s-a produs în epoca imperialismului. Curentele de idei ce dominaseră în secolul al XIX-lea au fost expresia unei epoci de securitate, de progrese tehnice, de pace și de prosperitate, care inspirase burgheziei credința în eternitatea orînduirii capitaliste și în puterea suverană a individului. Amenințată de progresele proletariatului și ale materialismului dialectic și istoric care, pătrunzînd în mase, a devenit o forță materială, burghezia întoarce spatele tuturor curentelor de idei, pe care le

³ R. Davidsohn, *Geschichte von Florenz*, vol. II, Berlin, 1908, p. 122 și W. Goetz, *Franz von Assisi und die Entwicklung der mittelalterlichen Religiosität* „Archiv für Kulturgeschichte“, XVII, 1927, pp. 129—149.

sustinuse în epoca sa de ascensiune, și caută salvarea în misticismul religios, care neagă valoarea rațiunii și autonomia individuală, sau în teoriile rasiale care justifică cucerirea, dominația și exploatarea popoarelor mai slab dezvoltate, de rasele pretins superioare.

Pentru a minimaliza importanța Renașterii sau chiar pentru a-i nega existența, istoriografia burgheză s-a străduit să dovedească că tot ce e nou în Renaștere se afla deja în evul mediu. Renașterea devine astfel o simplă prelungire a evului mediu; mai mult, o decădere și un sfârșit.

Atacurile cele mai violente și mai sistematice vin din partea bisericii catolice, ceea ce e de înțeles, întrucât raționalismul Renașterii era incompatibil cu sistemul ei dogmatic și cu autoritatea papală. Mai neașteptat în aceste atacuri e faptul că și unii protestanți, la care se alătură și ortodoxul Berdiaev, sînt de acord să vadă în Renaștere originea crizei religioase din zilele noastre.

Întoarcerea nostalgică la evul mediu, cînd biserica romano-catolică domina gândirea oamenilor și menținea masele populare în supunere și resemnare, e o trăsătură caracteristică a crizei capitalismului contemporan.

Ceea ce catolicismul nu iartă Renașterii e faptul de a fi proclamat suveranitatea rațiunii, de a fi creat „splendida imagine a personalității umane, inviolabilă, immanentă și autonomă, și, în sfârșit, bună în esență” și de a fi proclamat că ea se poate realiza fără intervenția bisericii.

Atît timp cît umanismul Renașterii n-a atacat direct autoritatea bisericii și s-a mărginit să afirme autonomia omului și libertatea individului în sfera creației culturale, în știință, în litere și în artă, biserica l-a tolerat. „Din păcate — scrie filozoful ortodox N. Berdiaev, *Spre o nouă epocă* (Londra, 1949) — Renașterea a început să susțină că omul e autonom și să sape o prăpastie între om și eternul adevăr al creștinismului. În acest fapt constă eroarea lui și principalul izvor al tragediei istoriei moderne. Proclamîndu-se el însuși Dumnezeu, omul s-a dezumanizat”⁴.

Teza ortodoxului Berdiaev e reluată de catolicul Karl Adam, în *Spiritul catolicismului* (New York, 1954) care de asemenea impută individualismului Renașterii separarea omului de Dumnezeu. „Noi am ajuns captivi în propriile noastre ziduri, incapabili să devenim oameni întregi și deplini. Categoria umanitate a devenit străină spiritului nostru. Noi am gîndit și am trăit în categoria noi înșine”.

Individul autonom care nu se bizuie decît pe rațiune și pe experiență e produsul Renașterii și el a dus la adevărata criză a vremii noastre — susține protestantul Stanley R. Hooper, în *Criza credinței* (Londra, 1947). „Greșeala Renașterii a fost că a supraestimat libertatea și puterea omului în istorie”.

⁴ Herbert Weisinger, *The Attack on the Renaissance in Theology Today*, în „Studies in the Renaissance” vol. II, New York, 1955.

La corul detractorilor Renașterii se alătură filozofi care, pentru a salva orînduirea capitalistă de primejdia comunismului, ar vrea să supună din nou societatea autorității bisericești. Un filozof italian, Bruno Nardi, a susținut că, dacă vrem să ajungem la originile filozofiei moderne, trebuie să coborîm dincolo de perioada Renașterii, la evul mediu. Pentru filozoful american, G. Sarton, *Știința în Renaștere* (Chicago, 1929), umaniștii Renașterii au însemnat „un indiscutabil regres atît din punct de vedere filozofic, cît și științific”. Filozoful francez neotomist, Etienne Gilson, *Umanism medieval și Renaștere* (Paris, 1932), conchide în stilul teologilor: „Renașterea, așa cum ne-a fost descrisă, n-a fost evul mediu plus omul, ci evul mediu minus Dumnezeu, și tragedia e că, pierzînd pe Dumnezeu, Renașterea avea să piardă omul însuși”⁵.

Motivul profund al aversiunii pentru Renaștere și al predilecției pentru evul mediu e deci dorința de a subordona orice problemă teologiei, de a supune gîndirea controlului bisericii și de a închide orice cercetare între zidurile unei ordini prestabilite și eterne.

Un atac mai subtil și mai perfid împotriva Renașterii vine din partea unor istorici burghezi care, fără a nega formal existența Renașterii, o prezintă ca o simplă prelungire a evului mediu, în care ei descoperă toate trăsăturile caracteristice Renașterii. Căutînd să dovedească cu orice preț continuitatea neîntreruptă a evului mediu, peste perioada Renașterii, ei nesocotesc tot ce e nou și original, tot ce constituie individualitatea proprie a acestei perioade, pentru a nu scoate în relief decît ceea ce e vechi, perimat sau retrograd, ajungînd astfel la înglobarea Renașterii în evul mediu. Giuseppe Toffanin a făcut din umanism un curent catolic menit să apere biserica împotriva individualismului ieșit din particularismul democratic al comunelor italiene din secolul al XIII-lea. După Toffanin, umanismul clasic al Italiei a fost o mișcare catolică ortodoxă, fiindcă s-a pasionat pentru lumea antică și pentru cultura latină încarnată în lumea romană. Astfel, umanismul și catolicismul s-au confundat.

Dimpotrivă, literatura în limba „vulgară” era expresia democrațiilor urbane, în care erezia sfida biserica. La Dante însuși, „iubirea de limba plebee își datora nașterea unei stări de spirit comunitar și virtual eretic”. Din această societate urbană democratică s-a născut individualismul Renașterii, nu din umanismul care era universalist. Toffanin laudă biserica, fiindcă a favorizat întoarcerea la latina clasică, care constituia o barieră între cultură și popor. După

⁵ „La différence entre la Renaissance et le moyen âge n'est pas une différence par excès mais par défaut. La Renaissance telle qu'on nous la décrit, n'est pas le moyen âge plus l'homme, mais le moyen âge moins Dieu...” *Ev. Gilson, Humanisme médiéval et Renaissance*, în „Les idées et les lettres” Paris, 1932, p. 192.

el umaniștii au făcut din clasicism o pavăză a ortodoxiei și moralei, și au luptat energic contra individualismului eretic al literaturii populare ⁶.

Preferința pentru latina clasică față de limba lui Dante, numai fiindcă prima a fost o barieră a ortodoxiei catolice împotriva limbii italiene ca instrument al culturii populare, dă măsura reacționarismului obscurantist al autorului.

Tezele lui Toffanin au fost combătute și de istorici și de filozofi. B. Croce le-a tratat ca sofisme ale unui autor care a uitat sensul cuvintelor întrebunțate.

Studiul literaturilor medievale în limba populară a confirmat acest punct de vedere. Este incontestabil că dezvoltarea literaturilor naționale nu se putea explica decât ca o evoluție naturală, nu ca efectul unor influențe străine.

Dar, din această constatare, adversarii nordici ai Renașterii italiene au tras concluzia că tradiția medievală s-a prelungit peste Renaștere pînă în epoca modernă și că forța creatoare a lumii moderne a fost evul mediu. Prin aceasta se contesta orice originalitate Renașterii italiene și orice influență antichității clasice. Francezii, și mai ales germanii, au descoperit în trecutul lor național toate elementele noi ale Renașterii și, inversînd termenii concepției lui Burckhardt, au explicat chiar și Renașterea italiană prin infuziunea singelui german în principalii reprezentanți ai acesteia.

Henry Chamard în *Originile poeziei franceze a Renașterii* (Paris, 1932) vede rădăcinile Renașterii franceze în spiritul galic și în spiritul cavaleresc, care s-au dezvoltat prin literatura în limba populară și au dat naștere spiritului Renașterii, fără să provoace o ruptură cu evul mediu.

Aceeași orientare intelectuală, dar și mai puternic accentuată, se manifestă în studiile lui Kuno Franke (*Personalitatea în literatura germană înainte de Luther*, Cambridge Mass., 1916), care a descoperit primele mărturii ale individualismului în poemele epice din secolele XII—XIII. Pe lângă conștiința colectivă a nobilimii, aceste poeme exprimă sentimentul demnității personale, conștiința individuală și intensitatea vieții personale. În secolele următoare, conceptul cavaleresc s-a democratizat sub influența burgheziei ascendente. Scriitorii din această perioadă, impregnată de tradiția medievală, sînt adevărații purtători ai viitorului, nu imitatorii servili ai antichității care au întors spatele tradițiilor naționale și limbii populare, și au împărțit societatea în două clase de oameni : „educați” și „needucați”.

Teoriile care au descoperit în caracterul și spiritul național originea Renașterii au inspirat în Germania lucrări care atribuiau origine germană și medievală Renașterii italiene și au dus la afirmarea superiorității absolute a rasei germane și la interpretarea întregii evoluții a civilizației occidentale prin prisma acestui factor biologic ereditar. Renașterea italiană însăși a fost declarată opera energiei creatoare a rasei germane : „Marii italieni ai Renașterii

⁶ Giuseppe Toffanin, *Che cosa fu l'umanesimo*. Florența, p. 134, citat după W. K. Ferguson, *op. cit.*, p. 316.

s-au născut toți, fie în nordul saturat de sînge longobard, galic sau franc, fie în extremul sud germano-elenic”⁷.

Caracteristică în această privință e teza lui Carl Neumann care în *Byzantische Kultur und Renaissance* (Stuttgart, 1903), neagă Renașterii italiene și antichității clasice orice putere de creație. Această putere constituie apanajul popoarelor nordice. Cultura occidentală a fost de la început pur germană. Cultura bizantină a conținut în evul mediu toate elementele antichității clasice, cărora li se atribuie meritul de a fi produs Renașterea, și totuși Bizanțul n-a cunoscut Renașterea și nu putea s-o cunoască, fiindcă i-a lipsit infuziunea regeneratoare a sîngelui german care, împreună cu creștinismul, a creat civilizația occidentală. Tradiția creștină și pretinsa barbarie a germanilor au fost forțele vii care, în cursul evului mediu, s-au contopit dînd naștere omului nou, realist, care prin Francisc din Assisi și prin marii realiști din secolul al XV-lea au creat civilizația Renașterii. Opera lui Brunelleschi, Ghiberti și Donatello reflectă sensul nordic al realității, naturii și omului, și nu pretinsa putere înnoitoare a antichității clasice. Teoria lui Neumann e un exemplu caracteristic al aberațiilor la care poate duce concepția superiorității rasei germane.

La concluzii asemănătoare, întemeiate pe superioritatea creatoare a evului mediu, a ajuns, dar în favoarea primatului francez, suedezul Johann Nordström, *Moyen âge et Renaissance* (Paris, 1933).

4. ISTORIOGRAFIA ECONOMICA DESPRE RENAȘTERE

În general, istoricii economiști au ignorat Renașterea ca perioadă istorică distinctă, iar cînd au adoptat termenul n-au făcut decît să mărească confuzia atît prin spiritul idealist în care au tratat-o, cît și prin limitele cronologice în care au încadrat-o. După Werner Sombart, forța creatoare care a determinat evoluția capitalismului modern a fost spiritul capitalist care și-a făcut apariția către sfîrșitul secolului al XV-lea și s-a manifestat mai întîi și mai puternic la evrei. Max Weber a descoperit originile capitalismului în ascetismul laic al puritanismului calvinist și în vocația profesională justificată religioasă.

Aceste teorii au provocat, între cele două războaie mondiale, discuții aprinse, din care au ieșit discreditate. Dar accentul pus pe spiritul capitalist și constatarea că acest spirit s-a manifestat mai întîi și mai puternic în Italia și în Țările de Jos au permis să se stabilească o corelație între individualismul

⁷ H. St. Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, München, 1899, vol. I, p. 7.

economic generat de dezvoltarea economiei în aceste țări și individualismul Renașterii formulat de Burckhardt.

Paralel cu discuțiile teoretice asupra originii capitalismului modern, cercetările unui mare număr de istorici economiști au acumulat un material imens care aștepta să fie cuprins într-o nouă sinteză, dar al doilea război mondial, întrerupând legăturile între specialiștii țărilor beligerante, a împiedicat realizarea acestor sinteze, iar când pacea a fost restabilă, atmosfera generală era schimbată.

Mai întâi, concepția idealistă care căuta originile capitalismului și ale Renașterii în apariția spiritului capitalist a găsit tot mai puțini adepți, în urma discreditului istoriei intelectuale (*Geistesgeschichte*) care conferise Germaniei, între cele două războaie mondiale, primatul în gândirea și erudiția istorică. În al doilea rând, o tendință nouă, corespunzătoare deplasării echilibrului de forțe din lagărul imperialist, s-a produs și în domeniul istoriografiei marcând supremația S.U.A. Această tendință și-a găsit expresia în așa-numita *business history*⁸. Spre deosebire de vechile istorii economice, numite instituționale, care tratau comerțul, industria, finanțele și agricultura în general, din punctul de vedere al formelor și manifestărilor exterioare, *business history* și-a concentrat atenția asupra unor întreprinderi particulare: o bancă, o firmă comercială sau industrială, o mare exploatare agricolă.

Business history nu se deosebește de istoria economică instituțională numai prin obiectul, ci și prin metoda ei. Vechea istorie economică se întemeia mai ales pe statutele și regulamentele corporațiilor, pe ordonanțele urbane, pe tratatele de comerț, pe legislația publică. Principalele surse de care se servește *business history* sînt memoriile și scrisorile oamenilor de afaceri, registrele notariale și vamale, precum și toate mărturiile care arată modul de organizare și conducere a întreprinderilor. Studiind comerțul, industria și agricultura dinăuntru, aceste lucrări au corectat adesea generalizările istoriei economice instituționale, care se refereau la organizarea exterioară a întreprinderilor.

Business history concentrează atenția asupra procedeele tehnice și asupra caracterului întreprinderilor, de care istoria instituțională nu se ocupă. Proiectînd lumina asupra unui cerc mic, ea a scos în relief amănunte precise și a stabilit distincții ignorate de istoriile generale. Faptul că marile firme comerciale și bancare combinau operațiile de comerț, de zărafie și de credit, și faptul că operau cu banii încredințați lor de un mare număr de deponenți, cărora le plăteau dobîndă, au îngreuiat, pînă la aceste studii particulare, încercarea de a defini operațiile de bancă și de a distinge limpede rolul caselor

⁸ Exemple: Arm. Saporì, *I libri degli Alberti del Giudice*, Milano, 1952; F. G. Lane, *Andrea Barbarigo, Merchant of Venice (1418—1449)*, Baltimore, 1944; R. de Roover, *A Florentine Firm of cloth Manufacturers*, „Speculum”, 1941; E. Sabbe, *Histoire de l'industrie linière en Belgique*, Bruxelles, 1945 etc.

de bancă, ce acordau împrumuturi de stat, de acela al lombarzilor care făceau cămătărie mărunță pe gaj⁹.

Monografiile consacrate unor întreprinderi sau unor aspecte particulare ale acestora au dus la rezultate importante. Mai întâi, ele au adus o informație concretă și precisă, care a permis îndreptarea unor greșeli, și au acumulat material pentru noi sinteze. În al doilea rând, concentrând atenția asupra problemelor legate de gestiunea afacerilor, asupra procedeelelor mercantile și bancare, asupra metodelor de organizare și de conducere ale întreprinderilor industriale și asupra condițiilor în care au apărut relațiile de producție capitaliste, *business history* a constatat o schimbare atât de radicală la sfârșitul secolului al XIII-lea și la începutul secolului al XIV-lea, în Italia și Țările de Jos, încât s-a putut vorbi de o adevărată revoluție în modul de producție, care a marcat prima etapă în evoluția viitoarelor întreprinderi capitaliste.

În al treilea rând, acumulând date statistice, *business history* a aplicat criteriile cantitative în interpretarea faptelor istorice, căutând să surprindă tendința și gradul de schimbare în populație, prețuri, volumul producției și al schimbului, orientarea comerțului (de pildă, declinul bălciurilor din Champagne și stabilirea unor relații directe între Mediterana și Marea Nordului, în urma înăsprii concurenței).

Concentrându-și efortul asupra studiului monografic al întreprinderilor particulare și scoțind în relief importanța acestora pentru înțelegerea dezvoltării istorice, *business history* nu face în fond decât să justifice capitalismul, bazat pe întreprinderea particulară, și să-și creeze o nouă armă ideologică împotriva comunismului.

Dar, cu toată tendința ei reacționară, această istorie a acumulat un material informativ nou și important, pe baza căruia materialismul istoric poate da o explicație mai nuanțată și mai precisă cu privire la geneza Renașterii.

CONCLUZIE

Burckhardt și urmașii săi au considerat Renașterea mai ales din punct de vedere artistic și literar. Ei au stabilit bariere arbitrare între diferitele forme de activitate umană și le-au explicat pe fiecare în parte prin afirmarea individualismului. Dar de unde vine acest individualism, această sete nepotolită de a trăi și de a cunoaște, această pasiune de cercetare și de analiză, aspirația

⁹ Wallace K. Ferguson, *Recent Trends in the Economic Historiography of the Renaissance*, în „Studies in the Renaissance”, New York, 1960.

către libertate și adevăr, încrederea în propriile lor forțe și optimismul cuceritor al oamenilor Renașterii ? Răspunsul satisfăcător nu-l găsim decît în marxism. „Cînd, după noaptea întunecoasă a evului mediu, științele renasc dintr-odată cu o vigoare nemaivăzută, începînd să se dezvolte miraculos de rapid, această minune se datorește tot producției“¹⁰. Cuceririle tehnice fac posibilă trecerea de la economia feudală la cea capitalistă. Noile cerințe erau provocate de nevoile tinerei burghezii.

Dar factorul economic, care în ultimă instanță e cel hotărîtor, nu exercită o acțiune directă asupra literaturii și artei. Influența lui nu se descoperă decît după ce străbate prin regimul politic și social, întemeiat pe o anumită structură economică, prin ideologia diferitelor clase și prin acțiunea celorlalte elemente ale suprastructurii.

Descoperirile geografice, expedițiile și cuceririle coloniale, răspîndirea ideilor în urma descoperirii tiparului, au lărgit orizontul, debușurile și cunoștințele și au asigurat o dezvoltare rapidă elementului revoluționar al societății feudale în destrămarea. Ideologii burgheziei în luptă contra nobilimii și clerului au ridicat steagul liberei cercetări și al drepturilor omului.

Astfel, pentru ca o nouă mentalitate să se afirme, a fost nevoie ca piedicile care stăteau în calea liberei dezvoltări a personalității să fi fost înlăturate. Aceste condiții au fost mai întii realizate în orașele industriale și comerciale ale Italiei și ale Țărilor de Jos, în primul rînd la Florența. Dezvoltarea forțelor de producție aici izbutește mai întii să răstoarne relațiile de producție feudală.

Din rîndurile meseriașilor și negustorilor se ridică, începînd cu secolul al XIII-lea, o categorie de capitaliști care organizează industria și comerțul pe baze noi și formează o nouă clasă de oameni energici, întreprinzători și fără scrupule.

Nu e o simplă întîmplare că Renașterea începe în Italia o dată cu dezvoltarea comunelor și a burgheziei, care pune capăt supremației nobilimii feudale și stăpînirii imperiale, și se sfîrșește cu stabilirea stăpînirii spaniole asupra peninsulei.

Renașterea italiană coincide cu epoca de supremație economică și de independență politică a Italiei. Principatul absolut (*Signoria*), în care Burckhardt vedea fenomenul caracteristic al politicii italiene, n-a fost decît simptomul de dezagregare și de decădere a instituțiilor comunale, în cadrul cărora s-a dezvoltat societatea Renașterii.

Viața politică a Renașterii a fost greșit înțeleasă de Burckhardt și de continuatorii săi. Ei n-au văzut în lupta dintre Ghibelini și Guelfi decît manifestarea temperamentului individualist al italienilor, pe cînd, în realitate, Guelfii, reprezentau, împotriva nobililor ghibelini, burghezia comercială și industrială

¹⁰ Fr. Engels, *Dialectica naturii*, Editura Politică, București, 1959, p. 168.

în ascensiune, care, pretutindeni unde a cucerit puterea, a sfârșit fără milă legăturile personale dintre oameni, ordinea economică patriarhală, entuziasmul cavaleresc, pentru a nu lăsa altă legătură între oameni decât calculul rece și necruțătoarea plată în bani.

Burghezia a supus orașului satele și în locul economiei naturale, în care necesitățile populației erau limitate la produsele locale, a creat noi necesități care nu puteau fi îndeplinite decât cu produsele țărilor celor mai îndepărtate. Răspunzând acestor nevoi, comerțul internațional se dezvoltă și se formează o clasă de oameni îndrăzneți și întreprinzători care înlocuiesc nobilimea feudală și iau în mână conducerea vieții economice și politice.

În Anglia, Franța și Spania, burghezia a centralizat puterea politică și a făcut din teritoriul acestor țări o unitate economică. Consecința acestor transformări a fost centralizarea statului și formarea primelor monarhii moderne unificate.

Din cauza tendințelor divergente ale principalelor centre economice, Italia și Germania au rămas împărțite într-o sumedenie de principate și republici comunale și nu s-au putut constitui ca state unitare. Tendințele de unificare au fost mai slabe decât particularismul provincial.

De aceea, Italia nu a putut învinge particularismul diferitelor republici și principate care o compuneau și nu le-a putut uni în fața năvălitorilor străini. Florentinii, care, dintre toți italienii, au atins cel mai înalt grad de dezvoltare culturală, preferau să ajungă sub stăpânire străină decât să accepte suveranitatea altui stat italian, a Milanului sau a Veneției. Particularismul a fost mai puternic decât sentimentul unității, fiindcă economia italiană era organizată pe baze particulariste și antagoniste, iar papalitatea era, după expresia lui Machiavelli, prea slabă pentru a unifica Italia în folosul ei, dar destul de puternică pentru a împiedica alt stat italian de a o înfăptui. Prinsă în vârtejul luptei marilor puteri pentru cucerirea supremației asupra Italiei, papalitatea a sacrificat intereselor sale temporale viitorul poporului italian.

Interesele esențiale ale Veneției erau în Orient, ale florentinilor în Franța și în regatul napolitan, ale genovezilor în Orient și în Spania, ale milanezilor în Elveția, Germania și Spania, ale papilor în toată lumea catolică. Iată de ce, în marile conflicte internaționale care încep cu expediția lui Carol al VIII-lea (1494), Italia divizată oferă spectacolul haotic al unui mare popor, ai cărui conducători politici se pierd în intrigi, trădări și crime. „Crima ca operă de artă”, în care Burckhardt vede altă manifestare caracteristică a individualismului italian, nu e decât consecința acestei sfîșieri interne, care ia politiciii italiene orice claritate și orice justificare superioară. De ce ar fi mai moral să lupti alături de Veneția împotriva imperiului, decât alături de Milano împotriva Franței? De aceea condotierii trec din tabără în tabără, fără a avea sentimentul că săvîrșesc un act de trădare față de țară.

Particularismul local, care-și are temelia în particularismul economic, explică și slăbiciunea Italiei din timpul Renașterii. Instinctul politic și interesul pasionat al italienilor pentru problemele de organizare a statului și pentru ceea ce privește raporturile dintre oameni se explică nu prin „geniul național“, ci prin structura economică a republicilor comunale, în care toți cetățenii erau chemați să se pronunțe asupra problemelor de a căror rezolvare depindea prosperitatea sau ruina fiecăruia dintre dînșii. Florentinii puteau spune, ca Machiavelli, că „iubesc statul mai mult decît sufletul lor“, fiindcă superioritatea lor materială, intelectuală și artistică nu se datora vechilor instituții medievale, imperiul și papalitatea, ci republicii florentine.

Spiritul laic, realist și practic, care deosebește omul modern de omul medieval, e produsul acestui mediu și al culturii umaniste. Literatura clasică ar fi rămas și mai departe literă moartă, dacă spiritul pozitivist, care s-a dezvoltat în republicile italiene, exact ca în republicile grecești, nu i-ar fi insuflat o nouă viață. În dorința lor de a-și făuri un nou ideal de viață, mai în armonie cu realitățile timpului, italienii Renașterii s-au întors spre antichitatea clasică și au găsit, în operele ei programul de gîndire și acțiune, modelul de urmat și o nouă concepție de viață, tocmai fiindcă le-au căutat și le-au simțit nevoia. Antichitatea clasică generatoare a spiritului modern e un contrasens : nu antichitatea clasică a format spiritul modern, ci maturitatea spiritului modern a dat viață nouă antichității clasice.

De asemenea limba populară, care constituie, fără îndoială, afirmația superioară a geniului național și principalul instrument de cultură al fiecărui popor, nu e creația umanștilor, ci a poporului.

Capitalismul, care a unificat teritoriul, a dezvoltat mijloacele de producție și a concentrat populația sub o singură autoritate, a creat și condițiile indispensabile pentru dezvoltarea și unificarea limbii și pentru trezirea conștiinței naționale. Apariția capitalismului a fost condiția prealabilă a oricărei dezvoltări culturale superioare. Dacă Renașterea s-a dezvoltat mai de vreme și mai strălucit în Italia, ea nu e un fenomen exclusiv italian. Fenomenele ei caracteristice s-au produs în toate țările, unde capitalismul a creat o puternică clasă burgheză.

Punînd la baza expunerii noastre principiul că marile transformări care au pregătit epoca modernă se datoresc apariției capitalismului, pentru comoditatea și claritatea expunerii, putem să vorbim de Renașterea politică, intelectuală, artistică și morală. Nu trebuie însă să uităm nici o clipă că acestea sînt efectele secundare ale fenomenului principal : destrămarea feudalismului și apariția capitalismului. Renașterea economică, datorită apariției capitalismului, a produs condițiile materiale și morale pentru emanciparea spiritului în toate domeniile de activitate, politică, științifică, literară, artistică și religioasă.

RENAȘTEREA ECONOMICĂ. ÎNCEPUTURILE CAPITALISMULUI

„Not kennt kein Gebot“

În evul mediu, viața economică era subordonată principiului îndestulării nevoilor elementare de hrană, îmbrăcăminte și locuință, adică de subsistență. Economia naturală, care predomină mai ales în evul mediu timpuriu, era aproape închisă. Circulația averilor și schimbul de mărfuri erau reduse la minimum. Fiecare moșie tindea să producă toate lucrurile de care aveau nevoie locuitorii ei și nu cumpăra dinafară decât produsele care nu se găseau peste tot (vinul, sarea, fierul, plumbul, cositorul etc.). Economia naturală era o economie de consum. Seniorul însuși nu cumpăra decât câteva articole de lux, ca: stofe fine, coloniale și arome, aduse din Orient. În raport cu totalitatea activității economice a vremii, comerțul reprezenta o ramură neînsemnată. Idealul, foarte aproape de realitate, era autarhia fiecărei moșii.

În acest regim, producția era riguros subordonată consumului. Cantitatea produselor se măsura după nevoile fiecărui grup social, iar nevoile persoanelor care constituiau grupul — după condiția lor socială. Seniorii aveau dreptul la o

¹ Jacques Heers, *L'Occident aux XIV-e et XV-e siècles*. Paris, 1963; *Cambridge Economic History of Europe*, 3 vol., Londra, 1942—1962; Joseph Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 2 vol., München-Berlin, 1954; F. Rörig, *Wirtschaftskräfte im Mittelalter*, Köln, 1959; E. D. Perroy etc., *Le Moyen Âge* (vol. III din „Histoire générale des civilisations“) Paris, 1957; Gino Luzzato, *Storia economica d'Italia*, vol. I, Roma, 1949; Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris, 1953; G. Duby, *L'Economie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, 2 vol., Paris, 1962; R. Boutruche, *Seigneurie et féodalité*, Paris 1959; F. L. Ganshof, *Etude sur le développement des villes entre Loire et Rhin au Moyen Âge*, Paris 1943; J. Lestocquoy, *Les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens (XI-e-XV-e siècle)*, Paris, 1952; G. Renard, *Histoire du travail à Florence*, 2 vol., Paris, 1914; M. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, Köln-Graz, 1954; C. M. Cipolla *I Movimenti dei Cambi in Italia dal Secolo XIII al XV*, Pavia, 1948; M. M. Postan, *Credit in Medieval Time*, în „Economic History Review“; R. de Roover, *L'évolution de la Lettre de change (XIV—XVIII-e siècle)*, Paris, 1952; R. Ehrenburg, *Le siècle des Fugger*, Paris, 1955; R. S. Lopez., *Naissance de l'Europe*, Paris, 1962; H. Hauser, *Les débuts du capitalisme*, Paris, 1931; P. Jeannin, *Les marchands au XVI-e siècle*, Paris, 1957; Yves Renouard, *Les hommes d'affaires italiens du Moyen Âge*, Paris, 1952; J. Le Goff, *Marchands et banquiers du Moyen Âge*, Paris 1956.

existență largă, independentă și fără muncă, și în adevăr, ei duceau o viață de plăceri, cheltuiau fără socoteală, iar adesea nu ajungeau să-și acopere cheltuielile decît prin expediente. Șerbii, dimpotrivă, erau siliți să-și cîștige traiul cu sudoarea frunții și să se mulțumească cu cantitatea de produse disponibile. Dar, cu toată deosebirea condițiilor de trai care-i separa, nobilii și șerbii se asemănau prin mentalitatea lor economică : și unii, și alții nu urmăreau decît îndestularea, potrivit condiției lor, a nevoilor lor elementare. Întreaga organizare economică a evului mediu e subordonată ideii de subzistență.

Pe lîngă produsele alimentare de care are nevoie, gospodăria țărănească produce toate — sau aproape toate — articolele de îmbrăcăminte, uneltele agricole și ustensilele casnice. Țăranul își construiește singur locuința și acareturile din curte. El nu recurge decît la fierar și la olar. În economia naturală, industria casnică era inseparabilă de gospodăria agricolă.

Stăpînul de moșie însuși se aproviziona pe loc cu produsele meșteșugărești. Pe domeniile feudale, un număr de șerbi, specializați în diferite meserii, nu se ocupau cu agricultura, ci cu producerea diferitelor articole meșteșugărești, necesare curții și domeniului. Stăpînii de moșie obțineau o seamă de produse manufacturate și sub formă de dijmă. Femeile clăcașilor trebuiau în multe părți să toarcă și să țesă pentru stăpînul moșiei o anumită cantitate de lînă sau de in. Produsul și plusprodusul marilor domenii nu se compun deci exclusiv din produsele muncii agricole, ci mai cuprind și produse ale muncii meșteșugărești.

Din sfera vieții rurale, ideea de subsistență ca scop al activității economice s-a întins și asupra orașelor medievale. Ca și plugarii, meseriașii muncesc în primul rînd pentru a-și întreține familia. Ei nu urmăresc realizarea unui profit sau mărirea producției, ci asigurarea unei existențe corespunzătoare condiției lor sociale. Industria și comerțul nu cunosc încă puterea de expansiune a producției capitaliste care răstoarnă toate piedicile din cale, ci se mărginesc să satisfacă un anumit nivel de necesități, determinate de ideea de subsistență. Rostul meseriei, în concepția medievală, era să asigure traiul aceluia care o exercita, iar rostul corporației, în care era încadrată, era să vegheze ca nici o meserie să nu încalce sfera altei meserii. Meseriașii care căutau să-și sporească neconținut cîștigul erau o excepție și năzuința lor era în contradicție cu etica medievală. Regula generală era ca atît țăranii, cît și meseriașii să se mulțumească cu cîștigul care le asigura traiul.

Urmarea a fost ritmul extrem de lent al vieții economice. Timpul n-avea nici o valoare într-o societate astfel organizată. Munca se făcea fără grabă și fără inovații, fiindcă nici un motiv nu îndemna la o producție cît mai mare, săvîrșită în termen cît mai scurt, pentru un cîștig cît mai mare. Oamenii lucrau încet, după procedee tradiționale, așa cum au apucat din bătrîni, considerînd orice inovație ca un act neleal sau primejdios. Tradiția exercita o autoritate suverană asupra societății medievale. Inerția, rutina și neprevederea, așa de des imputate omului medieval, sînt produsul condițiilor sale de existență. Fiind

silit să cedeze stăpînului de moșie cea mai mare parte a plusprodusului său, țărănul n-are decît un interes mediocru în muncă. Pentru aceleași motive, omul medieval caută să-și procure înainte de toate răgazuri. Pasiunea și interesul pentru muncă lipsind, orice prilej de sărbătoare era binevenit. De aceea calendarul medieval cuprindea atîtea sărbători. Idealul medieval era repausul într-o viață asigurată.

Societatea medievală era întemeiată pe o ordine statică, în care locul fiecărui om era fixat prin naștere și sancționat de biserică. Încercarea cuiva de a se ridica peste condiția sa constituia un act de revoltă contra ordinii instituite de Dumnezeu.

Centrul de greutate al vieții medievale era la țară, și principiul întregii activități economice era îndestularea nevoilor locale. Condiția oamenilor era legată de pămînt, principala sursă de avere a timpului. Cine avea pămînt era liber și puternic, cine nu, era la discreția celui care avea. O infimă minoritate de mari seniori, laici și ecleziastici, prosedînd cea mai mare parte a pămîntului arabil, deținea puterea socială și autoritatea publică ; restul populației de pe moșie, plugari și meseriași, erau reduși la condiția de șerbi. Societatea feudală nu cunoștea decît două clase : nobili și șerbi.

Forța care a transformat repausul în neliniște, inerția în activitate, apatia în geniu calculator și ambiție nepotolită, forța care a înlocuit o ordine statică cu alta esențial dinamică și a transferat de la țară la oraș centrul de gravitate al vieții, forța care a aruncat în aer toate îngrădirile societății medievale a fost capitalismul.

Începînd cu secolul al XI-lea, regimul economiei naturale, întemeiat pe producția agricolă, e înlocuit treptat de altul întemeiat pe credit și pe bani. În secolul al XIV-lea, capitalul mobilier e destul de însemnat în Italia și în Țările de Jos pentru a organiza un nou sistem de producție și pentru a asigura apariția noii orînduiri, capitaliste.

1. DIVIZIUNEA MUNCII ȘI MANUFACTURA

Banul, modest instrument de muncă individuală în epoca producției meșteșugărești, a trecut cu timpul în mîinile unei păтури de oameni bogăți, care l-au folosit pentru a cumpăra forța de muncă a altora. Din simplu instrument de producție, capitalul devine un izvor de venit fără muncă.

Producția capitalistă începe cînd capitalul individual ocupă simultan un mare număr de muncitori, în același loc sau în același cîmp de muncă, în vederea producerii, în cantitate mare, a aceleiași specii de marfă. Cooperăția capitalistă simplă nu se deosebește de atelierele meșteșugărești decît prin fap-

tul că ocupă simultan, cu același capital, sub comanda aceluiași capitalist, un mare număr de muncitori. Atîta doar că atelierul maistrului s-a mărit. Totuși, întrebuițarea simultană a unui mare număr de salariați în același proces de muncă formează punctul de plecare al producției capitaliste.

Factorii care, dezvoltîndu-se, au dat naștere orînduirii capitaliste au apărut în epoca producției meșteșugărești și s-au dezvoltat mai întîi sub forma coope-rației capitaliste simple, apoi sub aceea a manufacturii, pe măsură ce industria s-a perfecționat prin progresele diviziunii muncii și printr-o serie de invenții tehnice, și pe măsură ce s-au deschis noi debușuri. Germeii noii orînduiri apar o dată cu diviziunea socială a muncii, cu separarea orașului de sat și cu restaurarea funcției economice a orașelor, care pînă acum erau simple centre administrative, militare și episcopale.

„Baza oricărei diviziuni a muncii dezvoltate și întreținute prin mijlocirea schimbului de mărfuri este *separarea orașului de sat*. Se poate spune că întreaga istorie economică a societății se rezumă la dezvoltarea acestei opoziții“².

Producția capitalistă presupune realizarea prealabilă a două condițiuni : pe de o parte, concentrarea mijloacelor de producție în mîinile cîtorva capitaliști, iar pe de alta, apariția forței de muncă pe piață ca marfă, pe care capitalistul o poate cumpăra și exploata în procesul de muncă. Fără aceste două condiții nu există producție capitalistă. Aceste condiții au fost realizate mai întîi în industria textilă din Italia și din Flandra.

Capitalismul s-a constituit în cadrul orînduirii care l-a precedat, în perioada de destrămare a feudalismului, care coincide cu perioada Renașterii. Interesul acestei perioade de tranziție stă tocmai în germeii de viitor pe care-i conține și pe care-i descoperim comparînd această perioadă cu cea care a precedat-o.

Capitalismul e deci o categorie istorică, nu o categorie necesară, eternă, în viața omenirii. Ca și sclavagismul în antichitate și feudalismul în evul mediu, capitalismul e o etapă în procesul de devenire al istoriei. El apare la o anumită dată și se manifestă prin anumite simptome caracteristice : diviziunea tehnică a muncii, concentrarea capitalului în mîinile unui mic grup de oameni care-și creează un venit fără muncă, exploatînd forța de muncă a altora, și lupta de clasă între cei ce posedă mijloacele de producție și cei ce le întrebuițează, între capital și muncă.

În economia naturală nu putea fi vorba de diviziunea muncii decît sub o formă embrionară, de exemplu în întrebuițarea pe marile domenii a unor muncitori salariați. Dar, după secolul al XI-lea, perfecționarea metodelor de cultură agricolă, întinderea suprafețelor cultivate, creșterea populației și o seamă de invenții tehnice, ca : atelajul modern și potcoava de fier care înzecesc eficiența animalelor de muncă și pun la dispoziția omului un motor de o incomparabilă valoare pentru vremea aceea, cîrma scufundată în apă care, împreună cu bu-

² K. M a r x, *Capitalul*, vol. I, p. 370.

sola, revoluționează construcția navală și navigația maritimă, răspîndirea morii hidraulice și diversele ei aplicații, la pive, la ciocanul de forjă și la ferăstrăul mecanic, stăvilarul, plugul de fier, sticla de geam, lumînarea de seu și de ceară, ochelarii etc., atestă creșterea forțelor de producție. Înmulțirea și dezvoltarea orașelor, precum și avîntul comerțului internațional, sînt semnele cele mai elocvente ale renașterii economice care se produce. Produsele agricole, care, în economia naturală, erau consumate pe loc, găsesc acum debușouri permanente ce le asigură o desfacere regulată. Țăranii, care pînă atunci nu produceau decît pentru ei și pentru stăpînul de moșie, sînt solicitați să producă și pentru îndesțularea populației urbane. Cu prețul articolelor alimentare desfăcute la tîrg, ei pot cumpăra o seamă de produse meșteșugărești pe care mai înainte erau nevoiți să le producă în casă. Astfel industria se separă treptat de gospodăria agricolă și, o dată cu scindarea producției în cele două mari ramuri principale, agricultura și industria, apare producția în vederea schimbului.

Dar în separarea industriei de agricultură, a satului de oraș, nu e vorba de o diviziune tehnică a muncii industriale, ci de o specializare profesională. Adevărata diviziune a muncii, diviziunea tehnică, apare mai întîi în manufactură.

De la început, manufactura ca etapă a producției capitaliste s-a prezentat sub două forme distincte : concentrată și dispersată. Unele industrii reclamă concentrarea diferitelor categorii de muncitori în același atelier, sub comanda aceluiași capitalist. Tipografia poate fi dată ca tip de întreprindere capitalistă. Ea presupune mari investiții de capital : mai întîi, pentru instalații, apoi pentru presă, pentru metalul necesar turnării literelor, pentru matrițe, hîrtie și cerneală. În multe privințe, tipografia a anticipat formele de organizare ale producției capitaliste. Conducerea rațională a tipografiei presupune o activitate planificată. Edițiile pregătite de tipografiile din Veneția, Basel și Lyon trebuiau să fie gata pentru bilciul de primăvară al cărților de la Lipsca. Cărțile ne oferă cel mai vechi exemplu de producție standardizată în masă. În sfîrșit, tipografia avea nevoie de erudiți care să întocmească edițiile critice ale clasicilor, de desenatori de litere și de muncitori specializați, care trebuiau plătiți. Cartea e produsul colectiv al activității unui mare număr de muncitori : turnători, separatori și șlefuitori de litere, zețari, tipăritori, corectori, legători etc. Aceste diverse categorii de muncitori își pierd capacitatea de a exercita meseria de tipograf în toată întinderea ei. În schimb, productivitatea muncii crește. În comparație cu meșteșugarul care execută toate operațiile necesare unui produs, muncitorul redus la o singură operație produce mai mult, mai repede și mai bine.

Dar întreprinderile care concentrau un mare număr de muncitori într-un singur loc erau puține la număr în această epocă. Exemplul cel mai caracteristic ni-l oferă construcțiile navale din Veneția.

Manufactura dispersată se întemeiază de asemenea pe diviziunea producției în operațiile ei parțiale, dar capitalistul care o comandă nu reunește mun-

citorii însărcinați cu efectuarea lor într-un atelier, sub același acoperiș, ci-și lasă, în cea mai mare parte, să lucreze acasă. De aceea manufactura dispersată a mai fost numită și *industria la domiciliu*.

Manufactura dispersată și-a găsit forma cea mai caracteristică în industria textilă, care a fost și prima dintre industriile capitaliste.

Manufacturile de postav din Florența, de pildă, erau silite să aducă lina de departe, din Provența, Spania, Portugalia și Anglia, iar materiile colorante din Asia Mică. Funcția aceasta n-o puteau îndeplini decât marii negustori. Numai ei aveau legăturile și sumele de bani necesare pentru un comerț așa de însemnat. La început, corporația marilor negustori din Florența, celebra *Arte di Calimala*, aducea postavul gata țesut din Flandra și din sudul Franței și se mărginea să-l pieptene, să-l vopsească și să-l afineze. Apoi, negustorii au căutat să-și mărească beneficiile luând asupra lor fabricația întreagă. Așa s-a desprins din *Arte di Calimala*, încă din 1212, *Arte della lana*, corporația țesătorilor de lână.

Noua corporație s-a dezvoltat atât de repede, încât, la sfârșitul secolului al XIII-lea, a ajuns în fruntea celorlalte corporații florentine. Cum însă lina indigenă era insuficientă și de calitate mediocră, iar maeștrii țesători nu puteau aduce lina direct din străinătate, ei au căzut sub dependența negustorilor care le-o procurau. Negustorii importatori de lână ajung astfel să îndeplinească toate funcțiile capitalului care organizează și dirijează producția.

Ei procură țesătorilor lina, le avansează banii care le permit să trăiască pînă își încasează salariul — la nevoie le pun la dispoziție și războiul — determină calitatea și cantitatea stofelor de țesut și, în sfârșit, se însărcinează cu desfacerea produselor, rezervîndu-și toate riscurile și beneficiile acestor diverse operații. Acest sistem de producție reduce pe țesători, piuari, vopsitori, pieptănari, scărmanători etc. la condiția de simpli salariați.

Activitatea industrială, împărțită sub regimul economiei urbane în mai multe ateliere independente, se concentrează acum. Un număr restrîns de capitaliști care dispun de materia primă, de instrumentele și de brațele de muncă iau în mîinile lor organizarea producției industriale. În industria textilă se constituie un grup de mari postăvari care își asumă direcția producției. Ei își unesc capitalurile și formează societăți în nume colectiv și cu răspundere nelimitată. Lina importată aparține exclusiv corporației, care nu permite să fie vîndută particularilor. Corporației îi aparțin și spălătoriile, cazanele și uscătoriile uriașe în care se spală, se usucă, se vopsește lina. În aceste ramuri de producție, munca se făcea în mare, în condițiile manufacturilor moderne. Torsul și țesutul se făceau la domiciliu. Muncitorii care căutau de lucru luau fuiorul de la negustorul-fabricant și i-l aduceau tors; firul tros era împărțit altor lucrători la domiciliu care-l țesau. Exploatarea muncii la domiciliu rămîne în industria textilă, pînă la începutul secolului al XIX-lea, forma dominantă de organizare a producției.

În secolul al XV-lea, industria lînii trece printr-o criză și-și pierde poziția dominantă pe care o deținuse la Florența. Locul ei îl ia industria mătăsii, introdusă din Orient în secolul al XII-lea, mai întâi la Lucca, apoi la Florența, Veneția, Genova și în alte orașe. Țesăturile fine și bogate ale atelierelor din aceste orașe au dominat veacuri de-a rîndul piața mătăsii și au sfîrșit prin a dobîndi un rol predominant în industria Florenței. Răspîndirea luxului și capacitatea de a-l satisface au asigurat acestei industrii un debit sigur și cîștiguri mari, care au îndemnat monarhiile moderne să atragă muncitori calificați pentru a înființa manufacturi de mătase.

Nicăieri însă relațiile de producție capitaliste n-au pătruns mai adînc și n-au operat transformări mai radicale decît în industria minieră. Exemplul cel mai caracteristic ni-l oferă producția de piatră acră (alaun de potasiu), întrebuintată ca fixativ în vopsitul stofelor. Piatra acră era importată din Asia Mică, unde era extrasă și rafinată sub control european. După căderea Imperiului bizantin, turcii au pus stăpînire pe cele mai importante surse de alaun. Primejdia de a nu mai avea acces la aceste surse a determinat cercetări în Europa, și, în 1453, s-au descoperit zăcăminte bogate în Italia, la Volterra (în Toscana) și la Tolfa (în statele papale). Minele de la Volterra, exploatate, încă din 1458, de o societate formată din Florența, Siena și Volterra, s-au dovedit cele mai bogate. Pentru a-și asigura monopolul producției, Florența n-a șovăit să declare război Volterrei, s-o ocupe și să pună stăpînire, printr-o procedură tipic capitalistă, pe alaunul de care industria ei nu se putea lipsi.

Minele de la Tolfa, descoperite în 1460, au permis papilor să interzică traficul cu necredincioșii. Exploatarea, care a început imediat cu 8 000 de muncitori, a fost finanțată de Banca Medici și Chigi, care au izbutit printr-un cartel, să controleze toată producția de alaun din Italia.

În același timp, Fuggerii și-au asigurat controlul asupra minelor de cupru, fier, argint și aur din Tirol și Slovacia, în urma împrumuturilor acordate împăratului Maximilian. Industria minieră și comerțul cu metale prețioase au constituit ramura cea mai însemnată a economiei germane de la sfîrșitul secolului al XV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea. Producția de metale (aur, argint, aramă, zinc, plumb, cositor) a Imperiului german a fost evaluată, într-un decret din 1525 al lui Carol Quintul, la două milioane de florini aur. Pînă la exploatarea minelor de argint de la Potosi (1545), producția germană de argint întrecea restul producției mondiale. Și mai covârșitoare e superioritatea Germaniei în cupru. Orașe și provincii întregi datoresc prosperitatea lor industriei miniere. Tirolul, Saxa, regiunea munților Harz s-au dezvoltat prin exploatarea minelor de argint și de cupru. Stiria s-a îmbogățit din extracția piritei. În urma generalizării armelor de foc și a descoperirii unor procedee tehnice noi, metalurgia a luat o mare dezvoltare. Ridicarea Habsburgilor, la sfîrșitul secolului al XV-lea, se datorește bogățiilor miniere din provinciile lor ereditare. Dintre

toate familiile princiare din Germania, ei dispuneau de cele mai mari resurse care le permiteau să facă față nevoilor curții imperiale.

Capitalul german nu s-a mărginit să exploateze minele imperiului, ci și-a întins activitatea și asupra altor țări. Fuggerii au jucat un rol covârșitor în exploatarea minelor de mercur și de argint din Spania, iar Welserii au participat la extracția minieră din coloniile spaniole. Marii comercianți din sudul Germaniei și-au întins operațiile asupra minelor din Suedia, Anglia, Polonia, Boemia și Ungaria.

În urma intervenției capitalului german, industria minieră din Slovacia a luat o mare dezvoltare la sfârșitul secolului al XV-lea. Un industriaș originar din Cracovia, Ioan Thurzó, izbutise, cu ajutorul unor pompe, să pună din nou în lucrare minele de mult părăsite. În 1496, Thurzó s-a asociat cu Fuggerii pentru exploatarea minelor de cupru și de argint din Neusohl (Banská-Bistrica) și asociația lor a durat pînă în 1525; în anul următor, Fuggerii au obținut singuri concesiunea exploatării minelor slovace. Cîștigul realizat de Fuggeri între 1459 și 1525 a fost evaluat la un milion și jumătate de florini³.

Însemnătatea industriei miniere pentru începutul capitalismului german e atît de mare, încît s-a pus întrebarea dacă primele averi capitaliste nu s-au format în industria minieră. Jacob Strieder a dovedit că, pentru a pune în valoare o mină, e nevoie de un mare capital inițial, a cărui origine e tocmai necesar să fie explicată. Industria minieră a mărit, n-a creat capitalul. Capitalul investit în mine provine mai ales din comerț, ca și cel plasat în industrie⁴.

Industria minieră nu e interesantă numai pentru dezvoltarea extensivă, ci și pentru formele ei de organizare specific capitaliste. Întreprinzătorii industriei concentrează în mine un mare număr de muncitori, care trăiesc exclusiv din salariu și care nu posedă nimic în afară de brațele lor. Acești muncitori prezintă deja toate caracteristicile proletariatului modern: nesiguranța existenței, agravată de crize periodice de șomaj; nomadismul rezultînd din nesiguranța existenței, care împinge pe minerii germani să cutreiere provinciile și țările în căutare de lucru, întrebuițarea femeilor și copiilor în mine; criza de locuințe; plata salariilor în natură, care permite capitalistului să realizeze beneficii și pe socoteala hranei muncitorilor și, în sfârșit, grevele prin care muncitorii caută să obțină condiții de muncă mai bune. La revolta muncitorilor, patronii răspund înțelegîndu-se să nu plătească nici unul salarii mai mari și să nu dea de lucru agitatorilor concediați. Astfel, în 1520, principii din Saxa s-au unit cu proprietarii de mine din Boemia pentru a împiedica pe muncitori de a trece de la o mină la alta. E vorba de un cartel patronal, încheiat cu scopul de a controla

³ Léon Schick, *Un grand homme d'affaires au début du XVI-e siècle, Jacob Fugger*. Paris, 1956, p. 49.

⁴ J. Strieder, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen*. München und Leipzig, 1925.

piața muncii și de a influența cererea și oferta în sensul intereselor proprietarilor de mine.

Dezvoltarea și caracterul relațiilor de producție capitaliste apar și mai limpede, dacă ținem seama de numărul muncitorilor salariați, întrebuințați, la sfârșitul secolului al XV-lea, în industriile exportatoare. J. U. Nef evaluează acest număr la două-trei milioane, dintr-o populație de circa șaptezeci de milioane. Dacă luăm ca bază de calcul cifra inferioară, din cele două milioane de muncitori, două treimi lucrau la domiciliu, sub comanda negustorului capitalist, iar restul în construcții, mine, forje, furnale etc. Numai aceștia pot fi considerați ca reprezentanți ai proletariatului industrial, chemați să transforme condițiile de viață ale societății. Ei anunță triumful capitalismului asupra feudalismului, dar de o revoluție economică nu se poate încă vorbi⁵.

Un nou progres în diviziunea muncii se realizează o dată cu apariția primei mașini. Generalizarea morii hidraulice, „forma elementară a oricărei mașini“⁶, și diferitele ei aplicații inaugurează întrebuințarea mașinilor pentru anumite acțiuni simple, care reclamă o mare desfășurare de forță: pentru sfărîmarea minereului, pentru măcinatul cîrpelor în „morile“ de hirtie, pentru împislirea țesăturilor de lînă în pive etc. Deși întrebuințarea mașinilor n-avea să cîștige importanță decît în secolul al XVIII-lea, era uzinelor cu motor hidraulic deschisă în secolul al XV-lea. Primele uzine au avut ca obiect fabricarea fontei și fierului. Ele au început apoi să prelucreze și alte metale. Inferior sub raportul productivității, regimul corporativ se apropie de sfârșit; era capitalistă începe.

Manufactura, izvorită la început experimental din înseși nevoile producției, se schimbă, de îndată ce a căpătat consistență și amploare, în forma conștientă, metodică și sistematică a modului de producție capitalist, menită să mărească producția și randamentul capitalului, într-un cuvînt să producă plusvaloare.

Deși manufactura n-a putut, în cursul perioadei manufacturiere, să acapareze toată producția socială și să suprime producția meșteșugărească, ea a devenit forma dominantă a modului de producție capitalist.

2. CONCENTRAREA CAPITALULUI ȘI APLICAREA LUI ÎN INDUSTRIE

De îndată ce manufactura a luat ființă, orice progres în diviziunea muncii reclamă concentrarea unor capitaluri tot mai considerabile în mîinile aceluiași capitalist.

⁵ J. U. Nef, *Industrial Europe on the Eve of the Reformation*, în „Journal of Political Economy“, vol. 49 (1941), p. 205.

⁶ K. M a r x, *Capitalul*, vol. I, p. 327.

Apariția capitalului, adică a unei mari sume de bani care produce proprietarului un venit independent de munca lui, a precedat diviziunea muncii. În volumul I, cap. 24 al *Capitalului*, Marx a descris diferitele forme ale acumulării primitive. Punctele de plecare ale întregului proces care dă naștere atât muncitorului, cât și capitalistului au fost deposedarea țăranului de pământul său, uzurparea terenurilor comunale și exproprierea averilor mănăstirești. Populația rurală, expropriată cu forța, izgonită de pe pământul ei, redusă, ca în Anglia, la vagabondaj, fu silită să se încadreze în sistemul muncii salariate. Astfel, o dată cu acumularea unor capitaluri considerabile în mâna câtorva proprietari, s-a constituit armata de rezervă a muncii „libere“ de care manufactura avea nevoie. Dar exproprierea și izgonirea unei părți din populația rurală nu eliberează numai mijloacele ei de subsistență și instrumentele ei de muncă în folosul capitalului industrial, ci creează și piața internă. Lina, inul, cînepa, care erau prelucrate de țăranii pentru propriile lor nevoi, se transformă acum în articole de manufactură, destinate tocmai districtelor rurale. Numeroasa clientelă împrăștiată, care își confecționa singură obiectele de îmbrăcăminte, se concentrează acum într-o singură piață mare, aprovizionată de capitalul industrial. Astfel, o dată cu exproprierea țăranilor de mijloacele lor de producție, au loc distrugerea industriei casnice și separarea industriei de agricultură, care conferă pieței interne a unei țări extinderea și soliditatea reclamate de modul de producție capitalist.

În cursul evului mediu un rol important l-au jucat alte două forme ale capitalului, capitalul uzurar și capitalul comercial. Prin avansuri acordate regilor și marilor seniori, evreii mai întâi, apoi bancherii italieni, francezi și germani au acumulat averi considerabile cu atât mai mult, cu cât aceste împrumuturi erau garantate de veniturile obținute din impozite și vămi, concesionate în general creditorilor. Operațiile de credit se combinau astfel cu jaful maselor populare, deoarece creditorii nu se mulțumeau să-și recupereze creanțele și dobânda, ci storceau cât puteau de la populație.

Comerțul a fost o altă sursă a acumulării primitive. În urma restabilirii relațiilor cu Orientul, în secolul al XI-lea, și a cruciadelor care le-au lărgit și consolidat, în urma bilciurilor din Champagne și din Flandra, circulația banilor se intensifică în Occident și, la sfârșitul secolului al XIII-lea, începe înlocuirea treptată a plăților în natură prin plata în bani, mai întâi în comerțul internațional, apoi pentru taxele pontificale, pentru impozitele regale și pentru redevențele șerbilor, în sfârșit, pentru toate tranzacțiile.

Aceste forme principale ale acumulării primitive pe care Marx le numește „idilice“, în comparație cu ceea ce avea să fie exploatarea colonială și războaiele comerciale ale națiunilor europene, au întrebuițat „puterea statului“, adică forța concentrată și organizată a societății, pentru a accelera procesul de transformare a modului de producție feudal în cel capitalist și pentru a scurta faza

de tranziție. „Violența este moașa oricărei societăți vechi care poartă în pîn-tece una nouă. Însăși violența constituie o patentă economică”⁷.

Dar transformarea capitalului comercial în capital industrial a fost frînată la țară de modul de producție feudal, iar la oraș de sistemul corporativ. La țară, barierele au fost înlăturate prin exproprierea și izgonirea unei părți a populației; la oraș, prin strămutarea manufacturilor în orașele libere sau la țară.

Marile centre industriale din Flandra — Gand, Bruges, Ypres — își apără privilegiile corporative împotriva întreprinderilor manufacturiere din orașele libere sau de la țară, acuzîndu-le de concurență nelegală și de contrafacere. Caracteristic e cazul orașului Bruges, care fusese marea piață internațională din nordul Europei, comparat de contemporani cu Veneția, dar care începe să decadă la sfîrșitul secolului al XIV-lea, fiindcă nu știe să renunțe, la timp, la privilegiile sale și să se adapteze noilor condiții ale vieții economice. Bruges continuă să supună negustorii străini dreptului de etapă (adică obligației de a-și desface marfa în oraș și de a o oferi mai întii negustorilor localnici), taxelor de misitie și altor sarcini de care beneficiau cetățenii săi. Or, aceste privilegii, compensate odinioară prin garanțiile de securitate pe care le oferea orașul, nu mai constituiau decît piedici, din moment ce alte orașe le garantau aceeași securitate, fără vreo sarcină sau îngrădire. Negustorii străini evită deci orașul care atîtea secole le servise ca loc de înfilnire și se mută la Middelburg, Amsterdam și, mai ales, la Anvers, unde nimic nu se opune libertății tranzacțiilor și unde, în 1460, apare prima bursă internațională de comerț din Europa, denisită negustorilor „de orice națiune și limbă” — *in usum cujuscunque nationis et linguae*.

O dată cu răsturnarea barierelor materiale care stăteau în calea dezvoltării capitalismului, a căzut și apărarea ideologică a economiei feudale: *teoria prețului just și condamnarea împrumutului cu dobîndă*. Societatea feudală, întemeiată pe ideea de subzistență, înțelegea ca orice articol să fie vîndut la un „preț just”. Prețul just nu era echivalent cu prețul de cost. Beneficiul era admis, dar numai în măsura în care asigura producătorului sau negustorului o existență potrivită cu condiția sa. Tot ce întrecea această măsură era considerat ca abuziv și cămătăresc. Dar teoria nu se putea aplica decît la produsele industriale care se vindeau pe piața locală. Comerțul mare care se făcea în bilciuri cu țările străine, nu putea fi controlat. El a ignorat teoria prețului just.

Sub cuvînt că „banii nu fac pui”, biserica a interzis împrumutul cu dobîndă în interesul clasei feudale, care nu făcea împrumuturi de investiții, pentru ameliorarea metodelor de cultură și pentru creșterea producției, ci împrumuturi de consum și de lux care o ruinau. Dar cazuiștii au descoperit mijlocul de a eluda interdicția. E drept, spuneau ei, că banii nu fac pui, dacă-i

⁷ K. M a r x, *Capitalul*, vol. I, p. 746.

ții închisi în ladă. Dar, dacă cu banii pe care i-a dat cu împrumut, creditorul ar fi putut cumpăra o moșie, o turmă de oi sau un stoc de mărfuri și împrumutul l-a împiedicat s-o facă, el a pierdut prilejul de a realiza un câștig (lucrum cessans), sau a suferit o pagubă (damnum emergens). Deci e drept să fie despăgubit. Astfel creditul devine licit, cu condiția ca să fie gajat, nu direct pe o sumă de bani, ci pe un obiect material. Ca să fie la adăpostul sancțiunilor bisericești, creditorul n-are decît să-și camufleze creanța sub o operație comercială.

De altfel în marile bălciuri, unde se negociau produsele Levantului (stofe fine, spițerii, colorante și pietre scumpe) și postavurile Occidentului, se făceau puține plăți în numerar. Conturile se lichidau prin compensație și, în schimbul unui comision, creanțele puteau fi amînate de la un bălci la altul. În sfîrșit, vînzarea la termen apare și în industrie.

Constituirea de societăți în comandită și de asociații de creditori cu părți egale atrag în afaceri capitalurile oamenilor timorați care vor să-și poată ușor negocia titlurile. Invenția depozitelor pe termen oferă o anumită garanție societăților contra paniceii deponenților. Așa s-au constituit capitaluri enorme pe care oamenii de afaceri italieni le-au putut da cu împrumut suveranilor și aristocrației din întreg Apusul⁸.

Din momentul acesta creditul există, iar transformarea capitalului comercial în capital industrial devine posibilă. Bogățiile viitoare, încă neexistente, care constituie adevăratul obiect al creditului, pot fi de acum realizate și introduse în comerț sub forma de titluri negociabile. Aceasta înseamnă o adevărată revoluție în practica comercială.

Descoperirile geografice din secolul al XV-lea, care au deschis Europei debușeuri imense și noi centre de producție, provocînd afluxul unor mari cantități de metale prețioase, „au creat comerțul mondial, și piața mondială inaugurează în secolul al XVI-lea istoria modernă a capitalului“⁹.

3. CONFLICTUL DINTRE CAPITAL ȘI MUNCA

Apariția manufacturii și concentrarea capitalului au înăsprit relațiile dintre patroni și muncitori și au conferit luptei de clasă, fărămîțată încă în regimul corporativ, un caracter general și aprig. Unii istorici burghezi prezintă relațiile dintre maiștri și calfe în culori idilice. Ei trăiau sub același acoperiș și adesea mîncău la aceeași masă. Modicitatea capitalului necesar pentru a des-

⁸ Yves Renouard, *Les hommes d'affaires italiens du moyen âge*, Paris, 1949.

⁹ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, p. 177.

chide un atelier și facilitatea de a ajunge mastru permiteau fiecărei calfe să spere că, într-o zi, va ajunge și el mastru. Condiția de calfă nu era aceea a unei clase, ci reprezenta un grad.

Realitatea a fost mai puțin trandafirie. Fără să vorbim de rigoarea legislației corporative, făcută de maiștri în avantajul lor exclusiv, care lăsa calfele și ucenicii la discreția patronilor, începînd cu secolul al XIII-lea, breslele tind să se transforme în corpori închise, rezervate exclusiv fiilor și ginerilor de patroni. Prin urcarea taxei de intrare în corporație și prin complicarea „capodoperei“, patronii izbutesc să excludă pe indezirabili. De exemplu, fiul de mastru plătește 10 solidi pentru a intra în breasla tinichigiilor din Paris, calfele care și-au făcut ucenicia la Paris 100 de solidi, iar cele care veneau din alte orașe 300 de solidi — de treizeci de ori mai mult decît fiul de patron.

În ceea ce privește „capodopera“, ea se reduce la o „ușoară experiență“ pentru fiii de patron, iar pentru ceilalți candidați devine tot mai complicată ca execuție, tot mai costisitoare ca materie primă și tot mai îndelungată ca muncă — fără să mai vorbim de procedeele frauduloase și de șicanele de tot felul la care patronii recurg pentru a transforma breslele în oligarhii închise.

Astfel calfele sînt condamnate să rămînă toată viața muncitori salariați. Ei sînt excluși din bresle și pierd orice control asupra fixării salariului; situația lor, din mediocră, devine precară. Iar cînd, în urma descoperirilor geografice și a aflului masiv de metale prețioase, prețul articolelor de primă necesitate se urcă vertiginos, lăsînd departe în urmă salariile, soarta lor devine desperată. Astfel în Anglia, în timp ce prețul *quarter*-ului (2,5 quintale) de grîu s-a urcat între 1510 și 1610 de la 48 la 484 de pence, salariile nu s-au ridicat decît de la 36 la 70 de pence pe săptămînă. La grîu urcarea a fost de zece ori, iar la salarii de două ori. Și muncitorii n-au obținut această infimă majorare a salariilor decît prin greve. Astfel, starea de război între patroni și muncitori devine starea normală.

Excluși din bresle, muncitorii s-au asociat în confraternități, care, sub masca religioasă sau de ajutor mutual, au fost organe ale luptei de clasă. Jurisconsultul francez, Philippe de Beaumanoir, în opera sa de drept consuetudinar, *Coutumes du Beauvaisis*, terminată în 1283, denunță deja „alianțele“ și „coalitiile“ încheiate de muncitori pentru a obține majorarea salariilor prin greve și amenințări la adresa tovarășilor lor „care n-ar respecta alianța“¹⁰.

În secolul al XIV-lea se produc pretutindeni — în Flandra, în Anglia, în Franța, în Germania și în Italia — adevărate încercări de revoluție socială, îndreptate atît împotriva nobilimii feudale, cît și împotriva patriciatului urban.

¹⁰ H. Hauser, *Les débuts du capitalisme*, Paris, 1931, p. 32; Fr. Pall, *La structure sociale de la France d'après le traité de droit féodal de Beaumanoir*, în „Nouvelles Etudes d'histoire“, vol. II, București, 1960, p. 193.

Dacă, în Franța și în Anglia, autoritatea exercitată de regalitate asupra orașelor a împiedicat patriciatul să pună mâna pe administrația orașelor și pe monopolul producției și dacă mișcările sociale au avut, în secolul al XIV-lea, un caracter predominant agrar, în orașele din Flandra, din valea Rinului și din Italia, mai ales la Florența, se produc adevărate mișcări muncitorești. „Unghiile albastre” din Flandra și „ciompii” de la Florența, adică muncitorii cu ziua și micii meseriași, excluși din bresle, reduși la salarii de mizerie și la o existență precară, se coalizează și, prin revolte care adesea se transformă în lupte sângeroase, caută să smulgă patriciatului oligarhic puterea și uneori, ca la Liège în 1284, izbutesc. Dar revoltele sînt înfrînte, fiindcă erau simple răzvrătiri ale foamei și fiindcă, sub conducerea micilor meseriași independenți, muncitorii nu urmăreau decît să se împărțășească și ei din privilegiile corporative. Ei nu atacau principiul monopolului corporativ și exclusivismul urban, care împiedicau dezvoltarea relațiilor capitaliste. Privirile lor nu se îndreptau spre viitor, ci spre trecut. Idealul lor era perimat. Ei se puneau de-a curmezișul procesului istoric care cerea, pentru liberă dezvoltare a capitalismului, abolirea monopolului breslelor și a exclusivismului urban. De aceea au și fost înfrinți.

4. EMANCIPAREA ȚĂRANILOR

Concomitent cu ridicarea populației urbane, s-a produs între secolele XI și XIV emanciparea șerbilor. În secolul al XI-lea, șerbii, dependenți de autoritatea stăpînului de moșie și supuși unor slujbe și redevențe arbitrare, precum și unor servituți personale — capitația, legarea de moșie, incapacitatea de a testa și de a contracta o căsătorie fără voia stăpînului de moșie și inferioritatea judiciară —, formau, în comparație cu țăraniii liberi, supuși și ei unui cens și unor prestații, dar liberi de orice servitute personală și avînd dreptul să se strămute, imensa majoritate a populației rurale. În secolul al XIV-lea, raportul e inversat. În țările situate la vest de Elba, țăraniii liberi predomină; șerbii nu mai constituie decît o minoritate, și în unele regiuni au dispărut cu totul.

Cauzele acestui fenomen sînt multiple și diverse. Mai întii, între secolul al XI-lea și mijlocul secolului al XIV-lea, populația Europei occidentale a crescut, încît vechea organizare domenială n-a mai putut cuprinde prisosul de populație. Un număr din ce în ce mai mare de țărani sînt siliți să părăsească gospodăria pămîntescă și să-și caute în altă parte mijloacele de trai. Afluxul populației rurale în orașele noi și mișcarea de defrișare care face neconținute progrese pînă la sfîrșitul secolului al XIII-lea atestă creșterea densității populației.

Pe de altă parte, dezvoltarea rapidă a populației urbane, ruptă de agricultură, reclamă domeniilor agricole dimprejur cât mai multe produse alimentare și materii prime. Or, vechea organizare domeniială, care nu urmărea decât să asigure subzistența seniorului și a locuitorilor, s-a dovedit incapabilă de a se adapta acestor transformări. Spre a produce pentru piață, domeniile au trebuit să-și amelioreze procedeele de cultură și să perfecționeze instrumentele de lucru, dar mai ales să determine pe țărani să producă mai mult. Pentru aceasta, seniorii au trebuit să-i cointerezeze în muncă și să le ușureze condițiile de trai. În schimbul unei taxe de răscumpărare, mulți seniori acceptă să-și emancipeze șerbii, cu atât mai mult cu cât, prin emancipare, șerbul nu scapă decât de servituțile personale : el nu mai e legat de glie, dar rămâne dator față de stăpînul de moșie cu censul și o serie de redevențe anuale. Din șerb, el devine un mic arendaș.

Dar ceea ce a precipitat mișcarea de emancipare a fost desmembrarea rezervei, care a suprimat cea mai grea sarcină a șerbului, munca servilă, claca. Progresele circulației monetare și intrarea produselor agricole în circulație au pus stăpînului de moșie probleme pe care ei nu le-au putut rezolva. Lipsiți de simțul prevederii și de deprinderea muncii regulate, fără legături directe cu piața, seniorii feudali s-au dovedit incapabili să-și valorifice produsele. În afară de aceasta, producția pentru piață a complicat administrația și a creat dificultăți care au favorizat procesul de descompunere a rezervei. Sub acțiunea acestor cauze, rezerva dispare sau se reduce la proporțiile unei tenure, menită să asigure doar hrana personalului seniorului. De exemplu, pe moșia mănăstirii St. Maur din Moiry, rezerva reprezenta în secolul al IX-lea 130 ha de arătură, 8 ha de vie, 3 ha fineață. În secolul al XIII-lea, aceeași moșie nu-și mai rezervase pentru exploatarea directă decât 14 ha de arătură.

Dispariția sau reducerea rezervei explică dispariția sau convertirea clăcii. Pe un domeniu aparținînd mănăstirii St. Germain-des-Prés, Thiais, șerbii datorau în timpul lui Carol cel Mare 156 de zile de clacă pe an. În 1250, cei mai împovărați dintre țărani nu mai datorau decât 11 zile. În alte părți claca dispăruse complet sau nu se mai cerea decât ca slujbă de transport sau ca supliment de brațe de muncă în perioadele de vîrf (arat, seceriș, cules).

Problema brațelor de muncă a favorizat de asemenea descompunerea vechiului sistem domeniial. Munca silită, claca, nu era totdeauna gratuită. În toiul muncilor agricole, obiceiul era ca șerbii să fie hrăniți, pentru a obține de la ei un efort mai mare. Or, se întîmpla, ca în cazul mănăstirii Battle Abbey, ca prețul hranei să întrecă valoarea muncii servile, în general de calitate mediocră. Abatele acestei mănăstiri a făcut socoteala că două zile de grăpat, datorate de șerbi, cu trei mese pe zi nu erau rentabile, întrucît prețul hranei era de cinci pence, iar valoarea muncii patru pence ; mănăstirea pierdea deci un penny pe zi. Stăpînii de moșie găsesc mai avantajos să înlocuiască

munca servilă cu munca salariată (dacă o găesc) sau, și mai simplu, să parceleze rezerva.

Mișcarea de emancipare a fost mai puternică și mai precoce în regiunile cu orașe numeroase și cu circulație intensă. În centrul și în nordul Italiei, în valea Rinului și în Flandra, unde progresul economic a fost mai puternic, șerbia a dispărut mai repede și mai complet. Orașele au favorizat mișcarea de emancipare a țăranilor, desființând șerbia pe teritoriul lor și apărând pe țăranii emancipați. Republica florentină a promulgat, la 6 august 1289, o lege care proclamă libertatea individuală ca un drept natural și imprescriptibil, nu fiindcă la Florența ar mai fi dăinuit șerbia, ci fiindcă un sat din „contado“ era amenințat cu șerbirea. Canonicii din Mugello au voit să vîndă marilor seniori Ubaldini, împreună cu un domeniu, și drepturile pe care le avuseseră asupra locuitorilor de a percepe de la ei redevențe „veșnice“. Locuitorii s-au adresat Florenței care a decretat că drepturi asupra persoanelor nu se pot vinde și că asemenea drepturi sînt nule și neavenite¹¹.

Orașele au creat un termen de prescripție, după care șerbii refugiați în incinta lor deveneau liberi. Dacă timp de un an și o zi, șerbul așezat în oraș n-a fost reclamat de stăpîn, el devenea liber. Un dicton medieval spune: *Stadluft macht frei*, aerul orașului te face liber. Reclamațiile stăpînilor către magistratul orașului sînt rareori luate în seamă. Astfel orașele devin centre de atracție și de imigrație pentru șerbii fugiți.

În afară de acțiunea pe care Florența a exercitat-o direct asupra țăranilor din Toscana, solul pietros al acestei regiuni, cerînd o muncă intensă pentru a produce, a favorizat răspîndirea colonatului parțiar (*mezzadria*) care împarte produsul între proprietar și producătorul direct.

Acest sistem constituie un fel de asociație cooperativă, în care unul dă pămîntul, iar celălalt munca. *Mezzadria* a creat țăranimii toscane o situație mai bună, față de aceea a țăranimii din alte regiuni ale Italiei, dovadă că, în tot cursul evului mediu, Toscana n-a cunoscut răscoale țărănești.

Dezvoltarea orașelor și a circulației de mărfuri au permis o economie agricolă mai rațională. Culturile se generalizează în conformitate cu natura solului și a climei. Via alungă cultura cerealelor din toate regiunile unde dă o producție de cantitate, abundentă și ușor transportabilă. Specializarea regională, care favorizează formarea pieței interne, face progrese mai rapide în Franța, unde rețeaua de fluvii navigabile leagă toate regiunile țării.

Prin acțiunea acestor forțe diverse, în primul rînd în urma dezvoltării orașelor, a industriei și comerțului, între secolele XI și XIV, țăranii s-au emancipat în apusul Europei. Ei au devenit posesori ereditari ai pămîntului, contra plății unui cens. În regiunile mai avansate s-au răspîndit contractele de arendă, care făceau din ei oameni juridicește liberi.

¹¹ G. Renard, *Histoire du travail à Florence*, vol. I, Paris, 1913, p. 130.

Seniorii n-au dispărut, dar autoritatea lor asupra oamenilor de pe moșia lor a slăbit. Din seniori feudali, ei tind să se transforme în rentieri ai solului¹².

Dar ușurarea sarcinilor feudale și abolirea servitutilor personale n-au schimbat radical condiția țăranilor, fiindcă în cele mai multe țări reducerea obligațiilor față de stăpînii de moșie a fost mai mult decît compensată prin impozitele către stat. Un om politic și jurist englez, John Fortescue, emigrat în Franța la sfîrșitul secolului al XV-lea, a arătat că acei țărani francezi, care, înainte de desființarea șerbiei, plăteau stăpînului de moșie un scud pe an, plăteau acum, pe lîngă scudul pentru senior, cinci scuzi pentru rege¹³.

5. ROLUL BANCILOR ȘI AL BANCHERILOR

Dezvoltarea activității industriale și comerciale a reclamat perfecționarea instrumentelor de credit pentru a permite efectuarea unor tranzacții financiare pe scară largă și la distanțe mari. Instituțiile care au răspuns acestor nevoi au fost băncile¹⁴.

Și în acest domeniu, bancherii italieni au jucat rolul principal, pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea. Relațiile cu papalitatea le-au permis să-și extindă operațiile în toate țările catolice și să evite sancțiunile bisericii pentru călcarea interdicției împrumutului cu dobîndă. De altfel, bancherii italieni au avut suprema abilitate de a face din marii demnitarii ai bisericii, în frunte cu papii, auxiliarii și complicitii afacerilor lor.

Biserica dispunea de venituri enorme, la care contribuiau toate țările catolice. Aceste venituri erau, la început, colectate de oamenii bisericii, care depuneau sumele încasate spre păstrare în mănăstiri. Banii, astfel depuși, nu numai că nu produceau nici un venit, dar riscau să fie și confiscați de principii laici, totdeauna lipsiți de bani. De aceea, în secolul al XII-lea, papii încep să recurgă la serviciile bancherilor italieni, care aveau sucursale în toate țările catolice și se ofereau să plătească, prin băncile lor din Roma, toate sumele pe care papalitatea le avea de încasat în Germania, Anglia, Franța etc. Bancherii executau pe riscul lor operațiile de transfer și plăteau și o dobîndă pentru depozitele ce le erau încredințate, iar cînd papii aveau nevoie urgentă de bani, ei le avansau sumele dorite și primeau ca garanție concesiunea unora

¹² H. Pirenne etc., *La civilisation occidentale au moyen âge*, vol. VIII, Paris, 1933, p. 77 (în G. Glotz, *Historie Générale*).

¹³ Marc Bloch, *Seigneurie française et manoir anglais*, Paris, 1960, p. 102.

¹⁴ R. Ehrenberg, *Le siècle des Fugger*, Paris, 1955.

din veniturile bisericii. Ei s-au introdus astfel în economia țărilor catolice și au devenit și creditorii principilor laici.

În afară de aceasta, bancherii cîștigau din fructificarea depozitelor care le erau încredințate, din schimbul monedei în care erau plătite veniturile papale și din transferul lor la Roma. O strînsă solidaritate se stabilește astfel între bancă și papalitate, spre cel mai mare folos al bancherilor. Papa pune la dispoziția creditorilor săi fulgerele ecleziastice pentru a-și încasa creanțele din străinătate. Primii bancheri ai scaunului papal sînt Ricciardi din Lucca, Chiarenti din Pistoia, Tolomei și Bonsignori din Siena, principalele firme din Genova, Pavia și Piacenza. La mijlocul secolului al XIII-lea, toți sînt înlocuiți de bancherii florentini care ajung cei mai bogați și mai puternici din Italia. Datorită legăturilor lor cu papii, florentinii își întind operațiile financiare asupra Europei întregi.

Ca aliați ai papii Urban al IV-lea (1261—1264), bancherii florentini ajutaseră pe Carol de Anjou să cucerească regatul Neapolului. Drept recunoștință, regele îi înzestrează cu cele mai largi privilegii. Acciaiuoli, Bardi, Peruzzi deschid magazine, obțin monopolul de a exporta grîul, vinul, untdelemnul și vitele, precum și de a exploata salinile și minele de fier ale regatului. Creditori neplătiți, ei își asigură concesiunea vămilor interne și externe, baterea monedei și controlul finanțelor publice. Nici o țară n-a fost stoarsă mai cumplit decît regatul napolitan de financierii și negustorii florentini. Controlul lor asupra vieții economice era atît de desăvîrșit, încît, cînd Angevinii au fost alungați din cele Două-Sicilii de Aragonezi, negustorii florentini au rămas: coroana nu se mai putea lipsi de ei.

Dar relațiile cele mai strînse și cele mai trainice le-au încheiat financierii florentini cu Franța, unde s-au introdus mai întîi ca vizitatori ai bîlciurilor din Champagne. De aci s-au răspîndit în toată țara și, în secolul al XIII-lea, Bardi, Peruzzi, Frescobaldi, Spini, Guadagni sînt menționați în toate centrele comerciale mai însemnate. Negustori, cămătari, colectori de dări în contul papii sau al regelui, oameni de afaceri ai orașelor, nobililor și ai coroanei, florentinii se insinuează pretutindeni și înlătură concurența evreilor și a lombarzilor propriu-ziși. Averile pe care le-au strîns, înverșunarea cu care-și urmăreau debitorii și disprețul pentru prescripțiile bisericii stînesc, contra „cămătărilor“ străini, revolta de care coroana profită pentru a-și procura venituri. Ei scapă de persecuție prin darurile „voluntare“ care seamănă cu împrumuturile forțate. Decretele de expulzare sînt în general atenuate de rezerva, „afară numai dacă plătesc suma de...“. Oricît de mare ar fi fost suma aceasta — în 1277 a fost fixată la 600 000 de lire pariziene — bancherii preferau să plătească decît să părăsească regatul.

Bancherii italieni pe care i-am întîlnit în Franța apar, încă din secolul al XIII-lea, și în Anglia, de unde exportă lîna și importă stofe fine, mătăsuri și arome. Dar afacerile cele mai însemnate le făceau cu coroana. Între 1294

și 1302, bancherii italieni împrumută 50 000 de mărci regelui, care, neputînd plăti în bani, le achită în privilegii: concesiionîndu-le anumite ramuri ale veniturilor publice, permițîndu-le să exporte lîna fără să achite taxe de ieșire, acordîndu-le dreptul de a se așeza în țară și de a dobîndi proprietăți. Persecuțiile contra lor din anii 1235, 1248, 1251, 1278 se întetesc pe măsură ce cresc creanțele lor și se întărește burghezia engleză. La începutul Războiului de o sută de ani, în 1345, regele Angliei, neputînd plăti sumele datorate băncilor Bardi și Peruzzi, provoacă falimentul acestora. S-a stabilit că datoria aceasta (evaluată la 900 000 de lire sterline), împreună cu dobînda capitalizată pînă azi, reprezintă o sumă pe care Anglia n-ar putea-o plăti lichidînd toată averea sa, inclusiv aceea a Commonwealth-ului britanic.

După marile falimente din secolul al XIV-lea se ridică alte case de bancă. În secolul al XV-lea, existau la Florența 32 de bănci sau societăți bancare, printre care cele mai însemnate erau ale familiilor Alberti, Pazzi și Medici. După mărturiile lui Philippe de Commines, Banca Medici era cea mai mare instituție bancară din timpul său. Ea avea opt sucursale și întrebuița între 40 și 50 factori (agenți).

Medicii, originari din Mugello (valea Arnului), s-au așezat în Florența pe la 1200 și s-au îmbogățit repede prin comerț și prin bancă. La începutul secolului al XV-lea, Giovanni de' Medici ajunge bancherul papii Ioan al XXII-lea și cel mai mare financiar al Florenței. Fiul său, Cosimo il Vecchio (cel Bătrîn), adevărat Rothschild al vremii, își extinde afacerile asupra Europei întregi și cheltuiește o avere, cu care s-ar fi putut cumpăra o țară, pentru încurajarea literelor și artelor. În 1434, el ajunge stăpînul Florenței și, respectînd formele republicane, instituie principatul absolut, fără să-și neglijeze afacerile (1431—1464). În timpul lui, Banca Medici avea 7—8 filiale în marile centre financiare ale Europei și întrebuița 40—50 factori. Nepotul său, Laurențiu cel Măreț (1469—1492) nici nu mai simte nevoia de a respecta formele republicane. Cei mai mari suverani ai timpului îl tratează ca egalul lor, iar în Italia e proclamat arbitru al păcii și al războiului. Poet, orator, mecenat, Laurențiu e unul din cei mai desăvîrșiți reprezentanți ai Renașterii. În același timp, el se ocupă de băncile sale din Bruges și din Lyon, dar pierde în afacerile cu Carol Temerarul și cu Maximilian, ginerele acestuia, sume atît de mari, încît e silit să închidă sucursala de la Bruges. Pe la 1480, Medicii își pierd situația predominantă pe care o aveau în finanțele internaționale, în favoarea Fuggerilor¹⁵.

Locul lor îl iau Frescobaldi, Gualterrotti, Guadagni și Strozzi. Girolamo Frescobaldi și Filippo Gualterrotti au fost printre cei dintii financieri care au prevăzut viitorul Anversei. Amîndoi se ocupă cu distribuirea coloniilor la

¹⁵ R. de Roover, *The Rise and Decline of the Medici Bank (1397—1494)*, New York, 1966.

Lisabona și cu afaceri de bancă. Ei sînt printre cei mai mari creditori ai curții burgunde și ai orașelor flamande, Bruges și Anvers. Gualterotti participă la finanțarea expediției lui Almeida în Indiile Orientale, iar Frescobaldi primește de la Enric al VIII-lea mari sume de bani pentru a dezvolta comerțul extern al Angliei, dar, implicat în afacerile politice ale Angliei, se prăbușește în 1518.

Casa Gualterotti s-a menținut pînă la moartea lui Filippo, în 1523, cînd a fost lichidată. Cu ea a dispărut ultima casă florentină din Țările de Jos. Soarta bancherilor florentini depindea de poziția internațională a Franței, după cum a Fuggerilor și a genovezilor era legată de politica lui Carol Quintul. Rivalitatea dintre cei doi suverani a silit pe cei dintii să părăsească Anversa, iar pe cei din urmă Lyonul.

Ultimul mare reprezentant al finanței florentine, Filippo Strozzi, fiind căsătorit cu sora lui Leon al X-lea, a ajuns vistiernic al curții papale și a exercitat o mare influență asupra politicii papale în timpul celor doi papi mediceeni, Leon al X-lea și Clement al VII-lea. Băncile lui din Lyon, Roma și Florența treceau drept cele mai sigure case de depuneri. Dar împrumuturile acordate regelui Franței și căderea Romei în 1527 l-au dus pe Filippo Strozzi în pragul falimentului.

Anul 1527 înseamnă o cotitură decisivă în istoria Florenței și a Renașterii italiene. Ocuparea și jefuirea Romei de către trupele imperiale au cauzat bancherilor florentini pierderi enorme. Revoluția politică din 1527 și întreruperea comerțului cu Franța și cu Napoli, din cauza războiului, au desăvîrșit ruina economiei și finanței florentine.

Puterea economică a Florenței se întindea asupra celor mai mari și mai bogate țări ale Europei, dar lipsindu-i baza teritorială și militară a marilor puteri care-i erau debitoare, Florența nu-și putu susține creanțele cu armele; prosperitatea ei era la discreția debitorilor săi. Cînd aceștia refuzară să plătească, Florența n-avu mijloace de constrîngere asupra lor.

Genova fusese, pe lângă Venetia, cel mai însemnat oraș comercial de la sfîrșitul evului mediu. În afară de relațiile lor cu Orientul, unde ocupau o poziție de mare putere, genovezii făceau comerț cu Spania, cu Țările de Jos și cu Anglia. Instituțiile lor de credit și de asigurare, în special celebra „Casa di San Giorgio”, erau considerate ca modele de organizare, dar ei își mărgineau activitatea la finanțarea întreprinderilor genoveze.

În secolul al XVI-lea au început să exploateze noile drumuri de comerț spre Indiile Orientale și Occidentale, dar au fost eliminați de portughezi și de spanioli. Atunci s-au așezat la Anvers și au luat parte la comerțul de distribuție a colonialelor aduse de portughezi, s-au îndeletnicit cu comerțul de sclavi și și-au asigurat o parte din producția de metale prețioase a Americii. Cei mai de seamă financiari genovezi au fost Agostino Grimaldi și Agostino Vivaldi.

Pînă în secolul al XV-lea, cînd și-a întins stăpînirea asupra părții din nord-estul peninsulei, Veneția abia putea fi considerată ca un stat italian. Puterea și bogăția ei s-au întemeiat pe legăturile cu Orientul. Flotele ei stăpîneau Mediterana orientală și comerțul de coloniale și aromate din Alexandria. Prin trecătorile Alpilor, Veneția făcea legătura între Orient, pe de o parte, și Germania, Boemia, Polonia și Ungaria, pe de alta. Comerțul ei extern a fost evaluat, la începutul secolului al XV-lea, la 10 milioane de ducați, dar capitalul ei nu servea decît la întreținerea comerțului venețian.

Dintre bancherii germani, cei mai însemnați au fost Fuggerii. Strămoșul familiei, Hans, fusesse țesător într-un sat din Bavaria. În 1367, el s-a așezat la Augsburg, unde, pe lângă țesătorie, s-a ocupat și cu comerțul. La moartea sa a lăsat o avere, considerabilă pentru vremea aceea, de 3 000 de florini. Urmașii lui au continuat să se ocupe cu țesătoria și cu comerțul și au ajuns frunțași ai celor mai însemnate corporații din Augsburg. Ei aveau un magazin permanent, numit „Fondaco dei Tedeschi“ la Veneția, de unde importau bumbacul necesar pentru fabricarea țesăturilor de barchet. La sfîrșitul secolului al XV-lea, ei părăsesc comerțul cu aromate, mătăsuri și lenjuri și se dedică operațiilor mult mai bănoase ale comerțului bancar și ale extracției miniere. În 1488, ei împrumută arhiducelui Sigismund 150 000 de florini și primesc, în schimb, concesiunea minelor de argint din Schwaz (Tirol).

Adevăratul întemeietor al bogăției și gloriei familiei e Jacob Fugger cel Bogat (1459—1525). La sfîrșitul secolului al XV-lea, el intră în legături de afaceri cu papalitatea, iar la începutul secolului al XVI-lea, timp de două decenii, e cel mai de seamă om de afaceri al papilor. Și mai însemnate sînt afacerile financiare pe care le încheie cu Habsburgii. Rolul lui Jacob Fugger a fost decisiv în alegerea lui Carol Quintul și tot el mobilizează resursele care permit lui Maximilian I și Carol Quintul să-și țină curtea și armata și să se ridice pe primul plan al politicii internaționale. Jacob Fugger nu întrece numai pe financiarii germani, ci și pe cei italieni. Afacerile lui se întind din Slovacia pînă în Anglia, de la Napoli și Andalusia pînă la Danzig.

„Numele lui Jacob Fugger și al nepoților săi, scrie cronicarul din Augsburg, Clemens Sender, e cunoscut în toate regatele și țările, chiar și în cele păgine. Împărați, regi, principii și seniori i-au trimis ambasadori, papa l-a îmbrățișat și l-a sărutat ca pe fiul său cel mai scump, iar cardinalii s-au ridicat în picioare înaintea lui“¹⁶.

Capitalurile acumulate din comerțul cu Veneția îndeamnă și pe alți negustori germani să caute cîștiguri mai mari în afacerile bancare și în industria minieră. Cei mai însemnați, după Fuggerii, sînt Welserii, originari din Augsburg și înnobiți în 1532. Creditorii ai Habsburgilor, amestecați în toate afacerile legate de politica acestora, Welserii n-au renunțat nici la comerțul de mărfuri. Dimpo-

¹⁶ H. Hauser et A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, Paris, 1938, p. 341—342.

trivă, cu un admirabil spirit de adaptare, au tras toate consecințele descoperirilor geografice care au mutat căile comerciale din Mediterana în Oceanul Atlantic. Astfel, în 1503, îi vedem la Lisabona, unde agentul lor încheie cu regele Manuel un tratat de comerț prin care se asigură comercianților germani privilegiile vamale și dreptul de a participa la comerțul cu Indiile Orientale. La expediția lui Francisc Almeida din 1505, organizată de financiarul german și italian, Welserii reprezintă contribuția cea mai însemnată (20 000 de florini, Fuggeri : 7 000 de florini, genevezii și florentinii împreună : 29 400 de florini). Beneficiul realizat a fost de 175%. Descurajați însă de șicanele pe care coroana portugheză le face la plata dividendei, Welserii se specializează în comerțul de distribuție a aromatelor, pe care portughezii, din lipsă de vase și de capital, nu le pot transporta în nordul Europei.

Cu o îndrăzneală care întrece și pe a Fuggerilor, Welserii caută să asigure capitalului german un loc cât mai însemnat în coloniile spaniole. Ei dobândesc întinse plantații de trestie-de-zahăr în insulele Canare (1509), iau cu arendă minele de cupru din San Domingo, obțin pentru patru ani monopolul importului de sclavi negri și încep, în 1528, exploatarea Venezuelei care le-a fost concesionată pentru garantarea unor împrumuturi. În trei generații, Welserii s-au ridicat la însemnătatea unei puteri financiare internaționale.

A treia casă de comerț și de bancă germană a fost a Hochtetterilor, originari, ca și Welserii, din Augsburg. Ei au fost printre primii financiarul germani care s-au așezat la Anversa, în centrul de distribuție al comerțului portughez. Conducătorul firmei, Ambrosie Hochtetter, a participat cu 4 000 de florini la expediția lui Francisc Almeida din 1505. Dar specialitatea lui e specula asupra mărfurilor celor mai căutate. Ambrosie Hochtetter a fost unul din cei mai detestați monopolști ai timpului său. El a încercat să acapareze grâul, vinul și lemnul și să răpească Fuggerilor monopolul cuprului și al mercurului. Pentru a-și procura fondurile necesare acestor uriașe speculații, a făcut apel la economiile particulare. El primea depozite oricât de mici și servea o dobândă de 5%. „La Ambrosie Hochtetter, scrie Clemens Sender, principii, conți, nobili, burghezi, servitori și servitoare au depus banii pe care-i aveau și el le-a plătit 5%. Mulți argați, care n-aveau mai mult de zece florini, i-au depus la banca lui, convinși că-i depun în mîini bune. Se crede că într-o vreme a plătit dobînzi la un capital de un milion“.

Concurența mercurului spaniol i-a pricinuit însă pagube atât de mari, încît, la 1528, Banca Hochtetter a încetat plățile. Falimentul „regelui mercurului“ a provocat prima dintre marile crize de credit ale epocii moderne.

Victoria Habsburgilor asupra Franței și întinderea stăpînirii spaniole asupra Italiei au însemnat sfîrșitul puterii internaționale a finanței florentine. Bancherii florentini au fost alungați de genevezi de la Roma și de la Napoli, de germani și de genevezi din Țările de Jos, de englezi din Insulele britanice. Cîmpul de ac-

țiune al finanței florentine s-a redus aproape exclusiv la Franța. În schimb, bancherii germani și genovezi au trebuit să părăsească Lyonul. Victoria Habsburgilor a aruncat capitalul genovez în tabăra imperială, iar capitalul florentin în tabăra franceză.

6. DEPRESIUNEA ECONOMICĂ DIN TIMPUL RENAȘTERII

Concepția tradițională a Renașterii, considerată ca o epocă de progres continuu, de prosperitate economică și de expansiune nestăvilită, e azi contestată pe baza rezultatelor studiilor monografice consacrate unor întreprinderi particulare. Aceste studii nu se deosebesc de vechea istoriografie instituțională numai prin obiectul, ci și prin metoda lor. Ele nu se mai mulțumesc ca vechea istorie economică, să cerceteze statutele și regulamentele corporațiilor, ordonanțele urbane, tratatele de comerț și legislația publică. La aceste surse se adaugă datele statistice ale întreprinderilor, memoriile și scrisorile oamenilor care le-au condus, registrele notariale și vamale.

Acumularea datelor statistice a permis autorilor să aplice criterii cantitative și să surprindă tendința și gradul de schimbare în evoluția procesului istoric. În al doilea rând, proiectând lumina asupra unui cerc de cercetare restrâns, aceste monografii au scos în evidență amănunte precise, au stabilit distincții ignorate de istoriile generale și adesea au corectat concluziile istoriei economice care nu se bazau decât pe manifestările exterioare ale întreprinderilor.

Concluzia generală a acestor studii e că perioada clasică a Renașterii, cuprinsă aproximativ între 1350 și 1550, a fost o perioadă de depresiune și de stagnare. Contrastul între sfârșitul evului mediu, identificat cu epoca lui Dante și Giotto, și perioada Renașterii a fost formulat de istoricul american R. S. Lopez în termenii următori, care exprimă părerea generală a istoricilor economiști din țările capitaliste.

În jurul anului 1300, s-a produs „o adevărată revoluție comercială“, comparabilă, în ceea ce privește efectele, cu revoluția industrială de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Ca și epoca revoluției industriale, sfârșitul evului mediu a fost „o epocă de creștere demografică puternică și continuă, de progres tehnic constant, dacă nu spectacular, de expansiune atît în ce privește creșterea producției și consumului dinăuntru, cît și cucerirea de noi piețe în afară ; o epocă de mari posibilități și de imense nădejdi, de războaie mici cu obiective limitate, de toleranță progresivă și de schimb de idei tot mai larg între persoane aparținînd unor clase, națiuni și credințe deosebite. Rîtmul său de dezvoltare a fost, firește, mai lent decît al revoluției industriale, fiindcă progresul mergea cu calul și cu galera, nu cu trenul, cu vaporul și cu avionul. Dar rezultatele finale au fost,

probabil, de aceeași ordine de mărime. Revoluția comercială din evul mediu a fost profundă, determinând schimbările importante pe care le-a lăsat moștenire Renașterii o societate nu prea deosebită de a noastră și influențată de toate aceste schimbări. Ea a provocat prăbușirea vechiului regim feudal și slăbirea vechii structuri religioase. Ea a măturat sclavia, a desființat șerbia pe arii întinse și a creat o elită nouă, întemeiată nu pe naștere, ci pe avere¹⁷.

În comparație cu aceasta, perioada Renașterii a fost o vreme de scădere, pe alocuri catastrofală, a populației, de restrângere a pieței europene și de pierdere a unei piețe externe și, prin urmare, de scădere a producției industriale și agricole, de prăbușire a prețurilor și de restrângere a comerțului, de criză și stagnare, urmată, la sfârșitul secolului al XV-lea de o lentă și parțială învioreare. Dar chiar când reconstrucția a reînceput, numai o parte din ogoare au fost recucerite. Criza agrară a avut efecte durabile în sfera producției, prețurilor și veniturilor. Regresul a atins mai ales cultura grâului. În țările din nordul Europei suprafețele însămânțate cu grâu au fost reduse, încît cu toată scăderea populației a trebuit să se recurgă la import.

Ravagiile ciumei negre de la mijlocul secolului al XIV-lea, diferite alte epidemii, foametea, controlul nașterilor au coborît populația Europei sub nivelul aceluia din secolul precedent. Scăderea populației a fost deosebit de mare la orașe — centrele adevărate ale civilizației esențial urbane ale Renașterii. Satele au suferit mai puțin și s-au refăcut mai repede, dar nici ele n-au scăpat. Mii de sate și cătune au dispărut în Franța și Germania din cauza scăderii populației. Populația unora s-a stins, a altora a emigrat¹⁸.

Astfel, populația Angliei, evaluată la aproape patru milioane în 1348, nu mai număra la începutul secolului al XV-lea decît 2 100 000 de locuitori. După această dată, populația a început să crească încet, dar în 1545 ea era cu o jumătate de milion mai redusă decît cu două sute de ani înainte. Florența avea în timpul lui Dante (1265—1321) 100 000 de locuitori ; în timpul lui Boccaccio (+1374), numărul lor a scăzut la 70 000 și s-a menținut la această cifră pînă la începutul secolului al XVI-lea. În Franța, Germania și țările scandinave, ciurma neagră a măcinat o treime din populație.

Curba descendentă a populației e urmată de alți factori de regres. Progresul tehnic continuă, dar, cu excepția tiparului, metalurgiei și a tehnicii comerciale a contractelor de asigurare, el nu face decît să perfecționeze și să răspîndească metode și mijloace tehnice medievale.

Un alt factor de regres a fost restrîngerea orizontului economic și politic al Europei. Prăbușirea Imperiului mongol care, după constatările lui Marco Polo, făcuse drumul între Crimeea și Pekin perfect sigur, și înaintarea turcilor în Peninsula Balcanică au despărțit Răsăritul și Apusul și au împiedicat Europa de

¹⁷ R. S. Lopez, *The Renaissance*, New York, 1961, pp. 30—31.

¹⁸ W. Abel, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Stuttgart, 1955.

a se folosi de o tehnică de transport perfecționată — atelajul modern și potcoava de fier, cîrma scufundată în apă — și de puternica organizare a comerțului internațional pe care evul mediu le lăsase moștenire Renașterii.

În Europa, progresele centralizării statului au fost însoțite de ridicarea unor bariere vamale naționale, care au restrîns orizontul economic și politic. E adevărat că sfîrșitul secolului al XV-lea a fost marcat prin descoperirile geografice, care aveau să deschidă expansiunii europene posibilități nelimitate, dar efectele acestor descoperiri n-aveau să se facă simțite decît în a doua jumătate a secolului al XVI-lea cînd Renașterea clasică luase sfîrșit. După China, Persia se închide și ea în fața negustorilor italieni. Aria afacerilor lor se restrînge în secolul al XV-lea. Înaintarea turcilor în Marea Neagră ruinează factoriile venețiene și genoveze : Constantinopolul cade în 1453, Negroponte în 1470, Caffa în 1475, Cetatea Albă și Chilia în 1484. Cucerirea acestora însemna excluderea negustorilor italieni din Marea Neagră și slăbirea Moldovei ¹⁹.

Scăderea populației și restrîngerea pieței, la care se adaugă recrudescența războaielor și pustiirile cauzate de ele, mai ales de Războiul de o sută de ani, au provocat o stagnare economică generală. Marea mișcare de colonizare, care din secolul al XI-lea pînă la începutul secolului al XIV-lea a întins neconcentrat suprafețele cultivate, s-a oprit. Prețul pămîntului și valoarea rentelor feudale au atins nivelul cel mai scăzut de secole. Încă din secolul al XIII-lea, mulți stăpîni de moșii din Anglia, Spania, sudul Italiei și nord-vestul Franței au început să prefacă pămîntul arabil în pășuni pentru oi. În Castilia cea mai mare asociație de crescători de oi poseda în 1477 2 700 000 de oi, tot atît cît numărul locuitorilor. Lîna era foarte căutată și creșterea oilor reclama mai puține brațe de muncă. Procesul a continuat mai ales după ciuma neagră, pînă în timpul Renașterii, cînd cererea de lîna a scăzut din cauza restrîngerii pieței și producției, și mari întinderi de pămînt au rămas în paragină. Cîmpia din sudul Toscanei, care fusese asanată la sfîrșitul evului mediu, a căzut din nou în starea de mlaștină bîntuită de malarie. La sfîrșitul Războiului de o sută de ani, în Gasconia (sud-vestul Franței), 30% din sate erau pustiite sau părăsite de o parte din locuitori. Unele nu s-au putut reface niciodată ²⁰.

Reducerea suprafețelor cultivate a fost determinată, în afară de scăderea numărului locuitorilor, și de scăderea prețului produselor agricole, într-o perioadă de inflație monetară. Între 1351 și 1500, prețul grînelor a scăzut în Anglia la jumătate.

Restrîngerea pieței europene a avut aceleași efecte și asupra industriei, mai ales asupra industriei lîinii care producea pentru export. Florența producea,

¹⁹ Yves Renouard, *Les hommes d'affaires italiens du moyen âge*, Paris, 1949, p. 200—201.

²⁰ R. Boutruche, *La crise d'une société. Seigneurs et paysans du Bordelais pendant la Guerre de Cent Ans*, Paris, 1947, p. 427—429.

în 1378, 24 000 de valuri de stofă. Dar, în prima jumătate a secolului, producția anuală atinsese 70 000—80 000 de valuri, și depresiunea economică a atins Florența mai puțin decât pe marea sa rivală, Flandra.

Curba descendentă a comerțului și a afacerilor bancare e și mai accentuată. Politica mercantilistă a marilor monarhii centralizate și diferitele piedici puse în calea importului au urcat prețul multor mărfuri la un nivel prohibitiv și au redus exportul industrial care nu se putea apăra prin mijloace politice și militare. Mărfurile, trecute în registrele vamale, care au ieșit din portul Genovei în 1293, au fost evaluate la 3 822 000 de livre genoveze ; în 1424, valoarea lor a scăzut la 887 000 de livre.

Băncile și-au perfecționat metodele și adesea și-au consolidat poziția, concentrându-se. Dar capitalul lor a fost, în proporție tot mai mare, plasat în împrumuturi de consum membrilor aristocrației, sau în împrumuturi de stat, pentru scopuri războinice. Aceste împrumuturi aduceau la început dobânzi mari, dar debitorii ajungeau adesea să nu mai poată plăti nici dobânda și provocau falimentul creditorilor.

Alt indiciu de criză e reducerea capitalului social. Capitalul Băncii Medici era în 1458 de 30 000 de florini, pe când acela al Băncii Peruzzi se ridica, la începutul secolului al XIV-lea, la 100 000 de florini, și banca Peruzzi era numai a doua bancă din Florența, după Banca Bardi. Regele Angliei datora Băncii Bardi 600 000 de florini după documentele engleze, iar după cronicarul florentin Villani, 900 000. În afară de aceasta, Anglia împrumutase și de la Banca Peruzzi o sumă egală cu două treimi din suma datorată Băncii Bardi. Restriângerea afacerilor a redus cererea de capital și a provocat scăderea dobânzii. În Italia, o dobândă de 5—8% era considerată ca o dobândă bună pentru împrumuturile comerciale.

Criza economică a abătut capitalul bancar de la industrie și comerț și l-a orientat spre speculații asupra monedelor străine și spre investiții în pământ. Pământul, chiar cumpărat ieftin, nu era remunerator decât dacă era exploatat pe baze comerciale, într-un spirit capitalist. În schimb, marile domenii aduceau considerație socială și permiteau achizitorilor să intre în rîndul nobilimii.

Dintre toate țările europene, Italia a fost cea mai atinsă de depresiunea din secolele XIV—XV, fiindcă ea se ridicase cel mai sus și fiindcă politica mercantilistă a marilor monarhii centralizate a lovit-o mai mult. Împărțirea în mai multe state a lipsit Italia de o puternică bază teritorială, demografică, politică și militară, în care negustorii și bancherii ei să fi găsit un mijloc de represiune împotriva comercianților și debitorilor recalcitranți. Din aceleași motive ea n-a putut concura cu marile monarhii centralizate în cucerirea noilor debușuri pe care descoperirile geografice aveau să le deschidă expansiunii europene.

Astfel, economia europeană care a marcat un progres continuu pînă în primele decenii ale secolului al XIV-lea a suferit, din a doua jumătate și pînă la

sffârșitul secolului al XV-lea, o profundă depresiune. Împotriva acestei concepții, împărtășită de majoritatea istoricilor economiști, s-au ridicat obiecții care tind nu să infirme, ci să atenueze unele aprecieri prea absolute. E. A. Kosminski²¹ face rezerve mai ales cu privire la Italia. De altfel, însuși protagoniștii teoriei (M. M. Postan în Anglia, Éd. Perroy în Franța, W. Abel în Germania, Ar. Saponi în Italia și R. S. Lopez în S.U.A.) nu sînt de acord asupra duratei și intensității crizei.

O altă obiecție este aceea că datele statistice formează rareori serii continue și destul de omogene pentru a permite comparații exacte și concludente. Vechile industrii, al căror declin se constată la începutul secolului al XIV-lea, au fost adesea înlocuite cu altele. De pildă, poziția dominantă a industriei lînii a fost înlocuită la Florența cu aceea a industriei mătăsii; industria urbană a cedat locul manufacturii rurale; prosperitatea orașelor Lucca și Pisa a fost înlocuită cu aceea, superioară, a republicii florentine, după cum Bruges și Gand au fost întrecute de Anvers. În general, industriile de lux și-au menținut sau chiar mărit producția. În afară de aceasta, noile industrii ale Renașterii — tiparul, metalurgia prelucrătoare etc. — au prosperat și au servit drept compensație pentru depresiunea din alte sectoare.

Datorită capitalului și experienței acumulate, italienii nu numai că și-au păstrat în această perioadă poziția, dar au și profitat de introducerea unor industrii noi în alte țări, investind capital și stabilindu-se adesea în aceste țări. Industria mătăsii de la Lyon și Tours s-a constituit cu ajutorul capitalului și tehnicienilor florentini. Criza adevărată și, pentru aproape trei secole, iremediabilă a Italiei începe abia după pierderea independenței, la mijlocul secolului al XVI-lea. În ceea ce privește capitalul bancar, declinul băncilor italiene a fost compensat în cadrul economiei europene, prin ridicarea băncilor germane. Jacob Fugger cel Bogat a obținut de la Carol Quintul recunoașterea unei datorii de 600 000 de florini, iar Welserii au participat, cum am văzut, la exploatarea imperiului colonial portughez. De altfel, marile bănci germane și italiene, cu un simț sigur al conjuncturii economice, de îndată ce Anvers a devenit centrul de distribuție al produselor orientale, s-au grăbit să înființeze sucursale în acest oraș.

E. A. Kosminski se ridică împotriva concepției înguste pe care istoricii economiști burghezi și-o fac despre „economie”. De pildă M. M. Postan, unul din reprezentanții englezi cei mai de seamă ai noii istoriografii, consideră ca baze economice ale societății: creșterea populației, întinderea pămîntului cultivat, tehnica producției, lăsînd la o parte relațiile de producție. Or, după principiile marxismului, viața socială nu poate fi studiată decît în raport cu modul de producție dominant în acea societate.

²¹ Vezi E. A. Kosminski, *Peut-on considérer le XIV-e et le XV-e siècles comme une décadence de l'économie européenne ?* în *Studi in onore di Armando Saponi*, Florența, 1957.

Pentru Postan, cauza principală a depresiunii a fost descreșterea populației. Ciuma neagră din 1348—1358 n-a făcut decît să agraveze criza demografică care a început în secolul al XIII-lea, în urma insuficienței hranei, scăderii prețului la cereale, reducerii terenurilor cultivate, și restrîngerii producției. Consecințele sociale ale acestor fenomene au fost scăderea veniturilor seniorilor feudali și urcarea salariilor muncitorilor agricoli și industriali. Singurele clase care ar fi profitat de criza economică ar fi fost șerbii și muncitorii de la oraș.

Dar, se întrebă Kosminski, ceea ce se numește declin nu e cumva progres prin decăderea elementelor vechi și ridicarea forțelor noi? În Anglia, care a fost mai tare atinsă de criză, renta în bani, „care e deja un semn de descompunere a rentei feudale“, marchează începutul desființării șerbiei și apariția condițiilor necesare pentru dezvoltarea arendei capitaliste. Revendicările țăranilor din 1381 se realizează în sec. al XV-lea.

Reducerea și mizeria populației rurale în sec. XIV nu poate proveni din lipsa de pămînt, ci din faptul că renta feudală absorbea venitul țăranilor. Factorul demografic din care Postan face factorul principal al depresiunii economice, nu poate fi explicat în afară de relațiile de producție.

În concluzie, Kosminski susține că nu depopularea, ci lichidarea economiei senioriale, convertirea în bani și reducerea rentei feudale au provocat la sfîrșitul secolului al XV-lea ameliorarea situației țăranilor și expansiunea producției simple de mărfuri și a pregătit astfel terenul pentru dezvoltarea relațiilor de producție capitaliste.

Problema declinului economic din secolele XIV—XV, a întinderii depresiunii și a repercusiunilor ei sociale, rămîne încă deschisă.

Cu aceste rezerve, trebuie să admitem că secolele XIV—XV au fost o perioadă de stagnare și de contracție a economiei europene, cu puternice repercusiuni asupra structurii societății.

Depresiunea economică a atins mai grav cele două stări dominante ale evului mediu, nobilimea și clerul, ceea ce a grăbit deplasarea centrului de greutate de la țară la oraș și a facilitat trecerea de la civilizația medievală, prin esență rurală, la civilizația modernă, esențial urbană.

Sărăcirea nobilimii și fărîmițarea sistemului domenal au accentuat destrămarea feudalismului și întărirea puterii centrale. În secolele XIV—XV, veniturile statului centralizat au crescut repede prin crearea unor impozite regulate, ceea ce a permis regilor și principilor să creeze o birocrație și o armată permanentă de mercenari, cu ajutorul cărora au combătut și înfrînt particularismul provincial și puterea nobilimii.

Istoricul olandez J. Huizinga a arătat că aerul de decadență care caracterizează literatura din nordul Franței în secolul al XV-lea rezultă din faptul că, sub influența curților franceză și burgundă, literatura și artele continuă să exprime, cu o ariditate crescîndă, idealurile și atitudinile convenționale ale

unei clase nobiliare, care și-a pierdut rolul economic, social și politic și s-a transformat într-o nobilime de curte, parazită.

Întărirea elementului urban a declanșat criza bisericii și a pus problema secularizării averilor bisericesti.

La orașe, s-a produs în urma scăderii populației o reducere a bogăției generale, dar nu proporțional pe fiecare cap de locuitor : cel bogat a devenit mai bogat, cel sărac mai sărac. S-a produs deci și în cadrul orașelor o concentrare a bogăției care a avut, ca și centralizarea statului, o puternică influență asupra dezvoltării artelor, literelor și științei.

Dacă literele și artele au înflorit mai repede în Italia e că acolo, mai devreme decât în alte părți, concentrarea bogăției prin impozite procura patriatului urban și principilor mijloacele necesare unui larg mecenat. Stagnarea vieții economice a fost compensată prin dezvoltarea culturii care separă la Florența epoca bancherilor Bardi și Peruzzi, din secolul al XIII-lea de aceea a Medicilor din secolul al XV-lea.

Cultura Renașterii e deosebită de aceea a evului mediu, fiindcă a fost produsul unei societăți urbane puternic dezvoltate. Apariția relațiilor de producție capitaliste a favorizat dezvoltarea culturii laice și a depozat clerul de monopolul învățămîntului, cerînd știință de carte oamenilor de afaceri și permițînd fiilor lor să-și însușească o cultură superioară în universități și să se califice pentru posturile publice. Dar, cum rezultă din noile studii, influența capitalismului timpuriu asupra culturii s-a exercitat mai mult prin perfecționarea formelor sale de organizare, decât prin producția de bunuri²².

Rezultatele noii orientări a cercetărilor economice ridică deci o serie de probleme, care obligă la o reconsiderare critică a vechilor poziții.

7. ÎNTREBUIŢAREA CALCULULUI ŞI FORMAREA TEHNICII COMERCIALE

Înmulțirea afacerilor și răspîndirea practicii contractelor și convențiilor, încheiate pe bază de servicii reciproce, a căror valoare era exprimată în bani, ca și necesitatea de a stabili raportul între debit și credit, pentru a putea determina dacă o întreprindere e avantajoasă sau nu din punct de vedere financiar, au făcut din întrebuițarea calculului un instrument indispensabil în conducerea afacerilor.

²² Wallace K. Ferguson, *Recent Trends in the Economic Historiography of the Renaissance*, in *Studies in the Renaissance*, New York, 1960, vol. VII.

Multiplicitatea și varietatea speciilor monetare, necesitatea unor plăți în locuri și la date îndepărtate, riscul transporturilor de bani la distanțe mari și participarea capitalului la diferite forme de producție și de schimb au dat naștere, mai întâi la bilciurile internaționale, ca acelea din Champagne, apoi în toate centrele economice mai importante, la o serie de practici și instituții care au dus la crearea tehnicii comerciale moderne. Comerțul, industria și banca n-ar fi putut funcționa și nu s-ar fi putut dezvolta fără generalizarea calculului și fără constituirea unui sistem de contabilitate regulată. Acestei necesități i-au răspuns arta de a ține socotelile în ordine și spiritul de precizie.

În economia naturală din epoca feudală, tranzațiile erau rare și se lichidau pe loc; de aceea nu era nevoie de acte scrise. Pe măsură ce tranzațiile se înmulțesc, negustorii sînt siliți să facă însemnări pentru a-și fixa datele și pentru a se înarma contra eventualelor contestații. Un negustor florentin spunea că omul de afaceri și toți aceia care aveau relații cu un mare număr de persoane trebuie să însemneze în scris toate contractele, convențiile și tranzațiile, toate intrările și ieșirile. Primele registre comerciale, datînd de la începutul secolului al XIII-lea, sînt simple memorande. Însemnările se succed în ordine cronologică, fără nici o demarcație între posturile creditoare și cele debitoare.

Dezvoltarea afacerilor determină firmele comerciale să introducă mai multă ordine în socoteli și să înlocuiască memorandumul cu registre speciale pentru fiecare gen de operație. Și în acest domeniu al tehnicii contabile, italienii ocupă locul întâi. Încă din secolul al XIII-lea, bancherii italieni încep să împartă conturile în debite și credite. Bonsignori din Siena țineau mai multe registre dintre care cele mai însemnate erau un registru de casă (*Libro dell'entrate e dell'uscite*) și un registru de conturi curente (*Libro dei creditori e dei debitori*). Registrul de cheltuieli al comunei din Florența, pentru anul 1303, arată că sistemul contabilității simple era desăvîrșit în toate amănuntele.

Venețienii adoptă forma de diptic al conturilor (debit vizavi de credit). Contabilitatea în partidă dublă, care constă în transcrierea fiecărui articol în două posturi: unul creditor și altul debitor, a apărut mai întâi în secolul al XIV-lea. Cel mai vechi exemplu cunoscut e un registru genovez din 1340.

Perfecționat la Veneția, sistemul s-a răspîndit în toată Italia și în factoriile italiene din străinătate, favorizînd dezvoltarea capitalismului și constituirea unor puternice companii mercantile. Călugărul Luca Pacioli a publicat, în 1494, primul tratat de contabilitate în limba italiană.

Pentru formarea negustorilor, Florența și Veneția au întemeiat școli de calcul comercial. În secolul al XIV-lea, Florența posedă șase școli comerciale, frecventate de 1 200 de elevi. Primul tratat de aritmetică a fost publicat la Florența, în 1202: *Liber Abbaci* de Leonardo Pisano. Invenția tipografiei a înmulțit numărul tratatelor de aritmetică.

În general sumele se exprimau în cifre romane. Cifrele arabe, deși cunoscute încă din 1228, nu se răspîndesc decît mai tîrziu, în secolul al XIV-lea, fiindcă autoritățile le găseau mai ușor de falsificat decît pe cele romane și de aceea *Arte di Calimala* interzicea membrilor săi să le întrebuițeze în registrele comerciale.

Complexitatea operațiilor comerciale a dat naștere și altor invenții care dovedesc gradul de precizie și de claritate la care, sub presiunea necesităților practice, s-a ridicat spiritul laic în cercurile comerciale ale Italiei.

În timpul cruciadelor, pentru a înlesni operațiile comerciale cu Levantul și a reduce riscurile navigației maritime, s-a inventat *contractul în comandită*. Una sau mai multe persoane încredințează unui căpitan de corabie un stoc de mărfuri sau o sumă de bani pe care acesta o convertește în mărfuri. Dacă mărfurile ajung la destinație, la Constantinopol, în Siria sau în Egipt etc., sînt vîndute în folosul comanditarilor, iar căpitanul își rezervă o parte din beneficiu, după stipulațiile contractului (de exemplu 20%). Comandita se poate complica printr-o afacere de schimb de monede sau de plată într-o anumită monedă, de efectuat în altă localitate sau la un bîlci, fie creditorului, fie reprezentantului său. În felul acesta, pe la 1200, ia naștere *cambia (lettre de change)*.

Cambia sau polița este o scrisoare prin care o persoană invită altă persoană, domiciliată în alt loc, să plătească unei terțe persoane o anumită sumă de bani. O a patra persoană garantează plata prin semnătura sa.

Între clienții aceleiași bănci, plățile se făceau prin *virament*, adică prin transcrierea unei sume din contul unuia în contul altuia.

În marile bîlciuri, unde se vindeau produsele Orientului și stofele Flandrei, plățile se făceau prin compensație. Cumpărătorul flamand de „spițerii“ orientale dădea o poliță negustorului venețian pe care o încasa de la un alt negustor care cumpărase stofă de Flandra. Astfel tranzacții de milioane de livre se lichidau, la sfîrșitul bîlciului, cu cîteva zeci de mii de livre în numerar. Creanțele neplătite puteau fi amîinate la bîlciul următor, în schimbul unui comision. Așa apare vînzarea la termen, care se introduce și în industrie. Aceste procedee de credit au dat un puternic impuls producției și schimbului.

În sfîrșit, negustorii puteau face împrumuturi garantate cu mărfurile lor. Bancherii care acordau aceste credite fiind italieni, operația a păstrat numele de *lombardare*.

Pentru judecarea proceselor între comercianți s-au creat tribunalele de comerț, cu judecători care aveau cunoștințe speciale și judecau după o procedură accelerată și rațională. Regulile după care se conduceau au format începutul *dreptului comercial modern*. Normele practicate de corăbieri și de negustori în afacerile maritime, redactate în secolul al XIII-lea, au pus bazele *dreptului maritim*. Coloniile de negustori stabilite în țări străine erau reprezentate pe

lingă autoritățile locale de consuli, care aveau și însărcinarea de a guverna pe conaționali lor. Așa s-au născut *consulatele*.

Aceste procedee s-au răspândit în toată Europa și au constituit instrumentele esențiale ale economiei capitaliste. Ele dovedesc că spiritul de precizie și de ordine, observația și calculul, care sînt trăsăturile esențiale ale spiritului modern și care aveau să creeze științele exacte, nu sînt produse ale antichității descoperite, ci ale noilor condiții de activitate economică.

8. FORMAREA SPIRITULUI CAPITALIST

Noile forțe de producție capitaliste după ce au răsturnat relațiile de producție feudale care deveniseră piedici în calea dezvoltării producției, au dat naștere unor noi relații de producție și, o dată cu acestea, s-au format noi idei politice, juridice, morale, filozofice și artistice, adică o nouă mentalitate. În locul proprietății feudale, justificată prin cucerire, violență și rapt, proprietatea burgheză care se impune este justificată de ideologii burgheziei prin muncă, adică prin merit. Burghezia în ascensiune a făcut din însușirile necesare succesului în afaceri, din încordarea muncii, din economie, prevedere, respectul contractelor, exactitate și încredere — virtuți morale. Etcii feudale, întemeiată pe risipă și neprevvedere, burghezia ascendentă i-a opus o etică economică nouă, bazată pe muncă și economisire.

Astfel, „*ascea muncii*“, care inspiră începînd cu secolul al XIV-lea activitatea burgheziei, capătă o importanță deosebită. Ea face din însușirile stimulate și consacrate de etica economică burgheză o nouă tabelă de valori, din care se inspiră toată cultura burgheză.

Calitățile psihice necesare unor anumite forme economice pot varia la infinit și nu sînt particulare economiei capitaliste. Contrar tezei lui Sombart care făcea din setea de cîștig un atribut specific spiritului capitalist, documente din cele mai vechi timpuri îi atestă prezența în toate orînduirile. Moralității și sinoadele au denunțat, mai ales la preoți și la nobili, setea de cîștig (*lucris rabies*) în tot cursul evului mediu. Dar, în economia bazată pe consum a evului mediu, în care circulația banilor era redusă la minimum, setea de cîștig nu constituie mobilul principal al activității economice și ea n-a avut influență asupra vieții economice în general. Goana după cîștig s-a manifestat în afară de făgașul activității economice normale. Or, ceea ce caracterizează o epocă nu e prezența unui fenomen sporadic, ci frecvența și generalitatea lui. Situația se schimbă începînd cu secolul al XIV-lea, cînd lăcomia de bani încetează de a fi caracteristică unor elemente particulare, pentru a cuprinde toate, sau aproape toate, clasele societății. Dante a înfierat rapacitatea nobilimii și a

populației din orașele italiene, iar Dino Compagni a vorbit de „Florența îmbogățită prin câștiguri nepermise“.

I libri della famiglia de L. B. Alberti și alte nenumărate mărturii arată că, în secolele XV și XVI, banii au jucat un rol predominant în Europa occidentală. De atunci setea de câștig devine trăsătura generală a vremii : burghezia nu se gândește decît să câștige bani și să se îmbogățească. Bogăția e socotită ca binele suprem, zeul căruia toți i se închină. Valoarea socială a omului nu se mai întemeiază pe naștere, ci pe avere.

Goana după bani pătrunde în toate domeniile vieții : dregătoriile se vînd pe bani, nobilii se încuscesc cu oamenii de jos îmbogății, statele organizează expediții care nu urmăresc decît să provoace un aflux cît mai mare de metale prețioase.

Această stare de spirit a sîrșit prin a împregna întregul corp al societății și prin a deveni un element constitutiv al omului modern. În locul economiei întemeiate pe consum și pe traiul potrivit condiției fiecăruia — *die standmässige Existenz*, de care vorbește Marx — se afirmă, sub forma întreprinderilor capitaliste tot mai numeroase, o nouă economie întemeiată pe credit și pe bani, deci pe câștig, și o nouă mentalitate economică. Idealul de viață care, în evul mediu, nu urmărea decît satisfacerea nevoilor elementare de trai se potrivea perfect cu inteligența mediocră, cu rutina și cu lipsa de disciplină spirituală a producătorului de la țară și oraș.

Slaba dezvoltare intelectuală se manifestă printr-o aptitudine puțin dezvoltată pentru calcul, pentru aprecierea exactă a valorilor și pentru mînuirea cifrelor. Ideea că cifrele trebuie să fie exacte e o exigență modernă.

Inaptitudinea pentru calcul și lipsa de energie spirituală provin din rutina și ritmul extrem de lent al vieții economice. Societatea medievală era o societate statică.

Pentru ca o mentalitate nouă să poată apărea și triumfa a fost nevoie ca vechiul mod de producție, în primul rînd monopolul corporativ și exclusivismul urban, care se opuneau dezvoltării forțelor de producție, să fie desființat. Industria rurală la domiciliu, extracția minieră și noile industrii ale Renașterii, realizînd aceste condiții, au stimulat formarea și dezvoltarea spiritului capitalist.

O mare întreprindere, ca cele de mai sus, nu se putea crea și, o dată creată, nu putea dura, dacă nu era organizată și condusă după un plan rațional, bine chizbuit, care să țină seamă de scopul urmărit și de mijloacele disponibile, stabilind un raport avantajos între cheltuieli și venituri. Acest raport trebuie să se exprime printr-un câștig. Câștigul sau beneficiul e condiția esențială a prosperității unei întreprinderi.

Realizarea câștigului presupune o seamă de însușiri, fără de care nimeni nu se poate considera „burghez“ adevărat și om de afaceri desăvîrșit. Acest tip de capitalist apare mai întîia la Florența, la sîrșitul secolului al XIV-lea, și un mare număr de scrieri din secolul al XV-lea și din secolele următoare, ca *I libri della*

famiglia de L. B. Alberti, *Del governo della famiglia* de Agnolo Pandolfini, *Ricordanze domestiche* de Matteo da Panzano, *Zibaldone* de Giovanni Rucellai și *Ricordi politici e civili* de Guicciardini, ni l-au zăgrăvit, sub forma unor sfaturi menite să-l formeze.

Pentru Leon Battista Alberti prima însușire care distinge un om de afaceri desăvârșit e spiritul de ordine și de economie. Regula fundamentală a unei bune gospodării și a unei întreprinderi sănătoase e aceasta : „cheltuielile să nu întrecă niciodată veniturile“. Preceptul acesta înseamnă condamnarea tuturor regulilor economiei feudale, întemeiată pe cheltuieli. Un senior adevărat nu-și potrivea cheltuielile după venituri, ci veniturile după cheltuieli. Omul Renașterii nu detestă nimic mai mult decât risipa, care nu poate duce decât la ruină. El își organizează gospodăria rațional, se preocupă neconținut de problemele economice, nu-i e rușine să vorbească de ele. Mai mult, el se mîndrește cu talentele sale gospodărești și cu succesele sale în afaceri : mare noutate pentru vremea aceea !

Dar omul de afaceri desăvârșit nu se mulțumește să cheltuiască mai puțin decât câștigă : el caută să cruțe, să facă economii. De subliniat că aici nu e vorba de cruțarea impusă de nevoi, ci de cruțarea concepută ca o virtute. „Un denar cruțat, spune istoricul Fr. Guicciardini, îți face mai multă cinste decât o sută de denari cheltuiți“. L. B. Alberti stabilește o scară întreagă de cheltuieli, de la cele absolut necesare, care trebuie făcute imediat, cum sînt cele pentru hrană și îmbrăcăminte sau pentru întreținerea casei și a firmei ; de la cele obligatorii pentru păstrarea bunului nume al familiei la cheltuielile care nu sînt indispensabile (cărți, opere de artă), dar nici condamnabile, pînă la cheltuielile absurde, ca întreținerea unei clientele parazitare. Omul se poate deci îmbogăți nu numai cîștigînd mult, ci și cruțînd. Orice cheltuială de prisos e o nebulie, „un dușman de moarte“, pe cînd „cruțarea e sfîntă“. Aceste precepte sînt negația absolută a economiei și mentalității feudale.

Cruțarea nu se aplică numai la bani, ci și la utilizarea forțelor fizice și morale și la timp. „Eu nu mă folosesc de corpul, de sufletul și de timpul meu decât în mod rațional, scrie L. B. Alberti. Eu caut să păstrez cît mai mult și să pierd cît mai puțin“.

Noua etică a muncii a creat o nouă valoare, necunoscută în societatea feudală, timpul. În condițiile noilor relații de producție, timpul e timpul de muncă ; el trebuie deci măsurat și cruțat. Iar cînd munca e săvîrșită în comun, el trebuie să fie exactitate. Înainte de a fi o politețe regală, punctualitatea a devenit o virtute socială, caracterizată prin respectul pentru timpul de muncă al altora. De aceea ceasornicul poate fi socotit ca simbolul noii etici a muncii. În secolul al XIV-lea apare în toată Italia, pe turnul bisericii-catedrale sau pe al palatului comunal, orologiul care măsoară timpul și dă ritmul de activitate al întregii populații urbane.

Omul de afaceri desăvârșit nu-și ține numai gospodăria în ordine, el observă și față de alții anume norme de conduită, care fac de asemenea parte din virtuțile „burgheze“. Ele se rezumă în ideologia timpului la noțiunile de lealitate, onestitate, cinste, onorabilitate. Nobilimea feudală n-a cunoscut decît onoarea, care reglementa relațiile între oameni de același rang. Morala oamenilor de afaceri i-a substituit lealitatea comercială, care înseamnă respect al contractelor și al convențiilor. Ea nu apare decît atunci cînd ansamblul activității economice se rezolvă în o serie de raporturi contractuale, impersonale. Omul de afaceri adevărat nu se poate lipsi de onestitate, de lealitate și de fidelitate în relațiile sale de afaceri, fiindcă pe ele se întemeiază creditul, care înseamnă încredere.

Dar burghezul adevărat, din a cărui constituție psihică ipocrizia n-a lipsit niciodată, nu se mulțumește să fie efectiv muncitor, econom, exact și onest ; el caută să evite orice aparență contrară. A etala anumite calități, considerate ca virtuți burgheze, e nu numai avantajos, ci și imperios necesar, fiindcă aceste calități fac parte din ceea ce se numește distincția burgheză. Burghezul trebuie să trăiască „corect“ ; să se îmbrace decent, să nu se arate decît între oamenii respectabili, să nu fie chefliu, să nu lipsească de la slujbele religioase, să nu facă nimic de natură a-i știrbi prestigiul : să fie ceea ce francezii numesc *les honnêtes gens*, iar englezii *gentlemen*, fiindcă observarea acestor reguli contribuie să ridice și să întărească creditul omului de afaceri.²³

Burghezia a adus deci o nouă tabelă de valori, superioară eticii feudale. Numai impunînd-o tuturor membrilor săi, ea a dat conștiinței sale de clasă un conținut pozitiv, care i-a permis ascensiunea la putere și a făcut-o capabilă să reinnoiască cultura.

Dar cînd burghezia progresistă în ascensiune s-a transformat în burghezie a plăcerilor fără muncă, renegînd etica muncii, proletariatul a luat-o pe seama sa și a întemeiat pe muncă toată cultura socialistă.

²³ Werner Sombart, *Le bourgeois*. Paris, 1926.

DESCOPERIRILE GEOGRAFICE ȘI ÎNCEPUTUL EXPANSIUNII EUROPENE

Navigare necesse, est, vivere non est necesse.

DEVIZA HANSEI

Dintre evenimentele care au marcat începutul erei moderne nici unul nu a avut urmări mai însemnate decât descoperirea Americii și a drumului maritim spre Indiile Orientale. Cu aceste descoperiri începe expansiunea care avea să impună celorlalte continente stăpînirea Europei și supremația civilizației europene. Pînă la primul război mondial, Europa a stăpînit lumea cunoscută și a lărgit neconținut limitele acestei lumi. Știința, munca, inițiativa și capitalul Europei au organizat, în folosul exclusiv al popoarelor colonialiste, producția întregii planete și au constrîns popoarele extraeuropene să accepte diviziunea muncii, care făcea din Europa uzina specializată a universului și reducea celelalte continente la rolul de producătoare de materii prime și de clientele ale industriei europene.

Explorările geografice, care culminează cu descoperirea Americii, au fost încoronarea unor lungi eforturi care au început cu cruciadele și s-au intensificat în secolul al XV-lea, sub acțiunea unor cauze economice, politice, intelectuale și religioase.

1. CAUZELE DESCOPERIRILOR GEOGRAFICE ¹

Repriza industrială și comercială din a doua jumătate a secolului al XV-lea a accentuat lipsa de instrumente de schimb, adică de aur și de argint. Cu toată activitatea intensificată a minelor din Germania, din Slovacia și din Transilvania, producția europeană nu a putut satisface nevoile comerțului. Sfirșitul

¹ Orjan Olsen, *La conquête de la terre*, 6 vol., Paris, 1933—1937; A. Rein, *Die europäische Ausbreitung über die Erde*, Potsdam, 1931; Alfred Martineau, *Tableau de l'expansion européenne à travers le monde de la fin du XII-e siècle au début du XIX-e siècle*, Paris, 1935; Y. Saintoyant, *La colonisation européenne du XV-e au XIX-e siècle*, Paris, 1947; Fr. de Dainville, *La géographie des humanistes*, Paris, 1940; J. N. L. Baker, *Histoire des découvertes géographiques et des explorations*, Paris, 1949.

secolului al XV-lea a fost o epocă de monedă rară și scumpă, deci de prețuri scăzute. Nevoia de a spori circulația metalică a fost un puternic imbold pentru descoperirea țărilor din Africa și Asia, în care povestiri legendare plasau comori fabuloase de metale prețioase.

Prețul urcat al „spîțeriilor“, cum se numeau aromatele și colonialele aduse din Orient, a fost al doilea imbold. La sfîrșitul evului mediu, Europa occidentală importa o mulțime de articole prețioase din Orient : țesături de mătase și covoare orientale, pietre scumpe : turcoază din Persia, lapislazuli din regiunea Oxusului, smaragde, safire, diamante din India, perle din Ceylon, medicamente și materii colorante din India, aromate și „spîțerii“ din Arabia și din Moluca (Maluku). Acestea din urmă au jucat un rol considerabil în bucătăria și farmacia medievală.

Singurul mijloc cunoscut în evul mediu de a conserva alimentele era sarea. Alimentul principal în timpul iernii era carnea sărată. Înainte de a cunoaște rotația culturilor și cultura sfeclei, agricultorul nu putea ierna decît un mic număr de animale. Restul era tăiat în noiembrie, pus la sărat și apoi consumat în timpul iernii. Pentru a fi suportat, regimul acesta sever avea cu atît mai mare nevoie de condimente, cu cît cartofii și roșiile erau necunoscute și zarzavaturile mai rare decît azi. Vinurile bune erau scumpe și accesibile doar celor bogați. Pentru a da gust vinului, berii și altor băuturi, oamenii recurgeau la condimente și aromate. Pe de altă parte, medicii și bolnavii atribuiau acestor „spîțerii“, pentru gustul și aroma lor, virtuți curative, care le făceau căutate. În sfîrșit, în orașele medievale, cu străzi strîmte și murdare, bîntuite de epidemii, populația simțea nevoia parfumurilor tari, fie pentru a suporta mai ușor mirosul greu al aerului, fie pentru a preveni infecția. În toată Europa occidentală se făcea deci un enorm consum de piper, cuișoare, scorțișoară, ghimber, nucă tămîioasă, cazie, camfor, tămîie, santal etc., aduse din Arabia, India, Ceylon și din Arhipelagul malaiez.

Aceste articole ajungeau în Europa prin mijlocirea arabilor pe două căi. Prima trecea prin Golful Persic și ducea la Basrah, unde se bifurca : una se îndrepta peste deșertul Siriei spre Damasc și Alep, unde mărfurile aduse de caravane erau recepționate de venețieni și genovezi ; alta, urmînd cursul Eufratului, străbătea Munții Armeniei pentru a ajunge la Trebizonda și la alte porturi ale Mării Negre ; de aci „spîțeriile“ erau răspîndite de negustori ruși, armeni, ismailieni în răsăritul și nordul Europei.

Al doilea drum principal trecea prin Marea Roșie. Din sudul Indiei, corăbiile arabe duceau produsele Orientului prin Aden pînă la Suez, de unde caravanele le transportau pînă la Cairo ; aci, ele erau din nou încărcate pe corăbii, care le duceau la Alexandria, unde le preluau negustorii venețieni.

Aceste drumuri erau jalonate de vămi și de taxe prin care stăpînitorii locului căutau să se îmbogățească. Astfel sultanul Egiptului percepea — în piper și la prețul locului de producție — a treia parte din valoarea mărfurilor care-i stră-

băteau teritoriul. În afară de aceasta, negustorii trebuiau să plătească și alte taxe la Suez și la Cairo. Trecând prin atâtea mîini și plătind atîtea taxe, nu e de mirare că spițeriile se vindeau la Veneția de trei, iar în Anglia de cinci ori mai scump decît în Indiile Orientale.

După arabi, principalul beneficiar al acestui comerț a fost Veneția. Din secolul al XII-lea pînă în secolul al XVI-lea, Veneția a jucat rolul unei piețe internaționale pentru desfacerea aromamelor și colonialelor, mai ales după ce turcii cucerind Constantinopolul, au închis porturile Mării Negre și ale Siriei. Aceste împrejurări au conferit Veneției, care era stăpînă pe comerțul Alexandriei, o stare de monopol și i-au permis să dicteze prețul colonialelor.

Ce răsplată pentru exploratorii care, descoperind noi căi de acces la țara aromamelor, ar răpi arabilor și venețienilor monopolul acestui comerț bănos! Ispita ciștigului, sau „setea de aur“, cum îi spunea Engels, era atît de mare încît a constituit resortul cel mai puternic al explorărilor geografice.

Marile descoperiri geografice au fost începute de portughezi și de spanioli și continuate de francezi, englezi și olandezi. Pe baza cunoștințelor de atunci, legătura directă cu Indiile putea fi stabilită în două direcții: spre vest și spre sud-est. Atenția navigatorilor se fixează asupra Atlanticului, și astfel Peninsula Iberică, de unde cercetările puteau porni în ambele direcții, apare pe primul plan al explorărilor. Navigatorii italieni, îndeosebi genovezi, care nu mai găseau întrebuițare în țara lor, își oferă serviciile Spaniei și Portugaliei.

Descoperirile portughezilor au fost pregătite de marile navigații medievale în Oceanul Atlantic. Genovezii au comunicat portughezilor și spaniolilor experiența colonizării dobîndită de ei în Levant și în bazinul Mării Negre, tehnica companiilor comerciale și arta de a organiza teritoriile cucerite. La sfîrșitul secolului al XIII-lea, genovezii plănuiră o expediție în jurul Africii. De la ei învățară portughezii și spaniolii arta de a naviga în largul mării. Un genovez de origine franceză, Lancelot de Maloysel, vizită în 1312 insulele Canare pe care normandul Jean de Béthencourt avea să le ocupe în 1402 pentru regele Castiliei. La rîndul lor, arabii explorară, între secolul al IX-lea și XII-lea, coasta Africii orientale, Madagascarul și Malaesia.

Aceste navigații au fost însă întreprinderi răzlețe, făcute la întîmplare, fără metodă și fără continuitate. Ele nu au dus la descoperiri mari, deoarece le-au lipsit sprijinul unui stat centralizat și elementele economice, care, singure, puteau susține și răsplăti o sfortare îndelungată. Meritul lor e de a fi menținut tradiția explorărilor îndrăznețe și credința în succes.

Din motive mercantiliste, statele maritime au susținut efortul exploratorilor. merit să le libereze de monopolul venețian și să le procure o bogată sursă de venituri. Ele aveau să organizeze explorările pînă atunci răzlețe și întîmplătoare, să le dea o direcție fermă și să le asigure continuitatea necesară.

În orientarea explorărilor geografice, un rol important l-au avut geografia și cosmografia antică. La descrierile misionarilor și călătorilor care au străbătut Asia în secolele XIII și XIV, umanismul a adăugat, în materie de geografie, tradiția savantă a autorilor clasici. Așa s-a constituit, la mijlocul secolului al XV-lea, tabloul geografic al lumii de care s-au servit exploratorii. Pentru țările necunoscute direct, ei au recurs la informațiile geografilor greci, Strabon și Ptolemeu, a căror autoritate a fost considerabil întărită de informațiile călătorilor care, ca Rubruck și Marco Polo, au pătruns în Asia centrală și răsăriteană și au acreditat ideea că Asia se prelungește mult mai departe spre răsărit.

Concepția medievală, care-și reprezenta pământul sub forma unui disc înconjurat de ape, a trebuit să dea înapoi în fața teoriei lui Ptolemeu care susținea că pământul e sferic și că o *terra incognita australis* asigură echilibrul lumii cunoscute.

Teoriile geografiei și cosmografiei antice nu erau totdeauna exacte. Or, tocmai unele din erorile lor au contribuit să stimuleze explorările geografice și să le asigure succesul. Astfel antichitatea, ignorând existența Americii și a Oceanului Pacific, presupunea că pământul e mult mai mic decât în realitate și credea că Europa occidentală nu e separată de Extremul Orient decât prin Oceanul Atlantic. În baza acestor idei, proiectul de a atinge, plutind mereu spre vest, *Kithai* (China) și *Cipangu* (Japonia) a început, la mijlocul secolului al XV-lea, să prindă consistență. Sfericitatea pământului, subestimarea suprafeței planetei noastre și ideea că Europa nu e separată de Asia decât de un mic ocean au dat curaj exploratorilor, au orientat explorările atât spre sud-est și nord-est, cât și spre vest, și au dus în același timp la descoperirea Americii și a drumului pe la Capul Bunei Speranțe spre Indiile Orientale.

Explorările geografice au fost înlesnite de invenții care au perfecționat arta navigației. În antichitate și în evul mediu, navigația se reducea la cabotaj (plutire de-a lungul coastei). Numai în Mediterană și în Oceanul Indian corăbiile se îndepărtau de țărmuri. Cauza era lipsa instrumentelor de manevră și de orientare.

Din cele mai vechi timpuri și pînă în secolul al XIII-lea toate popoarele maritime — egipteni, fenicieni, greci, romani și normanzi — se foloseau pentru cîrmuirea corăbiilor de aceleași instrumente: lopeți, prăjini sau pînze, care serveau și la propulsie. De cele mai multe ori, lopata-cîrmă era fixată la marginea bărcii și manevrată de un singur cîrmaci. La corăbii, numărul lopeților pentru cîrmuit se ridica, după mărimea corăbiei, la 6—8—10. Mijlocul acesta era puțin eficace, fiindcă lopata nu rezista la bătaia valurilor. Insuficiența cîrmei explică progresele neînsemnate pe care le-a făcut arta navigației din cea mai îndepărtată antichitate pînă în secolul al XIII-lea. Corăbiile erau mici, fiindcă cele mari n-ar fi putut fi manevrate. Capacitatea de 300 de tone era o excepție chiar și în secolul al XVI-lea; media curentă era de 100 de tone.

Corăbiile erau construite din lemn și, cu mici variante, s-a păstrat deosebirea clasică între vasele de război, lungi și mîinate de lopeți, și vasele de comerț, rotunde și purtate aproape exclusiv de vînt. Din lipsă de cîrmă, corăbiile nu puteau utiliza pînza decît la vînt din spate ; din lipsă de instrumente de orientare, nu puteau pluti decît sub cer senin și de-a lungul coastei. Navigația se mărginea vara la cabotaj, iar iarna înceta cu desăvîrșire.

Invenția cîrmei înlătură aceste neajunsuri și navigația face în două secole (XIII—XV) progrese mai mari decît în trei mii de ani trecuți.

Invenția cîrmei scufundate în apă și ușor manevrabilă cu ajutorul unei roți a revoluționat arta navigației și a făcut din europeni stăpîinii mărilor. Facultatea de a mări indefinit cîrma a permis constructorilor să mărească dimensiunile vaselor pe măsura lemnului de construcție.

În secolul al XV-lea, portughezii au inventat *caravella* zveltă, înarmată cu un dublu sistem de vele : pătrate pentru vîntul din spate, triunghiulare contra vîntului din față. Plutind în zigzag, caravella putea învinge vîntul din față. Cîrma scufundată îi asigura o mare independență față de vînturi.

Pentru a determina punctul de plecare, direcția urmată și punctul de sosire, piloții s-au servit de astrolabiu, care le permitea să calculeze latitudinea, adică unghiul format cu orizontul de linia trasă din ochiul observatorului la steaua polară.

Dar cînd, în 1471, ecuatorul a fost trecut și steaua polară nu a mai putut servi pentru determinarea latitudinii, aceasta a fost stabilită prin înălțimea unghiulară a soarelui deasupra ecuatorului ceresc la miezul zilei. Astronomii au alcătuit tabele de declinare, numite Efemeride, care indicau pentru fiecare latitudine înălțimea unghiulară a soarelui pentru fiecare zi a anului.

Longitudinea a fost determinată pe baza principiului diferențelor orare : piloții constataseră că diferența de longitudine între două locuri este egală cu 15° de fiecare oră.

Busola, perfecționată în secolul al XI-lea, vine tocmai la timp pentru a permite navigatorilor să se orienteze și sub cerul acoperit. Proprietatea acului magnetic de a arăta nordul era cunoscută de chinezi încă de la începutul erei noastre. Marinarii chinezi care navigau în Oceanul Indian au transmis invenția arabilor, care au comunicat-o italienilor în timpul cruciadelor. Acul magnetic plutea pe o bucată de plută într-un vas. Pe la mijlocul secolului al XIII-lea, *Pierre Pélerin de Maricourt* avuse ideea să așeze acul pe un pivot de aramă și să-l închidă într-o cutioară — denumită în limba italiană : *bussola* — rotundă, cu capacul de sticlă. Busola deveni astfel un obiect practic și ușor de mînuit.

Arabilor li se datoresc perfecționarea și răspîndirea astrolabiului inventat de greci. Instrumentul acesta nautic, înlocuit mai tîrziu cu sextantul, permitea navigatorilor să determine înălțimea astrilor deasupra orizontului. Ei puteau să noteze regiunile descoperite și nu se mai expuneau să le descopere de mai

multe ori. Înzestrate cu cârmă, busolă și astrolabiu, corăbiile se puteau avînta în largul oceanelor pentru cucerirea noilor drumuri de comerț.

Printre cauzele care au provocat descoperirile geografice cronicarii pun în locul întii prozelitismul religios. În realitate, motivul acesta ocupă un loc înfîm în preocupările exploratorilor portughezi și spanioli. Cristofor Columb oferea reginei Isabella insule bogate în aromate, iar bisericii cuceriri spirituale. Cortés își îmbărbăta soldații amintindu-le că sînt „campionii crucii” și, dacă vor fi credincioși, sub semnul crucii vor învinge. Unui călugăr care-i reproșa că-i despoaie pe indieni în loc să-i convertească la creștinism, Francisc Pizarro i-a răspuns : „Eu n-am venit pentru asta, eu am venit să le iau aurul”. Astfel propaganda religioasă n-a împiedicat despuierea, mutilarea, măcelărirea, robirea unor populații pașnice. S-ar putea chiar spune că le-au înlesnit. „Campioni ai crucii”, conchistadorii spanioli își atribuiau un scop care justifica toate mijloacele. Cruciadele i-au obișnuit să conceapă propagarea creștinismului sub forma războiului fără cruțare, care punea pe învinși în fața alternativei de a se supune sau de a fi exterminați. În fond, explorările geografice nu au fost decît o varietate a pirateriei, care nu urmărea decît jefuirea țărilor de dincolo de mări. Ficțiunea motivelor dezinteresate fu definitiv părăsită, după ce Cristofor Columb adusese din călătoriile sale praf de aur adevărat și legenda minunată a prințului acoperit cu aur (Eldorado — Cel aurit), în a cărui țară aurul se putea aduna cu lopata. Scopul adevărat al expedițiilor maritime îl constituia căutarea aurului și a aromatelor care valorau greutatea lor în aur.

2. CIRCUMNAVIGAȚIA AFRICII

Din momentul în care traficul internațional avea să se mute din Mediterană în Oceanul Atlantic, Spania și Portugalia erau predestinate, prin însăși poziția lor geografică, să devină centrul expansiunii coloniale și comerciale. Cu dubla ei fațadă spre Mediterană și spre Oceanul Atlantic, Peninsula Iberică forma, pe de o parte, escała necesară a tuturor corăbiilor ce treceau prin strîmtoarea Gibraltarului și se îndreptau spre coastele Flandrei sau ale Angliei, iar pe de alta, puntea de legătură între Europa occidentală și Africa musulmană. Spania și Portugalia erau cu atît mai indicate să ia orașelor italiene direcția explorărilor oceanice și să dea acestora toată amploarea cuvenită, cu cît ele ofereau navigatorilor sprijinul și continuitatea unor state centralizate și unificate.

La sfârșitul secolului al XV-lea, Portugalia devine prima putere maritimă din Europa. Teritoriul ei posedă deja limitele pe care avea să le păstreze pînă în zilele noastre. Coasta, lungă de 800 de kilometri, adăpostește o serie de porturi bune, printre care Lisabona, la gura Tagului, e unul dintre cele mai frumoase din lume. În văile aluvionare și expuse vînturilor umede care bat dinspre ocean, pămîntul Portugaliei e prielnic pentru culturile cele mai variate, și agricultura a jucat totdeauna un rol primordial în viața economică a țării, dar suprafața cultivabilă — jumătate din suprafața totală — era prea mică pentru a hrăni un milion de locuitori cîți avea în secolul al XV-lea. Pentru cereale, ca și pentru produsele industriale, Portugalia era tributară străinătății; în schimb, vinul și untdelemnul întreceau nevoile locale și exportul lor forma baza relațiilor comerciale dintre Portugalia și țările Nordului. Locuitorii de pe țărmul mării trăiau din pescuit și din extragerea sării marine. Portugalia mai posedă însemnate bogății miniere (cupru, fier, plumb, cositor și zinc), dar aceste avutii nu erau exploatare. Agricultura constituia deci baza economiei portugheze, dar trebuia întregită printr-o activitate maritimă și comercială. Încă de la începutul secolului al XIII-lea, Portugalia întreținea relații strînse cu țările Nordului. Negustorii portughezi sînt autorizați, încă din 1203, să trafice în Anglia, iar factoria lor de la Bruges se bucura, la mijlocul secolului al XIV-lea, de cele mai largi privilegii. Ei exportau celebrele lor vinuri, numite de „Porto“, după portul de îmbarcare, și importau în schimb articole industriale (stofe, arme și sticlării).

Alungarea maurilor și înfăptuirea unității politice au permis Portugaliei să ia inițiativa construirii unei flote de război menită să ocrotească și flota comercială. La începutul secolului al XIV-lea, Portugalia a întemeiat o industrie de construcții navale, încît a putut să facă un comerț din ce în ce mai activ cu Anglia și cu Flandra. La sfârșitul secolului al XIV-lea, Lisabona ajunsese unul din principalele orașe comerciale ale Europei.

Primele expediții de recunoaștere a coastei africane au fost organizate de monarhie. Enric Navigatorul (1394—1460), fiul regelui Ioan I, a înființat în castelul său de la Sagres, pe platoul stîncos al Capului San Vincenzo, un centru de cercetări nautice, unde a atras marinari genevezi și astronomi germani și a stabilit legătura între cosmografia umanistă și experiența marinarilor. Fără să se fi angajat el însuși în vreo expediție, el a coordonat informația geografică și a menținut treaz interesul pentru lărgirea orizontului științific. Prin organizarea metodică a explorărilor, la moartea lui, cea mai grea perioadă, aceea a recunoașterii coastei africane pînă la Insulele Capului Verde, a fost trecută.

Moartea lui Enric Navigatorul (1460) n-a întrerupt decît pentru cîtiva ani explorările maritime. Dar inițiativa a fost lăsată unor particulari. În 1469, în urma unui aranjament încheiat între coroană și capitalul privat, Fernando Gomez, un negustor bogat din Lisabona, a obținut, pe cinci ani, dreptul ex-

clusiv de-a face comerț cu Guineea, în schimbul angajamentului de a explora în fiecare an 100 de leghe de pământ, dincolo de limita cunoscută. Acordul acesta dovedește că explorările rentau, și în adevăr Gomez s-a îmbogățit, schimbând vin, grâu, cai, stofe și arme cu aurul Sudanului. În 1474, acordul a fost reinnoit, dar guvernul și-a dat seama că competiția spaniolă și perspectiva unor mari câștiguri pentru coroană reclamă o acțiune directă. Ioan al II-lea, ajuns rege în 1481, a reluat tradiția lui Enric Navigatorul, dând un nou impuls explorărilor și îndreptându-le în două direcții diferite.

În 1487, regele Ioan al II-lea a trimis pe *Pedro da Covilhão* spre est, pe drumul Mediteranei și al Mării Roșii să caute misteriosul regat creștin al preotului Ioan (identificat cu Abisinia) și să descopere țara de unde „scorțișoara și celelalte mirodenii ajungeau la Veneția prin mijlocirea arabilor“. Covilhão a străbătut Egiptul, s-a îmbarcat la Aden pe o corabie arabă și a ajuns în India, la Gôa și la Calicut, iar de acolo pe coasta Zanzibarului în Africa. Raportul pe care-l trimite regelui conchide că din Golful Guineei. se poate ajunge în Indii.

În același timp au fost reluate și conduse sistematic și energic explorările de-a lungul coastei africane. În 1485, *Diego Cão* atinge gurile Congoului și ocupă coasta în numele regelui. În anul următor, *Bartholomeo Diaz* continuă drumul spre sud pînă cînd, într-o zi, constată cu mirare că avea uscatul nu la est, ci la vest, dovadă că trecuse de virful meridional al Africii. Urcînd mereu spre nord, ajunge la actualul Golf San Sebastiano. Echipajul îl silește să se întoarcă în Portugalia, unde debarcă după 18 luni de navigație. Surprins de furtună la capul Africii, Diaz îl numește Capul Furtunilor, dar regele Ioan al II-lea nu vrea să-i lase acest nume de rău augur și-l botează Capul Bunei Speranțe.

Rămînea ca punctul atins de Diaz să fie unit cu drumul descoperit de Covilhão. Problema a fost rezolvată de Vasco da Gama.

Vasco da Gama plecă de la Lisabona, la 7 iunie 1497, cu trei corăbii conduse de pilotul lui Bartholomeo Diaz ; în noiembrie, el ocoli Capul Bunei Speranțe și, la 25 decembrie, ajunsese la Natal. Înfruntînd curențele din Golful Mozambic și revoltele echipajului, Gama ajunsese, la 15 aprilie, la Malindi, de unde, cu ajutorul unui pilot arab, atinse coasta Malabarului, la Calicut, unul din centrele comerțului oriental, apoi, la 20 mai 1498, debarcă în Gôa. În septembrie 1499, Vasco da Gama s-a întors la Lisabona cu o încărcătură de arome (piper, ghimber, scorțișoară, cuișoare și tămîie) care valorau de șaiszeci de ori mai mult decît costul întregii expediții. Nădejtile veacului au fost împlinite și regele Portugaliei a luat titlul de „stăpîn al cuceririlor, navigației și comerțului cu Etiopia, Arabia, Persia și India“. Pentru a conferi acestui titlu un conținut real, au intrat în acțiune tunurile unei flote de război. În 1502, Vasco da Gama porni în fruntea unei escadre de 20 de vase să smulgă arabilor comerțul indian și să impună principilor locali dominația Portugaliei. Vasco da Gama ajunge la Calicut, bombardează orașul, pune mîna pe o flotă

încărcată cu orez, o pradă și îi dă foc, apoi impune rajahului un tratat de comerț, prin care-l obligă să întrerupă comerțul cu Alexandria și să-și vîndă marfa la un preț fix. Aceleași condiții au fost impuse rajahilor din Cananore, Kochin și Quiloa. De la început, portughezii se consideră stăpîinii Oceanului Indian și își rezervă monopolul comerțului cu „țara aromatelor“.

Vasco da Gama arată însă că arabii se opun la înființarea factoriilor portugheze și că principii locali preferă să facă comerț cu arabii. Portughezii vor trebui să cucerească cu armele comerțul oriental. Regele Emanuel (1495—1521) echipă treisprezece corăbii și le încredință, împreună cu 1 200 de oameni, lui *Alvarez Cabral*. Escadra acestuia plecă în martie 1500, dar, pentru a evita calmul din Golful Guineei, Cabral o luă în direcția sud-vest și se trezi pe coasta Braziliei, pe care o botează *Santa Cruz*. Apoi, după ce trimise o corabie să ducă la Lisabona vestea descoperirii, își urmă drumul spre Indii și, în august, ajunse la Calicut, marele deșeu al aromatelor din Ceylon și Moluce. Un conflict, izbucnit între maurii orașului și portughezi, se termină cu victoria acestora ; orașul fu bombardat și 15 corăbii arabe scufundate.

3. IMPERIUL COLONIAL PORTUGHEZ

Portughezii n-au căutat dincolo de mări o patrie nouă, nici pămînt pentru o populație prea numeroasă, nici deșeuri pentru produsele unei agriculturi și industrii echipate pentru export. Motivul expedițiilor a fost setea de cîștig, stimulată de exemplul venețienilor.

Dindu-și seama de enorma disproporție între metropolă și teritoriile descoperite, ei nu s-au gîndit să întemeieze colonii pe care nu ar fi putut să le populeze, ci au căutat să-și asigure monopolul comercial. Toată politica lor în Indii decurge din aceste condiții primordiale.

Vasco da Gama și Alvarez Cabral izbutiră să încheie tratate de alianță și de protectorat cu principii locali și să smulgă arabilor monopolul comerțului cu arome. Pentru a apăra și a dezvolta acest comerț, portughezii au fost nevoiți să trimită an de an corăbii tot mai numeroase în Oceanul Indian, să păstreze supremația maritimă, să taie arabilor comunicațiile cu Marea Roșie și cu Golful Persic, să ocupe punctele strategice mai însemnate, să stabilească pe coastă un lanț de puncte de aprovizionare și de factorii întărite, să distrugă vasele concurente și să păstreze secretul itinerariilor, cu un cuvînt să practice politica „mării închise“. Un astfel de program, care era un program de violență și de război, nu putea fi realizat decît prin concentrarea tuturor forțelor în mîinile unui singur om. De aceea, Ioan al II-lea a însărcinat, cu

titlul de vicerege. pe *Francisco d'Almeida* să coordoneze operațiile militare, negocierile diplomatice și tranzacțiile comerciale.

Almeida a plecat în 1505, cu o flotă de douăzeci de corăbii, purtând 1 500 de soldați și un mare număr de negustori, printre care genovezi, florentini și germani. Expediția era finanțată de un consorțiu italo-german. Almeida era convins că, atit timp cât va fi stăpîn pe mare, India va fi la discreția lui. De aceea voia să-și concentreze toate forțele pe mare și să păstreze pe coastă numai punctele de aprovizionare și de refugiu indispensabile. Dar evenimentele l-au împins mai departe decît ar fi dorit el și i-au impus o politică de cuceriri teritoriale.

Arabii, venețienii, egiptenii și principii din Malabar, amenințați de înaintarea portughezilor, caută să reziste. Almeida bombardează orașele arabe, ca Mombasa, scufundă vasele concurente, silește pe principii din Malabar să rupă relațiile comerciale cu arabii și, în 1509 distruge flota arabo-egipteană la *Diu*. Superioritatea de manevră și de armament a flotei lor asigură portughezilor supremația navală în Oceanul Indian.

Urmașul lui Almeida, *Alfonso d'Albuquerque* (1509—1515) nu se mulțumește să pună capăt monopolului arab și să asigure Portugaliei supremația în Oceanul Indian ; el vrea să ajungă pînă la insulele producătoare de coloniale și de arome, la Malacca, și să ocupe intrarea Mării Roșii și a Golfului Persic. Realizarea acestui plan însemna războiul permanent.

Încă înainte de a fi numit vicerege, în august 1507, Albuquerque cucerise insula Socotra în Golful Bab el Mandeb, pe coasta de sud-est a Arabiei, la intrarea în Marea Roșie, și „Perla Orientului“, Ormuz, care comanda intrarea în Golful Persic. În 1509, galerele venețiene se întorc goale de la Alexandria. În 1510, el ocupă Gôa, din care face capitala imperiului portughez. Apoi trimite flotele sale spre insulele Sonde. Portughezii supun Ceylonul și cuceresc, în 1511, Malacca, supranumită cheia Orientului, și „piața celebră, unde toate provinciile mării celei mari își trimit produsele lor cele bogate“. De la Malacca, portughezii încep explorarea insulelor Sonde și ating în 1512 Molucele, insulele extrem orientale ale Arhipelagului malaiez. Șahul Persiei și regele Siamului încheie alianță cu Portugalia. Albuquerque muri în 1515, după ce întemeiasc imperiul colonial portughez. Urmașii lui au mai înregistrat cîteva succese : în 1520 portughezii au atins Pekin, în 1512 s-au stabilit în Japonia, iar în 1557, au întemeiat o fabrică la Macao, în sudul Chinei.

Această cucerire înseamnă limita expansiunii portugheze în Extremul Orient. Reduși la defensivă, portughezii nu pot împiedica pe spanioli să atingă, dinspre vest, Filipinele, să întemeieze Manila și să stabilească, peste Oceanul Pacific, comunicații regulate între Mexic și Indiile Orientale.

În secolul al XVI-lea, imperiul colonial portughez cuprindea coasta Braziliei, de la fluviul Amazon pînă la Rio de la Plata ; coasta occidentală a Africii, de la Ceuta pînă la Capul Verde, apoi Golful Guineii și Capul Bunei

Speranțe ; coasta orientală a Africii cu Sofala, Mozambic, Quiloa și Malindi ; coasta Malabarului, insulele Sonde și Molucele în Oceanul Indian și Macao la sud de Canton, în China. Dar posesiunile portugheze se reduceau la un lanț de factorii și de cetăți așezate pe coastă. Imperiul portughez era mai mult maritim decât colonial.

4. EXPLOATAREA IMPERIULUI COLONIAL PORTUGHEZ

Imperiul era organizat sub forma unei întreprinderi comerciale de stat. Direcția supremă aparținea unui consiliu, „Casa da India“, cu sediul la Lisabona. „Casa da India“ organiza caravanele care, în fiecare an, plecau spre India, încărca și arma corăbiile, recruta trupele coloniale, acorda negustorilor licențele de comerț, controla factoriile comerciale și stațiunile navale, și, după ce defalca partea cuvenită statului, împărțea comanditarilor beneficiile expediției.

Călătoria, dus și întors, dura între 15 și 18 luni. În fiecare an, între lunile februarie și aprilie, o flotă de 13—15 corăbii părăsea Lisabona și se întorcea între lunile mai și septembrie ale anului următor. Flota a doua pornea la drum înainte de întoarcerea primei, iar a treia staționa în permanență în apele Indiei. Portugalia trebuia deci să întrețină trei flote, ceea ce reprezenta o sarcină grea.

Dintre cele 13—15 unități ale flotei, numai 4—5 erau încărcate cu mărfuri. Celelalte formau escorta militară. În afară de arme și muniții, corăbiile duceau în India metale, stofe și monede pentru plata produselor exotice și se întorceau cu 1800—3000 de tone de aromate și coloniale, dintre care trei sferturi sau două treimi piper, iar restul ghimber, scorțișoară, nucă-de-muscată etc.

Consortiile particulare erau admise să participe, cu capitalul și cu agenții lor, uneori chiar cu corăbii echipate pe cheltuiala lor, la riscurile și beneficiile expediției. Dar căpitani și echipajul vaselor trebuiau să fie portughezi. Cumpărăturile în India se făceau sub supravegherea factorilor regali și la prețurile fixate de ei, iar la întoarcere mărfurile erau depozitate în magaziiile „Casei da India“ și vândute de un inspector regal, la prețul fixat de rege.

Deși cantitatea produselor aduse la Lisabona era relativ mică, iar transportul lor însoțit de riscuri mari, beneficiile realizate erau enorme. Piperul, scorțișoara și camforul, care costau la Cananore $3\frac{1}{2}$, 3, $2\frac{3}{4}$ ducați chintalul, se vindeau la Lisabona cu 22, 25, 100 de ducați chintalul. Marfa adusă de Vasco da Gama, în a doua expediție, a fost cumpărată cu 100 000 de ducați și vândută cu un milion. Scăzând partea regelui, care era de 30% din totali-

tatea transportului, și toate cheltuielile, expediția s-a soldat cu un beneficiu net de 300%. Expediția Almeida, din 1505, a adus un beneficiu net de 175%.

Pe la mijlocul secolului al XVI-lea, cantitatea și varietatea mărfurilor importate au crescut. În afară de arome, corăbiile portugheze încep să aducă mătăsuri și porțelanuri din China, parfumuri, pietre scumpe (rubine, diamante) și perle din Indii și covoare din Persia. Valoarea acestor articole a mărit și mai mult beneficiile comerțului oriental. Pe la 1572, numai regele realiza un câștig de 500 000 de ducați pe an.

Sistemul monopolului de stat, aplicat la comerțul maritim, impunea cele mai grele sacrificii militare și navale. Pentru menținerea supremației maritime și apărarea unei coaste lungi de 20 000 de kilometri, Portugalia avea nevoie de o flotă numeroasă și puternică, de șantiere de construcție navală și de manufacturi de arme. Între 1497 și 1504, din 104 vase plecate în Indii, nu s-au întors decât 72. Celelalte 32 au fost scufundate de arabi sau de furtuni, avariate sau rătăcite. Șantierele navale trebuiau să lucreze intens pentru a repara pierderile și a dezvolta flota în raport cu nevoile mereu sporite ale comerțului. Pe malul Oceanului Indian s-au construit cetăți și s-au înființat garnizoane, iar în larg o flotă de război staționa în permanență pentru menținerea supremației maritime. Expansiunea portugheză a avut de la început un caracter militar și comercial. În afară de sacrificiile extraordinare pe care le impuneau statului, aceste procedee mențineau o stare de război permanentă cu arabii și cu principii locali, de care aveau să profite rivalii europeni ai Portugaliei.

În afară de aceasta, blocarea Oceanului Indian nu a putut fi menținută, iar monopolul nu a funcționat în condiții absolute.

Guvernul central era reprezentat în colonii de un vicerege, cu reședința la Góia, care avea sub ordinele sale șase guvernatori. Primejdia acestui sistem, care concentra administrația și comerțul în aceleași mâini, era corupția. Cu tot controlul „Casei da India”, viceregiei și guvernatorii făceau ce voiau și se îmbogățeau, făcând comerț pe cont propriu. Dar chiar onești și dezinteresați fiind, ei nu puteau reprimă venalitatea și lăcomia subalternilor lor. Căpitanii de corăbii se îmbogățeau din rechiziții, contrabandă și comerț, și disciplina suferea cu atât mai mult, cu cât marinarii nu primeau solda regulat. Lucru și mai grav, căpitanii însărcinați cu paza intrării în Marea Roșie și în Golful Persic se lăsau mituiți și astfel, după o scurtă perioadă de întrerupere, aromatele au apărut din nou pe piața Alexandriei.

Aceste fapte constituiau simptome îngrijorătoare pentru stăpînirea portugheză. Imperiul punea probleme prea grele pentru resursele metropolei. Portugalia avea prea puțini oameni și o economie prea înapoiată pentru a transforma imperiul maritim într-un adevărat imperiu colonial. Stăpînirea ei teritorială, redusă la câteva puncte de sprijin pe coastă, era prea slabă pentru a rezista redutabilelor rivalități la care era expusă. Numărul mic al populației

nu i-a permis să pătrundă înăuntrul teritoriilor descoperite și să-și consolideze stăpînirea asupra coastelor. Disproporția între suprafața metropolei și întinderea imperiului nu explică însă fragilitatea imperiului portughez. Olandezii nu aveau o bază teritorială mai mare și, totuși, au izbutit acolo unde au fost înfrînți portughezii.

Cauzele profunde ale decadenței coloniale portugheze trebuie căutate în poziția geografică, în structura economică și în urmările unirii Portugaliei cu Spania (1580—1640).

Atît timp cît Mediterana era încă centrul principal al comerțului mondial, poziția geografică asigura Portugaliei rolul de inițiatoare în traficul oceanic. Dar cînd dezvoltarea Angliei, Franței, Olandei și Țărilor Scandinave a mutat centrul activității economice mondiale în Marea Nordului, Portugalia se găsea într-o poziție excentrică față de marile curenți internaționale, cu atît mai mult, cu cît monarhia nu a izbutit să facă din Lisabona un centru economic internațional.

În al doilea rînd, Portugalia nu s-a transformat, nici în perioada celei mai intense expansiuni coloniale, din țară agricolă în țară industrială. Și numai o puternică industrie națională și o burghezie puteau să susțină o politică de expansiune colonială și să consolideze imperiul colonial, stabilind o solidaritate de interese între metropolă și colonii.

Dar, mai presus de orice, decadența puterii coloniale a Portugaliei se datorește pierderii independenței sale (1580—1640). Prin unirea sa cu Spania, în 1580, Portugalia a fost tîrîtă în războaiele lui Filip al II-lea cu Olanda, Anglia și Franța. Flota ei a trebuit să ia parte la expedițiile navale spaniole și să îndure efectele dezastrului suferite. Înfrîngerea flotei invincibile, în 1588, a avut ca urmare distrugerea flotei de război portugheze. Apoi, starea de război a permis rivalilor Portugaliei să întrebuițeze toate mijloacele pentru a ruina comerțul portughez și a-i răpi posesiunile coloniale. Corăbiile portughezilor au fost urmărite, prădate și scufundate, factoriile lor bombardate, vasalii și aliații lor indigeni îndemnați la revoltă, posesiunile lor contestate. În secolul al XVII-lea, olandezii ocupă coloniile portugheze din Arhipelagul mалаlez; în secolul al XVIII-lea francezii și englezii se stabilesc în Indii. Din imperiul colonial portughez nu a mai rămas în Oceanul Indian decît Diu, Damão (la nord de Bombay), Gôa, Macau și o parte din insula Timor. Supremația portugheză în Oceanul Indian a durat abia un secol.

O soartă deosebită a avut Brazilia, care, descoperită la întîmplare și multă vreme nesocotită, avea să ajungă creația cea mai însemnată a Portugaliei. Spre deosebire de celelalte posesiuni portugheze, Brazilia a devenit o țară de imigrație și de colonizare europeană. Alfonso de Souza, trimis în 1532, ca guvernator, împarte pămîntul în feude ereditare și le dăruiește unor nobili, pe care-i investește cu drept de jurisdicție asupra locuitorilor de pe feudele lor. Pentru a le popula, Souza atrage toată drojdia Lisabonei: ocnași, falțiți, femei

pierdute, și-i ajută să întemeieze ferme care pregătesc drumul colonilor viitori. De-a lungul coastei apar plantații înfloritoare de trestie-de-zahăr, iar mai târziu de cafea, și, pentru a le pune la dispoziție brațe de muncă mai robuste decât ale indienilor, guvernul favorizează introducerea sclavilor negri.

Fertilitatea pământului și ușurința de a se îmbogăți au atras în aceste ținuturi din ce în ce mai mulți coloni și comercianți. Brazilia s-a ridicat astfel la un grad de prosperitate superior celorlalte colonii sud-americane, iar la începutul secolului al XIX-lea, a fost printre primele colonii care s-au proclamat independente.

5. DRUMUL SPRE VEST ȘI DESCOPERIREA AMERICII

Circumnavigația Africii a fost rezultatul unei efortări îndelungate și meto-dice. Descoperirea Americii se datorește „unei erori norocoase“. Pe baza cre-dinței că pământul e sferic și că apusul Europei nu e separat de Extremul Orient decât prin Oceanul Atlantic, Cristofor Columb a pornit, în 1492, să descopere drumul Indiilor spre vest și a nimerit, fără să-și fi dat seama, în America.

Cum rezultă din documentele recent descoperite în arhivele Genovei, *Cris-tofor Columb* s-a născut între 26 august și 31 octombrie 1451, dintr-o familie de țesători genovezi, care ținea și un debit de vinuri. Nu avea deci strămoși nobili, nu a făcut studii universitare strălucite, nu putea avea cultura științifi-că, nici relațiile savante, nici experiența marină „de patruzeci de ani“, cu care avea să se laude mai târziu. După ce a urmat un timp meseria tatălui său, a făcut ca marinar câteva călătorii în Mediterană și a luat parte la o expe-diție în Anglia, apoi s-a stabilit la Lisabona, unde trăia, împreună cu fratele său Bartolomeu, din copierea hărților maritime și unde s-a căsătorit. Descope-ririle portugheze, care făceau neconținute progrese, l-au atras într-atît, încît s-a dus și el pînă în Guineea portugheză. Povestirile navigatorilor, care pre-tindeau că au văzut, la vest de Azore, plutind pe ocean, sculpturi de lemn, trestii uriașe și lemne necunoscute în Europa, confirmau indicațiile multor hărți care arătau existența unor insule așezate în largul oceanului neexplorat. Pe de altă parte, Columb a cunoscut harta și scrisoarea celebrului medic și astronom florentin Paolo Toscanelli, trimise unui preot portughez în 1474. Scrisoarea, care s-a păstrat, vorbește de un drum spre Indii și spre insula Cipangu (Japonia). „Insula aceasta e bogată în aur, în perle și în pietre pre-țioase ; templele și palatele sînt acoperite cu aur masiv“. Indicațiile lui Tosca-nelli, care reduceau cu o treime circumferința pământului, întăriră credința

lui Columb că, plutind spre vest, „ar descoperi Cipangu și alte insule necunoscute“.

În 1483, Columb ceru regelui Ioan al II-lea al Portugaliei trei caravele aprovizionate pentru un an. La avizul consiliului său, Ioan al II-lea declină propunerea. Prin fratele său Bartolomeu, Columb făcu aceeași cerere regelui Angliei și regelui Franței, dar fu refuzat și de aceștia. Atunci s-a stabilit în Spania, unde și-a asigurat protecția ducelui Medina Celi și a altor demnitari de la curte. Propunerea lui fu supusă uneia comisii, ai cărei membri în unanimitate o găsiră inacceptabilă. La intervenția confesorului său, Isabella primi totuși pe Columb și, după căderea Granadei, îi acceptă condițiile.

Prin convenția de la Santa Fé, Columb primea titlul aproape princiar de amiral, viceregalitatea tuturor pământurilor pe care le-ar descoperi și a zecea parte din produsul comerțului cu aceste țări.

La 3 august 1492, Columb părăsi portul Palos cu trei caravele și 120 de oameni. După ce atinse insulele Canare, se avîntă în necunoscut. Împinse de un vînt favorabil, corăbiile mergeau atît de repede, încît, în zorii zilei de 12 octombrie, marinarii zăriră la marginea orizontului o fișie de pămînt. Columb credea că se află în fața Cipangului. În realitate se afla în fața insulelor Bahama. Peste cîteva zile, el descoperi insula *Cuba* pe care o luă drept Cipangu, apoi insula *Haiti* pe care, din cauza climei sale asemănătoare cu a Spaniei, o boteză *Espanola*. Toate aceste insule erau locuite de oameni bruni, aproape goi, dar împodobiți cu obiecte de aur. Convins că a ajuns în Indii, Columb i-a numit indieni. După ce, din resturile uneia din corăbiile sale naufragiate, a construit prima întăritură spaniolă în Haiti, Columb a ordonat întoarcerea și, la 15 martie 1493, a sosit în Spania, cu doi haitieni și cîteva mostre de aur, încredințat că a descoperit țara aurului.

Columb a mai făcut încă trei călătorii în America. În cursul celei de-a doua (septembrie 1493 — iunie 1496), a descoperit o serie de insule din grupul Antilelor mici, locuite de caraibi sălbatici, dar inteligenți, a ajuns apoi la *Espanola*, unde a găsit fortul de lemn distrus și garnizoana măcelărită; iar în drum spre Cuba a descoperit Jamaica. Convins că în Cuba a atins continentul asiatic, s-a întors la Cádiz.

Expediția a treia (mai 1498—noiembrie 1500) l-a condus la gura Orinocului și i-a permis să atingă pentru prima oară continentul nou, iar în cursul călătoriei a patra (mai 1502— noiembrie 1504), a explorat litoralul Americii Centrale și a venit în contact cu civilizația maya din Yucatán.

Columb nu a corespuns speranțelor pe care Spania le pusese în el. Colo-niștii care l-au însoțit au descoperit țări mănoase, dar nu au găsit comorile de aur la care se așteptau. Ei au început să se certe între dînsii și să trimită în Spania plîngerii împotriva lui Columb. Pentru a pune capăt acestor conflicte, amiralul însuși a cerut reginei Isabella să trimită un comisar care să verifice plîngerile îndreptate contra lui. Comisarul l-a pus pe Columb în lanțuri și l-a

trimis în Europa. Regina l-a eliberat, dar nu l-a mai lăsat stăpîn pe țările descoperite. În ultima sa expediție, Columb și-a pierdut corăbiile pe coasta Americii Centrale și s-a întors bolnav în Spania (1504). El a murit, în 1506, sărac și aproape uitat, fără să știe că a dat Castiliei o Lume Nouă.

Primul care anunță lumii descoperirea unui nou continent fu *Amerigo Vespucci*. Originar din Florența, Vespucci ajunse în Spania, pe la 1490, ca agent al Băncii Medici. În 1497—1498 și 1499—1500, el întreprinse două călătorii, care-l conduseră pe coasta nord-est a Americii de Sud, numită de el Venezuela („Veneția Mică”), din cauza locuințelor construite de indieni pe apă. În descrierile sale de călătorie, Vespucci a susținut că pămîntul explorat de el aparține unui continent nou. Umanistul german Waltzemüller a propus, și posteritatea a aprobat, ca Lumea Nouă descrisă de Vespucci să fie numită America. Numele acesta s-a generalizat la mijlocul secolului al XVI-lea.

Descoperirea lui Columb risca să aducă pe spanioli în conflict cu portughezii. În 1473 papa Martin al V-lea atribuiseră Portugaliei privilegiul exclusiv al descoperirilor. La cererea Spaniei, Alexandru al VI-lea Borgia revizui sentința predecesorului său și împărți lumea colonială între Spania și Portugalia. Prin bula din 4 mai 1493, toate teritoriile descoperite la est de meridianul care trece la 100 mile vest de Azore fură atribuite Portugaliei; iar Spaniei — teritoriile descoperite sau de descoperit la vest de această linie. La protestul Portugaliei, linia de demarcație a fost împinsă cu 170 de mile spre vest (Tratatul de la Tordesillas, 7 iunie 1494). Cum însă traseul liniei de demarcație nu era cunoscut în emisfera orientală, nu se știa dacă Molucele sînt în zona spaniolă sau în cea portugheză. Întemeiat pe informațiile că dincolo de pămîntul descoperit de Columb se află un ocean imens, care comunică cu Atlanticul printr-o strîmtoare, situată de exploratori în regiunea lui Rio de la Plata, portughezul Magellan și-a propus să verifice dacă pe acest drum se ajunge la Moluce.

Spaniolii care, venind din *Espanola*, se stabiliseră în regiunea Panamă de azi, aflară de la indieni că la apus se întinde o altă mare și un ținut mai bogat în aur decît Spania în fier. *Vasco Nuñez de Balboa* porni, în 1513, să descopere această mare. În fruntea unei cete de două sute de europeni și o mie de indieni, Balboa își tăie drum prin pădurile seculare și prin mijlocul triburilor dușmane și, după douăzeci și cinci de zile, ajunse în vîrfurile unui munte, de unde văzu un nou ocean. Balboa îl numi *Mar del sur*, Marea de sud. Balboa marcă a doua etapă decisivă, după Columb, în istoria explorării Lumii Noi. El dovedi că între Europa și Asia se interpuneau un nou continent și un nou ocean, nebănuite. Marea problemă era de a găsi, peste bariera americană, o trecere spre țara aromatelor. Regele Carlos însărcină pe Magellan să rezolve problema.

Fernando de Magellan, portughez, era un om de știință adevărat și expert în chestiunile maritime. În 1504, la vârsta de 25 de ani, se duse în Indii, unde luă parte la luptele pentru cucerirea supremației maritime portugheze, dădu dovezi strălucite de curaj, inițiativă și hotărâre. După expediția din 1511, care explorase Molucele și adusese informații exacte despre poziția și natura acestor insule, Magellan se întoarse în Portugalia cu intenția de a descoperi strîmtoarea mult căutată între Oceanul Atlantic și *Mar del sur* și de a atinge spre vest Extremul Orient și „țara aromatorilor“. Negăsind înțelegere și sprijin la regele Emanuel s-a „denaturalizat“ și și-a oferit serviciile Spaniei, care le-a primit.

La 20 septembrie 1519, Magellan a părăsit, cu cinci corăbii, portul San Lúcar, a coborât de-a lungul coastei atlantice a Americii de Sud și a dovedit că gura fluviului La Plata nu e strîmtoarea căutată. După ce a iernat pe coasta Patagoniei și a înăbușit răscoala echipajului de pe trei vase, în octombrie 1520, expediția intră în strîmtoarea care șerpuiește printre munți înalți, acoperiți de ghețari. Cinci săptămîni avură corăbiile de luptat cu furtuna și cu stîncile pînă ce ajunseseră la marea deschisă, care le apărui atît de liniștită, încît o numiră *El Mar Pacifico*, Oceanul Pacific. O corabie renunțase la luptă și se întoarse în Portugalia.

Celelalte patru se îndreptară spre nord-vest și, împinse de vînturi regulate, după 98 de zile, atinseră Arhipelagul Filipinelor. Scopul lui Magellan a fost atins. Peste emisfera occidentală, el a tras o linie care l-a condus, pe drumul de vest, la meridianul atins de portughezi dinspre est. Succesul s-a transformat însă repede în tragedie. Magellan a fost omorît într-o luptă cu indigenii. 27 din ofițerii lui au fost atrași într-o cursă și măcelăriți; una dintre cele patru corăbii era atît de avariata, încît a trebuit să fie arsă; alta, care voia să se întoarcă la Panamá, pieri într-o furtună; dintre celelalte două, una singură „Victoria“ izbuti, sub conducerea lui *Sebastian del Cano*, să se întoarcă la Lisabona pe la Capul Bunei Speranțe. Din cei 250 de tovarăși ai lui Magellan nu mai rămăseseră în viață decît 17, și „Victoria“ abia se mai ținea la suprafața apei, cînd, la 8 septembrie 1522, intră în portul Sevilla. Aromatele pe care le aduse din Moluce plătiră cheltuielile întregii expediții. Magellan dovedise că se poate ajunge la „insulele aromatorilor“ fără a atinge țările și mările portughezilor și, în 1527, spaniolii izbutiră să stabilească legături directe între coasta occidentală a Mexicului și Arhipelagul malaiez.

Expediția lui Magellan e poate cea mai glorioasă și mai măreață faptă din istoria descoperirilor maritime. Magellan a descoperit drumul de vest pe care în zadar îl căutase Columb și a condus prima călătorie în jurul pămîntului, care a revelat existența Oceanului Pacific și a revoluționat concepția geografică despre lume.

6. CUCERIREA LUMII NOI

După prima generație a descoperitorilor, apare, la începutul secolului al XVI-lea, o nouă generație, a cuceritorilor — *conquistadores* — care, împinși de setea de aur, în 40 de ani, aveau să întindă stăpînirea Spaniei de la California și Arkansas, pînă la Rio Maule, la sud de Santiago, în Chile. Cei mai vestiți sînt *Hernando (Ferdinand) Cortés* și *Francisco Pizarro*, dar, în jurul lor sau în opoziție cu ei, se ridică un mare număr de aventurieri ieșiți din clasa mijlocie, pe care lipsa de mijloace a împins-o să caute cîștig în lupte și aventuri: jurisconșulți, ca Quesada și Encisco, foști soldați în războaiele italiene, ca Pedro de Valdivia, marinari, ca Alvar Nuñez Cabez de Vaca, copii lepădați, ca Diego de Almagro, nobili mici (*hidalgos*), ca Hernando de Soto, Pedro de Alvarado, Sebastian de Benalcázar etc. Aceștia sînt gata să ia parte la toate expedițiile care oferă perspective de pradă și de îmbogățire. Spiritul care-i însuflețește a fost rezumat într-o frază de Cortés, cînd a debarcat în insula San Domingo: „Nu am venit aici să muncesc pămîntul ca plugarii, ci să caut aur“.

Colonizarea spaniolă a început cu insulele Haiti (Espanola) și Cuba. *Diego Colon*, fiul lui Columb, numit în 1509 guvernator al Espanolei, pregăti colonizarea Cubei. După nouăsprezece ani de la descoperirea ei, *Diego Velásquez* ocupă în 1511 insula și o transformă în bază de operații pentru explorarea continentului. Între 1517 și 1519, Velásquez a organizat două expediții care au explorat Golful Caraibilor și au atins coasta Mexicului.

Pretutindeni, spaniolii au fost primiți prietenește de indigeni, care se arătau bucuroși să schimbe podoabe de aur contra perlelor de sticlă ale oaspeților lor. Ei au adus în Cuba mostre de aur și povestiri minunate despre bogățiile regelui aztec, Moctezuma, care-și avea reședința într-un oraș de piatră, zidit în mijlocul unui lac.

Pe baza acestor știri, Diego Velásquez însărcină pe Hernando Cortés cu conducerea unei noi expediții, care să exploreze interiorul continentului.

Hernando Cortés (1485—1547) s-a născut dintr-o nobilă familie castiliană, a studiat la Universitatea din Salamanca, apoi, urmărit din cauza unui duel, a plecat să-și caute norocul în Indii. Stabilît în Espanola, s-a distins prin însușirile sale de organizator și de conducător de oameni. Guvernatorul Cubei, Diego Velásquez, l-a luat cu sine ca secretar și, în 1519, l-a însărcinat cu conducerea expediției în Mexic.

La începutul secolului al XVI-lea, în vremea cuceririi spaniole, majoritatea popoarelor Americii nu depășiseră încă civilizația neolitică. Ele nu cunoșteau nici animalele de tracțiune sau de povară, nici fierul, nici roata. Algonchinii din nord-estul Americii și irochezii din regiunea Marilor Lacuri erau nomazi, care trăiau din pescuit și vînat și se serveau de cuțite, topoare și răzuitoare

de cuarț și cremene. Locuința, armele, uneltele, organizarea socială evocă civilizațiile primitive ale Babilonului, Egiptului și Chinei. Populația, cuprinsă sub numele generic de indieni sau piei roșii, prezenta, de la caraibii antropofagi și sălbatici din Peninsula Yucatán, pînă la aztecii din Mexic și incașii din Peru, o mare varietate de civilizații.

În mijlocul unor populații, puțin dezvoltate, s-au format trei centre de civilizație mai înaintate: maya, aztecă și inca. Popoarele maya ocupau America Centrală și sudul Mexicului și civilizația lor se întemeia pe folosirea focului și a uneltelor de piatră șlefuită, pe scrierea cu hieroglife și pe cultura porumbului. Diferitele triburi erau organizate în state-orașe, consistînd dintr-un teritoriu de cultură grupat în jurul unui centru politic și religios. Aceste state-orașe se uneau uneori, în fața unei primejdii, în confederații, dar n-au izbutit să constituie state încheigate, din cauza insuficienței mijloacelor de comunicație și de transport.

Statele maya erau guvernate de regi ereditari, care concentră în mîinile lor toate puterile, civile, religioase și militare. Monumentele lor religioase au stîrnit admirația cuceritorilor prin proporțiile lor uriașe și prin măreția fațadelor împodobite cu coloane. Populațiile maya adorau forțele personificate ale naturii, pe care căutau să le cîștige prin posturi, rugăciuni, daruri și jertfe umane. Preoții constituiau o castă ereditară și erau temuți, fiindcă prin vrăji și jertfe umane puteau aduce ploaie sau provoca secetă.

A doua castă privilegiată era aristocrația, din mijlocul căreia se recrutau principalii dregători ai statului. Masele populare cultivau porumbul, practicau meseriile, executau lucrările publice și făceau serviciul militar. Preoții maya cunoșteau calendarul și scrierea cu un fel de hieroglife, compuse din semne care reprezentau ființe vii, plante și obiecte, desenate după natură, dar exprimau și idei abstracte și sunete. Ei scriau pe fișii de piele de cerb sau pe un fel de hîrtie din fibre de agave. Preoții spanioli au distrus, afară de trei, manuscrisele din epoca precedentă cuceririi, pe motiv că textul lor era inspirat de demoni.

Triburile maya s-au ridicat la o treaptă superioară de civilizație, datorită culturii porumbului care, prin productivitatea sa și posibilitățile sporite de conservare, permitea constituirea de rezerve pentru întreținerea unei categorii de specialiști care, degrevați de muncile obștești, s-au putut dedica îndeletnicirilor intelectuale.

Al doilea centru de civilizație a fost podișul Anahuac, care cuprindea Mexicul și regiunile împrejmuitoare, de la Oceanul Atlantic pînă la Oceanul Pacific. În cadrul acestui teritoriu, aztecii au constituit din uniunea a trei regate un imperiu cu capitala la Tenochtitlan. La sosirea spaniolilor, treizeci de principii recunoșteau dominația aztecilor. Numai puține popoare din acest teritoriu și-au păstrat independența, ca, de exemplu, Tlarcala, cu ajutorul căruia Cortés avea să răstoarne imperiul aztecilor.

Fiecare din popoarele care compuneau imperiul aztec își avea teritoriul și zeii lui protectori. Familia domnitoare, aristocrația și preoții formau clasa dominantă. Aristocrația, din rîndul căreia se recrutau marii demnitari și preoții, forma o clasă ereditară, deci închisă, în rîndurile căreia nu puteau pătrunde decît autorii unor fapte de vitejie excepțională. Membrii ei aveau privilegiul de a-și construi palate de piatră cu turnuri și de a administra statul.

Din clasa stăpînitoare făceau parte și preoții. În fruntea lor se aflau doi preoți supremi, aleși dintre membrii familiei regale : unul prezida cultul strămoșilor, iar celălalt — cultul Soarelui. Pe podișul Anahuac, înalt de 2 000 de metri de la suprafața mării, și bătut de vînturi, nu ploua uneori luni întregi. Soarele era deci stăpînul naturii, de a cărui voință depindeau lumina, vegetația și viața tuturor. Pentru a-i cîștiga favoarea, i se aduceau jertfe umane, mai ales prizonieri de război — pînă la 20 000 pe an. La marile sărbători, preotul deschidea cu un cuțit de obsidian pieptul victimei și îi smulgea inima, pe care o oferea zeului, iar carnea lui o servea asistenței ca hrană rituală.

Civilizația aztecă, ca și civilizația maya, se baza pe agricultură. Pămîntul și produsele lui erau proprietate comună, pe care șefii popoarelor le împărțeau în fiecare an. Pămîntul se lucra cu sapa și cu hîrlețul de lemn. Nici aztecii nu cunoșteau animalele de tracțiune și uneltele de metal, dar practicau irigația, solamentul și îngrășarea pămîntului cu cenușă. La un popor războinic, ca aztecii, industria trebuia să producă în primul rînd arme : arcuri și săgeți, praștii, sulite, cuirase de bumbac și teribilele săbii garnisite cu obsidiană care explică succesele militare ale aztecilor. La aceste produse, trebuie să adăugăm podoabele de pene strălucitoare după care se distingueau gradele sociale și militare. Femeile țeseau stoffe din fire de bumbac și de palmier.

Aztecii făceau comerț cu perle, arme, podoabe de pene, articole de îmbrăcăminte și cu produse alimentare. Aurul și cuprul proveneau din import și din aluviunile fluviilor. Comerțul a devenit foarte activ în urma separării vieții urbane de viața rurală. Aztecii aveau orașe foarte populate. Săpăturile arheologice au descoperit urmele a 161 de orașe, care numărau între 50 000 și 200 000 de locuitori.

Baza alimentației o forma porumbul fărîmat pe o placă dreptunghiulară de piatră cu un sul, tot de piatră, care reclama forța unui adult. La lipia de porumb se adăugau legumele (fasole, igrname, cartofi) și fructe (citrice).

Din acest imperiu, spaniolii au scos comori neprețuite, acunulate timp de generații. Cu toată rezistența dîră a locuitorilor, imperiul aztec s-a prăbușit din cauza armamentului și tacticii superioare a năvălitorilor și din cauza dezagregării lui interne. Spaniolii l-au surprins în faza de evoluție spre concentrarea averii și puterii în mîinile unei oligarhii.

Al treilea centru de civilizație precolombiană, și cel mai înaintat, a fost acela al incașilor. La sosirea spaniolilor, imperiul inca se întindea pe platoul înalt al Perului și de-a lungul coastei Pacificului, de la granițele Columbiei

pină la Rio Maule, la sud. El s-a constituit într-un timp relativ scurt, datorită organizării și superiorității militare a tribului inca, care a supus, începînd cu secolul al XIV-lea, celelalte triburi din cuprinsul acestui teritoriu și au trecut chiar la est de Anzi.

Incașii se considerau „fii ai Soarelui“, iar regele lor, Sapa Inca, întruchiparea Soarelui pe pămînt. Pentru a păstra puritatea rasei, el se căsătorea cu sora sa. Tribul din care făcea parte avea monopolul tuturor funcțiilor înalte. Teritoriul statului era proprietatea regelui, iar locuitorii supușii lui. O treime din pămînt era rezervată Soarelui, a doua lui Sapa Inca, a treia era împărțită locuitorilor. Produsele primelor două părți erau strînse în magazinele statului, pentru întreținerea preoților, funcționarilor și armatei.

Incașii cultivau porumb, cartofi și chinoa. Ei practicau irigația și gunoitul cu guano. La munte, cultura se făcea pe terase amenajate pentru a împiedica alunecarea terenului. Toată munca cîmpului era reglementată, dirijată și controlată de o rețea de funcționari.

La fel era organizată și activitatea industrială. Munca fiecărui meșteșugar era riguros reglementată. Produsele industriei textile, ale olăriei și lucrării metalelor erau concentrate în magazinele statului și distribuite populației de funcționari publici, după condiția fiecăruia.

Incașii au întrecut celelalte popoare ale Americii în arta de a extrage și prelucra aurul, argintul, cuprul și staniul. Ei excelau în construcția cuptoarelor de topit metalele și în arta aliajelor. Cultura incașilor a fost singura care a depășit epoca bronzului. Numai fierul le-a rămas necunoscut.

Capitala lor, Cuzco, a fost comparată de spanioli cu Roma, pentru caracterul monumental al palatelor, templelor și mormintelor, decorate cu basoreliefuri și cu plăci de aur și argint.

Dar ceea ce, mai ales, a stîrnit admirația spaniolilor a fost rețeaua de șosele. Țara era străbătută, în toată lungimea, de la nord la sud, de două magistrale, una de-a lungul țărmlui, largă de 4—5 metri, a doua pe crestele Anzilor, legate amîndouă prin transversale. Văile și prăpăstiile erau trecute pe poduri de piatră sau pe punți suspendate. Șoselele erau apărate, contra alunecărilor de teren la munte și contra inundațiilor la cîmpie, de ziduri și de arbori. Această rețea, jalonată de caravanseraiuri și de magazine, permitea curierilor să străbată distanța de 240 de kilometri, dintre Cuzco și Lima, în trei zile. Spaniolii care le-au lăsat să se strice vor avea nevoie de trei săptămîni pentru a parcurge aceeași distanță. Guvernul central putea, în cazul răscoalei unei provincii, să trimită imediat trupele de represiune. Însoțitorii lui Pizarro spuneau că nici Carol Quintul, cu toată puterea și bogăția lui, n-ar fi putut construi alte șosele mai bune. Lucrul e cu atît mai surprinzător, cu cît nici incașii n-au cunoscut nici calul, nici roata. Ei n-au întrebuințat decît lama — oiaia Americii — care putea duce în spinare o greutate de 20—40 de kilograme pe o distanță de 15—20 de kilometri pe zi.

Într-un singur domeniu încașii au fost întrecuți de azteci și de maya : ei n-au cunoscut scrierea.

Și acest stat, cel mai puternic și mai bine organizat din America, s-a prăbușit sub loviturile unei cete de aventurieri, înarmați cu arme moderne, fiindcă mijloacele lui de apărare erau inferioare și fiindcă Francisco Pizarro l-a surprins într-un moment de criză.

Dar tradiția de organizare centralizată și deprinderea populațiilor lor cu normele de conduită statale explică de ce tocmai statele cele mai înaintate, Mexicul și Peru, au putut fi ușor transformate în viceregate spaniole, câtă vreme popoarele mai înapoiate s-au dovedit inadapabile și au fost exterminate sau respinse în codri.

Înainte de a porni contra aztecilor, Cortés a luat o măsură care a contribuit, mai mult decât toate victoriile, la formarea legendei lui : a distrus toate corăbiile cu care sosise din Cuba. Tăind orice puțință de retragere, a silit și pe cei mai șovăitori să meargă înainte și a încorporat în trupele sale pe cei 100 de membri ai echipajului.

Corpul expediționar se compunea din 400 de fantasini, 15 călăreți și șase tunuri. Dar pe drum se mări cu trupele triburilor supuse de azteci sau învinse de Cortés. Văzându-și vasalii și aliații încorporați în armata spaniolă, Moctezuma încearcă mai întâi să oprească pe Cortés trimițându-i daruri bogate, apoi, neizbutind, îl invită în capitala sa. Capitala aztecilor, Tenochtitlan, avea 50—60 000 de locuitori și era zidită în mijlocul unui lac sărat, la două leghe depărtare de mal. Ea avea patru intrări la care se ajungea pe patru șosele artificiale, care se întretăiau în centrul orașului. Spaniolii pătrund în Tenochtitlan, unde sînt primiți cu onoruri deosebite și găzduiți împăratește, dar se simt ca într-o cursă. După o săptămînă de îngrijorare, Cortés luă o hotărîre extraordinară : îl făcu prizonier pe Moctezuma în propria sa capitală și guvernă Mexicul prin mijlocirea lui. Dar, în timpul unei expediții contra lui Narváez, trimis de Velásquez să-l aresteze pe Cortés, aztecii se revoltară și, după ce-l omorîră pe Moctezuma, îi silesc pe spanioli să evacueze orașul (30 iunie 1520).

Cortés construi 13 corăbii pe care le transportă bucată cu bucată pînă lingă Tenochtitlan, impresură orașul, tăie conducta de apă și comunicațiile cu exteriorul, dar nu putu lua orașul decât după ce-l dărîmă casă cu casă (12 august 1521). Cortés cuceri Mexicul, dar nu găsi comorile de aur la care se așteptase.

Carol Quintul răsplăti succesul lui Cortés numindu-l guvernator și căpitan general al Noii Spanii care se întindea de la Colorado pînă la Istmul Panamă (octombrie 1522).

Spaniolii au căutat să cucerească și sudul Statelor Unite de mai tîrziu. Dar, în Texas și Florida, au întîlnit triburi primitive, care nu aveau rezerve de aur.

Pámfilo de Narváez a condus în 1528 o expediție în regiunea Mississippi, însă foamea, bolile și atacurile indienilor i-au măcinat oamenii. *Hernando de Soto*, care a reinnoit experiența în 1539—1542, nu a fost nici el mai norocos.

Dezamăgiți, spaniolii renunță la regiunile din nordul Noii Spanii. Terenul rămîne liber pentru francezi, englezi și olandezi. America Centrală și coasta septentrională a Americii de Sud fură explorate între 1498 și 1502, dar colonizarea nu începu decît în 1508, cînd Alonso de Ojeda și Diego de Nicuesa întemeiară Castilla del Oro și Nueva Andalusia, pe teritoriul cuprins între coasta septentrională a Columbiei și Nicaragua. Cu ajutorul aventurierilor veniți din Antile să-și caute norocul pe *Tierra firme*, adică pe continent, ei întemeiară mai multe colonii: San Sebastián (1510), Santa Maria la Antigua (1510), Nombre de Dios, care serviră ca baze de operații exploratorilor Americii de Sud.

După ce Vasco Nuñez de Balboa descoperise, în 1513, *Mar del sur*, Marea de Sud, atenția căutătorilor de aur fu atrasă de povestirile indienilor asupra coastei occidentale a Americii de Sud.

În 1522, Pascal de Andagoya explorase coasta Mării de Sud și adusese informații despre bogățiile unei țări, Biru, din care spaniolii au făcut Peru. În 1524 și 1526, *Francisco Pizarro* și *Diego de Almagro* organizează două expediții care ating insula Gallo, la nord de ecuator, descoperă ogoare bine cultivate, orașe mari și șosele îngrijite, mărturii ale unei civilizații dezvoltate și ale unei țări populate. Întreprinderea pare atît de primejdioasă, încît guvernatorul din Panamá dă ordin expediției să se întoarcă.

Pizarro trage în jurul său un cerc și invită pe aceia care vor să continue expediția să intre în cerc. Treisprezece voinici, care aveau să fie înnobiți de Carol Quintul, s-au declarat gata să-l urmeze. Hotărîrea lui avea să dea Spaniei jumătate din America de Sud.

Cu o corabie pe care le-o aduse Almagro, Pizarro și cei treisprezece tovarăși se îndreptară spre sud, aruncară ancora la Tumbez, în Golful Guayaquil, unde fură bine primiți de șeful local. Pizarro mai vizită cîteva orașe la sud, care-i confirmă cele auzite despre puterea și bogăția regatului incașilor și se întoarse la Panamá. Expediția durase optsprezece luni.

Cucerirea regatului incașilor — care se întinde de la Quito pînă la Rio Maule, pe mai mult de 35° latitudine — reclama forțe însemnate. Guvernatorul de la Panamá refuzînd să i le dea, Pizarro plecă în Spania și obținu de la Carol Quintul o audiență, în urma căruia fu numit guvernator și căpitan general al Noii Castilii, iar Almagro comandant la Tumbez.

Cînd Pizarro s-a prezentat cu 180 de soldați de infanterie și 27 de călărași să revendice în numele „atotputernicului împărat Don Carlos“, succesiunea imperiului inca, războiul civil dura de șapte ani. Huascar, fiul legitim al ultimului rege, fusese detronat și arestat de fratele său vitreg, Atahualpa, care.

după ce exterminase triburile credincioase lui Huascar și pe toți membrii familiei regale, și-a fixat capitala la Cajamarca și domnea prin teroare și violență.

Aflind de aceste evenimente, Pizarro părăsi litoralul în toamna anului 1532, trecu Cordiliera occidentală și, la 15 noiembrie, ajunse la Cajamarca. Orașul era părăsit, dar armata lui Atahualpa era concentrată în apropiere. Pizarro îl atrage pe Atahualpa într-o cursă, îl face prizonier și-l silește să se răscumpere „umplind cu obiecte de aur, pînă, la înălțimea unui om, camera în care era ținut prizonier“.

La ordinul regelui lor, indienii veneau în șiruri neîntrerupte, aducînd în spate vasele, plăcile și obiectele de aur ale templelor. Cantitatea necesară era aproape strînsă cînd, sub pretextul de a fi ațîțat poporul la revoltă, Atahualpa fu judecat de un simulacru de tribunal și condamnat la arderea de viu. Fiindcă în ultimul moment a trecut la catolicism, judecătorii i-au făcut favoarea de a-l sugruma înainte de a-l arde pe rug (29 august 1533).

Despotismul teocratic al incașilor s-a prăbușit o dată cu dispariția regelui. Regatul s-a destrămat; provinciile extreme s-au separat; pretutindeni societatea a căzut în anarhie. Favorizat de aceste împrejurări, Pizarro împinse cucerirea pînă la Cuzco, unde nu găsi însă aurul la care se aștepta. După ce lăasă vechea capitală a incașilor în paza fratelui său Fernando, Pizarro întemeie pe țărmul mării, într-o vale frumoasă, noua capitală, Lima (18 ianuarie 1535.) Acest act constituie punctul culminant al operei și al carierei lui Pizarro. Cantitatea de aur capturată la Cajamarca a fost cea mai impresionantă — cel puțin 50 milioane franci aur — din cîte au cunoscut conchistadorii. Împărțirea prăzii a dezlănțuit patimile cele mai sălbatice, desfrîul, ura și indisciplina. Epopeea cuceririi se termină cu războiul civil între cuceritori. Almagro, care plecase să exploreze Chile, se întoarce în 1537, face prizonier pe Fernando Pizarro, și bate armata lui Alonso d'Alvarado care venise în ajutorul lui Fernando. Francisco Pizarro strînge o armată, pune mîna pe Almagro, îl execută și împarte frașilor săi Fernando și Gonzalo imense domenii. Același spectacol în regiunea de nord, la Quito.

În 1539, Francisco Pizarro cuceri podișul Charcas (Bolivia) și întemeie mai multe așezări. Descoperirea minelor de argint de la Potosi atrase o mulțime de aventurieri care întemeiară alte așezări. În același timp, Pedro Valdivia exploreă Chile și întemeie Santiago (1541). Numit guvernator, Valdivia își întinse autoritatea spre sud și puse baza orașelor Concepción și Valdivia.

Pe coasta orientală a Americii de Sud, Juan de Salis încercă să exploreze în 1516 regiunea bogată, străbătută de Rio de la Plata, cel mai mare fluviu al Americii de Sud după Amazon, dar pieri într-o luptă cu indienii. Peste zece ani, Sebastian Caboto și Diego Garcia izbutiră să creeze un comerț înfloritor pe malurile fluviului. În 1536, Pedro de Mendoza întemeie colonia Buenos-Aires. La mijlocul secolului, zăpăriră alte cetăți pe cursul superior al fluviului :

Asunción, Ciudad Real și Santa Cruz, dar pătrunderea înlăuntrul continentului mergea greu. Principalul efort al Spaniei se îndrepta spre regiunile bogate în aur.

Regiunea de nord-vest a Americii de sud, Columbia de azi, bogată în aur și smaragde și în ogoare mănoase, fu descoperită și colonizată de Gonzalo Ximenes de Quesada care o numi Noua Grenada. Făcându-și drum cu securile prin pădurea tropicală, luptând unsprezece luni cu animalele sălbatice (șerpi, crocodili, jaguari) și cu foamea, cu inundațiile și cu căldura înăbușitoare, Quesada ajunsese, cu 170 oameni din 900 cîți luase la plecare, în 1537, în țara aurului și a smaragdelor și o cuceriră fără să întîmpine vreo rezistență. Cantitatea de aur găsită reamintea Cajamarca. Quesada fu ajuns aici de alte două expediții: prima condusă de Benalcazar, care cucerise Quito, și a doua de Federmann, care venea din Venezuela. Cei trei conchistadori se uniră și întemeiară Santa Fé, care deveni leagănul viitoarei capitale a Columbiei.

Venezuela — Veneția Mică — fusese descoperită de Columb. În 1528, Carol Quintul cedă Welserilor stăpînirea, administrația și jurisdicția acestui teritoriu, în contul datoriilor contractate cu prilejul alegerii imperiale. Welserii voiau să caute aur în interiorul continentului. Ehinger, agentul Welserilor din Haiti, fu numit guvernator și, în fruntea unei cete de 300 de spanioli, trimis să cucerească țara și să asigure dividendul capitalului plasat în întreprindere. Dar nu găsi nici minele de aur așteptate, nici regiunile bogate și potrivite pentru colonizare și muri într-o ciocnire cu indienii. Locotenentul său, Federmann, atinse, după o strădanie de trei ani, Bogota, pentru a constata că Ximenez de Quesada i-o luase înainte. Încercările ulterioare se terminară la fel. Proiectul de colonizare germană nu a izbutit. În 1546, Welserii vîndură drepturile lor Spaniei.

7. IMPERIUL COLONIAL SPANIOL

Scopul primelor expediții maritime spaniole, ca și al celor portugheze, a fost comerțul cu aromate. Cînd însă nădejdea de a descoperi un drum mai scurt spre Indii s-a spulberat, spaniolii au trebuit să admită că numai organizînd exploatarea agricolă și minieră vor putea trage folos de pe urma descoperirilor lor. Astfel, după perioada cuceririi începe, pe la 1540, perioada colonizării.

Spaniolii au găsit în America ținuturi variate prin clima, resursele, locuitorii și civilizația lor. Ei au descoperit plante folositoare, cartofi, porumb, cacao,

tutun, bumbac, pătlăgele roșii și palmieri. Fauna le-a oferit posibilități mai puțin. America nu cunoștea animalele, a căror îmblinzire și utilizare rațională a fost unul din factorii esențiali ai civilizațiilor europene și asiatice.

Spaniolii au aclimatizat grâul, orzul, orezul, trestia-de-zahăr, portocalul, lămiiul și dudul. Guvernatorii au stăvilit răspîndirea măslinului și a viței-de-vie pentru a nu face concurență Spaniei, mare producătoare de vin și de untdelemn. La fel, ei au introdus animale necunoscute în Lumea Nouă : boul, calul, asinul, capra și oaia, care, în pășunile grase și imense, au reușit atît de bine, încît America a ajuns cel mai mare rezervor de materii prime și de articole alimentare din lume.

Spaniolii au învins greutățile colonizării, fiindcă au profitat de experiența reconchistei și a colonizării europene din evul mediu. Cucerirea a fost o întreprindere în comandită, efectuată de „neamuri“ și de „fideli“ (vasali). Conchistadorii au debarcat în America însoțiți de membrii familiei lor și de clientela lor. Alonso Pereira a fost însoțit de 16 frați, unchi și veri care au trăit în casa lui și au participat la beneficiile cuceririi.

Solul și subsolul coloniilor au fost declarate proprietatea coroanei. Exploatarea minelor a fost concesionată unor particulari sau societăți, care trebuiau să dea coroanei jumătate sau o treime din producție.

Pămîntul a fost împărțit în latifundii și distribuit conchistadorilor, curtenilor, favoriților și ordinelor religioase. Aceste concesiuni prezentau toate caracterile feudelor castiliene și s-au numit *encomiendas*. Pentru a le pune în valoare, autoritățile au repartizat fiecărui spaniol un număr de indieni. Acest sistem, sancționat prin decretul din 1509, s-a numit *repartimiento*. Cu timpul, feudul (*encomienda*) și șerbii repartizați pentru a-l munci (*repartimiento*) au ajuns sinonime. În schimbul muncii lor, indienii trebuiau să primească hrană, îmbrăcăminte, adăpost și învățătura creștină. Dar aceste obligații nu au fost respectate și indienii au fost tratați ca sclavi.

Imperiul spaniol se întindea din California și pînă în Chile, pe o suprafață de 3 000 000 km², cuprinzînd : Mexicul, America Centrală, Venezuela, Columbia (Noua Grenadă), Peru, Chile, Rio de la Plata și Antilele. Aceste teritorii formau două viceregate : Mexic (organizat în 1534) și Peru (în 1542), la care aveau să se adauge, în secolul al XVIII-lea, Noua Grenadă (1717) și Rio de la Plata (1776).

Primele rudimente de organizare datează din timpul lui Columb, dar marile instituții au fost create sub Carol Quintul.

La început, coloniile s-au organizat spontan, după modelul orașelor castiliene, cu *ayuntamiento*, *alcade*, *regidores* (consiliu municipal, primar, consilieri). În colonii, aceste municipalități s-au numit *cabildo*. Membrii lor erau aleși de coloni și își întindeau autoritatea nu numai asupra orașului, ci și asupra regiunii dimprejur.

Autoritatea municipalităților a trecut treptat în miinile unui tribunal și consiliu administrativ, instituit în 1511 de guvernul metropolitan și numit *audiencia*, începînd cu anul 1526. Prima *audiencia* a fost creată pentru Spania, a doua pentru Mexic. În cursul secolului al XVI-lea, toate coloniile au fost înzestrate cu *audiencias*.

Viceregele, numit direct de rege, era investit cu aceleași puteri pe care regele le exercita în Spania. El guverna, administra și conducea justiția; în caz de război, comanda flota și armata. Dar, la expirarea mandatului său, care era de trei ani, trebuia să rămînă în colonie șase luni, ca simplu particular, pentru a răspunde la eventualele reclamații ale foștilor săi administrați. În coloniile de însemnătate mai mică, regele era reprezentat de un guvernator, înzestrat ca și viceregele cu atribuții administrative, judecătorești, financiare și militare. Viceregi și guvernatorii trebuiau să-și lase familia în Spania, să nu se ocupe cu afaceri, să trateze bine pe indieni și să depună la intrarea în funcție o cautiune care să garanteze executarea sentinței în cazul în care ar fi fost condamnați după expirarea mandatului lor.

Instituțiile locale, răsărite spontan în perioada cuceririi, au fost deci subordonate autorității metropolitane. Coroana ia conducerea directă a coloniilor, considerate provincii transoceanice. Organul central e *Consiliul Indiilor*, creat de Ferdinand Catolicul în 1511, și definitiv organizat în 1524 de Carol Quintul. Compus din opt consilieri, un consilier financiar și doi secretari și prezidat de marele cancelar al Indiilor, consiliul pregătea legile și ordonanțele pentru colonii, propunea candidații pentru toate posturile civile și ecleziastice și supraveghea activitatea funcționarilor din colonii. Sediul consiliului era la Madrid și nimeni, în afară de rege, nu putea interveni în deliberările membrilor lui.

Organul executiv al consiliului a fost *Casa de Contratación*, întemeiată în 1503, după modelul „Casei da India” din Lisabona. La început, „Casa de Contratación” a fost o societate particulară de negustori, la care guvernul a făcut apel pentru organizarea comerțului transoceanic. Reorganizată prin ordonanțele din 1534 și 1543, a devenit un adevărat minister al comerțului, care supraveghea aplicarea legilor relative la comerțul cu America, înregistra ieșirea și intrarea corăbiilor și judeca diferențele între comercianți. Casa fixa data plecării flotelor, navlul, tonajul și destinația corăbiilor, monopoliza întregul comerț colonial.

Pentru înlesnirea controlului, traficul transatlantic a fost concentrat la Sevilla. În 1529, Carol Quintul autoriză alte șapte porturi din Atlantic și două din Mediterană să trimită corăbiile în America, dar la întoarcere toate trebuiau să treacă prin Sevilla. În America, licența de a îmbarca și debarca mărfuri a fost rezervată, în afară de Havana, porturilor Vera Cruz (pentru Mexic),

Nombre de Dios (pentru Columbia și Venezuela), Panamá și Callao (pentru țările de pe țărmul Pacificului).

„Casa de Contratación“ organiza două flote pe an, compuse din cel puțin 10 vase de comerț și un bastiment de război.

Numărul corăbiilor care compuneau cele două flote a crescut neconținut pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea, cînd a atins cifra de 100—120.

Comerțul cu coloniile era foarte variat. Spania vindea articole alimentare (vin și untdelemn), stofe, metale (aramă și mercur), instrumente și arme de fier, mobile, articole de lux și sclavi negri. Coloniile exportau metale prețioase, apoi: zahăr, bumbac, cacao, tutun, lemn de preț, materii colorante. Locul cel mai însemnat îl ocupau însă metalele, mai ales argintul.

În primii șaiszeci de ani ai colonizării, cantitatea de aur și de argint importată din America a fost evaluată la circa 30 000 de kilograme de argint, față de 59 000 de kilograme produse în Europa. Producția anuală de aur era de 1 500 de kilograme în Europa, de 3 260 de kilograme în America și de 2 400 în Africa. Producția americană nu a sporit deci, în măsură considerabilă, stocul Europei de metale prețioase.

O schimbare radicală se produce abia începînd cu anul 1545, cînd se descoperă minele de argint de la Potosi, în partea septentrională a Perului. În timp ce producția europeană se menține, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în jurul cifrei de 60 000 de kilograme de argint, media americană atinge între 1545 și 1560 cifra de 311 000 de kilograme pe an, pentru a se ridica între 1581—1620 la 420 000 de kilograme. În același timp, producția anuală de aur se fixează în jurul cifrei de 4 000 de kilograme, pe cînd Europa nu mai dă decît 1 000 de kilograme pe an.

Producția masivă de argint răstoarnă echilibrul dintre metale. Aurul, care, în 1545, era de 10,75 ori mai scump decît argintul, ajunge la sfîrșitul secolului de 15 ori mai scump. Urmarea a fost urcarea bruscă a prețurilor, care începe să se resimtă la mijlocul secolului.

Aducerea unor mari cantități de metale prețioase a permis lui Carol Quintul, mai ales după descoperirea minelor de la Potosi, să acopere deficitul bugetelor sale anuale, să susțină cheltuielile războaielor și ale curții și să gajeze împrumuturi urgente. Dar efectul asupra economiei spaniole a fost dezastruos.

Descoperirile geografice nu au schimbat structura economică a Spaniei. Încercarea lui Ferdinand Catolicul de a crea o industrie spaniolă nu a dat decît rezultate parțiale. Industria textilă și metalurgică din Sevilla, Toledo și Valencia nu era destul de dezvoltată pentru a elibera Spania de importul produselor străine. Spania a rămas o țară exportatoare de materii prime, îndeosebi de lînă și de metale. Pentru a alimenta comerțul său cu coloniile, a trebuit să facă apel la industriile străine. Astfel cantitatea considerabilă de metale prețioase adusă anual din America a fost risipită fără folos pentru economia Spa-

niei. Partea cuvenită negustorilor trecea granița pentru a plăti mărfurile pe care industria spaniolă nu era în stare să le producă ; iar a cincea parte — *el quinto* — din producția de metale prețioase, care revenea regelui, era dinaintea scontată bancherilor germani și italieni. Adesea transportul de aur nici nu ajungea să atingă pământul Spaniei, el fiind expedit direct în Italia, Germania și Flandra.

Ambasadorul venețian Francesco Vendramin a calculat în 1595 că, din 260 de milioane de ducăți ajunși în Spania, nu au rămas aici, sub formă de monedă și argintărie, decît 56 de milioane. Cum spunea un proverb spaniol, aurul american a căzut asupra Spaniei ca ploaia pe acoperiș, pentru a se scurge repede mai departe. Exemplul Spaniei dovedește că nu aurul, ci munca e adevăratul izvor de bogăție al unei țări.

8. URMĂRILE DESCOPERIRILOR GEOGRAFICE

Descoperirile geografice, noutatea și abundența produselor importate în Europa, afluxul unor mari cantități de metale prețioase și începutul expansiunii coloniale au avut repercusiuni adînci și multiple asupra dezvoltării statelor europene.

Descoperirile geografice au lărgit considerabil domeniul comercial, limitat pînă în secolul al XV-lea la relațiile Europei cu Siria și Egiptul. Circumnavigația Africii permite europenilor să se aprovizioneze direct în „țara aromatelor“ și să păstreze pentru dinșii tot beneficiul acestui comerț. Rezultatul îl constituie creșterea volumului afacerilor și scăderea bruscă a prețului colonialelor. O singură corabie portugheză de 500—600 de tone cuprindea mai multă marfă decît o caravană întregă și marfa, venind direct, se vindea la Lisabona de 3—5 ori mai ieftin decît la Veneția. Aromatele și coloniialele încep să devină articole de consum curent.

Descoperirile geografice au deplasat căile și centrele comerciale. În locul Mediteranei și Balticei, mări închise, Atlanticul devine centrul comercial al lumii. Țările de pe litoralul oceanului, Portugalia, Spania, Franța, Anglia, devin principalele puteri economice și comerciale. Veneția e silită să se mărginească la comerțul cu Imperiul otoman, iar Hansa germană pierde supremația Balticei și se dizolvă.

Descoperirile geografice revelă Europei posibilitățile economice ale Americii. După perioada de cucerire, spaniolii încep să pună în valoare solul coloniilor lor, aclimatizează plantele (grîul, orzul, orezul, trestia-de-zahăr,

portocalii, lămâii, vița-de-vie, măslinii) și animalele (calul, asinul, boul, capra și oaia), necunoscute în Lumea Nouă, și trimit agricultori și muncitori experți în arta irigației. Ei răspîndesc în Europa plantele specifice ale Americii: tutunul, porumbul, roșiile și cartofii. Colonizarea spaniolă a făcut din America centrul de aprovizionare cu alimente și cu materii prime a lumii și de-bușeul ideal pentru țările suprapopulate ale Europei. Oceanul Atlantic a devenit axa comercială a lumii.

În sfârșit, descoperirile geografice au risipit iluzia cosmogoniei medievale și, revelînd omenirii măsura exactă a globului pămîntesc, i-a permis ca, în limitele spațiului pămîntesc biruit, să recunoască cu mîndrie și curaj propria sa mărire.

FORMAREA STATELOR MODERNE ¹

„Un roi, une loi“

Biserica romano-catolică a urmărit în evul mediu să unească, peste deosebirile etnice, sociale și culturale, toată lumea creștină într-o monarhie universală (*Ecclesia universalis* sau *Respublica christiana*), care să pună economia, gândirea și arta în slujba bisericii. Unul din simptomele cele mai izbitoare ale perioadei Renașterii l-a constituit eclipsa acestui ideal și formarea unui sistem de state independente care-și fac echilibrul. „Secolul al XVI-lea, scrie Marx, a fost epoca formării marilor monarhii, care pretutindeni au apărut ca urmare a slăbirii claselor feudale învrăjbite : aristocrația și orășenii“ ². Cu excepția republicilor comunale din Italia, a cantoanelor elvețiene și a orașelor libere din Germania, aceste monarhii constituie state centralizate și suverane, asupra cărora regele exercită o putere absolută. Ele se consideră

¹ Ed. Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492—1559*, München Berlin, 1919 ; R. Folz, *L'idée d'Empire en Occident du V-e au XIV-e siècle*, Paris, 1953 ; M. Pacaut, *La théocratie. L'Eglise et le pouvoir au Moyen âge*, Paris, 1957 ; W. Kienast, *Deutschland u. Frankreich in der Kaiserzeit*, Leipzig, 1943 ; W. K. Ferguson, *Toward the Modern State in The Renaissance*, Harper Torchbooks, New York, 1962 ; Myron P. Gilmore, *The World of Humanism*, Harper Torchbooks, New York 1962 ; Marcel David, *La souveraineté et les limites juridiques du pouvoir monarchique du IX-e au XV-e siècle*, Paris, 1954. Werner Näf, *Frühformen des „modernen Staates“ im Spätmittelalter*, în „Historische Zeitschrift“, CLXXI (1951), 2, pp. 225—243. Piero Pieri, *Formazione e sviluppo delle grandi monarchie europee*, în vol. *Questioni di storia medievale*, Milano, pp. 475—499. A. S. Samoilov, *(Проблема абсолютной монархии в современной марксистской и буржуазной историографии (по материалам X международного конгресса историков в Риме в сентябре 1955))*. [Problema monarhiei absolute în istoriografia marxistă și cea burgheză contemporană (după materialele celui de al X-lea Congres internațional al istoricilor de la Roma din septembrie 1955)] în «Средние века», t. XVI (1959), pp. 125—135. S. D. Skazkin, *Проблема абсолютизма в западной Европе (время и условия его возникновения)* [Problema absolutismului în Europa occidentală (epoca și condițiile apariției acestuia) în volumul Из истории средневековой Европы (X—XVII в.в.)], Moscova, 1957, pp. 5—18. Gaines Post, *Two Notes on Nationalism in the Middle Age*, în „Traditio“, IX (1953), pp. 281—320.

² K. Marx—F. Engels, *Opere*, vol. X, Editura Politică, București, 1961, p. 460.

egale în drepturi și resping orice autoritate suprastatală. În același timp, ele tind să îngrădească autonomiile locale și să niveleze ierarhia feudală, care cuprinde toate persoanele libere într-o rețea de dependență vasalică, de la simplul cavaler pînă la împărat, și să reducă la condiția de supuși chiar și pe principii teritoriale, baroni, conți sau duci.

Cele două instituții universale, papalitatea și imperiul, care aspirau la suzeranitatea universală și își disputau întietatea, își pierd prestigiul și autoritatea. Considerîndu-se locotenentul lui Cristos pe pămînt, papa își arogase dreptul de a încorona pe împărat și de a-l depune, ca și pe ceilalți suverani, de a dezlega pe supușii lor de jurămîntul de credință și de a interveni în afacerile interne ale tuturor statelor catolice. Dar, după captivitatea de la Avignon și după mișcarea conciliară (care proclamase superioritatea sinoadelor asupra papilor), papalitatea a fost redusă la un compromis cu puterile seculare și cu bisericile naționale. De la sfîrșitul secolului al XV-lea, ea a fost tot mai absorbită de grija posesiunilor sale italiene și implicată în toate conflictele internaționale, din care a ieșit înfrîntă și umilită. Celebrul *sacco di Roma*, din 1527, a făcut din Clement al VII-lea un simplu vicar al lui Carol Quintul.

La rîndul său, titularul „Sfintului Imperiu de națiune germană” se pretindea urmașul împăraților romani și delegatul lui Dumnezeu pentru a conduce afacerile seculare ale creștinătății. În virtutea superiorității sale asupra tuturor capetelor încoronate, împăratul se credea în drept să facă și să desfacă regi și să-i oblige pe toți să-i presteze serviciul vasalic. În realitate, el nu mai avea nici o putere reală asupra celorlalți suverani și nu mai exercita decît o umbră de autoritate în Germania.

În perioada Renașterii, viitorul e al monarhiilor naționale, centralizate și unificate, printre care cele dintii sînt Franța, Anglia și Spania.

1. INSTRUMENTELE ȘI METODELE CENTRALIZĂRII POLITICE

Formarea statului modern, centralizat și unificat, presupunea sfărîmarea puterii mării nobilimi feudale, abolirea privilegiilor ei politice și judiciare, desființarea autonomiilor locale și a particularismului îngust și înlocuirea legăturilor vasalice cu supunerea tuturor locuitorilor față de rege. Toate drepturile și funcțiile publice, uzurpate în cursul orînduirii feudale de mării seniori imuniști, au fost recuperate de regalitate. În fața fărîmițării și anarhiei feudale, legiștii formați la școala dreptului roman au proclamat caracterul absolut, de origine divină, al puterii regale. Din acest principiu, ei au dedus teoria absolutismului regal. Regele are dreptul să facă legi, să administreze

justiția, să numească funcționari, să reprime atentatele săvârșite împotriva ordinii publice și împotriva maiestății regale prin jurisdicții excepționale, în virtutea puterii sale de suprem judecător și izvor al oricărei justiții.

Absolutismul monarhic n-a fost o teorie abstractă, creată de legiști, ci expresia antagonismului dintre nobile și burghezia în ascensiune. Rivalitatea dintre aceste două clase privilegiate, ale căror forțe au ajuns să se neutralizeze, a asigurat autorității centrale libertatea de a concentra și exercita toate puterile publice.

Regele s-a servit mai întâi de dreptul său de suprem judecător, pe care nici principii feudali nu i-l puteau contesta, pentru a evoca în fața „curților“ (tribunalelor) sale cauzele judecate de tribunalele feudale, comunale și ecleziastice. De asemenea, el a intervenit în conflictele dintre marii seniori ai regatului. Treptat, curțile regale s-au substituit tuturor tribunalelor senioriale, cărora nu le-au mai rămas decât conflictele de muncă cu țărani dependenți de pe moșiile lor. Acest proces lung și penibil s-a realizat prin efortul unor judecători publici, interesați să lărgescă mereu sfera justiției regale, fiindcă erau plătiți cu o parte din amenzile plătite de condamnați. Ei au dus un război necruțător împotriva jurisdicțiilor feudale și urbane. În secolul al XVI-lea, una din funcțiile esențiale ale puterii centrale, puterea judecătorească, a fost cîștigată de marile monarhii din Apus.

Progresele cele mai rapide le-a făcut justiția regală în Anglia, unde cucerirea normandă a introdus o administrație mult mai centralizată decât pe continent. Sistemul judecătorilor itineranți, creați în secolul al XII-lea, a aplicat pretutindeni un drept uniform, *dreptul comun*. La sfîrșitul secolului al XIII-lea, acest drept a fost codificat și regele a supus curților sale toate cauzele criminale și civile. Dar Războiul celor două roze a pus din nou totul în discuție. Pentru a zdrobi puterea mării nobilimi, Tudorii au recurs la jurisdicțiile excepționale ale Camerei înstelate și ale Consiliului Nordului.

În Franța, unde fărîmițarea feudală a fost mai completă și unde s-au constituit adevărate state particulare, triumful justiției regale a fost mai tîrziu și mai anevoios. Dar la sfîrșitul secolului al XV-lea, regele e stăpîn pe justiție și în Franța. Consiliile locale de justiție (*Assises*), în care reprezentanții stărilor se întruneau sub prezidenția, mai mult onorifică, a unui magistrat numit de rege și aplicau obiceiul pămîntului, sînt înlocuite cu tribunalele regale, în care reprezentantul regelui judecă efectiv împreună cu funcționarii locali.

Un corp de funcționari specializați și ierarhizați, din ce în ce mai numeroși, îl constituie agenții puterii centrale. Ei aplică în toată țara politica regală. Universitățile de la Neapole, Paris, Oxford și Alcalà le-au servit ca mijloc de formare. Apariția și dezvoltarea universităților e un aspect semnificativ al procesului de centralizare.

5 Dar organul cel mai eficient al guvernului central a fost armata permanentă care apăra regimul social și politic împotriva războaielor interne și împotriva atacurilor externe. În timpul feudalismului, armata se compunea din cetele vasalilor direcți ai regelui, echipați pe cheltuiala lor. Varietatea contractului de vasalitate și termenul scurt al serviciului militar paralizau orice încercare de organizare unitară și eficientă. Cetele unor feude nu puteau fi menținute sub arme decât cel mult patruzeci de zile, altele nu puteau fi întrebuințate decât în anumite limite teritoriale. În caz de primejdie națională, regele putea să proclame ridicarea în masă și să cheme sub arme milițiile orașelor. Dar aceste forțe armate erau prost înarmate, greu de mobilizat, nedisciplinate și ușor accesibile stărilor de panică.

Forța armatei feudale o constituia cavaleria grea, compusă din nobili care datorau regelui serviciul militar. Dar efectivele ei erau foarte reduse și de aceea nu puteau fi utilizate cu succes decât în războaiele locale, care constituiau de altfel starea normală a societății feudale. Pentru un război general de lungă durată, aceste forțe erau cu totul nepotrivite. Cavaleria grea franceză, cea mai numeroasă și cea mai bine echipată dintre cavaleriile feudale, n-a putut rezista arcașilor englezi în Războiul de o sută de ani. În urma înfringerilor de la Crécy (1346) și de la Poitiers (1356), guvernul francez a luat cu simbrie ostași de meserie pe care îi ținea sub arme atât timp cât le putea plăti solda. Cuvântul soldat e sinonim cu acela de lefegiu, care se întâlnește în cronicile și documentele noastre. Solda a contribuit să răspîndească ideea că armata e a regelui, fiindcă el o plătește. În Franța, începînd cu secolul al XIV-lea, nobilii nu se mai pot înconjura de cete armate : dreptul de a ridica trupe aparține exclusiv regelui.

Anglia a cîștigat marile bătălii din timpul Războiului de o sută de ani, fiindcă a precedat Franța cu un secol în organizarea unei armate naționale. La sfîrșitul secolului al XIII-lea, în timpul războaielor cu Wales și cu Scoția, pentru a putea menține armata feudală în campanii lungi, sub comanda unor ofițeri numiți de el, Eduard I (1272—1307) le-a plătit o soldă, care le-a permis să suporte urcarea continuă a prețului armamentului greu.

Dar Anglia era o țară relativ mică și nu putea întreține mulți cavaleri greu înarmați și foarte costisitori. Eduard al III-lea (1327—1377) n-avea la Crécy decât 1 200 de cavaleri și de două ori atîția servanți. Ceea ce a asigurat victoria armatei engleze a fost faptul că mica, dar bine echipată și disciplinată, cavalerie grea a fost susținută de o infanterie, formată din arcași înarmați cu arcuri puternice, singura armă de aruncat, eficace, din evul mediu.

Sistemul comitatelor a permis guvernului englez să utilizeze din plin resursele militare și financiare ale țării. Privilegiile garantate oamenilor liberi de constituția țării implicau obligația serviciului militar. Acest sistem făcea din englezi un popor înarmat. Toți oamenii liberi, de la vîrsta de 15 pînă la

60 de ani, trebuiau să presteze serviciul militar și să se echipeze pe socoteala lor. Cei mai bogați serveau în cavalerie, cei mai săraci — în infanterie. Forța armatei o constituiau celebrii arcași englezi ale căror arcuri băteau la 300 de metri, și un arcaș destoinic putea trage 10—12 săgeți pe minut. Dar aceste arcuri erau greu de mînuit și cereau o practică îndelungată. Războaiele aproape necurmte cu Scoția și cu Wales au oferit arcașilor prilejul de a se exercita și de a dobîndi o experiență pe care au transformat-o în tradiție, făcînd din tragerea cu arcul un sport național.

Costul tot mai mare al armamentului și sărăcirea generală a nobilimii în secolele XIV și XV au silit pe rege să plătească și pe vasalii săi direcți, încît englezii care au cîștigat victoriile de la Crécy și Poitiers erau soldați de meserie, plătiți de rege și obișnuiți să asculte de ordinele ofițerilor săi.

Această organizare a permis comandamentului englez să combine tactica cavaleriei și a infanteriei și să-și asigure o superioritate zdrobitoare asupra armatei franceze, care nu s-a bizuit la început decît pe cavaleria grea. La Crécy, cavalerii francezi au șarjat în formații de masă pînă ce au fost secerăți cu miile de săgețile cu vîrf de fier ale arcașilor englezi³.

Armata spaniolă, care în secolul al XVI-lea avea să asigure regilor catolici supremația în Europa, s-a format în timpul reconchistei. În războaiele de guerilă împotriva arabilor (sau maurilor), cavaleria ușoară a genetarilor, înarmată cu sulițe, a fost considerată ca arma națională prin excelență. Ea excelase în manevrele rapide care stînjeneau marșul, desfășurarea și aprovizionarea armatei inamice. Dar slab echipat, corpul genetarilor era incapabil să reziste lăncilor lungi ale infanteriei. În războaiele din Italia, rolul acestui corp a fost secundar.

Forța armatei spaniole în epoca modernă a constituit-o infanteria, organizată după modelul elvețian de „marele căpitan“, Gonzalo de Córdoba. Ținînd seamă de calitățile specifice ale soldatului spaniol, el a împărțit infanteria în batalioane de cinci sute de soldați, dintre care două sute înarmați cu sulițe lungi, așezați în rîndul întii, iar în rîndul al doilea alți două sute înarmați fiecare cu o sabie și cu o suliță scurtă, și, în sfîrșit, o sută de archebuzieri mobili. Fiecare batalion, formînd un corp distinct, înainta în masă compactă, ca infanteria elvețiană, avînd în plus ușurința de a se acomoda la accidentele terenului, rolul archebuzierilor fiind acela de a umple golurile pe care obstacolele naturale le deschideau între grupe. În afară de aceasta, Spania dispunea și de o bună artilerie, care a jucat un rol important în cucerirea Granadei. Această organizare și tradițiile războinice ale poporului au conferit armatei spaniole un primat, pe care l-a păstrat pînă la inovațiile lui Gustav Adolf și Turenne.

³ W. K. Ferguson, *Toward the Modern State*, în *The Renaissance*, pp. 12—13.

Regii catolici au mai avut asupra adversarilor lor și avantajul unor condiții generale, care din punct de vedere economic și social au plasat Spania într-o poziție de inferioritate față de vecinele sale, dar care i-au permis constituirea unei puternice armate naționale. Sterilitatea solului, aversiunea populației pentru muncile agricole și industriale, economia pastorală care lăsa mai multe brațe disponibile decât agricultura, sărăcia generală și spiritul de aventură determinau tinerii să se înroleze și ușurau foarte mult constituirea unei armate.⁴ În afară de aceasta, reconvocarea, care a făcut din prada de război o resursă normală, a dezvoltat în nobilii mici — *hidalgos* — prejudecata nobiliară și disprețul pentru muncă. Fr. Guicciardini a cunoscut Spania în timpul ambasadei sale din 1512 și a recunoscut „marile calități militare“ ale poporului spaniol. El a prevăzut „rezultatele excelente“ pe care avea să le tragă guvernul, dar a notat și efectele dăunătoare pe care disprețul pentru muncă și „fumurile de *hidalgo*“ le-au avut asupra micii nobilimi. „Ei (*hidalgos*) preferă să se înroleze pentru o mică soldă sau să servească, îndurând mii de necazuri și mizerii, un mare senior, sau, cum făceau înainte de ascensiunea acestui rege (Ferdinand Catolicul), să țină drumul mare, decât să se dedice comerțului sau unei meserii oarecare“⁵.

Aceste prejudecăți și obiceiuri, rezultate ale unei dezvoltări istorice speciale, au făcut din război o industrie națională și au permis lui Carol Quintul și lui Filip al II-lea să facă, din secolul al XVI-lea, perioada preponderenței spaniole.

Așa se constituie principalele organe ale centralizării în marile monarhii absolute: birocrația ierarhizată, justiția și armata permanentă. Dar pentru a le întreține și pentru a acoperi sarcinile unei politici externe tot mai active, a fost nevoie de resurse regulate și permanente, pe care numai impozitele le puteau asigura. Or, încercarea puterii centrale de a crea impozite generale și permanente s-a izbit de cea mai mare rezistență. Marea majoritate a locuitorilor impozabili — de impunerea ordinilor privilegiate, nobilimea și clerul, nici nu putea fi vorba în societatea feudală — se aflau în dependența unor seniori feudali și regele nu-i putea atinge decât peste capul seniorului lor.

Numai treptat, și pe măsură ce puterea judiciară a regelui s-a întărit, agenții lui au putut să pătrundă pe marile domenii feudale și să preleveze, sub formă de ajutor excepțional, o parte din câștigul țăranilor, silindu-l pe senior să împartă cu regele venitul domeniului său.

Altă consecință a nevoilor crescînde de bani ale regelui a fost dezvoltarea pe scară națională a unor instituții reprezentative — Parlamentul englez, Adunarea Stărilor generale în Franța și *Cortés* în Spania. Ele au fost convocate tocmai pentru a obține votarea unor impozite.

⁴ E. d. Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492—1559*, München u. Berlin, 1919, pp. 81—82.

⁵ A. Oțetea, *Fr. Guichardin. Sa vie publique et sa pensée politique*, Paris, 1926, p. 61.

În lupta sa împotriva marii nobilimi, regalitatea s-a bucurat de sprijinul burgheziei și al bisericii. Burghezia i-a procurat resursele financiare, i-a pus la dispoziție elemente bine pregătite pentru corpul funcționarilor săi și a susținut-o în lupta împotriva particularismului și independenței marilor seniori feudali. Instituții stabile și o puternică autoritate centrală, în stare să țină în frâu nobilimea brutală și prădalnică, să mențină ordinea și liniștea internă, erau condiții indispensabile pentru dezvoltarea industriei și comerțului. De aceea orașele au susținut energic politica de centralizare și i-au pus la dispoziție resursele lor. Din mijlocul burgheziei s-au ridicat inspiratorii și teoreticienii absolutismului regal, legiștii formați la școala dreptului roman. De altfel, regalitatea a plătit bine devotamentul și serviciile burgheziei, îmbogățindu-i pe negustori prin concesiuni de venituri regale (domenii, vămi, taxe, monopoli etc.) pentru împrumuturile acordate coroanei și apărându-i contra sancțiunilor bisericii, care interzicea împrumutul cu dobândă, contra privilegiilor nobiliare și contra exclusivismului sistemului corporatist.

La fel de interesată era biserica să susțină întărirea monarhiei. Pentru a-și apăra domeniile de cotozirile și prădăciunile nobililor și pentru a putea controla viața spirituală a credincioșilor săi, biserica avea nevoie de o autoritate centrală puternică. Teoria carolingiană a celor două puteri, spirituală și temporală (lumească), amândouă de origine divină, dar distincte în ceea ce privește domeniul în care se exercitau, corespundea politicii ecleziastice.

Pe această comunitate de interese s-a întemeiat alianța „dintre tron și altar”. Prin ungerea cu mir, biserica conferea regelui un caracter aproape religios, care-l ridica deasupra celorlalți muritori, și-l făcea sacru și inviolabil. Puterea cu care era investit, considerată ca fiind de origine divină, era nelimitată și se aplica tuturor supușilor.

În schimbul acestor servicii, regalitatea s-a obligat, chiar prin jurământul de la încoronare, să apere persoana și averea membrilor clerului și privilegiile bisericii. Misiunea pe care regele o asuma față de țară venea numai în rîndul al doilea, și era de a o apăra față de dușmanii din afară și de a menține pacea și ordinea înăuntru, adică de a apăra stăpînirea minorității exploatare asupra majorității exploatare. Și, asupra acestei misiuni, regalitatea și biserica erau de acord.

Cu toate progresele absolutismului, puterea regală nu era nelimitată. Provinciile recent incorporate în domeniul regal au încheiat, mai înainte de a renunța la independența lor, tratate care le garantau privilegiile, obiceiurile și dreptul de a se administra prin oamenii lor. Deși regele tinde sistematic să anuleze dispozițiile acestor tratate, greutățile comunicațiilor și numărul restrîns al funcționarilor asigură puterilor locale o mare libertate de acțiune și împiedică

guvernul să intervină totdeauna prompt și eficient în viața provincială⁶. Chiar și în Franța, care în perioada Renașterii era statul cel mai puternic centralizat, diferitele provincii formau un conglomerat de instituții și de situații diverse și în veșnică transformare. O serie de comunități : orașe libere, corpuri constituite, curți de justiție ecleziastică și seniorială, exercitau încă, sub controlul superior al regelui, unele funcții atribuite azi exclusiv statului. Faptul că funcțiile judiciare, administrative și fiscale nu erau destul de specializate și de separate a contribuit de asemenea să îngreudească controlul puterii centrale. În Anglia, regalitatea a trebuit să lase, din lipsă de suficiente resurse financiare, administrația locală și soarta maselor populare „în grija” judecătorilor de pace, aleși dintre cei mai mari proprietari ai comitatului, care controlau și salariile.

Cu toate aceste limite, atât timp cât a servit progresul economic și social, absolutismul a făcut progrese, sfărîmînd puterea politică a mării feudalități și favorizînd dezvoltarea forțelor de producție capitaliste. Dar echilibrul forțelor sociale rivale avea să devină tot mai instabil, pe măsură ce burghezia se întărea și avea mai puțină nevoie de sprijinul monarhiei. Atunci începe era revoluțiilor pentru desființarea orînduirii feudale.

Guvernul central a exercitat un control mai eficient asupra supușilor decît în perioada clasică a feudalismului, a dispus de mai multe surse de venit și și-a asigurat o independență politică mai mare față de adunările Stărilor generale. Aceste progrese s-au reflectat într-o politică de expansiune, în întreținerea unor armate mai mari și în reforme care au asigurat dezvoltarea noilor forțe ale producției capitaliste și închegarea, în cursul secolului al XVI-lea, a factorilor constitutivi ai națiunii care aveau să ducă la apariția primelor state naționale : Franța, Anglia și Spania.

2. FRANȚA⁷

Franța a ieșit din Războiul de o sută de ani depopulată și ruinată. Centre de populație au dispărut pentru mai multe generații, un mare număr de monumente, drumuri și poduri au fost distruse. O parte din efectivele armatei care

⁶ R. Mousnier evaluează numărul funcționarilor publici ai Franței pe la 1505 la 12 000 pentru 15 milioane de locuitori și 480 000 km², adică un funcționar la 1 250 de locuitori și la 40 km². În 1934, era un funcționar la 70 de locuitori și 56 la 40 km² (*Les XVI-e et XVII-e siècle*, Paris, 1961, p. 115).

⁷ G. et. Cl. Willard, *Formation de la nation française*, Editions sociales, Paris, 1955 ; F. Lot, *La France des origines à la Guerre de Cent Ans*, Paris, 1941 ; Ch. Petit-Dutaillis, *La monarchie féodale en France et en Angleterre*, Paris, 1933 ; Aug. Longnon et H. F. Delaborde, *La formation de l'unité française*, Paris, 1922 ; E. Lavisse, *Histoire de France*, vol. IV—V, Paris, 1911 ; G. Dupont-Ferrier, *La formation de l'État fran-*

träiseră din jaf au refuzat, și după încheierea păcii, să ducă o viață de muncă regulată. Anarhia și prădăciunile lor au prelungit efectele războiului.

Puterea centrală și organele ei au slăbit în timpul războiului. În mijlocul nenorocirilor și înfringerilor, forțele de inițiativă locale, feudale sau municipale, au ridicat din nou capul. Opera de centralizare politică și de consolidare teritorială, realizată pînă la începutul secolului al XIV-lea, părea să fie compromisă.

Dar, după restabilirea păcii, Franța s-a refăcut cu o rapiditate care a surprins pe cronicarii contemporani. Revoltele nobiliare au fost înfrînte cu ajutorul maselor populare care aveau nevoie de liniște și de ordine și care au susținut monarhia împotriva rebeliunii marii feudalității. În mai puțin de un sfert de secol (1461—1483), guvernul lui Ludovic al XI-lea a reconstituit organele puterii centrale și a cuprins în rețeaua administrației sale întreg regatul, a creat un impozit regulat și o armată permanentă. Prin încorporarea Burgundiei și Breitaniei, Franța atinge cadrul teritorial în care se va constitui în cursul secolului următor, statul național francez. Prin întinderea teritoriului său (480 000 km² în 1498, față de 550 000 km² de azi) și prin numărul locuitorilor săi (15—16 milioane), Franța e al doilea stat după Imperiul german, iar prin structura sa politică și socială și prin resursele sale economice, e statul cel mai compact și cel mai unitar din Europa. Acest primat a fost rezultatul a trei secole de luptă împotriva nobilimii feudale și a particularismului local.

După împărțirea Imperiului carolingian (843), ceea ce numim azi Franța nu era decît un mozaic de principate mai mult sau mai puțin independente și suverane. Numai tradiția clericală și cancelaria regală mai păstrasera titlul de *Regnum Francorum* (regatul francilor). Pînă în secolul al XV-lea, pentru oamenii de rînd, singura realitate care corespundea noțiunii de „Francia” era regiunea pariziană, *Ile de France*⁸. Cînd Ioana d’Arc spunea că se duce

çais et l'unité française, Paris, 1929; G. Pagès, *La monarchie d'ancien régime en France*, Paris, 1928; P. Champion, *Louis XI*, Paris, 1927; R. Doucet, *Les institutions de la France au XVI-e siècle*, Paris, 1948; R. Gandilhon, *Politique économique de Louis XI*, Paris, 1941; R. Mousnier, *Les XVI-e et XVII-e siècles*, vol. IV din *Histoire générale des civilisations*, Paris, 1961; Gaston Zeller, *Les institutions de la France au XVI-e siècle*, Paris, 1948; Martin Göring, *Weg und Sieg der modernen Staatsidee in Frankreich vom Mittelalter bis 1789*, Tübingen, 1947; Percy Ernst Schramm, *Der König von Frankreich. Das Wesen der Monarchie vom 9. bis zum 16. Jahrhundert*, vol. I—II, Weimar, 1939; N. A. Denisova, *Из истории политическо́й борьбы во Франции в начале XIV в.* [Din istoria luptei politice în Franța la începutul sec. al XIV-lea], în «Средние века», XX (1961), pp. 208—224; A. D. Liublinskaia, *Contribuții la problema dezvoltării poporului francez (sec. IX—XV)*, în „Analele româno-sovietice”, Istorie, VIII (1954), nr. 2, pp. 39—60; B. A. Pocquet du Haut-Jussé, *Une idée politique de Louis XI: La sujétion éclipsé la vassalité*, în „Revue historique”, CXXXVI (1961), tom. CCXXVI, pp. 383—398.

⁸ Ch. Petit-Dutaillis, *La monarchie féodale en France et en Angleterre*, Paris, 1938, pp. 6—7.

în Franția, ea se referea la această regiune. Hugo Capet, ales rege în 987, nu stăpânea efectiv decât domeniile sale patrimoniale, situate între Paris și Orléans și măsurând abia 6 800 km², cât două din cele 89 de departamente de azi, și domeniul regal nici nu forma măcar un teritoriu compact și nici nu avea ca centru Parisul. El se compunea din cinci bucăți, separate de posesiuni străine. Stăpînul uneia, seniorul de Montlhéry, din castelul său puternic întărit, putea intercepta comunicațiile dintre Paris și Orléans. Restul Franției se compunea din principate ereditare, asupra cărora regele nu exercita decât o autoritate derivînd din omagiul feudal. Titularii lor nu se recunoșteau supușii, ci vasalii regelui. Ducii de Normandia, de Bretania, de Burgundia și de Aquitania, precum și conții de Flandra, de Anjou sau de Toulouse se intitulau duci și conți „din mila lui Dumnezeu“, băteau monedă cu efigia lor, strîngeau dări, administrau justiția și ridicau trupe, ca niște suverani adevărați. Ducatul Normandiei era de trei ori, iar al Aquitaniei de cinci ori mai mare decât domeniul regal. Cu toate acestea, trei secole mai tîrziu, toate aceste ducate și comitate, împreună cu alte formații mai mărunte, au intrat în domeniul regal și titularii lor au recunoscut în rege nu pe suzeranul ales de ei, ci pe suveranul ereditar și înzestrat cu toate puterile publice. Cum s-a realizat o evoluție atît de importantă? Istoricii burghezi au explicat formarea și centralizarea monarhiei franceze prin două teorii. Mai întîi, prin întinderea autorității de suprem suzeran a regelui asupra tuturor ducatelor, comitatelor și baroniilor. Prin simplul joc al fidelității feudale, regele s-ar fi transformat în suveran absolut. Dacă teoria aceasta e adevărată, cum se face că domenii ca Flandra și Comitatul de Barcelona care, în secolul al XI-lea, se recunoșteau vasale regelui Franței, n-au intrat în domeniul regal, ci s-au contopit cu alte state? Și, invers, cum se explică faptul că provincii ca Provensa, Dauphiné sau Franche-Comté, care, pînă la încorporarea lor în domeniul regal, nu s-au recunoscut niciodată dependente de Franța, au venit totuși să întregască teritoriul acestei țări?

O altă teorie, tot atît de șubredă, explică formarea unității franceze nu prin aplicarea principiului feudal al devotamentului față de suzeran, ci prin întinderea domeniului regal asupra întregului teritoriu al Franței în urma unei serii de întîmplări norocoase: moșteniri, căsătorii, confiscări și cumpărări. Dar teoria aceasta nu ne explică de ce comitatul de Champagne, dobîndit de Filip cel Frumos prin căsătoria sa cu Jeanne de Navarre, a fost încorporat definitiv în domeniul regal, iar ducatul de Aquitania, trecut sub stăpînire engleză, prin același mijloc, prin căsătoria moștenitoarei lui, Alienor, cu Enric al II-lea Plantagenet, n-a rămas englez, ci a sfîrșit prin a întregi teritoriul Franței. Pentru ca hazardul să fi fost determinant într-un singur sens, a fost nevoie ca el însuși să fi fost determinat de o forță superioară.

Această forță a fost dezvoltarea producției și a relațiilor de schimb, înmulțirea și creșterea orașelor, apariția primelor elemente ale clasei burgheze și

formarea unei conștiințe colective care și-a găsit expresia cea mai puternică în mișcarea de eliberare de sub stăpînirea engleză, condusă de Ioana d'Arc. Expansiunea acestor forțe a fost favorizată de configurația solului, de poziția geografică, de clima maritimă temperată, de abundența și de varietatea resurselor naturale care au permis specializarea diferitelor regiuni și dezvoltarea schimbului dintre ele și formarea pieței unice franceze. La aceste avantaje s-a adăugat sistemul fluvial care străbate Franța de la o mare la alta, formînd o rețea de căi navigabile în cea mai mare parte a cursului lor și cu legături ușoare între ele. Avantaj imens, dacă ne gîndim că în evul mediu mărfurile grele și voluminoase (cereale, lemne, sare, vin) nu puteau fi transportate la distanțe mari și în cantități comerciale decît pe apă, din cauza mijloacelor rudimentare de transport pe uscat. Faptul că marile abații care n-aveau domenii în regiunile viticole au găsit, încă din secolul al X-lea, mai avantajos să cumpere vinul pe piață decît să-și procure vii în regiunile viticole dovedește dezvoltarea precoce a schimbului interregional din Franța.

Datorită acestor condiții favorabile, după două secole de existență obscură, în cursul cărora regalitatea n-a luat parte la nici una din marile creații ale societății franceze — cavalerimea și curtenia, comunele și corporațiile meșteșugărești, întemeierea universităților, receptarea dreptului roman, poezia provençală, poemele epice și arta gotică, care aveau să asigure, în secolul al XIII-lea, supremația civilizației franceze — monarhia ia deodată avînt în timpul domniei lui Filip-August (1180—1223), o dată cu întărirea orașelor.

Progrese modeste fuseseră realizate și mai înainte, sub Ludovic al VI-lea cel Gros (1108—1137) și sub Ludovic al VII-lea (1137—1180), cărora le revine meritul de a fi pacificat domeniul regal. Ludovic al VII-lea a supus, distrugîndu-le castelele, seniorii briganzi care terorizau și prădau populația domeniilor regale. După treizeci și patru de ani de lupte, el a izbutit să redea țăranilor puțină securitate și să restabilească comunicațiile dintre Paris și Orléans. Prin aceasta, în afară de un spor de putere, regele obține un beneficiu moral: contra marilor seniori, prădalnici și brutali, el apare ca ocrotitorul celor mici și slabi: țărani, negustori, meseriași, preoți de la țară.

Filip-August a acordat sau confirmat orașelor din provinciile nou anexate carte de privilegii. El a devenit astfel suzeranul natural al orașelor și și-a asigurat concursul milițiilor și ajutorul finanțelor lor. În afară de aceasta, bailivii lui pătrund în interiorul domeniilor feudale pentru a exercita funcții fiscale, judiciare și militare, și pentru a reduce puterea marilor seniori și fărîmițarea feudală. Populația urbană profită pentru a-și extinde legăturile economice și culturale asupra întregului domeniu regal. Aceste interese comune explică strînsa alianță dintre rege și orașe.

Parisul, care pe timpul Carolingilor era un centru rural, se ridică în secolul al XIII-lea și devine efectiv capitala regatului. Marile și bogatele mănăstiri din apropiere îi favorizează dezvoltarea industrială și comercială, iar poziția

sa geografică, la încrucișarea drumurilor care leagă țările nordului cu bălciurile din Champagne și cu provinciile sudului, atrage o mulțime de negustori și de pelerini dintre care unii se așază statornic, alături de populația de baștină. Puternica corporație a negustorilor fluviali e în relații cu capitala Normandiei, Rouen, și, prin ea, cu marea. Aceste legături asigură Parisului o poziție dominantă ca centru economic și politic al regatului, și pregătesc realipirea ducatului de Normandia la domeniul regal.

Dar progresele realizate de monarhia feudală sub Ludovic al VI-lea au fost compromise de conflictul cu Anglia. Cucerirea Angliei de către ducele Normandiei, William Bastardul, în 1066, crease deja Franței o situație cu atât mai primejdioasă, cu cât, în virtutea dreptului feudal, William, devenind rege al Angliei, a rămas duce al Normandiei și vasal al regelui Franței.

Dar situația a devenit de-a dreptul catastrofală când contele de Anjou, care posedă și Normandia, Touraine și Maine, s-a căsătorit în 1152 cu Alienor de Aquitania, care-i aducea ca zestre tot sud-vestul Franței, iar în 1154 a ajuns rege al Angliei, sub numele de Enric al II-lea Plantagenet (1154—1189). Regele Angliei era stăpîn pe două treimi din teritoriul Franței. Franța părea condamnată să devină o simplă posesiune engleză.

De acum, pentru trei sute de ani, sarcina principală a monarhiei franceze avea să fie izgonirea englezilor de pe teritoriul Franței. Profitînd de neînțelegerile dintre membrii familiei regale engleze, Filip-August a izbutit să elibereze Normandia, Maine, Anjou, Touraine, Poitou. Englezii nu mai păstrau decît Guyenne, între Garonne și Pirinei. Domeniul regal atingea Canalul Mîncii și Oceanul Atlantic : imens progres în procesul de unificare a Franței.

Succesele acestea fură consolidate prin marea victorie de la Bouvines (1214), asupra coaliției Angliei, Imperiului german și seniorilor feudali geloși pe puterea ascendentă a Capetingilor. Victoria asupra unei coaliții europene a provocat în toată Franța o primă tresărire a sentimentului național.

Înăuntrul domeniului regal, Filip-August a consolidat autoritatea regală și a înzestrat statul cu organele sale esențiale, administrative și financiare. Monarhia feudală a ieșit atât de întărită, încît Filip-August n-a mai avut nevoie să-și asocieze fiul la tron înainte de a muri. Principiul succesiunii masculine în linie de primogenitură a învins definitiv, evitînd monarhiei franceze luptele pentru tron de care pretutindenii marea nobilime a profitat pentru a stăvili procesul de centralizare monarhică. Crainicul care anunța decesul regelui proclama în același timp accesiunea succesorului său, rostind formula celebră : *Le roi est mort, vive le roi !*

Erezia albigensilor — revoltă antifeudală, la care și nobilimea din sudul Franței s-a asociat pentru a-și păstra independența politică — a oferit regalității prilejul să încorporeze sudul Franței în domeniul regal (1229), înainte ca el să fi constituit, prin structura lui economică și politică, prin cultura și

limba lui distincte, o națiune deosebită. Anexarea comitatului de Toulouse a fost „un fapt decisiv pentru formarea teritorială a națiunii franceze”⁹.

Ludovic al IX-lea, numit „cel Sfânt”, a pus capăt, prin pacea de la Paris (1259), primului Război de o sută de ani, renunțând la unele din cuceririle bunicului său Filip-August. El a consolidat ordinea internă, interzicând duelul judiciar și îngrădind justiția feudală. La moartea lui (1270), Franța devenise țara cea mai puternică din Europa.

Nepotul său, Filip al IV-lea cel Frumos (1285—1314), a afirmat independența și suveranitatea Franței față de puterea universală a papalității. Conflictul lui cu Bonifaciu al VIII-lea a arătat că sistemul de imunități și de privilegii al bisericii catolice și amestecul papii în afacerile interne ale statului erau incompatibile cu suveranitatea și independența statului laic. Scutirea bisericii și a imenselor sale domenii de orice sarcină publică și vasta sferă a jurisdicțiilor ecleziastice deveniseră piedici intolerabile în calea dezvoltării statului laic. Filip cel Frumos a impus clerul și, cu toate protestele papii, a supus episcopatul curților regale. Citat în fața sinodului de la Roma, Filip convocă adunarea reprezentanților celor trei stări — considerate ca prima întrunire a Statelor generale (1302), deși reprezentanții stărilor din Languedoc au lipsit. Adunarea respinse pretențiile papii la dominația universală și interzise episcopilor francezi să participe la sinod.

Pentru a preveni fulgerele papale — excomunicarea și punerea sub interdict a Franței — Guillaume Nogaret, un legist violent și lipsit de scrupule, coborî în Italia cu o ceată înarmată și, cu ajutorul dușmanilor italieni ai papii, săvârși împotriva papii „atentatul” de la Anagni (1303). Niciodată papalitatea nu avea să se refacă de pe urma acestei lovituri.

După moartea lui Bonifaciu al VIII-lea, cardinalii au ales un papă francez, pe Clement al V-lea (1305—1314), care s-a așezat la Avignon, sub protecția regelui Franței. Urmașii lui, toți francezi, au rămas la Avignon timp de 70 de ani, pînă în 1378. E ceea ce istoricii au numit „captivitatea babilonică a papilor”.

Atentatul de la Anagni a marcat sfîrșitul puterii universale a papilor. El a scos la lumină tendințele fundamentale ale statului modern: suveranitate asupra bunurilor și persoanelor din cuprinsul hotarelor sale, exercițiu exclusiv al justiției, independență absolută în materie de legiferare și, în mod încă timid, control asupra vieții spirituale a națiunii. Unii istorici au văzut în această criză sfîrșitul evului mediu. În tot cazul, în timpul „captivității babilonice”, papa a încetat de a mai fi ocrotitorul și aliatul regalității franceze, pentru a deveni slujitorul ei.

Filip-August și urmașii săi, mai ales Ludovic al IX-lea cel Sfânt, au avut o idee foarte înaltă despre drepturile coroanei. Ludovic al IX-lea a spus că

⁹ G. et Cl. Willard, *op. cit.*, pp. 24—25.

nu trebuie să fie decît „un singur rege în Franța“, și a tras toate consecințele din acest principiu și din titlul de *dominus eminens* și de suzeran *pardessus tout* (mai presus de orice).

Titlul de suzeran suprem a permis regelui, de îndată ce a dispus de un domeniu mare, de o armată și de bani, deci de o forță materială superioară, să intervină în conflictele dintre baroni, să *imediatizeze* — adică să supună autorității sale directe — un număr din ce în ce mai mare dintre vasalii vasalilor săi și să evoce tot mai multe procese în fața curțiilor regale.

Războiul de o sută de ani, izbucnit în 1337, curmă brusc progresele monarhiei franceze. Devastările trupelor de mercenari, tilhăriile și violențele seniorilor feudali, teribila ciumă neagră din 1348 au decimat populația și au dezorganizat producția. Mizeria generală și exasperarea populației au provocat izbucnirea simultană a două răscoale: una pariziană condusă de burghezie, alta țărănească.

Burghezia pariziană, sub conducerea starostelui corporației negustorilor, Etienne Marcel, a refuzat în Adunarea Stărilor generale, întrunită după dezastrul de la Poitiers (1356), să voteze impozitele de război, înainte de realizarea unor reforme care să asigure Stărilor generale periodicitatea și controlul gestiunii finanțelor publice. Burghezia a încercat deci să limiteze puterea regală și s-o supună controlului Stărilor generale. Poporul parizian s-a înarmat și a executat, sub ochii moștenitorului tronului, doi sfetnici „răi, hicleni și trădători“.

Mișcarea pariziană fu sprijinită de o formidabilă răscoală țărănească, izbucnită în mai 1358, din cauza prădăciunilor și asupririlor stăpînitorilor de moșie. Răscoala a cuprins în mai puțin de o lună toată regiunea din nordul Franței. Țăranii și burghezia pariziană luptă împotriva aceluiași dușman, marea feudalitate, și populația unor orașe face cauză comună cu țărănimea. Dar burghezia mare trădează țărănimea și se apropie de nobilime, care cheamă în ajutor trupele engleze. Seniori francezi și englezi se unesc împotriva dușmanului comun. Represiunea a fost teribilă: după cronicile vremii, mai mult de 20 000 de țărani au fost executați.

Strivirea răscoalei țărănești a fost urmată de înfrîngerea mișcării pariziene. Părăsit de muncitorii parizieni cărora stăpînirea lui nu le-a adus nici o îndreptare, Etienne Marcel a fost omorît de partizanii regalității și Parisul și-a deschis porțile trupelor regale.

Răscoala a fost înfrîntă de forțele statului feudal, fiindcă a fost lipsită de o organizare de ansamblu și de o teorie revoluționară. Forțele de producție capitaliste nu atinseseră încă un grad de dezvoltare care să reclame abolirea relațiilor feudale, iar burghezia nu se dezvoltase încă pe plan național. Țăranul, legat de tenura lui privată, izolat în sate fără legături cu exteriorul și

lipsit de perspective de viitor, nu putea să reziste forțelor coalizate ale claselor stăpînitoare¹⁰.

Carol al V-lea (1364—1380) a restabilit autoritatea regală și a eliberat cea mai mare parte a teritoriului. După moartea lui, războiul cu Anglia a fost suspendat timp de aproape patruzeci de ani, dar Franța a fost tulburată de un război civil, provocat de unchiul regelui, ducii „apanajați”¹¹ de Anjou, de Burgundia, de Bourbon și Ludovic de Orléans, fratele regelui, care-și disputau puterea regală, Carol al VI-lea fiind incapabil de a domni. Franța s-a împărțit în două. În 1413, Parisul s-a răsculat. Sub conducerea starostelui măcelarilor, Caboche, răsculații au provocat convocarea Stărilor generale, care au elaborat un program de economii și de control al veniturilor regale. Dar răcoala a fost ușor reprimată.

După bătălia de la Azincourt (1415), în care armata regală a suferit o înfrîngere tot atît de decisivă ca și cea de la Crécy și Poitiers, nordul Franței a recunoscut rege pe Enric al V-lea al Angliei. Burgunzii s-au aliat cu englezii. Dar masele populare au rămas credincioase regelui legitim, viitorul Carol al VII-lea. Ioana d'Arc, care a întruchipat sentimentul popular, a eliberat Orléans și a încoronat pe rege la Reims. Mișcarea de eliberare avea un conducător legitim, regele, în jurul căruia s-au grupat toate energiile naționale. În 1453, izgonirea englezilor s-a terminat prin recucerirea orașului Bordeaux. Englezii nu mai păstrau în Franța decît Calais (pînă în 1558).

Paralel cu întinderea domeniului regal s-a constituit un aparat de stat, cu un sistem de funcționari ierarhizați, adică cu o birocrație centralizată. Punctul de plecare l-a format importanța politică și administrativă dobîndită de *Curia regis* (curtea regelui), care inițial se compunea din familiarii și slujitorii regelui.

Primii Capetingi, trăiesc, ca și Carolingii, înconjurați de rude, de clerici, de slujitori domestici și de prieteni care constituie curtea sau palatul. Dintre ei se recrutează „marii demnitari”, care împlinesc slujbele curții, încă nediferențiate de-ale statului: seneșal, șeful personalului curții, *connétable* (*comes stabuli*), paharnic, vistiernic (*camerarius*), cancelar, capelani pentru serviciul religios.

— Curtea e centrul guvernului. Chiar și atunci cînd regele se află în călătorie, centrul guvernului e acolo unde se află el și curtea sa. Înainte de sfîrșitul

¹⁰ G. și Cl. Willard, *op. cit.*, pp. 32—35.

¹¹ Apanajele erau provinciile pe care regii Franței le concedau membrilor familiei lor pentru a le servi ca izvor de trai princiar. Cel mai vestit e Burgundia, dat de Ioan cel Bun fiului său mezin, Filip cel Îndrăzneț. Ducii de Burgundia, dobîndind în 1419 Țările de Jos prin căsătoria lui Filip cel Bun (1419—1467) cu moștenitoarea contelui de Flandra, au devenit pentru unitatea franceză o primejdie, care n-a fost înlăturată decît în 1477, în urma morții lui Carol Temerarul ultimul descendent masculin al dinastiei burgunde.

secolului al XIII-lea, Parisul nu e nici capitala regatului, nici cel mai mare oraș al Franței. Curtea continuă să fie itinerantă ca pe timpul Carolingilor, fiindcă produsele domeniilor constituie încă principala resursă a cămării și regele găsește avantajos să le consume pe loc și să profite de dreptul de sălaș pe care i-l datorează vasalii.

La marile sărbători ale anului, sau ori de cite ori se simțea nevoia, regele convoca, în afară de familiarii și de slujitorii săi, pe marii seniori și pe înaltele fețe bisericești la adunarea „curții generale“. Aceste adunări nu aveau caracter reprezentativ, fiindcă regele convoca pe cine voia, și nu aveau nici procedură fixă, nici periodicitate. Ele nu legiferau, fiindcă nu existau legi generale (adică norme aplicabile regatului întreg), ci numai datini locale ; ele nu votau subsidii, fiindcă de pe timpul Merovingilor nu mai erau impozite directe. Ele erau convocate pentru a-și da părerea în chestiunile asupra cărora erau consultate (conferirea unor danii sau favoruri regale) și pentru a se pronunța în conflictele dintre marii seniori.

Către sfârșitul secolului al XI-lea, aceste adunări devin tot mai rare. Afacerile pentru care au fost convocate sînt rezolvate de curtea regelui, care ia forma unui Consiliu de Stat.

Pe măsură ce autoritatea regelui se întinde, afacerile se complică și o diviziune a muncii se impune. În timpul lui Ludovic cel Sfînt (1226—1270), *Curia regis* se împarte în trei secții, corespunzînd principalelor ramuri de activitate : 1) Parlamentul ; 2) Curtea conturilor ; 3) Consiliul cel mare.

În Franța, spre deosebire de Anglia, *Parlamentul* era un tribunal de apel pentru procesele civile și criminale, instanță supremă pentru judecarea marilor seniori și a agenților administrativi, paznic al unității regatului. Parlamentul ținea registrul legilor pe care avea misiunea să le aplice și, prin dreptul de a le înregistra, a contribuit să mențină unitatea legislativă. În sfîrșit, *Parlamentul* din Paris a ajuns Curtea capitală și suverană de justiție pentru întreg regatul. Interpretînd ordonanțele regale după aceeași doctrină, *Parlamentul* a stabilit, deasupra datinilor locale, o jurisprudență uniformă. Principiul unității legislative a regatului era asigurat : *un roi, une loi*. —

După exemplul regelui, principalii seniori feudali au creat și ei parlamente în provinciile lor. În secolul al XVII-lea erau treisprezece parlamente în Franța. Cînd aceste provincii au intrat în domeniul regal, parlamentele lor au rămas și au contribuit să ușureze sarcina, din ce în ce mai copleșitoare, a *Parlamentului* din Paris.

Curtea conturilor avea sarcina să administreze veniturile statului, să asigure echilibrul bugetului, să controleze gestiunea finanțelor și să judece apelurile în materie fiscală.

Consiliul cel mare juca rolul guvernului de azi. Ca un adevărat creier al Franței, el hotăra toate chestiunile însemnate : cifra impozitelor, efectivele armatei, conducerea administrației și politicii generale, redactarea ordonanțelor

și edictelor, negocierea tratatelor, declararea războiului, concesiunea beneficiilor etc. Competența lui era universală, fiindcă reprezenta pe rege deliberând. Hotărârile lui erau considerate ca fiind expresia voinței regale.

În teorie, autoritatea regelui nu era limitată de nici o instituție, de nici un corp social. Biserica era solidară cu regele, nobilimea despuțată de puterea ei politică, iar poporul — lipsit de organe prin care ar fi putut să-și manifeste voința.

În realitate, puterea absolută a regelui era limitată de tratatele încheiate cu stăpînii provinciilor încorporate în domeniul regal, de legile fundamentale ale regatului, ca, de exemplu, de ordinea de succesiune la tron în linie de primogenitură masculină pe care regele n-o putea schimba¹², de numărul redus al funcționarilor și de greutatea comunicațiilor care nu permiteau regelui să intervină pretutindeni (autonomia orașelor, congregațiile religioase, curțile ecleziastice etc.) și de necesitatea de a consulta, în chestiunile de impozite noi și în problemele politice importante, *Stările generale*. Cu toate că această instituție n-a jucat rolul Parlamentului englez, ea a fost totuși, mai ales în momentele critice, o forță de care monarhia a trebuit să țină seama pînă în secolul al XVII-lea.

Competența Stărilor generale se întindea asupra tuturor chestiunilor care priveau Statul și Coroana. Dar cum regele fixa nu numai data și locul adunării, ci și obiectul deliberării lor, Stările generale n-au putut limita puterea regală și nu s-au putut transforma într-o adunare reprezentativă.

Din momentul în care guvernul central s-a fixat la Paris, regele nu și-a mai putut exercita direct autoritatea asupra domeniului întreg. El a fost silit să delege o parte din putere unor reprezentanți ai săi. Așa s-a constituit administrația locală. Încă de pe timpul lui Filip-August (1180—1223), apar prepoziții (*prévôts*) care, reprezentanți permanenți ai regelui în provincie, administrează domeniile regale, impart dreptatea, supraveghează orașele și aristocrația locală și se străduiesc să extindă neconținut limitele puterii regale. Paza cetăților a fost încredințată unor ofițeri speciali, numiți castelani sau guvernatori.

Pentru a întări controlul guvernului central asupra organelor locale, regele a delegat din sînul curții sale un număr de comisari și i-a însărcinat să inspecteze pe prepoziții și să îndrepte abuzurile. Acești inspectori s-au numit bailivi (*baillis*) în nordul Franței și seneșali (*sénéchaux*) în sud. La sfîrșitul secolului al XIII-lea, din temporară, misiunea lor a devenit permanentă, și circumscripțiile lor, flotante la început, au devenit fixe. La mijlocul secolului al XV-lea,

¹² Alfons X de Castilia, dezmoștenind pe fiul său mai mare Ferdinand, în favoarea fiului său mezin Sancho (1284), a provocat un război de succesiune. Franța a fost ferită de asemenea tulburări datorită ordinei de succesiune automate care și-a găsit expresia în declarația crainicului : *Le roi est mort, vive le roi !*

Franța era împărțită în șaptezeci și cinci de *baillages* și *sénéchaussées*, și diviziunea aceasta administrativă avea să se păstreze pînă la Revoluția franceză.

Competența lor era foarte largă. Adevărații viceregi, ei completau prin ordonanțe locale ordonanțele regale, supravegheau administrația, viața economică, lucrările publice, asistența socială, învățămîntul, organizarea armatei. Înainte de apariția intendenților (secolul al XVII-lea), bailivii și seneșalii au fost cei mai buni servitori ai centralizării și unificării monarhice. Ei au lucrat sistematic pentru întărirea puterii regale și au împus-o tuturor.

Membrii guvernului central și reprezentanții administrației locale erau nobili care detestau lucrările de birou ; de aceea au trebuit să recurgă la serviciile unor specialiști. Așa s-a ridicat din sinul burgheziei o clasă de funcționari de profesie care pregăteau procesele și sentințele, ca judecători, procurori și avocați ; conduceau administrația, ca locotenenți ai bailivilor și seneșalilor, și girau finanțele ca vistiernici, colectori de dări și controlori financiari. Magistratii și avocații purtau haină lungă (*robe*) și se numeau *gens de robe* sau „legiști“. Formați în universități prin studii dreptului roman, legiștii au introdus în justiția feudală procedee și principii care au schimbat dreptul.

În regimul feudal, fiecare om era judecat după condiția sa : nobilii de curtea seniorilor, burghezii de tribunalul municipal, clericii de tribunalele ecleziastice. Fiecare jurisdicție proceda după datini care variau de la un loc la altul.

Fără să desființeze datinile, legiștii au introdus o serie de norme inspirate din dreptul roman, care avea asupra tradiției orale, nesigure și vagi, avantajul de a fi scris, uniform, coerent și ușor de aplicat. Legiștii au supus și procedeele de guvernare principiilor dreptului roman și, în consecință, au combătut pretutindeni tendințele particulariste și privilegiile feudale.

Principiul feudal, care făcea din rege judecătorul suprem, a fost aplicat într-un spirit nou, care a făcut din justiția regală un puternic mijloc de unificare. Luînd sub ocrotirea sa comunitățile, bisericile și persoanele care voiau să se sustragă jurisdicției senioriale, rezervîndu-și, sub numele de cazuri regale, un număr, din an în an mai mare, de cauze care priveau siguranța coroanei și a statului, introducînd în locul judecății lui Dumnezeu procedura scrisă și cercetarea prin martori, regalitatea a restrîns neconținut competența jurisdicției senioriale, care nu putea întreține un aparat judecătoresc specializat ; atribuind părților dreptul de a apela la tribunalele regale, ea a găsit mijlocul de a opri acțiunea justiției feudale și de a atrage la sine toate procesele regatului. Regele devenea astfel judecătorul universal și izvorul oricărei justiții.

La ideea feudală care făcea din rege judecătorul suprem, legiștii au adăugat doctrina puterii absolute. Din axioma imperială : *quidquid principi placuit, legis habet vigorem* (voința regelui are putere de lege), ei au tras concluzia că legea e opera regelui, iar suveranitatea e una, inalienabilă și absolută. For-

mula : *si veut le roi, si veut la loi* (cum vrea regele, așa vrea legea) e din secolul al XIII-lea.

Încă din secolul al XII-lea, teoria independenței regatului față de imperiu și-a găsit expresia în formulele *rex superiorem non recognoscens* (regele nu recunoaște superior) și *rex imperator est in regno suo* (în regatul său regele este împărat), puse în circulație de legiști și de canoniști în Franța, Anglia și Spania. Teoria a fost apoi dezvoltată în secolul al XV-lea¹³.

Teoria romană despre puterea absolută a întărit și completat concepția canonică despre dreptul divin al monarhiei. Regele nu depinde direct decât de Dumnezeu, spune un legist din secolul al XV-lea ; el nu are să dea socoteală de faptele sale decât lui Dumnezeu ; puterea și voința lui sînt mai presus de legi și de instituții. Lucru și mai remarcabil, ei au tras din aceste principii concluzia că nici o putere de pe lume, temporală sau spirituală, nu are vreun drept asupra regatului Franței. Aceasta e declarația de independență a monarhiei franceze în fața papalității și a imperiului.

Sub regimul feudal, fiecare senior era, în principiu, stăpîn pe veniturile senioriei lui. Regele, ca orice senior, era deci obligat să se mulțumească cu veniturile ordinare ale domeniilor lui.

Aceste venituri nu ajungeau, mai ales în timp de război, să acopere toate cheltuielile regatului. Necesitățile administrației și ale apărării naționale au silit monarhia să recurgă la diverse expediente.

Filip cel Frumos a fost deopotrivă de inventiv și de lipsit de scrupule cînd era vorba să umple vistieria statului. El a pus o taxă pe vînzări (poporul a numit-o *maltôte*, „luată pe nedrept“) ; a alterat moneda, adică a făcut inflație ; i-a dijmuț pe bancherii evrei și italieni ; a confiscat averea Templierilor ; a chemat sub arme pe burghezi ca să-i silească să răscumpere serviciul militar cu bani ; a stors de la laici și de la clerici subsidii și a prelevat o parte din capitalul și din venitul particularilor.

Pe lîngă aceste expediente, regii au obținut dreptul de a percepe unele din dările pe care seniorii le scoteau de la șerbii lor. Cele mai însemnate erau : *la taille* și *les aides*.

*La taille*¹⁴ era un impozit pe persoane și pe avere, cu caracter militar. Fiind strînsă pentru război, *la taille* cruța nobilimea, a cărei funcție era să facă personal războiul, clerul care prin menirea sa era scutit de serviciul militar, și atingea exclusiv masele populare, ca o răscumpărare de la conscripție. În secolul al XV-lea, cînd regele și-a întins autoritatea asupra seniorilor, *la taille*

¹³ Gaines Post, *Two Notes on Nationalism in the Middle Ages*, în „Traditio“, 1953, pp. 281—320.

¹⁴ Cuvîntul nu are echivalent în limba română. Dintre diferitele etimologii care s-au propus, nici una nu e satisfăcătoare. Unii filologi explică cuvîntul prin acțiunea de a împărți, de a tăia între mai mulți contribuabili o sumă dată ; alții, prin creștăturile pe răboi cu care collectorii ar fi însemnat sumele încasate (cf. M. Marion, *Dictionnaire des Institutions de la France au XVII-e et XVIII-e siècles*, Paris, 1923).

a fost strânsă în folosul regelui și, devenind permanentă, a constituit unul din principalele izvoare ale bugetului.

Aides se numeau toate ajutoarele bănești pe care vasalul le datora seniorului său în cazurile determinate de datini. *Aides* s-au numit și taxele impuse de guvern în 1360 pentru răscumpărarea regelui Ioan cel Bun, din captivitatea engleză, asupra obiectelor de consum, mai ales asupra băuturilor. De atunci cuvântul *aides* a păstrat sensul de impozit indirect și se aplica îndeosebi accizelor.

Dreptul de a stringe dările a fost arendat la început pe un an și separat pentru fiecare taxă. Începînd cu secolul al XIII-lea, a fost arendat în bloc și pe mai mulți ani. Același procedeu a fost aplicat monopolului sării, instituit în 1345, sub numele arab de *gabelle*.

Excepționale la început, impozitele au devenit permanente și Stările generale nu au mai fost convocate pentru a le vota. Regele instituie dări pe toată întinderea regatului, iar nobilii pierd treptat dreptul de a percepe impozite pe moșiile lor.

Alungarea englezilor din Franța a avut ca urmare restabilirea ordinii interne și întărirea autorității regale. Izbînda contra năvălitorului străin nu a fost posibilă decît prin unirea tuturor forțelor naționale în jurul regelui. Sentimentul național, născut din ura contra englezilor, s-a confundat cu lealismul față de coroană.

Pe lîngă prestigiul moral, Războiul de o sută de ani a sporit și forța materială a monarhiei. Companiile de ordonanță, create pentru durata războiului, au fost menținute și după încheierea păcii. În afară de cavaleria grea, pe care i-o furniza nobilimea, și de armata permanentă, compusă din mercenari germani, scoțieni, elvețieni și francezi, regele dispunea de cea mai bună artilerie din Europa. Impozitele „extraordinare“ (*aides* și *taille*), votate în 1439 pentru nevoile excepționale ale războiului, au devenit impozite „ordinare“, fiindcă Stările generale n-au profitat de strămtorarea monarhiei pentru a asigura controlul asupra gestiunii financiare a țării și, prin urmare, pentru a îngrădi absolutismul. Veniturile regulate și armata permanentă au liberat coroana de orice control și au asigurat triumful absolutismului.

Stările generale n-au constituit, în Franța, o primejdie pentru monarhie, fiindcă nu se întemeiau, ca în Anglia, pe o organizație solidă. Nobilimea franceză ieșise din Războiul de o sută de ani decimată, ruinată și discreditată. Indisciplina, neprevăderea și vanitatea ei pricinuiseră cele mai mari dezastre ale războiului și împinseseră nu o dată monarhia la marginea prăpastiei. Nobilimea franceză era apoi divizată: marii baroni feudali se dușmăneau, iar nobilii din sudul și din nordul țării erau izolați. Ea nu avea nici autoritatea, nici forța necesară pentru a atrage după sine națiunea întregă, în lupta contra absolutismului monarhic.

De aceea, după experiența nenorocită a primilor Valois, care au încercat să guverneze cu ajutorul nobilimii, Carol al V-lea s-a întors la vechea colaborare a Capetingilor cu orașele. Carol al VII-lea și Ludovic al XI-lea au continuat cu atît mai mult această tradiție, cu cît în timpul războiului populația orașelor dăduse dovadă de nezdruccinată credință față de monarhie, de rezistență eroică în fața inamicului și de neclintită statornicie în nenorocire.

Restaurarea țării cădea deci în sarcina monarhiei. Guvernul lui Carol al VII-lea a realizat-o cu ajutorul burgheziei. Elemente burgheze pun stăpînire pe toate serviciile publice, mai ales pe finanțe și justiție, și reduc la un simplu rol de paradă pe reprezentanții nobilimii și clerului din consiliul regal. Legiștii reorganizează administrația, justiția, finanțele și armata. Spiritul în care se săvîrșesc aceste reforme e hotărît conservator. Legiștii nu caută atît să inoveze, cît să restaureze vechile instituții și să le adapteze noilor necesități ale timpului. Astfel guvernul central cu cele trei secții și administrația provincială, cu prepoziții, bailivii și seneșalii săi, au fost menținute. Reforma financiară nu a creat noi izvoare de venit, ci s-a mulțumit să sporească produsul impozitelor deja existente. Nobilimea și comunele au fost oprite de a mai percepe dări, pentru a nu scădea venitul impozitelor regale. Reforma a întărit autoritatea regelui și a sporit veniturile statului, dar nu a realizat egalitatea supușilor în fața impozitelor. Nobilimea și clerul erau scutite. Inegalitatea în fața sarcinilor publice avea să rămînă, pînă la Revoluția franceză, unul din viciile fundamentale ale monarhiei.

Opera principală a domniei lui Carol al VII-lea a fost restaurarea vieții economice, aproape complet ruinată în timpul Războiului de o sută de ani. Bîlciurile din Champagne, care jucaseră rolul unor burse internaționale, fuseseră părăsite, comerțul maritim și cel intern întrerupte, legăturile cu statele străine suspendate. Guvernul reînsufleți comerțul încheind tratate de comerț, construind șosele, poduri și porturi noi, creînd o monedă sănătoasă, reducînd taxele vamale și întemeind întreprinderi noi. Sufletul acestei politici energice a fost un negustor din Bourges, Jacques Coeur, care, prin împrumuturile sale, aduse servicii însemnate coroanei în timpul Războiului de o sută de ani. După încheierea păcii, el a restabilit relațiile comerciale cu Levantul și a întemeiat mai multe întreprinderi industriale în Franța și în Italia. Avera imensă pe care o dobîndise și autoritatea pe care o exercita la curte l-au pierdut. Nobilii l-au acuzat de malversații și regele care rîvnea la averea lui a lăsat să fie executat.

Carol al VII-lea și-a întins autoritatea și asupra bisericii. Adunarea clerului francez, convocată de Carol al VII-lea la Bourges, a votat în 1438 constituția bisericească cunoscută sub numele de Pragmatica Sancțiune. Întemeindu-se pe hotărârile sinodului de la Basel (1431), Pragmatica a proclamat că sinoadele sînt superioare papilor și a restabilit regulile canonice pentru alegerea episcopilor de către canonici și a egumenilor de către călugări. Dar regele

era autorizat să recomande alegătorilor persoanele de merit. Prin aceste dispoziții s-a luat papii dreptul de a conferi beneficii și s-a împiedicat introducerea străinilor în marile demnități ecleziastice. Papa nu mai putea dispune de resursele financiare ale bisericii franceze. Pragmatica Sancțiune a întemeiat, în fața papalității, o biserică națională franceză și a pus-o sub scutul regelui. Pînă în secolul al XIX-lea, Pragmatica a rămas carta libertăților galicane (adică franceze).

Concordatul din 1516, încheiat de Francisc I cu papa Leon al X-lea la Bologna, a înlocuit alegerea canonică prin numirea demnitarilor ecleziastici de către rege. Episcopatul, constituit după bunul plac al regelui, a devenit un organ al politicii monarhice, iar averea bisericii un mijloc de a răsplăti serviciile sau fidelitatea nobilimii față de coroană.

Prin reforma administrației, reorganizarea armatei, asanarea monedei și refacerea vieții economice, guvernul lui Carol al VII-lea a restabilit ordinea internă și a întărit autoritatea monarhică.

Absolutismul birocratic al lui Carol al VII-lea a făcut progrese decisive sub Ludovic al XI-lea (1461—1483). El a înfrînt marile revolte feudale și a consolidat structura teritorială a Franței. Prin negocieri, el a dobîndit unele teritorii la granița Spaniei și cîteva orașe pe Somme, de mare importanță economică și strategică. În 1477, după moartea lui Carol Temerarul, Ludovic al XI-lea a realipit Burgundia ducală, ca feud masculin, netransmisibil în linie feminină, și, profitînd de situația critică a ducesei Maria, moștenitoarea lui Carol Temerarul, a cucerit comitatul de Artois și Franche-Comté, pe care însă urmașul său Carol al VIII-lea le-a abandonat, pentru a cumpăra neutralitatea lui Maximilian, în vederea expediției în Italia.

A doua achiziție importantă a lui Ludovic al XI-lea a fost moștenirea angevină. René d'Anjou a lăsat nepotului său Carol du Maine comitatul de Anjou și Provența. Acesta însă a murit în 1481, un an abia după decesul unchiului său, și toate posesiunile sale au revenit regelui Franței.

Ultimul mare feud al coroanei franceze, ducatul de Bretania, care și-a păstrat independența de fapt pînă la moartea ultimului duce (1488), a fost încorporat în domeniul regal, prin căsătoria moștenitoarei ultimului duce, Ana, cu viitorul Carol al VIII-lea. Cît de conștient și de hotărît a urmărit Ludovic al XI-lea încorporarea acestui ducat rezultă din riscurile pe care le-a acceptat. Ana se căsătorise prin procurator cu Maximilian, a cărui soție murise în 1481, și căsătoria a fost înregistrată de Parlamentul de la Rennes. Trecerea Bretoniei în stăpînirea Habsburgilor, deja stăpîni pe Țările de Jos, însemna încercuirea Franței și compromiterea consolidării ei teritoriale. Prin amenințări, ducesa Ana a fost silită să repudieze căsătoria sa ca ilegală și să se mărite cu moștenitorul tronului Franței, viitorul Carol al VIII-lea. Imperiul german, în unire cu Spania și cu Anglia, a declarat război Franței, dar diplomația lui Ludovic al XI-lea a dezbinat coaliția, și pacea s-a încheiat pe baza unui compromis.

Puternica răscoală țărănească din 1489—1490, pe care nobilimea locală n-a putut-o înăbuși cu mijloacele ei, explică votul stărilor care a făcut posibilă alipirea Breitaniei la Franța.

La moartea lui Ludovic al XI-lea, teritoriul Franței era dublat și cadrul geografic al statului național constituit. Prin încorporarea Burgundiei și Breitaniei în domeniul regal care acum se confunda cu teritoriul regatului, marea nobilime feudală a primit lovitura de grație. Regele Franței n-a mai întîmpinat nici o rezistență înăuntru. El era „adevărat împărat în regatul său“.

Ludovic al XI-lea a fost un rege burghez și prin solicitudinea pe care a arătat-o industriei și comerțului. El a înființat la Lyon un bilci permanent și un centru financiar, unde bancherii florentini și germani negociau împrumuturile de stat. În același timp, el a introdus în Franța industrii noi, mai ales țesătorii, și, întemeind o flotă comercială în Mediterana, a încercat să abată spre Marsilia comerțul oriental. El e precursorul mercantilismului francez.

La sfîrșitul secolului al XV-lea, Franța prezenta deci toate caracterele unui stat modern organizat, cu ierarhia lui de funcționari, cu serviciile lui specializate și centralizate, cu organele lui de control și de revizie, cu generalizarea procedurii scrise. Birocrația, justiția, finanțele și armata au permis regelui să despoaie nobilimea de drepturile ei politice și să-și întindă stăpînirea, în afară de domeniile sale, peste întreg regatul. Cu suprafața ei de 480 000 km², cu resursele ei variate, care o făceau independentă de vecini, cu cele 15 sau 16 milioane de locuitori, Franța era statul cel mai compact și cel mai solid din Europa, cel mai pregătit pentru o îndrăzneală politică de expansiune și de cuceriri.

3. ANGLIA ¹⁵

La sfîrșitul secolului al XV-lea, Anglia propriu-zisă, fără Irlanda și Scoția, forma o monarhie unificată, conștientă de avantajele poziției sale insulare și de superioritatea unor instituții ca Parlamentul și dreptul comun, care con-

¹⁵ E. A. Kosminski, *Вопросы аграрной истории Англии в XV веке*, în «Вопросы Истории» 1/1948; G. M. Trevelyan, *Storia d'Inghilterra*, Milano, 1938; ultima ediție engleză ilustrată din 1956, *History of England* nu mi-a fost accesibilă; M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London, 1946; F. York Powell & T. F. Tout, *Histoire d'Angleterre des origines à nos jours*, Paris, 1932; M. Ashley, *Great Britain to 1688*, Michigan Press, 1961; S. T. Bindoff, *Tudor England*, Harmondsworth, 1961; G. R. Elton, *England under the Tudors, 1485—1603*, London, 1955; J. Russel Major, *Representative institutions in Renaissance France (1421—1559)* Madison, The University of Wisconsin Press, 1960 (Studies presented to the International Commission for the History

fereau vieții politice engleze un aspect deosebit de acela al țărilor continentale¹⁶. Cu toate acestea, nici Anglia n-a făcut excepție de la tendința generală spre absolutism a monarhiilor moderne. Domnia Tudorilor (1485—1603) a fost o perioadă de absolutism, în cursul căreia Parlamentul și dreptul comun, în loc să îngreiească absolutismul regal, au servit ca instrumente de întărire a puterii centrale, legitimând sau acoperind cu autoritatea lor responsabilitatea regelui. În perioada Renașterii, evoluția politică a Angliei a fost asemănătoare cu aceea a Spaniei și Franței. Dezvoltarea industriei textile și a flotei comerciale permite Angliei să se lanseze în explorări geografice și să pună bazele viitoarei sale supremații maritime. Londra devine centrul economic, politic și cultural al Angliei și un factor decisiv în formarea pieței naționale. Limba engleză devine limbă națională și, prin contopirea tradițiilor anglo-saxone cu cultura franceză introdusă de normanzi și de angevini, se produce o cultură nouă, specific engleză. Tudorii care au favorizat aceste transformări și, prin reforma protestantă, au pus capăt ingerințelor papii în afacerile interne ale Angliei și au secularizat averile mănăstirești, au putut domni, cu sprijinul burgheziei, ca regi absoluți. Dar procesul istoric care s-a încheiat cu absolutismul Tudorilor a fost lung și a trecut prin alte faze decât absolutismul francez.

Cucerirea normandă (1066) a afectat profund evoluția vieții politice engleze. Până la stăpânirea normanzilor, Anglia era o simplă expresie geografică, un conglomerat de „țări“, de popoare și de jurisdicții deosebite. Partea de sud și de sud-est era sub stăpânirea saxonilor, partea de vest sub aceea a galilor celți, iar cea de nord sub aceea a scandinavilor. Stăpânirea normandă a făcut din toate aceste elemente disparate o unitate politică și a supus-o legilor și obiceiurilor normande, cele mai înaintate din Europa continentală

of Representative and Parliamentary Institutions, XXII). *Idem*, *The Renaissance Monarchy: A Contribution to the Periodization of History*, în „The Emony University Quarterly“, XIII (1957), pp. 112—124; E. V. Gutnova, Возникновения английского парламента (Из истории английского общества и государства XIII века) [Apariția Parlamentului englez (Din istoria statului și a societății engleze în secolul al XIII-lea)], Moscova, 1959; *Idem*, О значении слова «Парламент» (Parliamentum) в Англии XIII и начала XIV в. [Despre accepția cuvântului „Parlament“ (Parliamentum) în Anglia în secolul al XIII-lea și la începutul secolului al XIV-lea] în Средние века, XX, 1961, pp. 56—74.

¹⁶ În principiu, Irlanda a recunoscut, încă din 1171, autoritatea lui Enric al II-lea Plantagenet; în realitate, reprezentanții Angliei nu au exercitat o putere efectivă decât în zona îngustă care împreună orașul Dublin. În restul insulei, marii seniori, cu toate luptele lor intestine, și-au păstrat independența. Scoția forma, sub dinastia Stuarților, un regat independent care, prin alianța cu Franța, a creat enorme dificultăți Angliei, interceptându-i comunicațiile cu continentul și prădând periodic comitatele engleze de la margine. Irlanda a fost cucerită în 1648 de Cromwell și tratată ca o colonie. Pământul ei a fost confiscat și distribuit seniorilor englezi. Prin actul de Unire din 1800, Irlanda a fost încorporată în Marea Britanie. Scoția a realizat o uniune personală cu Anglia în 1603 și o uniune reală în 1707.

de atunci. Înseși modalitățile și efectele cuceririi au contribuit la întărirea puterii regale.

Mai întâi, William Cuceritorul n-a supus Anglia dintr-odată, ci bucată cu bucată, timp de douăzeci de ani (1066—1087). Fiecare parte cucerită era împărțită tovarășilor săi de luptă. Puțini dintre foștii stăpîni de moșie au fost cruțați și asimilați clasei dominante. William Cuceritorul s-a considerat moștenitorul legitim al lui Eduard Confesorul și toți nobilii anglo-saxoni care au ridicat armele contra lui au fost declarați trădători; averile lor au fost confiscate și distribuite cuceritorilor. Cavalerii normanzi au ajuns astfel stăpîni pe mari întinderi de pămînt, dar răsfirate în diferite comitate (*shires*). În Anglia, spre deosebire de Franța, nu s-au constituit mari principate teritoriale capabile să înfrunte puterea regală și să fărmîțeze suveranitatea.

Cuceritorii normanzi, constituind clasa stăpînitoare, au introdus instituțiile, obiceiurile, cultura și limba franceză. Dar nu se poate spune că feudalismul englez a fost importat din Normandia. Cucerirea normandă a precipitat cristalizarea relațiilor feudale într-o societate în care relațiile gentilice erau încă precumpănitoare. Anarhia saxonă a fost încadrată în rînduiala feudală normandă. Ceata pedestră saxonă, înarmată cu securea, a cedat locul cavaleriei feudale, care lupta cu sabia și cu lancea. După modelul normand, și *earl*-ii (baronii) saxoni și-au construit cetăți de piatră din care își puteau sfida inamicii și domina țărani supuși.

Toți acești cavaleri — cuceritori normanzi înzestrați cu pămînt de William, sau baroni saxoni lăsați în posesiunea moșiei lor — erau considerați vasali direcți (*tenents in chief*) ai regelui și, în schimbul concesiunii de pămînt, obligați la serviciul militar, la supunere și credință. Vechii reprezentanți ai aristocrației anglo-normande, șerifii, care prezidau Adunarea notabililor din comitat și ar fi putut lua conducerea unei mișcări de opoziție, au fost asimilați cu vicecomiții normanzi, adică transformați în funcționari publici, numiți și revocați de rege, și însărcinați cu strîngerea oastei, cu încasarea dărilor și cu prezidarea curților de justiție. Rețeaua de dependență vasalică și posesiunea condiționată a pămîntului întreg au permis regelui să constituie o birocrație centralizată, care în provincie se exercita prin mijlocirea șerifilor și care făcea ca autoritatea regelui să fie respectată în tot cuprinsul regatului.

William Cuceritorul a aplicat în Anglia sistemul fiscal normand — el percepea dările în bani și își rezerva exclusiv dreptul de a bate monede — și instituțiile judiciare și administrative normande. O importanță deosebită a avut separarea tribunalelor laice de cele bisericești, care a permis dezvoltarea independentă a dreptului comun și a dreptului canonic.

Reforma bisericii, care a completat reforma statului, a contribuit de asemenea la întărirea puterii regale. Episcopii, abații și canonicii anglo-saxoni au fost înlocuiți cu clerici normanzi și regele a păstrat dreptul de a propune candidați la toate înaltele demnități bisericești. Clericii normanzi au introdus

în Anglia celibatul, liturghia latină, arhitectura normandă și o cultură superioară celei anglo-saxone. Timp de trei sute de ani, limba, literatura, moda și obiceiurile franceze au predominat în rîndul clasei stăpînitoare engleze. Numai masele populare au păstrat limba și datinile anglo-saxone. În evul mediu, poporul și statul englez aveau să se dezvolte în cadrul instituțiilor normande.

Devenind regi ai Angliei, William Cuceritorul și urmașii săi au continuat să stăpînească Normandia ca vasali ai regelui Franței. În 1154, contele de Anjou, care cu doi ani înainte se căsătorise cu Alienor de Aquitania, a ajuns rege al Angliei. El adăuga astfel la ducatul Normandiei, ca feude franceze ale coroanei engleze, comitatele de Anjou, Maine și Touraine, și întreg sud-vestul Franței fu cuprins în ducatul de Aquitania. Regele Angliei era astfel stăpîn pe toată Franța maritimă, de la cursul inferior al Senei pînă la Gironde, adică pe pămîntul cel mai mănos și pe orașele cele mai înfloritoare de atunci : Rouen, Angers, Tours și Bordeaux. El era de zece ori mai bogat și mai puternic decît suzeranul său, regele Franței.

Această situație a fost o sursă nesecată de conflicte între cele două țări, a întîrziat unificarea teritorială a Franței și a provocat Războiul de o sută de ani care, împreună cu ciuma neagră din 1348—1349, au fost printre principalele cauze ale regresului economic din secolele XIV—XV și ale Războiului celor două roze. Pentru ca Franța să-și poată realiza unitatea, iar Anglia să-și descopere vocația maritimă, a fost nevoie ca englezii să fie izgoniți din Franța.

Ca pretutindeni la început, și în Anglia, centrul guvernului era curtea regelui (*Curia regis*), compusă din principii de sînge, din marii demnitari laici și eclesiastici, din notabili care întîmplător se aflau la curte sau pe care regele îi chema anume. Aceste persoane constituiau un sfat (*consilium*), și regele le convoca pentru a le consulta în chestiunile importante. Membrii acestui consiliu nu erau încă diferențiați pe specialități, nu erau supuși nici unei norme de procedură, nu erau mandatarii aleși ai unei clase și nu se întruneau periodic. Regele convoca Sfatul cînd voia și invita pe cine-i plăcea. Dar pe măsură ce afacerile s-au înmulțit, din Sfatul regelui s-au desprins organe speciale, administrative, judiciare și legislative. În Anglia : Consiliul privat sau restrîns, Tribunalul regal (*King's Bench*) și Parlamentul. Gestiunea finanțelor publice a fost încredințată unui corp de funcționari specializați, numit *Exchequer* (Eșichierul). Ministrul de finanțe al Angliei poartă și azi numele de cancelar al Eșichierului.

Banca regelui era suprema curte de justiție și unul din cele mai eficiente instrumente ale puterii centrale. Regii normanzi păstrasera tribunalele anglo-saxone din comitate și din subdiviziunile acestora, numite centene (*hundred*), dar trimeteau ei pe delegații — judecătorii itineranți — care le prezidau. Cînd s-a creat Banca regelui, judecătorii itineranți erau trimiși de ea. Aceste

doă instituții au grăbit constituirea dreptului comun (*Common law*) englez, adică a unei legiuri scrise și uniforme care s-a substituit datinilor locale și a devenit „legea comună” a întregii țări. Dreptul comun a înlocuit procedura barbară a jurământului și duelului judiciar cu declarațiile martorilor oculari ai faptelor.

Dreptul comun e o culegere de precedente, de cazuri și de hotărâri ale curților regale, sistematizate și interpretate în spiritul dreptului civil roman, de legiști, formați mai întâi la universitățile din Bologna și Paris, apoi, după 1250, la cea de la Oxford.

Prin această organizare, regele a ținut în frâu baronii care nu au mai putut restabili vechea stare de lucruri. Ultima revoltă baronală, de tip feudal, s-a produs în 1173, dar Enric al II-lea a înăbușit-o.

Forțele feudale, ținute în frâu de autoritatea regală și de birocrația lui Enric al II-lea, au răbufnit din nou sub Ioan-fără-Țară, dar nu pentru a răsturna ordinea legală, ci pentru a împiedica pe rege de a abuza de puterea sa. Stoarcerile și violențele lui Ioan-fără-Țară, însoțite de înfrângeri și umiliri naționale, au putut fi prezentate de baroni ca atentate împotriva drepturilor și privilegiilor națiunii întregi. În adevăr, Ioan se lăsase despuiat de toate posesiunile sale din Franța, afară de Guyenne (între Garonne și Pirinei), fusese umilit de papa Inocențiu al III-lea care-l excomunicase și ținuse șase ani Anglia sub interdict. Baronii nu i-au iertat mai ales umilitoarea înfrângere de la Bouvines (1214).

Marii baroni, conduși de arhiepiscopul de Canterbury, Stefan Langton, s-au înarmat și au pornit spre Londra care le-a deschis porțile. Părăsit de toată lumea, Ioan-fără-Țară a semnat *Magna Charta* (15 iunie 1215).

Baronii care au smuls-o regelui nu au urmărit să întemeieze „libertățile engleze”; *Magna Charta* nu a dat unei adunări legislative dreptul de a vota impozitele și nu a asigurat tuturor englezilor dreptul la o justiție imparțială, cum aveau să pretindă istoricii burghezi de mai târziu în frunte cu T. B. Macaulay. Baronii s-au ridicat împotriva regelui pentru a-l împiedica să abuzeze de drepturile sale de custode al moștenirii unui minor, să perceapă taxe pe domeniile lor, în afară de cazurile admise de dreptul feudal, și să evoce un număr tot mai mare de cauze în fața tribunalului său.

Garanțiile Cartei contra arbitrarului regal se refereau numai la oamenii liberi de atunci, ceea ce excludea pe șerbi, adică jumătate sau trei sferturi din populația țării.

Totuși, *Magna Charta* a exercitat o influență incontestabilă asupra vieții politice a Angliei: despotismul regal a fost îngrădit de marea nobilime susținută de populația orașelor, de mica nobilime provincială și de clerul superior. În cursul secolului al XIII-lea, luptele politice dintre partide s-au dat în jurul Cartei și rezultatul lor a fost triumful unui parlament colaborând cu regalitatea.

Proviziunile de la Oxford (1258), smulse de baroni lui Enric al III-lea, au întărit și mai mult oligarhia nobiliară. Mai întâi s-a constituit un consiliu de 15 membri, aleși de baroni pentru a sfătui pe rege în toate chestiunile și „a repara tot ce era de reparat”. Apoi s-a hotărât ca Parlamentul să se întrunească de trei ori pe an. Marii demnitari ai coroanei, marele judecător, visterul și cancelarul aveau să fie numiți de Parlament și responsabili în fața lui. În sfârșit, șerifii aveau să fie aleși dintre nobilii comitatelor, iar administrația lor avea să fie supusă controlului unei delegații a Parlamentului. Astfel Proviziunile de la Oxford subordonau autoritatea regală unei oligarhii de vreo treizeci de mari baroni, care decideau în toate afacerile importante.

Cu toate încercările urmașilor lui Ioan-fără-Țară de a scutura tutela oligarhiei nobiliare, *Magna Charta* și Parlamentul n-au putut fi desființate. Mai mult, la „Marele Parlament” din 1265 au fost convocați pentru prima dată și reprezentanți ai cavalerilor și orașelor, iar în 1295 s-a consacrat practica de a întruni pe reprezentanții celor trei stări (nobilime, cler și orașe).

Războiul de o sută de ani a dovedit soliditatea constituției engleze și caracterul ei de instrument al statului feudal. Parlamentul a susținut energic politica nobilimii de cotopire și exploatare a teritoriului francez, și Anglia n-a suferit, ca Franța, de pe urma defecțiunii marilor vasali ai coroanei.

Pentru Anglia, Războiul de o sută de ani a fost o perioadă de putere, de glorie și de prosperitate. În toate domeniile, dar mai ales în domeniul economic și cultural, poporul englez a realizat progrese decisive. Cultura engleză s-a emancipat de sub tutela Franței. Prin decretul din 1362, limba engleză a înlocuit franceza în justiție, iar la sfârșitul secolului a înlocuit-o și în școli. Literatura engleză își începe, în același veac, cariera glorioasă cu Chaucer (1340—1400).

În prima jumătate a secolului al XIV-lea, renta în bani a început să înlocuiască renta în muncă. Transformarea muncii servile în muncă salariată s-a săvârșit în mod pașnic, aproape pe nesimțite. După catastrofa ciumii negre (1348—1349), care a redus numărul supușilor lui Eduard al III-lea de la patru la două milioane și jumătate, sub efectele crizei, lupta de clasă latentă a izbucnit violent. Lipsa brațelor de muncă a avut ca urmare dublarea în scurt timp a salariilor muncitorilor liberi. Șerbii, la rîndul lor, găsesc nedrept să presteze aceleași zile de clacă, cînd prețul muncii s-a dublat. Ei cer să fie liberi de a lucra unde vor și în condițiile pe care le găsesc convenabile, să fie scutiți de sarcinile feudale și să poată intenta proces seniorului abuziv în fața curților regale.

Clasa stăpînitoare a răspuns cu două măsuri: mai întâi, ogoarele rămase în paragină au fost transformate în pășuni pentru oi. În 1350, populația sateelor, fiind distrusă de ciumă, nu a fost nevoie să fie izgonită, cum avea să se întîmple în secolul al XVI-lea.

În al doilea rînd, prin Statutul muncitorilor din 1351, ea a încercat să reducă salariile și prețul articolelor alimentare la vechiul nivel. Dar, cum just s-a observat, „niciun statut nu putea face să fie două pîini sau doi muncitori, unde nu era decît o pîine sau un singur muncitor, și nici ca ciuma să nu fi existat”¹⁷. Limitarea prin lege a salariilor și stăvilirea mișcării de emancipare a șerbilor au dezlănțuit o luptă care a durat toată jumătatea a doua a secolului al XIV-lea și a culminat cu marea răscoală condusă de Wat Tyler.

Nemulțumirea țăranilor găsește o justificare și un îndemn în teoria lui John Wyclif, despre egalitatea și libertatea creștină. Din aceste idei, răspîndite de predicatori populari, țăranii au tras concluzia că, de la începutul lumii, toți oamenii sînt egali și toate bunurile comune. Sub influența acestor idei, țăranii trec la acțiune directă : constituie uniuni de sate care luptă pentru majorarea salariilor și, cînd nu obțin satisfacție, refuză să mai iasă la lucru. Șerbii contestă slujbele gratuite datorate stăpînilor de moșie. Alții fug la orașe sau pe moșile străine, unde sînt primiți ca muncitori liberi. Toți se întrebă : „Cînd Eva torcea, iar Adam săpa, unde era stăpînul de moșie ?”

Intransigența clasei stăpînitoare, care nu numai că a refuzat orice concesie, dar a căutat să aducă la urmă pe cei fugiți și să le impună celor rămași sarcinile fugarilor, a dezlănțuit răscoala. Țăranii din regiunile cele mai agricole ale Angliei au pornit, sub conducerea lui Wat Tyler, asupra Londrei și au asediat Turnul în care se refugiase regele (1381). Prin făgăduinți înșelătoare, garantate în scris de rege, răsculații au fost împrăștiați.

Cu toată represiunea sîngeroasă care a urmat, țăranii, care băgaseră atita groază în stăpîinii lor, nu s-au lăsat înfrinți. Lupta contra servituților feudale a continuat sub forma de tulburări, greve și răscoale locale, pînă cînd stăpîinii de moșii au renunțat la clacă, în schimbul unei redevențe în bani. Creșterea circulației monetare a permis multor șerbi să se răscumpere. Unii au izbutit chiar să devină țărani liberi (*free-holders*). Procesul de emancipare a țăranilor continuă în secolul al XV-lea și se încheie sub Tudori.

Abolirea șerbiei a avut repercusiuni adînci în toate domeniile vieții economice. Eliberarea țăranilor de sub stăpînirea nobilimii, dar și de pămînt, a creat mina de lucru liberă care a dat un puternic impuls industriei, comerțului, navigației și colonizării. Ea a constituit condiția preliminară a tuturor progreselor pe care Anglia avea să le realizeze sub Tudori.

Pierderea posesiunilor sale din Franța a relevat poporului englez avantajele poziției sale insulare, i-a trezit vocația maritimă și i-a întărit conștiința națională. Liberată de provinciile sale franceze, Anglia devenea o națiune. În acest sens s-a putut spune că „Joana d’Arc a creat două națiuni : Franța și Anglia”¹⁸.

¹⁷ C. M. Trevelyan, *op. cit.*, p. 261.

¹⁸ H. Hauser, *La modernité du XVI-e siècle*, Paris, 1930, p. 60.

Aceste urmări ale Războiului de o sută de ani nu aveau să se resimtă în Anglia decît mai tîrziu, în secolul al XVI-lea. Efectul imediat a fost izbucnirea unui război civil care a durat 30 de ani (1455—1485).

Pierderea posesiunilor continentale și căsătoria regelui cu Margareta de Anjou au fost considerate în Anglia ca o umilire. Nemulțumirile s-au întors împotriva dinastiei Lancaster, reprezentată prin incapabilul Enric al VI-lea și sfetnicul său, Suffolk. Familia York, care se cobora din Enric al III-lea, s-a pus în fruntea nemulțumiților, cu gîndul să cucerească tronul. Soldații întorși din Franța și nedeprînși să muncească au intrat în serviciul celor două familii rivale : Lancaster care avea ca emblemă o roză roșie, și York care adoptase roză albă. De aci numele de Războiul celor două roze, dat războiului civil.

Rivalitatea celor două familii a creat o atmosferă de ură și de bănuială, care explică seria nesfîrșită de asasinat, violențe și pustiiri. Nobilimea, împărțită în două tabere, s-a luptat cu o furie sălbatică. În cursul luptei, Enric al VI-lea a fost răsturnat de pe tron, restabilit și răsturnat din nou, pentru a fi în cele din urmă aruncat în temniță și sugrumat împreună cu fiul său. Șeful casei de York, Eduard al IV-lea (1461—1483), care s-a urcat pe tron, era o personalitate energică și inteligentă. El a apreciat forța reală a burgheziei și a încercat s-o atragă de partea sa. Dar cei doi fii pe care i-a lăsat, n-au putut trezi o mișcare de lealism în favoarea lor, cînd unchiul lor, Richard al III-lea (1483—1485), i-a aruncat în temniță și a pus să-i omoare. Dar nici regele uzurpator nu s-a putut menține pe tron. Ultimul descendent al dinastiei de Lancaster, Enric Tudor, unit cu o fracțiune a partidului yorkist, a pus capăt domniei lui Richard al III-lea și a înființat puternica dinastie a Tudorilor, care avea să restaureze pacea și să întemeieze monarhia absolută.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, cristalizarea instituțiilor moderne ale statului englez a intrat în faza decisivă. În această perioadă s-au produs condițiile favorabile pentru formarea națiunii engleze, ca și a celei franceze, și pentru constituirea statului național. Dezvoltarea industriei capitaliste, expansiunea comerțului și creșterea populației urbane oferă monarhiei resursele necesare pentru crearea unei adevărate administrații centrale. Din mijlocul burgheziei se ridică elemente instruite care vor permite regalității să înlocuiască treptat nobilimea și clerul din aparatul de stat. Cu resursele materiale și cu birocrăția centralizată, regalitatea pornește lupta de lichidare a marii nobilimi feudale, care, considerabil întărită în timpul Războiului de o sută de ani în Franța și Anglia, constituia principalul obstacol în calea unității naționale.

În Anglia, marea nobilime, cu toate că fusese decimată în Războiul celor două roze, era încă destul de puternică pentru a amenința o regalitate lipsită de armată permanentă și redusă la veniturile domeniilor sale pentru a face față cheltuielilor statului. Marii seniori dispuneau de cete de valeți înarmați și de serviciile țaranilor de pe domeniile lor. Sarcina de a zdrobi puterea acestor

seniori era cu atît mai grea, cu cît Anglia nu era destul de centralizată și de monarhică, încît revolta nobiliară să pară o crimă politică și un atentat împotriva unității naționale.

În aceste condiții nu e de mirare că efortul de a restaura puterea monarhică a absorbit cea mai mare parte a domniei lui Enric al VII-lea Tudor. Mai întii, el a trebuit să-și clarifice titlurile sale de legitimitate. Regii din familia York care l-au precedat și pe care el i-a combătut — Eduard al IV-lea și Richard al III-lea — îl declaraseră rebel și acțiunile judiciare pornite împotriva lui n-au încetat decît în noiembrie 1485, cînd Parlamentul l-a recunoscut ca rege și a poruncit tuturor locuitorilor țării să i se supună lui și urmașilor săi. Abia din momentul acesta, el se putea considera rege legitim, sursă a oricărei justiții și mai presus de judecata supușilor săi. Mai mult, începutul domniei a fost reportat înainte de victoria de la Bosworth, încît toți aceia care l-au combătut au fost considerați rebeli și averea lor confiscată. În aceeași sesiune, Parlamentul i-a concedat pentru toată durata domniei taxa pe mărfurile importate și exportate, numită *tonnage and poundage*, fiindcă se calcula după volumul sau greutatea mărfii.

Regele n-a obținut însă ca Parlamentul să-l proclame rege de drept divin, ceea ce a încurajat comploturile marilor seniori care, prin mijlocirea unor impostori, au încercat să-l răstoarne și să restaureze puterea vechilor familii. Cu tot sprijinul burgheziei și al maselor populare care au refuzat să răspundă la chemarea nobililor răsculați, stăpînirea lui Enric al VII-lea n-a fost considerată de contemporani ca solid așezată decît după 1502¹⁹.

Rezervele Parlamentului și comploturile mării nobilimi arată cît de precară era situația întemeietorului dinastiei Tudorilor. Cu toate acestea, el a izbutit să restabilească puterea regală pe ruinele mării nobilimi și să creeze o *nouă monarhie* care avea să dureze mai bine de un secol, asigurînd trecerea societății engleze de la feudalism la capitalism.

Enric al VII-lea a ajuns să domnească efectiv, ceea ce nu înseamnă că el a făcut totul. Pentru comoditatea expunerii, atribuim regelui toate marile inițiative și rezultate ale perioadei. Nu trebuie însă să uităm că nici un rege, oricît de capabil și de autoritar ar fi fost — și Enric al VII-lea a fost incontestabil un om înzestrat — nu poate decide și guverna singur.

Rolul esențial și în Anglia Tudorilor l-a jucat Consiliul restrîns, în care se discutau problemele principale și se luau deciziile finale. În acest Consiliu,

¹⁹ Pentru perioada Tudorilor vezi îndeosebi: Léon Cahen — Maurice Braure, *L'évolution de l'Angleterre moderne (1485—1660)*, Col. „Evolution de l'Humanité“, Paris, 1960; G. R. Elton, *Tudor Revolution in Government*, Cambridge, 1953; W. C. Richardson, *Tudor Chamber Administration, 1485—1547*, Louisiana State University Press, 1952; H. Maynard Smith, *Henry VIII and the Reformation*, London, 1938.

unde numea și convoca pe cine voia, regele vorbea deschis, fiindcă secretul era asigurat, și pe baza dezbaterilor își fixa linia de conduită.

Legiștii, formați la școala dreptului roman, au exercitat o influență precumpănitoare în Consiliu. Ei erau convinși că, pentru a asigura pacea publică și a doborî puterea nobililor, era nevoie de o regalitate puternică. Din teoria dreptului imperial roman, care identifica legea cu voința suveranului, ei au dedus principiul că regele se bucură de puteri nelimitate. Stabilitatea membrilor Consiliului, care dovedește calitatea recrutării, a asigurat continuitatea și eficiența politicii regale.

Cancelarul, care făcea totdeauna parte din Consiliu, era șeful justiției și singur putea elibera reclamanților scrisorile (*writs*) necesare pentru a porni o acțiune în justiție; el singur avea calitatea de a propune regelui să acorde dispense de la o lege sau iertare de pedepse; el primea protestele împotriva abuzurilor regimului feudal și împotriva nedreptăților comise de tribunalele ordinare. În sfârșit, el lua asupra sa greșelile comise de rege și deci scotea din cauză, în fața nemulțumirii publice, persoana regelui. Teoria constituțională engleză de mai târziu: „regele nu poate greși” e deja aplicată sub Enric al VII-lea. Încarnînd voința suveranului, Consiliul și-a mărit neconținut rolul și sfera de activitate și a devenit principalul instrument al absolutismului Tudorilor. Nimeni, oricît de sus s-ar fi aflat, nu se putea sustrage urmării lui. În fața Consiliului, procedura și garanțiile curților ordinare (publicitate, juriu, martori, avocați) erau suspendate. Ancheta era condusă în secret. Consiliul judeca pe bază de acte și putea aplica tortura, interzisă curților ordinare. Așa au căzut capetele celor mai mari seniori care au conspirat împotriva regelui.

Dar, fiindcă marii seniori au căutat să submineze autoritatea regală nu numai prin comploturi, ci și prin acțiunea justițiilor feudale pe care le opuneau curților regale, Consiliul a îngădit competența tribunalelor feudale și sfera de activitate a dreptului comun și a restabilit suveranitatea jurisdicției regale.

Consiliul însoțea, împreună cu arhiva sa, pe rege în deplasările lui. Înmulțirea cazurilor judiciare și imposibilitatea de a instrui procesele pe drum au dus la scindarea Consiliului. Jumătate din membri (zece) au însoțit pe rege, formînd Consiliul politic; ceilalți zece au rămas la Londra, constituind un tribunal excepțional numit, după sala înstelată din palatul Westminster, în care se întruneau, *Star Chamber*.

Sub Enric al VIII-lea, Consiliul și-a lărgit sfera de activitate și a căutat să consolideze prerogativele regale, nu numai combătînd privilegiile nobilimii, dar îngădind și autoritatea Parlamentului. Activitatea Parlamentului n-a fost suspendată, dar a fost redusă la rolul unei camere de înregistrare, operație cu atît mai ușoară, cu cît Parlamentul nu forma încă un corp constituit, compus din deputați aleși, cu dreptul de a se întruni periodic și de a delibera după o procedură fixă. El nu era decît o adunare de lorzi (mari seniori) și de prelați

pe care regele îi convoca și prezida, când avea nevoie de sfat și de subsidii. Chiar și lorzii creați de rege aveau nevoie de convocarea personală a regelui pentru a putea asista la ședință. Parlamentul era camera lorzilor; numărul membrilor lui nu trecea de două sute.

Camera comunelor, care pe timpul Stuartilor avea să joace rolul principal, era încă, sub Enric al VII-lea, în stare embrionară. Când regele convoca pe lorzi, chema și pe delegații diferitelor comunități din comitate și orașe, înzestrată cu un privilegiu special, care le dădea dreptul să aleagă deputați.

Deputații comunelor n-aveau local propriu (abia sub Enric al VIII-lea li s-a pus la dispoziție o sală în palatul Westminster) și nu puteau asista la dezbaterea Parlamentului decât printr-o delegație anume invitată și nu puteau vorbi decât printr-un delegat — *speaker*, vorbitor — care avea să devină președintele camerei.

Dacă, cu toate acestea, Parlamentul a ajuns să joace sub Stuarti un rol revoluționar e că, fără votul lui, nu se putea încasa nici un impozit nou și fără un statut parlamentar nu se putea modifica nici o parte a dreptului comun. Enric al VII-lea Tudor a evitat complicațiile externe pentru a nu fi silit să ceară subsidiile Parlamentului și a acoperit cheltuielile statului din veniturile domeniilor confiscate și din produsul vechilor impozite.

Sub Enric al VIII-lea (1509—1547) funcționarea guvernului a încetat de a mai fi o afacere de curte. Anglia a adoptat metodele birocratice ale administrației moderne. Umanismul, care a început să se răspândească încă din timpul lui Enric al VII-lea, a pregătit suficiente cadre intelectuale laice pentru reînnoirea administrației.

Consiliul privat, așa cum a fost constituit de Enric al VII-lea, e menținut în funcțiune și experiența de douăzeci și cinci de ani i-a mărit competența și autoritatea. Uniți printr-o strânsă solidaritate, membrii Consiliului sînt însuflețiți de un spirit de corp, care asigură acțiunii lor continuitatea necesară și responsabilitatea colectivă.

Consiliul, mai ales sub conducerea cardinalului Wolsey, s-a dovedit capabil să zdrobească orice rezistență și să consolideze monarhia. El l-a autorizat pe Enric al VIII-lea să perceapă impozite noi fără votul Parlamentului.

Dar în a doua parte a domniei, mai ales după ce s-a hotărît să divorțeze de Ecaterina de Aragon, care nu i-a dat un moștenitor ale cărui drepturi să nu poată fi contestate, Enric al VIII-lea a trebuit să se adreseze Parlamentului. Acesta a votat divorțul și a legitimat toate actele succesive ale regelui: reforma anglicană, secularizarea averilor mănăstirești și actul de supremație, care făcea din rege șeful bisericii anglicane și interzicea englezilor să facă apel la o jurisdicție străină împotriva sentinței unei curți engleze. Actul acesta a asigurat independența Angliei față de orice autoritate extremă, în primul rînd față de papa de la Roma. El era expresia puterii economice și politice a Angliei.

În cursul secolului al XVI-lea, Anglia a devenit, dintr-o țară exportatoare de lână, o țară exportatoare de stofe. Într-un secol și jumătate, raportul dintre aceste două articole a fost răsturnat. La mijlocul secolului al XIV-lea, Anglia exporta 30 000 de saci de lână și 5 000 de valuri de stofă. În 1500, ea nu mai exporta decât 5 000 de saci de lână ; în schimb, numărul valurilor de stofă se ridică la 60 000, pentru a atinge în 1574 cifra de 112 000. Industria textilă devine factorul esențial al economiei engleze. Imigrația unui mare număr de meșteșugari flamanzi, care au adus tehnica superioară a industriei din Flandra, interzicerea exportului lînii și alte măsuri protecționiste au asigurat dezvoltarea rapidă, pe baze capitaliste, a industriei engleze.

Acest proces a fost înlesnit de evoluția specială a orașelor engleze, care s-au dezvoltat mai încet decât cele de pe continent și nu au atins gradul de autonomie al orașelor germane sau italiene. Autoritatea regală rămânând stăpînă pe administrația urbană, corporațiile engleze nu au putut acapara controlul vieții politice și economice a orașelor. Astfel producția meșteșugărească a trecut mai ușor la producția capitalistă. Reglementarea producției și circulației mărfurilor nu mai erau de competența orașelor și a diferitelor corporații, ci un atribut al statului.

Dezvoltarea industriei textile provoacă o adevărată revoluție agrară. Proprietarii de pămînt, ademeniți de rentabilitatea superioară a producției de lână, transformă terenurile arabile în pășuni și, pentru a-și rotunji domeniile și a le prefăce în imense pășuni îngrădite, unde puteau să pască turme de mii de oi, au încorporat — prin violență, fraudă sau cumpărare —, proprietățile țărănești, care separau diferitele lor corpuri de moșii. Țăranii proprietari fură aruncați pe drumuri și transformați în cerșetori și vagabonzi. Cei mai norocoși dintre acești desmoșteniți au ajuns muncitori agricoli pe moșiile lorzilor sau salariați în industrie. Celor mai mulți nu le-a rămas decât alternativa de a muri de foame sau de a fura și de a fi spînzurați. Astfel, remarcă Thomas Morus în *Utopia* sa, societatea engleză „a creat tîlhari pentru plăcerea de a-i spînzura“. Legile contra vagabondajului, votate de Parlament, autorizau administrația locală să însemneze pe vagabonzi cu fierul roșu și să-i bată cu biciul „pînă va țîșni sîngele din spinarea lor“. „În felul acesta, scrie Marx, populația rurală, expropriată cu forța, gonită de pe pămîntul ei și redusă la vagabondaj, fu silită prin legi grotesc-teroriste, care prevedeau biciuirea, înfierarea cu fierul roșu și tortura, să se încadreze în disciplina necesară sistemului muncii salariate“²⁰.

Vămile interne fiind suprimate, mărfurile circulau liber pe tot cuprinsul țării. Anglia forma o piață internă unică, iar capitala, Londra, era regulatorul suprem al întregii vieți economice. Capitalul comercial al țării era concentrat la Londra, unde se încasau patru cincimi din întreg produsul taxelor vamale. Lon-

²⁰ K. M a r x, *Capitalul*, vol. I, p. 733.

dra poseda cea mai mare parte a vaselor comerciale (4 000 de tone față de 440 ale orașului Bristol, al doilea port al țării). În privința populației, Londra era una din cele mai mari metropole ale Europei (a treia după Paris și Neapole). În 1557, ambasadorul venețian îi evaluează populația la 185 000 de suflete. Unitatea pieței interne și rolul predominant al Londrei au constituit baza economică a centralizării politice și absolutismului Tudorilor.

Reforma anglicană a eliberat țara de controlul și de exploatarea papalității și a subordonat biserica autorității statului. Universitățile și gradele inferioare de învățămînt, asistența publică și marile dregătorii au încetat de a mai fi un monopol al bisericii. Dreptul de azil și imunitățile eclesiastice, care îngreunau puterea statului, au fost reduse sau suprimate. Instituțiile bisericii, care nu au înțeles să se pună în serviciul societății laice, ca ordinele călugărești cosmopolite, au fost expropriate și desființate. O dată cu feudalismul universal, a fost răsturnată și biserica universală, care-i crease justificarea ideologică.

Descoperirile geografice și deplasarea axei comerciale a lumii din Mediterană în Oceanul Atlantic au așezat Anglia în centrul căilor comerciale care duceau la țările bogate în aur, aromate și sclavi. Dar, cum aceste țări fuseseră ocupate de spanioli și de portughezi, Angliei nu-i rămînea decît să se resemneze la regiunile mai sărace, sau să pătrundă cu forța în domeniul comercial al altora. Ea a ajuns astfel în conflict cu cea mai mare putere militară a vremii, Spania, care avea o flotă cu tradiție militară, dar cu vîslași sclavi și practicile mediteraneene. Galerele ei grele nu se puteau măsura cu ușoarele vase cu pînze ale Angliei, deprinse să navigheze în Marea Nordului, cea mai furtunoasă mare din Europa.

În afară de aceasta, spaniolii introduseseră și în marină prejudecățile lor feudale și orgoliul de clasă, care ținea la distanță matelotul șerb de ofițerul nobil, și nu aveau decît dispreț pentru ofițerii de marină englezi care aruncaseră peste bord ierarhia feudală. „Disciplina e necesară pe bord, spunea Francis Drake, cel mai mare amiral englez din secolul al XVI-lea. În schimb, nu sînt necesare nici feudalismul, nici orgoliul de rasă. Ierarhia mării nu e ierarhia uscatului“.

Mezinii marilor familii engleze și membrii micii nobilimi care intraseră în marină erau însuflețiți de spiritul nou, mercantil, și nu disprețuiau tunul cînd era vorba să pătrundă într-o piață închisă. Scopul expedițiilor lor era cîștigul maxim. Timp de trei secole, ei au furnizat coloniilor spaniole și propriilor lor colonii sclavi negri. Prosperitatea porturilor Bristol și Liverpool s-au întemeiat pe acest comerț, perfect compatibil cu protestantismul, care conferea expedițiilor lor contra spaniolilor catolici caracterul unei cruciade.

Astfel, dezvoltarea industriei și comerțului, formarea pieței interne și supremația economică a Londrei, apariția unei burghezii mai active și mai culte decît vechea aristocrație feudală, invenția tunului, care a dărîmat castelul no-

biliar, și a tiparului, care a suprimat monopolul ecleziastic al culturii, critica filologică și istorică, care a discreditat autoritatea dogmei, eficacitatea dreptului comun, care s-a aplicat întregii țări, adoptarea limbii engleze ca limbă națională — toți acești factori s-au unit pentru a surpa temeliele societății feudale engleze și a crea elementele statului național englez.

4. SPANIA ²¹

Spania, care în secolul al XVI-lea avea să devină principala putere politică și militară din Europa, s-a unificat mai târziu decât Franța și Anglia. La sfârșitul secolului al XV-lea, existau încă în Peninsula Iberică patru regate distincte: Portugalia, Castilia (cu León), Aragonul (cu Catalonia și Valencia) și Navarra. Din acest conglomerat de state trebuia să se constituie o singură Spanie. Dar Portugalia și-a păstrat independența, iar unificarea celorlalte trei regate a întârziat, fiindcă forțele de centralizare și de unificare au avut de luptat nu numai cu anarhia feudală, ci și cu stăpânirea arabă.

Temp de opt secole, energia poporului spaniol a fost absorbită de lupta pentru recucerirea teritoriilor ocupate de arabi, și această luptă, numită *reconquista*, a lăsat urme adânci în instituțiile și caracterul poporului spaniol. Pentru a-i alunga pe arabi, regalitatea și biserica au încheiat o strînsă alianță și au supus popoarele Spaniei celei mai severe discipline, bazată pe devotamentul fanatic față de tron și de altar, și această alianță a durat și după terminarea reconchistei, subordonînd bisericii politica statului și făcînd din Spania, în secolul al XVI-lea, principalul instrument al Contrareformei. Luptele seculare împotriva arabilor au contribuit să formeze, peste particularismul politic și regional, o conștiință colectivă.

La începutul secolului al VIII-lea, după aproape trei secole de stăpînire vizigotă, Spania a fost cucerită (afară de o fișie muntoasă din nord) de arabi și transformată mai întîi într-un emirat al califatului de Damasc, apoi într-un califat independent, cu capitala la Córdoba.

²¹ R. Altamira, *Histoire d'Espagne*, Paris, 1931; B. H. et F. M. Gescher, *L'Espagne dans le Monde*, Paris, 1937; Américo Castro, *The Structure of Spanish History*, Princeton, 1954; R. B. Merriman, *The Rise of the Spanish Empire*, 4 vol., New York, 1925—1936; J. H. Mariéjol, *L'Espagne sous Ferdinand et Isabelle* Paris, f.a.; W. T. Walsh, *Isabelle la Catholique*, Paris, 1937; Fritz Walser, *Die Spanischen Zentralbehörden und der Staat Karls V.*, (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-hist. Klasse), Göttingen, 1959.

Cucerirea arabă a fost înlesnită de criza procesului de feudalizare, în care a fost surprinsă societatea spaniolă. Obștiile țărănești, aservite și deposedate de aristocrația vizigotă, au acceptat fără rezistență dominația arabă care le-a adus la început o ușurare. Dar această ușurare a fost efemeră. Stăpînii de pămînt arabi, care au luat locul seniorilor vizigoți, și statul arab, care arunca toate sarcinile publice asupra creștinilor, aveau să se dovedească tot atît de asupritori ca și predecesorii lor.

Cu toate acestea, stăpînirea arabă a ridicat Spania la o treaptă superioară de civilizație. Grădinari neîntrecuți, arabii au perfecționat sistemul de irigație al Orientului, ceea ce le-a permis să transforme regiuni deșerte și aride în adevărate grădini, în care cultivau plante industriale, pomi fructiferi și legume, necunoscute pînă atunci în Europa : orezul, trestia-de-zahăr, bumbacul, caisul, portocalul, lămîiul, sparanghelul și fasolea.

Industria metalurgică și textilă, sticlăria, papetăria și pielăria au luat de asemenea o puternică dezvoltare. Pielăria de Córdoba, ceramica de Valencia și armele de Toledo rivalizau cu cele mai vestite produse ale Orientului și alimentau un comerț activ, care a răspîndit mărfurile Spaniei nu numai în toate țările din jurul Mediteranei, ci pînă în India și în Asia centrală. Supremația maritimă pe care arabii au exercitat-o în Marea Mediterană pînă la cruciade a favorizat expansiunea comercială a Spaniei.

Sub impulsul acestei activități economice, marele număr de orașe din timpul stăpînirii romane au renăscut. Córdoba, Toledo, Valencia și Sevilla rivalizau în bogăție, cultură și strălucire cu Constantinopolul. Universitatea, bibliotecile și muzeele Córdobei au atras învățați din toate țările occidentale. Medicina, chimia, geografia, matematicile au atins în Spania arabă un grad superior de dezvoltare. Operele lui Aristotel, Hipocrate, Ptolemeu și ale altor învățați greci au fost revelate umaniștilor de comentatori arabi, printre care cel mai vestit a fost Averroes. Spania a jucat astfel un rol important în pregătirea Renașterii intelectuale.

Spaniolii, care n-au voit să accepte stăpînirea musulmană și s-au retras în munții Pirinei, au pornit, încă din secolul al VIII-lea, lupta de recucerire (*reconquista*). Primul teritoriu recucerit a constituit în nord-vestul peninsulei, regatul Asturiilor care, întinzîndu-se la sud, s-a transformat în regatul León. Al doilea a fost Catalonia, din care Carol cel Mare făcuse marca spaniolă, cu capitala la Barcelona. În secolul al X-lea, Catalonia s-a proclamat independentă de regii franci și, după ce a anexat valea mijlocie a Ebrului, a constituit regatul de Aragon (1150). În același timp, pe ambele versante ale Pirineilor s-a format regatul Navarrei, iar în centru — regatul Castiliei, care, după ce s-a unit cu regatul León, a eliberat Córdoba (1236), Sevilla (1248) și Cádiz (1262). La rîndul său, Aragonul a cucerit Valencia (1253), Murcia (1266), Balearele și Sicilia (1285). La sfîrșitul secolului al XI-lea, s-a format comitatul de Portu-

galia care, în secolul următor, s-a proclamat regat. Astfel, stăpînirea arabă a fost redusă la emiratul Granadei, împresurat din toate părțile de teritoriile spaniole.

Dar la sfîrșitul secolului al XIII-lea, cînd recucerirea era aproape terminată, Spania a fost oprită în evoluția sa spre unitatea politică de conflictele interne provocate de nobilimea feudală și de rivalitatea statelor care o compuneau. Cel mai mare stat al peninsulei, Castilia, care jucase rolul principal în opera de recucerire, a cunoscut, după moartea lui Alfons al X-lea (1284), vremurile cele mai turburi din istoria sa. Membrii familiei regale — chiar și bastarzii — și-au format partide pentru a cucerii tronul. Marii baroni au profitat pentru a-și crea în provincie stăpîniri aproape independente. Aragonul, Portugalia și Granada s-au unit împotriva Castiliei, care n-a fost salvată decît de neînțelegerile dintre aliați. Anarhia a durat pînă în 1366, cînd Enric de Trastamare, bastardul lui Alfons al XI-lea, a cucerit tronul. Ordinea internă a fost restabilită, dar din această lungă perioadă de războaie civile, Castilia a ieșit atît de istovită, încît abia peste un secol a putut relua mișcarea de unificare.

Portugalia și Navarra au fost de asemenea frămîntate, în secolul al XIV-lea, de lupte dinastice. Numai Aragonul, cu toate că și aici regalitatea a avut de luptat cu nobilimea, s-a dovedit destul de solid constituit pentru a-și continua expansiunea. Urmînd direcția pe care i-o indica comerțul din ce în ce mai important al Barcelonei, Aragonul își întărește stăpînirea în Sicilia, își extinde autoritatea asupra Corsicii și Sardiniei și, în 1344, anexează Mallorca. Astfel Mediterana occidentală a ajuns sub influența Aragonului.

Recucerirea a fost opera întregului popor spaniol. Lupta a fost condusă de Castilia și de Aragon, care, cu toate rivalitățile lor și cu toate conflictele dinăuntrul lor, au știut să antreneze împotriva dușmanului comun toate clasele sociale. Țărănimea aservită a luptat alături de nobilimea feudală, deoarece spera să dobîndească pămînt și libertate în teritoriile cucerite de la arabi, dar ea nu s-a împărțit, decît în parte și vremelnic, de aceste avantaje. Adevărații beneficiari ai recuceririi au fost nobilii și biserica, care și-au creat domenii imense în regiunile eliberate. Cele trei ordine cavaleresti, Santiago, Alcántara și Calatrava, și-au întemeiat puterea economică în timpul reconchistei. Orașele eliberate au fost înzestrate cu privilegii (*fueros*), care le-au permis să se organizeze și să-și creeze instituții administrative și judiciare autonome. Astfel lupta de recucerire a fost sprijinită de populația rurală și urbană din teritoriile ocupate de arabi.

În cursul perioadei recuceririi, s-au constituit instituțiile fundamentale ale Spaniei medievale: monarhia, Stările generale (*Cortés*) și municipalitățile. În fiecare stat, lupta de recucerire a fost condusă de regalitate, care asigura unitatea de acțiune. Pentru a obține subsidiile de care avea nevoie, regele convoca la curtea sa pe unii membri ai clerului, ai nobilimii și ai orașelor.

Aduările (*Cortés*) astfel constituite nu aveau încă caracterul unor corpuri legislative, în sensul modern al cuvîntului. Drepturile, datoriile și procedura adunărilor nu erau încă fixate. Funcțiunea lor esențială era de a aproba subsidiile cerute de rege. Dar dreptul de a prezenta regelui proiecte de legi noi și de a reforma legi vechi le-a conferit o inițiativă în materie de legislație. Deși hotărîrea depindea de voința regelui, necesitatea de a obține sprijinul unor categorii sociale influente a silit adeseori coroana să împlinescă cererile prezentate. Astfel, drept răsplată pentru sprijinul acordat regelui în lupta cu maurii și cu nobilimea feudală, orașele au obținut largi privilegii. „Încă din secolul al XIV-lea, reprezentanții orașelor constituiau elementul cel mai puternic în cadrul cortesurilor“²². La urcarea lor pe tron, regii jurau în fața Adunării să respecte legile și privilegiile țării. Toate regatele spaniole au avut adunările lor. Cu toate că formau un singur regat, Aragonul, Catalonia și Valencia își aveau adunările lor speciale, care nu se întruneau într-o singură adunare decât în cazuri rare.

În Aragon, unde dezvoltarea comerțului mediteranean crease o puternică și bogată populație urbană, adunările au izbutit să îngrădească puterea regală și să dezvolte spiritul de independență. Adunarea din 1328 a declarat cu mîndrie : „Regele Castiliei domnește peste supuși ; regele Aragonului peste cetățeni“.

Consolidarea păcii în regatele creștine a favorizat dezvoltarea producției industriale și agricole. Numărul, populația și bogăția orașelor au început să crească. Rolul cel mai important în viața Spaniei medievale l-a jucat Barcelona, care, prin legăturile ei comerciale cu Italia, Egiptul, Palestina și cu Siria, rivaliza cu Marsilia. Procesul de consolidare politică și de unificare teritorială a marcat un pas decisiv în 1469, cînd moștenitorul Aragonului, Ferdinand, se căsătorii cu moștenitoarea Castiliei, Isabella. Unirea Castiliei și Aragonului era pur personală ; fiecare regat își păstra independența suveranul și instituțiile lui particulare, dar unitatea de vederi a celor doi suverani a dat politicii țărilor lor o direcție comună și a pregătit unirea desăvîrșită, care s-a realizat pe timpul lui Carlos I. Lupta comună pentru cucerirea ultimului regat arab, al Granadei, și stabilirea graniței septentrionale la Pirinei, prin anexarea Navarrei, sînt urmărite cu aceeași pasiune și de Castilia, și de Aragon, fiindcă securitatea amîndurora depindea de succesul acestei politici.

În 1482, Ferdinand și Isabella au atacat ultimul regat arab. În fiecare an, spaniolii călcău teritoriul Granadei, distrugeau recoltele, ardeau satele și răpeau vitele. Apoi, profitînd de discordiile din familia domnitoare arabă, cuceriră, una cîte una, toate cetățile regatului și, în 1490, împresurară Granada. Orașul, cu 200 000 de locuitori și 1 000 de turnuri de apărare, era inexpugnabil. Spaniolii l-au silit să capituleze prin foame (1492). Maurii au obținut

²² K. Marx — F. Engels, *Opere*, vol. X, Editura Politică, București, 1961, p. 457.

însă promisiunea solemnă că averea, limba, datinile și religia lor vor fi respectate. Căderea Granadei a încheiat reconquista spaniolilor asupra arabilor.

Drept răsplată pentru acest succes al catolicismului contra mahomedanismului, papa Alexandru al VI-lea Borgia a acordat regilor victorioși titlul de „regi catolici“, pe care suveranii Spaniei aveau să-l poarte pînă la revoluția din 1931.

În 1512, Ferdinand a cucerit partea Navarrei situată la sud de Pirinei, desăvîrșind astfel unitatea Spaniei.

Paralel cu politica lor de unificare teritorială, Ferdinand și Isabella s-au străduit să restabilească ordinea și disciplina internă. În timpul anarhiei din secolele XIV și XV, corupția justiției și administrației, precum și asuprirea maselor populare compromiseseră viața economică și ordinea internă.

Marii seniori umblau înconjuțați de nobili săraci pe care îi hrăneau și-i conduceau la luptă împotriva altor seniori. Poruncile regelui nu erau ascultate, fiindcă regele nu avea nici bani, nici armată, nici poliție. Castilienii mai ales, timp de secole, s-au luptat contra maurilor și au trăit din prada de război, se considerau nobili și disprețuiau munca. În sfîrșit, cele trei ordine militare Sfîntul Iacob, Alcántara și Calatrava, formate pentru a lupta contra maurilor, au ajuns prin bogățiile, cetățile și forțele lor militare să constituie adevărate state în stat. Ordinul Sfîntului Iacob posedea 700 000 de suflete, Calatrava — 200 000, Alcántara — 100 000. Toate trei ordinele împreună stăpîneau a treia parte din populația Castiliei²³.

În lupta lor împotriva mării feudalități, regii Castiliei și Aragonului s-au servit de o organizare care apăruse spontan în perioada anarhiei. Mai multe orașe din Castilia au format o ligă, numită *Hermandad* (frăție), cu scopul de a-și acorda asistență mutuală împotriva nobilimii prădalnice. La mijlocul secolului al XV-lea, asemenea organizații cuprindeau orașele cele mai însemnate și constituiau o forță autonomă, avînd *Junta* (comitetul), bugetul și armata lor. Această organizație s-a dovedit atît de eficientă, încît, în 1488, Ferdinand a introdus-o și în Aragon. Cu trupele plătite de municipalități, Ferdinand și Isabella au izbutit să restabilească ordinea și siguranța publică. Castelele rebelilor au fost dărîmate și numeroși cavaleri au fost siliți să părăsească regatul.

Alianța cu burghezia permise coroanei să-și recupereze domeniile și drepturile înstrăinate în timpul anarhiei. Donațiile făcute nobililor fură revocate, dreptul marilor seniori de a construi castele fortificate, de a purta stema regală pe scutul lor și de a umbla însoțiți de escorte fu abrogat. Nobilimea fu riguros subordonată autorității regale. În Consiliul de Stat, în adunările Statelor generale și provinciale, în diferitele servicii, elementul burghez deveni prepon-

²³ Jean H. Mariéjol, *L'Espagne sous Ferdinand et Isabelle*, p. 286.

derent. Adunările din Castilia, care erau cele mai însemnate, ajunseră un corp reprezentativ aproape exclusiv burghez.

Ferdinand și-a întins autoritatea și asupra clerului. În 1482, papa Sixt al IV-lea se obligă să nu numească în fruntea mănăstirilor și a episcopatelor spaniole decât spanioli și autoriză regalitatea să întrebuițeze pentru scopurile ei politice obolul cruciadei. Papa făcu apoi monarhiei serviciul extraordinar de a numi pe Ferdinand mare maestru (comandant suprem) al celor trei ordine cavaleresti, conferindu-i prin aceasta dreptul de a dispune de forța militară și de imensa avere a acestor ordine.

Mai mult chiar : papa a pus la dispoziția regilor spanioli armele spirituale ale bisericii. În 1478, Ferdinand și Isabella au fost autorizați să instituie Tribunalul Inchiziției, datorită căruia biserica spaniolă s-a transformat în cel mai puternic instrument al absolutismului. Tribunalul Inchiziției, introdus în 1478 în Castilia, apoi în Aragon, venea în rang imediat după Consiliul regal și a fost prima instituție centrală care și-a extins autoritatea pe întregul teritoriu al celor două regate. El a fost întrebuițat mai întâi pentru a urmări pe marani (evreii convertiți la creștinism) și pe morisci (maurii trecuți la catolicism) care continuau să practice în ascuns cultul strămoșilor lor. În al doilea rând, regii spanioli s-au servit de Inchiziție și pentru a supraveghea activitatea intelectuală, moravurile și opiniile tuturor supușilor lor și pentru a sfărâma rezistența tuturor adversarilor coroanei. Mii de marani, morisci și chiar spanioli suspecti de erezie au fost arși pe rug, închiși sau exilați. Această politică de inspirație clericală definește raporturile regalității spaniole cu biserica romano-catolică. Din Consiliul regal al Castiliei (*Consejo real de Castilla*) s-au dezvoltat toate instituțiile administrative ale curții (*Consejo de Corte*). Ordonanța din 1480, care a reorganizat Consiliul regal, i-a extins competența asupra problemelor politice, administrative și judiciare.

Din statele medievale, slăbite de anarhia internă și de luptele cu maurii, Ferdinand și Isabella au făcut o singură țară, încă imperfect unificată, dar puternică. Regii catolici au căutat să dezvolte industria textilă, care dispunea aci de o mare cantitate de lână, au încurajat industria minieră și au favorizat dezvoltarea flotei naționale, interzicând comercianților să se servească de vase străine, dacă găseau în porturi corăbii spaniole. Dar politica lor economică n-a izbutit să facă din Spania o țară exportatoare de produse industriale, fiindcă condițiile naturale și istoria orientaseră Spania în alte direcții.

Aceste împrejurări, care au împiedicat pe spanioli să devină o națiune de comercianți și de industriași, au fost foarte prielnice pentru constituirea unei puternice armate naționale, care a permis regilor catolici să cucerească și să păstreze supremația asupra Europei pentru o sută cincizeci de ani.

„După ce unirea Aragonului, Castiliei și Granadei sub domnia lui Ferdinand Catholic și a Isabellei I a creat baza materială a monarhiei spaniole, Carlos I a încercat să transforme această monarhie, care era încă feudală,

într-o monarhie absolută. El a pornit simultan ofensiva împotriva celor doi stâlpi ai libertății spaniole — cortesurile și ayuntamientos²⁴ (administrații locale).

La moartea bunicului său, Ferdinand, în 1516, fiul lui Filip cel Frumos și al Ioanei celei Nebune, Carlos, care se afla la Bruxelles, a fost proclamat rege al Spaniei, dar el n-a plecat decât după un an și jumătate pentru a depune jurământul în fața cortesurilor întrunite la Valladolid. Primirea care i s-a făcut a fost rece, aproape ostilă. În timpul regenței episcopului de Utrecht, Adrian, camarila a împins țara la desperare, din cauza lăcomiei ei nerușinate: vindea funcțiile publice celor care plăteau mai mult și făcea pe față negoț cu hotărârile judecătorești. Marx a remarcat că în Spania răscoalele au fost îndreptate de obicei împotriva camarilei.

Intervenția meșteșugarilor și țăranilor împotriva nobililor a dat mișcării un caracter antifeudal. Orașele organizează *comunidades* (comunități) care se federează și constituie junte la Avila, Tordesillas și Valladolid.

Carlos I, ales în 1519 împărat al Sfințului Imperiu romano-german, sub numele de Carol Quintul, îi declară pe toți *comuneros*, vinovați de înaltă trădare și cu trupe germane înăbușe răscoala (aprilie 1521). Capetele conducătorilor răscoalei au căzut în țărână, iar libertățile orașelor au fost reduse.

După ce a limitat privilegiile orașelor, Carlos I s-a întors împotriva nobilimii. Profitând de refuzul cortesurilor de a vota subsidiile cerute pentru scopuri străine de interesele Spaniei, regele le-a dizolvat, iar când nobilii au cerut să li se recunoască scutirea de impozite, Carlos I i-a exclus din adunare. Cortesurile au devenit o simplă adunare de paradă. Cu înfrângerea orașelor și degradarea nobilimii, absolutismul spaniol nu mai cunoștea nici o limită. Dar accesivitatea Habsburgilor pe tronul Spaniei — Carlos I era nepotul și succesorul împăratului Maximilian I — a angajat Spania în luptele lui Carol Quintul pentru cucerirea hegemoniei universale, din care avea, la sfârșitul domniei lui Filip al II-lea (1598), să iasă înfrântă și ruinată.

5. STATELE DIN CENTRUL ȘI RASARITUL EUROPEI²⁵

Același proces de unificare și de centralizare îl întâlnim în Polonia sub Cazimir cel Mare, în Rusia sub Ivan al III-lea, „Culegătorul de țări“, în Ungaria sub Matei Corvin, în Țara Românească sub Vlad Țepeș, în Moldova

²⁴ K. Marx — F. Engels, *Opere*, vol. X, p. 457.

²⁵ W. Andreas, *Deutschland, vor der Reformation, eine Zeitenwende*, Stuttgart, 1948; Will Winker, *Kaiser Maximilian I.*, München, 1950; Karl Brandi, *Kaiser Karl V.*, München, 1937 (trad. fr. *Charles-Quint, 1500—1558*, Paris. 1939).

sub Ștefan cel Mare. Preponderența nobilimii feudale și invazia turcească întârzie însă evoluția normală a acestor țări spre tipul statului modern.

Imperiul german n-a urmat evoluția marilor monarhii centralizate din Apus. În tot cursul secolului al XV-lea, Germania a fost teatrul unei aprige lupte pentru puterea supremă între împărat și principii electori. Un partid al reformelor, constituit în 1455 în cadrul colegiului electoral, a propus un program menit să realizeze un guvern central capabil să pună capăt anarhiei interne. Dar programul nu s-a realizat, fiindcă atât împăratul, cât și principii voiau să pună mâna pe toate pîrghiile puterii supreme, cu excluderea celeilalte părți.

Lupta pentru putere a atins punctul culminant în ultimele decenii ale secolului, cînd partida reformelor a fost condusă de arhiepiscopul de Mainz, Berthold von Henneberg. Profitînd de nevoia de bani a împăratului Maximilian (1493—1519), pentru a face față amenințării turcești și pentru a realiza reforma imperială, principii electori au izbutit să impună împăratului programul lor de reforme. Pentru menținerea ordinii publice au fost instituite *Landfriede*, care condamnau, fără limită de timp, războiul privat, și a fost creată o curte de justiție supremă : *Reichskammergericht*, compusă din membri numiți de Dietă (deci de marea nobilime), dar prezidați de un magistrat numit de împărat. Ea avea să judece procesele dintre principii teritoriale și anumite apeluri de la curțile de justiție teritoriale.

În 1500 s-a constituit un Consiliu de regență imperială, pe șase ani, numit *Reichsregiment*, care urmărea să pună de realitate imperială sub tutela principilor electori. Dacă acest Consiliu ar fi durat, el ar fi asigurat marii feudalității o victorie deplină asupra autorității imperiale. Dar Maximilian a făcut totul pentru a-l desființa și pentru a întări controlul imperial asupra sistemului judiciar, izbutind să paralizeze reformele, din care n-a rămas decît *Landfriede*. Maximilian însă n-a fost în stare să trateze Dieta așa cum au procedat regii Franței și Spaniei cu Adunarea Stărilor generale. Urmărea acestei încercări de reformă constituțională a fost un echilibru instabil între puterea principilor teritoriali și autoritatea imperială. Maximilian n-a izbutit să transforme imperiul electiv în monarhie ereditară și să-i asigure resurse financiare regulate și suficiente pentru a crea o birocrație centralizată și o armată permanentă, plătită de împărat și comandată de ofițeri numiți de el ²⁶.

Imperiul german era prea vast și prea eterogen ca să poată fi supus unei singure autorități. Țările de Jos, Italia, cantoanele elvețiene și Boemia nu făceau parte decît cu numele din imperiu. Dar chiar și în provinciile pur germane, puterea imperială n-a izbutit să creeze un stat centralizat și unificat. Din punct de vedere economic, imperiul era împărțit în trei zone distincte, cu o orientare și interese deosebite : orașele din sud își datorau prosperitatea și

²⁶ Myron Gilmore, *The World of Humanism, 1453—1517*, New York, 1962, pp. 105—107.

civilizația legăturilor cu Italia, mai ales cu Veneția ; orașele din Valea Rinului erau legate de apusul Europei, de Franța, Anglia și Țările de Jos, iar orașele din nordul Germaniei, grupate în Liga hanseatică, depindeau de comerțul baltic. Între aceste zone nu existau nici legături fluviale, nici un centru economic care să le domine și să le unească. Pe de altă parte, coroana germană nu avea nici armată, nici venituri regulate, iar domeniile imperiale fuseseră de mult înstrăinate. Împăratul nu dispunea decât de veniturile domeniilor sale particulare și, cum dintre toți competitorii germani la coroana imperială numai Habsburgii aveau suficiente domenii patrimoniale pentru a face față cheltuielilor curții imperiale, toți împărații, începînd cu Frederic al III-lea (1440—1493), au fost aleși din oasa de Habsburg, fără ca, pînă la diploma din 1703 a lui Leopold I (1658—1705), să se fi instituit o ordine de succesiune care să transforme imperiul electiv în imperiu ereditar. Împăratul era incapabil să împiedice războaiele private și să păstreze ordinea. Situația normală a Germaniei era anarhia.

În mijlocul acestei anarhii, cîteva case princiare — Hohenzollern în Brandenburg, Wittelsbach în Bavaria, Wettin în Saxa — profită de slăbiciunea împăratului pentru a crea din statele lor organisme politice mai puternice. Mai presus de toți, arhiducele Austriei, care de fapt e ales în mod ereditar împărat al Germaniei, încercă să impună imperiului instituțiile austriece și să realizeze unitatea imperială. Astfel chiar și în anarhia germană se manifestă tendințe spre unitate și centralizare.

Italia²⁷ prezintă cazul, în aparență paradoxal, al unei țări care, deși factorii constitutivi ai națiunii și ai statului național au apărut mai timpuriu decât în celelalte state occidentale, n-a izbutit să-și realizeze centralizarea politică decât pe plan regional : în regatul napolitan sub Frederic al II-lea și sub Aragonezi, în ducatul Milanului sub Visconti și Sforza și în republica venețiană. Italia forma din punct de vedere teritorial o unitate bine delimitată, care constituise în antichitate baza celui mai puternic și mai bine organizat imperiu. Poporul, omogen din punct de vedere etnic, atinsese un grad de dezvoltare economică, culturală și artistică superior celorlalte țări occidentale și o conștiință colectivă întărită de cultura umanistă. Relațiile de producție capitaliste au apărut în Italia încă din secolul al XIV-lea și pe baza lor s-a constituit o burghezie care a dominat piața comercială și financiară a Europei occidentale în toată perioada Renașterii.

Și totuși teza unor istorici burghezi, în frunte cu Burckhardt, că originea statului modern trebuie căutată în Italia nu poate fi susținută. La începutul secolului al XVI-lea, mai mult decât oricînd, Italia era o simplă expresie geografică. „Concertul italian“ se compunea din cinci state principale : Mi-

²⁷ Nino Valeri, *L'Italia nell'età dei principati, 1343—1516*, Milano, 1949 ; Luigi Simoni, *Storia politica d'Italia*, vol. I—II, *Le Signorie, 1313—1559* ; Giuseppe Coniglio, *Il regno di Napoli al tempo di Carlo V*, Napoli, 1951.

lanul, Veneția, Florența, Statul papal și regatul napolitan. Pe lângă aceste state mai existau o serie de seniorii, ca ducatele de Ferrara, de Urbino și de Savoia, marchizatul de Mantova și republica genoveză. Din aceste state, Italia n-a izbutit să formeze un stat unic și centralizat, fiindcă i-a lipsit piața națională, adică unitatea economică. Domeniul economic al Veneției era în Orient, al Florenței — în Franța și Anglia, al Genovei — în Spania, al Milanului — în Germania, al Statului papal în toată creștinătatea catolică. Pe lângă aceasta Italia nu a avut un centru economic dominant care să unifice toate aceste centre economice independente și divergente.

Încercările de a forma un stat teritorial unitar n-au lipsit nici în Italia. Veneția s-a folosit de captivitatea babilonică a papilor pentru a cuceri o parte din teritoriul Statului papal (Cesena, Faenza și Rimini). Florența a ocupat în 1472 Volterra. Dar încercarea cea mai interesantă, căreia Machiavelli i-a asigurat o excesivă celebritate, a fost aceea a lui Cezar Borgia. Între 1499 și 1501, cu fondurile puse la dispoziția sa de tatăl său, Alexandru al VI-lea Borgia, și cu ajutorul trupelor franceze, Cezar Borgia a supus și unificat micile principate din Romagna, care pe timpul captivității babilonice a papilor deveniseră independente și s-a pregătit să atace Bologna și Florența. Dar planurile lui au fost răsturnate de „hazardul“ care a făcut să cadă grav bolnav, în august 1503, la moartea tatălui său.

Machiavelli a subliniat în *Principele* coincidența fatală între moartea papii Alexandru al VI-lea și boala lui Cezar Borgia. Or, e greu de admis că Cezar Borgia, cu tot sprijinul papalității, ar fi izbutit să învingă particularismul îngust al statelor italiene. Rivalitatea între aceste state era atât de aprigă, încît toate, fără excepție, au preferat să cadă sub o stăpînire străină decît să suferă supremația unuia dintre ele.

În aceste condiții, singura soluție rezonabilă a părut o stare de echilibru care să asigure independența statelor principale. Pacea de la Lodi, din 1454, încheiată sub egida lui Laurențiu cel Mareș, a realizat acest echilibru, care a durat pînă la expediția lui Carol al VIII-lea în 1494. Toate statele italiene s-au declarat de acord să nu permită ca vreunul dintre ele să devină destul de puternic pentru a domina Italia. Principiul echilibrului, care constă în unirea statelor mai slabe împotriva expansiunii unei puteri mai mari, a fost aplicat în Italia, înainte de a fi fost extins la relațiile internaționale, în secolul al XVI-lea.

Între Germania și Italia se constituise, în secolul al XV-lea, cel mai bogat și mai strălucit stat din Europa occidentală: ducatul Burgundiei. Simplu apanaj, donat de Ioan cel Bun fiului său Filip cel Îndrăzneț (1363), ducatul Burgundiei a ajuns, prin moșteniri, alianțe matrimoniale, cuceriri și cumpărări, să cuprindă cea mai mare parte a teritoriilor situate la nord de Alpi

care, la împărțeala din 843, căzuseră în lotul lui Lothar : Burgundia ducală, Burgundia imperială (Franche-Comté) și cea mai mare parte a Țărilor de Jos.

În timpul Războiului de o sută de ani, ducatul Burgundiei, deși feud, transmisibil numai în linie masculină, al coroanei franceze și centru de cultură și de tradiție franceză, s-a emancipat de sub controlul Franței și a constituit un stat nou, independent. Dar acest stat, după unirea cu Țările de Jos, era compus din două teritorii distincte, separate unul de altul prin Lorena și Champagne și prin o serie de feude situate de-a lungul Rinului. În afară de aceasta, ceea ce a contribuit la slăbiciunea statului burgund a fost faptul că o parte din teritoriile sale (Burgundia ducală și Flandra) erau feude franceze, iar alta (Burgundia imperială și cea mai mare parte a Țărilor de Jos) feude imperiale. În sfârșit, populația diferitelor teritorii ale statului burgund nu era unită decât prin lealitatea față de persoana ducelui, fără o bază economică și etnică unitară sau un interes politic comun.

Cu toate acestea, datorită mai ales puterii economice a Țărilor de Jos, ducatul Burgundiei a ajuns statul cel mai strălucit din Apus, iar ultimul lui duce, Carol Temerarul, și-a propus să unească cele două trupuri ale ducatului său și să constituie un stat puternic între Franța și Germania. În 1469 el a dobândit Alsacia superioară, după ce în 1455 cucerise Lorena. În același timp, el s-a străduit să dobândească titlul de rege. Dar împăratul s-a eschivat la toate cererile lui, și încercarea de a lărgi posesiunile din Alsacia a provocat formarea unei coaliții împotriva lui. În cursul luptei care a urmat, Carol Temerarul a fost ucis la Nancy (1477). Domeniile lui au fost împărțite între Imperiul german și Franța.

Burgundia n-a izbutit să creeze un mare stat modern, fiindcă legătura politică care unea teritoriile ei era de natură pur feudală, personală. Ducii n-au putut să creeze instituții de centralizare care să unifice diferitele teritorii. E semnificativ că statul burgund n-a găsit un nume care să exprime, fără ambiguitate, unitatea tuturor teritoriilor sale. În legătură cu aceasta, eșecul ducelui de a obține titlul de rege e instructiv, și a fost de ajuns un accident — faptul că ducele Carol Temerarul a murit fără moștenitori masculini — ca statul lui să se desfacă în bucăți. Ducatul Burgundiei a fost alipit la Franța ca feud masculin al coroanei, iar Țările de Jos și Franche-Comté au trecut sub stăpânirea imperială ca zestre a Mariei, fiica lui Carol Temerarul, căsătorită cu Maximilian, viitorul împărat.

Polonia a urmat în timpul Renașterii o evoluție politică diametral opusă aceleia pe care au înregistrat-o monarhiile mari din Apus (afară de Imperiul german). În a doua jumătate a secolului al XV-lea, ea era cel mai mare stat din răsăritul Europei. Polonia a unit prin comunitatea dinastiei, Lituania, Pomerania, Cehia și Ungaria. Cazimir al IV-lea (1444—1492) a terminat lupta cu Ordinul teutonic și, prin pacea de la Thorn (1466), a dobândit provinciile

occidentale ale ordinului împreună cu gurile Vistulei, asigurând Poloniei ieșire la mare. Cavalerii teutoni nu mai păstrau decât Prusia orientală, ca feud polon.

Această victorie permise lui Cazimir să continue politica de expansiune și să profite de crizele dinastice din țările vecine pentru a plasa pe fiul său Ladislau pe tronul Cehiei (1471) și Ungariei (1490). Astfel într-un timp istoricește scurt, Polonia a ajuns să stăpânească cea mai mare parte a statelor din Europa orientală.

Dar sub urmașii lui Cazimir al IV-lea, Ioan-Albert (1492—1501), Alexandru I (1501—1506) și Sigismund I (1506—1548), Polonia a devenit o republică aristocratică prezidată de un rege electiv, lipsit de armată, de resurse financiare și de administrație. Dietele în care numai nobilimea e reprezentată nu pot vota legile și impozitele pentru întreținerea armatei decât în unanimitate.

Calea spre transformarea monarhiei feudale într-un stat absolut modern e închisă de nobilimea mare, care, pentru a putea aservi țărănimea în vederea producției de cereale pentru piață, are interesul să împiedice întărirea regalității. Regalitatea nu poate utiliza împotriva magnaților nici burghezia foarte slabă, nici mica nobilime săracă, aservită mării nobilimi. Senatul sau Consiliul regal, compus din episcopi și mari seniori, acaparează toate prerogativele regale. Nobilii obțin scutirea de impozite și de taxe vamale și, pentru a-și procura mai ieftin articolele de lux din străinătate, proclamă schimbul liber, ruinând industria națională și împiedicând întărirea burgheziei.

Liberum veto și pacta conventa — dreptul oricărui deputat de a împiedica prin veto („mă opun“) orice reformă, și angajamentul regelui nou ales de a respecta condițiile puse de nobilime — au făcut imposibil orice progres politic și au lăsat Polonia pradă vecinilor săi mai bine organizați și mai întreprinzători. În 1526, Habsburgii au dobândit coroana Ungariei și Cehiei. Puterea mării nobilimi feudale a compromis șansele care deschideau Poloniei de la sfârșitul secolului al XV-lea perspectivele de a deveni o monarhie modernă.

În timpul domniei lui Matei Corvin (1458—1490), Ungaria a făcut aproape figură de mare putere, în contrast cu situația ei precedentă și cu aceea care a urmat. Ea n-a rupt numai uniunea dinastică care, sub Sigismund de Luxemburg (1387—1437) și Albert de Habsburg (1437—1439), o legase de Austria, dar, profitând de conflictul regelui Cehiei, Podiebrad, cu papalitatea, a încercat să pună stăpânire pe Cehia. Învins de armata cehă, Matei s-a întors împotriva Austriei, a ocupat Stiria și Austria de Jos și în 1485 a cucerit Viena. Ungaria părea pe punctul de a constitui o mare monarhie în centrul Europei. Candidatura lui Matei la tronul imperial e expresia acestei situații.

Dar opera lui Matei Corvin s-a dovedit efemeră. El a izbutit, sprijinindu-se pe mica nobilime și pe populația orașelor, să întărească puterea centrală și să creeze un embrion de burocrație centralizată și o armată permanentă. Dar

condițiile obiective pentru instituirea absolutismului i-au lipsit : în primul rînd burghezia și gradul necesar de dezvoltare a producției, care să modifice structura societății. Orașele erau slab dezvoltate, iar mica nobilime, care urmărea nu să sfarme puterea economică a mării nobilimi, ci să se împărtășească de privilegiile ei, nu oferea regalității o bază sigură pentru lupta împotriva mării nobilimi.

Pentru a-și procura resursele financiare de care avea nevoie pentru întreținerea curții, aparatului de stat și armatei permanente, Matei a limitat veniturile nobililor și clerului, stîrnind nemulțumirea stărilor celor mai puternice ale societății, și a impus masele populare peste puterea lor de plată, provocînd puternice răscoale țărănești care n-au putut fi reprimare decît cu forța armată. Cum Matei n-a lăsat moștenitor legitim, marea nobilime a ales rege pe Ladislau Jagello, l-a pus sub tutela ei și a restabilit vechea stare de lucruri, acaparînd aparatul de stat, suprimînd impozitele regulate și licențiind armata permanentă. În urma acestei reacțiuni nobiliare, Ungaria a slăbit atît de repede, încît n-a mai putut opune decît o slabă rezistență expansiunii turcești. După dezastrul de la Mohács, Ungaria centrală a fost pentru aproape un secol și jumătate ocupată de turci. Experiența Ungariei a dovedit că aparatul de stat nu era un instrument de centralizare eficient decît dacă se întemeia pe o structură socială corespunzătoare ²⁸.

Rusia ²⁹ a ajuns în secolul al XVI-lea o monarhie absolută, centralizată și unificată, dar absolutismul rus a avut o bază socială și o ideologie diferite de ale monarhiilor din apusul Europei. Orașele erau slab dezvoltate, incapabile de a lupta cu marea nobilime. În opera ei de centralizare, monarhia rusă s-a sprijinit pe mica nobilime și pe țărănimea liberă.

Progresele realizate în secolul al XVI-lea sînt cu atît mai remarcabile, cu cît la începutul domniei lui Ivan al III-lea (1462), Rusia era un stat izolat, fără acces la mare și amenințat la est de tătari, la nord de Novgorod, la vest de Polonia și de Lituania, care-i interceptau legăturile directe cu piețele occidentale. Aceste condiții au identificat poporul cu cauza independenței și întregirii pămînturilor ruse. Ivan al III-lea (1462—1505), „Culegătorul de țări“, a învăluit din toate părțile Novgorod cel Mare și între 1465 și 1488 l-a încorporat în domeniul Moscovei. Apoi a eliberat cele mai multe principate din centrul și nordul Rusiei : Tver, Perm, Iaroslav, Riazan. Baza unității

²⁸ L. Elekes, *Essai de centralisation de l'Etat hongrois dans la seconde moitié du XV-e siècle*, în *Etudes historiques*, vol. I, Budapesta, 1960; Fr. Eckhardt, *Introduction à l'histoire hongroise*, Paris, 1928.

²⁹ A. A. Zimin, *Реформы Ивана Грозного*, Moscova, 1960; L. V. Серепин, *Образование русского централизованного государства в XIV — XV вв.*, Moscova, 1960.

A. I. Klibanov, *Реформационные движения в России в XIV — первой половине XVI в.*, Moscova, 1960.

teritoriale e realizată. Marele duce al Lituaniei e silit să-i recunoască titlul de autocrat independent. Din simplu cneaz, Ivan al III-lea a devenit șef de stat.

Aceste succese și-au găsit expresia într-o ideologie cu privire la destinul Moscovei. În 1472, Ivan al III-lea s-a căsătorit cu Sofia Paleolog, nepoata ultimului împărat al Constantinopolului, refugiată la Roma. Căsătoria a fost pregătită de scaunul papal în nădejdea unirii celor două biserici, catolică și ortodoxă. Dar biserica rusă a opus acestor tendințe ideea că Rusia singură a păstrat dreapta credință și că poporul rus e poporul ales, menit să domnească peste celelalte popoare. După căderea Constantinopolului, Moscova, a treia Romă, a reluat misiunea pe care o împlinise Roma imperială. Cere-monialul bizantin, introdus de Sofia, făcea din țar o persoană de ordin superior, căruia toți trebuiau să i se supună. Această ideologie a făcut din lupta pentru scuturarea dominației tătare o cruciadă împotriva necredincioșilor.

Fiul său Vasile (1505—1533) și nepotul său, Ivan al IV-lea (1533—1584), i-au continuat politica de întregire teritorială. Ivan al IV-lea a anexat hanatele de Kazan și de Astrahan și a inaugurat expansiunea rusă în Siberia. Suprimarea tributului plătit tătarilor și dezvoltarea relațiilor de schimb au mărit considera-bil veniturile statului și Ivan al IV-lea a putut să organizeze corpuri de arti-lerie și de geniu. În locul administrației domeniiale, Ivan al IV-lea a creat o administrație de stat, cu un consiliu central și birouri specializate (finanțe, justiție, armată, afaceri străine etc.).

Ca pretutindeni, centralizarea și modernizarea statului au întâmpinat rezistența mării nobilimi. Pentru a o înfringe, Ivan al IV-lea a împărțit teritoriul statului în două părți : *zemșcina*, administrată de Duma boierilor, sub controlul țarului, și *opricinina*, dependentă direct de țar. *Opricinina* cuprindea teritoriile cele mai mănoase și mai importante (din punct de vedere economic și militar) din centrul Rusiei. Ea a servit pentru dotarea micii nobilimi, din rîndul căreia Ivan al IV-lea și-a recrutat garda de corp, însărcinată cu reprimarea tuturor atentatelor săvîrșite împotriva țarului și unității teritoriale a statului. Principalele familii boierești care n-au acceptat această reformă au fost exterminate.

Pentru a marca sensul acestor transformări, Ivan al IV-lea a luat pentru prima oară, oficial, titlul de țar (*caesar*). El poseda efectiv toate atribuțiile suveranității și, într-o măsură mai mare decît monarhii Europei occidentale : dreptul de a face legi, de a le executa, de a numi funcționarii și de a crea impozite noi, puterea judiciară și o armată permanentă. Dar oricît de abso-lută era puterea țarului, ea era încă limitată prin imunitățile boierilor, prin gradul de dezvoltare a economiei și incapacitatea orașelor ruse, prea slabe, de a contrabalansa puterea nobilimii feudale.

Astfel, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, monarhia rusă dispune deja de condițiile esențiale ale unui progres rapid : o economie națională în plină

dezvoltare, o administrație centralizată cu un șef, arbitru și stăpîn al tuturor organelor statului, și o ideologie legată de tradiția națională și de amintirile clasice care unesc tot poporul rus în lupta de întregire și unificare a teritoriului național. Rusia era pregătită pentru marele său viitor ³⁰.

CONCLUZIE

La sfîrșitul secolului al XV-lea apare în apusul Europei o nouă formă de organizare politică — statul modern — care se caracterizează prin concentrarea tuturor forțelor naționale în jurul regelui. Monarhia pune capăt anarhiei feudale, desființează drepturile politice ale nobilimii și autonomia orașelor. Controlul Parlamentului asupra politicii fiscale și generale a monarhiei e restrîns chiar și în Anglia. În Franța și în Spania, Statele generale au fost mai mult aliate decît adversare ale monarhiei.

În locul corpurilor reprezentative din evul mediu, regele, întruchipare vie a statului, apare ca reprezentant al voinței și aspirațiilor naționale. El este prezentat de istoriografia burgheză ca arbitru imparțial, situat deasupra claselor. În realitate, funcția lui esențială e aceea de a menține în stare de supunere clasele exploatate, îndeosebi țărănimea care suportă aproape toate sarcinile statului. Regele favorizează dezvoltarea economiei naționale și prin aceasta își asigură fidelitatea și serviciile burgheziei.

În procesul de centralizare și de formare a monarhiilor moderne se pot distinge trei faze. Prima, cuprinsă în linii generale între secolele XI și XIII, se caracterizează prin politica de reconstituire a domeniului regal. Trecerea la etapele superioare n-a fost posibilă decît după realizarea acestei condiții. Acolo unde domeniul regal s-a dezmembrat și n-a putut fi reconstituit, ca în Imperiul german după ultimele încercări ale Hohenstaufilor, politica de centralizare a eșuat.

Constituirea sau reconstituirea domeniului regal nu a fost factorul esențial al centralizării, nu a condus în mod necesar la centralizarea statului, dar a fost condiția prealabilă a acestui proces, fiindcă în societatea feudală pămîntul era principalul izvor de venit și fiindcă la început monarhul, ca orice senior feudal, a fost redus să trăiască din venitul domeniilor sale. În răsăritul Europei, unde procesul de centralizare nu s-a sprijinit pe dezvoltarea orașelor, observația e și mai evidentă.

³⁰ Myron Gilmore, *op. cit.*, pp. 91—92.

A doua fază a procesului de centralizare a fost aceea a statului întemeiat pe stări sau ordine (*der Ständestaat*). Cercetările din ultimele decenii asupra stărilor și adunărilor de stări au permis medievistilor să definească această fază, caracterizată prin echilibrul vremelnic între puterea monarhului și cea a forțelor locale — în primul rînd marea nobilime feudală — refractare politicii de centralizare, care tindea să le deposeze de puterea politică. Această fază corespunde secolelor XIII—XIV și exprimă în parte imposibilitatea monarhiei de a asuma toate puterile fragmentate în cursul veacurilor de feudalism și de a face față tuturor sarcinilor statului. Toate țările europene care au trecut la unitatea politică prin feudalism au cunoscut regimul stărilor și al adunărilor de stări, firește, la grade diferite de la o țară la alta. Dualismul monarh-stări și-a găsit expresia „constituțională” în tratate sau acorduri încheiate între monarh și reprezentanții stărilor (*Herrschaftsverträge*): *Magna Charta*, *Bula de Aur*, *Privilegiile aragoneze* etc. În țările unde autoritatea monarhiei s-a consolidat (Franța, Anglia și Spania), adunările de stări au decăzut, în altele (Imperiul german, Polonia, Ungaria) echilibrul s-a rupt în favoarea stărilor și procesul de centralizare s-a oprit³¹.

În secolul al XV-lea, procesul de centralizare intră în faza decisivă. Cu ajutorul burgheziei, monarhia a izbutit, în Franța, Anglia și Spania, să înfrîngă nobilimea feudală și să facă din adunarea stărilor un instrument de guvernare docil. În Apus, centralizarea a fost rezultatul dezvoltării orașelor și al constituirii pieței interne, care a coincis cu formarea națiunii burgheze. În Răsărit, centralizarea a fost urmarea nevoii de apărare împotriva primejdiei externe și s-a întemeiat pe o structură socială agrară.

Dar procesul de centralizare, chiar și în țările unde a atins formele cele mai complete, ca în apusul Europei, n-a făcut să dispară toate instituțiile regionale și spiritul local. Din cauza slabei dezvoltări a industriei, Spania a rămas în urma rivalelor sale din Apus. Anglia din lipsă de suficiente resurse financiare n-a putut crea o administrație centralizată și în provincie. Locul ei l-au luat judecătorii de pace (adică nobilimea locală) și episcopatul. Iar în ceea ce privește Franța, cu drept cuvînt s-a spus că procesul de centralizare și de unificare, început de monarhie, n-a fost desăvîrșit decît de Revoluția burgheză din 1789.

³¹ Werner Näf, *Frühformen des „Modernen Staates“ im Spätmittelalter*, în „*Historische Zeitschrift*“, CLXXI (1951), 2, pp. 225—243

FORMAREA SISTEMULUI POLITIC EUROPEAN (1494—1559)¹

Marile monarhii moderne, după ce și-au rezolvat dificultățile interne, au căutat să-și întindă puterea și teritoriul în afară. Dar expansiunea fiecăruia s-a izbit de rezistența celorlalte care, pentru a restabili echilibrul, s-au coalizat. Așa s-a constituit, cu ajutorul diplomației moderne, sistemul politic european, bazat pe principiul echilibrului de forțe.

Expediția lui Carol al VIII-lea în Italia (1494—1495) și cucerirea regatului napolitan asigură Franței o poziție dominantă în Europa occidentală. Dar Spania și Germania contestă Franței supremația asupra Italiei și, pentru a-i zădărnici planurile de expansiune, se unesc împotriva ei cu Veneția, Milano și Roma și o silesc să părăsească Italia. Când însă regele Spaniei, Carlos I, a fost ales împărat al Germaniei (1519), Franța, încercuită de posesiunile spaniole și habsburgice, ia inițiativa tuturor coalițiilor menite să contrabalanseze forța Imperiului universal al lui Carol Quintul. Dar, cu toată lărgirea conflictului, obiectivul principal al luptei rămîne tot cucerirea supremației asupra Italiei. Astfel, timp de șase decenii, Italia nu este numai cîmpul de luptă al rivalităților internaționale, ci și cîmpul de experiență al diplomației europene. Combinațiile politice, procedeele de propagandă și mijloacele financiare, aplicate de mult în Italia, sînt transpuse pe eșichierul politicii europene și principiul echilibrului este adoptat ca un mijloc de apărare împotriva expansiunii unei puteri care amenința să rupă raportul de forțe dintre puterile concurente.

¹ Gaston Zeller, *Le principe d'équilibre dans la politique internationale avant 1789*, în „Revue historique”, tom. CCXV (1956), pp. 25—37; Hans Baron, *The Crisis of the Italian Renaissance*, 2 vol., Princeton, 1955; Willy Andreas, *Staatskunst und Diplomatie der Venezianer im Spiegel ihrer Gesandtenberichte*, Leipzig, 1943; Armand Baschet, *La diplomatie vénitienne*, Paris, 1862; Ed. Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492—1559*; Gerhard Ritter, *Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert*, Berlin, 1950; Fr. Ercole, *Da Carlo VIII a Carlo V. La Crisi della libertà italiana*, Florența, 1932; Wolfgang Windelband, *Die auswärtige Politik der Grossmächte in der Neuzeit, von 1494 bis zur Gegenwart*, ed. a V-a, Essen, 1942.

1. PRINCIPIUL ECHILIBRULUI ȘI DIPLOMAȚIEI PERMANENTE

Principiul echilibrului a fost aplicat mai întâi pentru a slăbi opoziția forțelor care se ciocneau în luptele interne ale republicilor comunale și principatelor italiene. Istoricul Guicciardini, care, cel dintâi, a definit în *Istoria Italiei* (1536), în perspectiva războaielor pentru supremația asupra Italiei, sensul și rolul acestui principiu politic, a semnalat aplicațiile lui în lupta facțiunilor politice din prima jumătate a secolului al XV-lea și le-a descris în *Istoria Florenței* (întreruptă în 1509).

Despre Cosimo de Medici care, respectînd formele republicane, a guvernat Florența ca un principe absolut, Guicciardini scrie: „A avut înainte de toate grijă ca nici unul dintre cetățenii care l-au ajutat să ajungă la putere, să nu se facă atît de mare, încît să se teamă de el”².

Încercarea lui Giangaleazzo Visconti (1385—1402), care supusese toată Lombardia și o transformase într-un ducat centralizat, de a-și întinde stăpînirea asupra Toscanei și Romagnei, a provocat rezistența Florenței. Cînd, la stîngerea familiei Visconti (1447), Venetia și papalitatea au căutat să profite de dificultățile Milanului, pentru a pune stăpînire pe o parte din teritoriile lui, Florența și Neapole au făcut cauză comună cu Milano și au silit Venetia și Roma să bată în retragere. Pacea de la Lodi, semnată de Florența, Neapole, Roma, Milano și Venetia în 1454, a consacrat stăpînirea lui Francesco Sforza asupra întregului ducat al Milanului și, restabilind echilibrul dintre principalele state italiene, a asigurat pacea și independența Italiei.

Sistemul politic instituit prin pacea de la Lodi a rezistat tuturor crizelor interne — E. W. Nelson a numărat șapte crize între 1454 și 1494³ — pricinuite mai ales de probleme de succesiune, cum au fost cele provocate de moartea lui Alfons, Magnanimul la Neapole, în 1458, de a lui Cosimo de Medici la Florența, în 1464, și de a lui Francesco Sforza în 1466, de conspirația urzită de Francesco Pazzi împotriva lui Laurențiu cel Măreț în 1478, precum și de încercarea papii Sixt al IV-lea (1471—1484) de a cucerii Ferrara.

Sub conducerea abilă a lui Cosimo și Laurențiu de Medici, sistemul politic creat de pacea de la Lodi a rezolvat toate aceste crize și a asigurat o perioadă de patru decenii de pace, pe care istoricul Francesco Guicciardini a considerat-o ca cea mai fericită din istoria Italiei.

„Niciodată de la căderea Imperiului roman, Italia n-a cunoscut o prosperitate mai mare și nu s-a aflat într-o situație mai de dorit decît aceea în care se odihnea tihnită în anul mîntuirii creștine una mie patru sute nouăzeci și

² *Storia fiorentina* în *Opere inedite*, vol. III, Firenze, 1859, p. 7.

³ E. W. Nelson, *Origins of Modern Balance of Power Politics*, în „*Medievalia and Humanistica*“, I (1943).

în anii care l-au precedat sau i-au urmat. Fiindcă, aflată toată în desăvârșită pace și liniște, cultivată deopotrivă în locurile cele mai muntoase și mai sterpe, ca și în câmpiile și ținuturile cele mai mănoase, și nesupusă altei autorități decât aceea a propriilor săi cetățeni, nu era numai îmbelșugată în locuitori, în mărfuri și în bogății, dar distinsă în gradul cel mai înalt prin măreția multor principii, prin strălucirea multor prea nobile și frumoase orașe, prin sediul și maiestatea religiei; înflorea în oameni deosebit de destoinici în administrarea afacerilor publice și în talente nobile în toate doctrinele și în orice artă celebră și productivă și nu era lipsită, după obiceiul acelei vremi, nici de gloria militară, și, împodobită de atâtea daruri, dobândise pe bună dreptate nume și faimă strălucită pe lângă toate celelalte națiuni“⁴.

Experiența sistemului politic creat prin pacea de la Lodi a fost reținută, iar politica de balanță a puterilor desprinsă din practica statelor italiene a fost extinsă în domeniul relațiilor internaționale. Liga Spaniei, Germaniei, Veneției, Milanului și Romei împotriva Franței (1495), Liga de la Cambrai împotriva Veneției (1507) și Liga de la Cognac împotriva lui Carol Quintul (1526), au fost primele aplicații ale principiului echilibrului pe plan internațional.

Pe baza acestei experiențe a ajuns Francesco Guicciardini să formuleze cel dintâi principiul echilibrului, raportându-l la situația creată în Italia de pacea de la Lodi. „Și cunoscînd (Laurențiu cel Măreț) că ar fi foarte primejdios pentru republica florentină și pentru el însuși, dacă vreuna din puterile cele mai mari ar continua să-și întărească puterea, s-a străduit din răspuțeri ca lucrurile din Italia să fie astfel cumpănite (*bilanciate*), încît să nu atîrne mai mult într-o parte decât în alta, ceea ce fără menținerea păcii și fără a veghea cu cea mai mare atenție asupra tuturor accidentelor, oricît de mici, nu s-ar fi putut realiza“⁵.

În secolul al XVI-lea, ideea echilibrului a ajuns de domeniul public. Forma cea mai obișnuită sub care se exprima era aceea a balanței puterilor. Enric al VIII-lea a fost reprezentat la întîlnirea cu Francisc I din 1520 cu o balanță în mîna și cu deviza : *Cui adhaereo praeest* (Acela cu care mă aliez învinge).

Jean Bodin declară în *Republica sa* (1576) că „un principe trebuie împiedicat să crească în putere, încît să nu aibă posibilitatea de a-și impune altora legea, căci securitatea principilor și republicilor se află în contraponderea egală de putere a unora și altora“⁶.

În timpul preponderenței spaniole, noțiunea de echilibru trece pe primul plan al preocupărilor bărbaților de stat. Vorbînd de luptele dintre Enric al VIII-lea, Francisc I și Carol Quintul, Francis Bacon a spus : „Abia a putut

⁴ Fr. Guicciardini, *La storia d'Italia*, vol. I, Ed. Al. Gherardi, Florența, 1919, p. 4.

⁵ *Ibidem*, pp. 4—5.

⁶ După G. Zeller, *Le principe d'équilibre...*, în *loc. cit.*, p. 28.

unul dintre ei să cîştige o palmă de pămînt, că ceilalți doi s-au și grăbit să așeze afacerile Europei într-o cumpănă egală“.

Campionul prin excelență al echilibrului politic a fost republica venețiană. Maxima ei era să mențină echilibrul dintre puterile Europei și în acest scop a îmbrățișat totdeauna cauza puterii celei mai slabe pentru a o împiedica să devină inferioară celeilalte părți. În cursul secolului al XVI-lea problema principală era de a crea o contrapondere îndreptată mai întii împotriva preponderanței franceze, apoi împotriva celei spaniole.

Dar existența statelor italiene nu depindea numai de forța lor internă și de relațiile dintre ele. Prin interese, adesea vitale, statele italiene erau legate de puteri străine — Veneția de Imperiul otoman și de Germania, Florența de Franța, Milano de Germania și de Franța, Neapole de Spania — și oamenii de stat italieni și-au dat seama că existența statelor lor depinde de un echilibru de forțe mai general. De aici necesitatea de a avea ochii deschiși asupra tuturor acțiunilor statelor membre ale păcii de la Lodi și asupra relațiilor lor externe. Acestei necesități i se datorește crearea ambasadelor permanente.

Statele italiene au simțit, înainte de marile monarhii moderne, valoarea unor informații exacte cu privire la intențiile unor inamici potențiali și la resursele reale ale unui debitor puternic. Negustorii și bancherii care aveau sucursale în țările străine au fost primii informatori. Au urmat apoi ambasadatele permanente. Exemplul l-au dat papalitatea care a trimis nunții în țările catolice, apoi Veneția care a numit ambasadatori în toate țările cu care întreținea relații comerciale și politice. Paralel cu solii oficiali, statele s-au servit de agenți secreți, de spioni. Astfel Veneția a trimis agenți la Lisabona și la Alexandria pentru a urmări progresele explorărilor portugheze și repercusiunile lor asupra comerțului tradițional cu arome și coloniale, în care era vital interesată. Pentru a asigura secretul depeșelor diplomatice, s-au elaborat coduri secrete și scrierea cifrată.

Exemplul Veneției și al papilor a fost urmat de Florența și de Milano. Pentru formarea personalului s-au întocmit regulamente și coduri speciale. Veneția își recruta ambasadatorii din mijlocul oligarhiei dominante și-i creștea în spiritul devotamentului absolut pentru serviciul statului. Primii ambasadatori venețieni permanenți au fost numiți la Constantinopol și la Roma. Instituția s-a dovedit atât de utilă, încît, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, a fost extinsă la principalele curți europene.

La plecarea lor în misiune, ambasadatorii primeau instrucțiuni în care se defineau scopul misiunii, limitele puterilor care le erau acordate și mijloacele susceptibile de a le asigura succesul. Ambasadatorii venețieni erau obligați să trimită în fiecare săptămînă rapoarte — *dispacci* — spre a informa republica de tot ceea ce ar fi putut s-o intereseze. După terminarea misiunii, care în general dura trei ani, ambasadatorul trebuia să prezinte dogelui și senatului

un raport general — o *relazione* — asupra misiunii sale și asupra țării în care a fost trimis. Aceste relațiuni erau înregistrate și seriile care s-au păstrat constituie surse istorice de primul ordin.

Pînă la Liga de la Veneția din martie 1495, încheiată de Veneția, Spania, Germania, Milano și papalitatea împotriva Franței, marile puteri nu și-au dat seama de importanța diplomației permanente. Ele n-au cunoscut decît ambasade solemne, trimise să felicite o curte străină cu prilejul unor nașteri, unei căsătorii, unei succesiuni la tron sau pentru o afacere importantă. Aceste ambasade, conduse de o mare personalitate — principe, cardinal, ministru —, de îndată ce se achitau de misiunea lor, se întorceau acasă. Marea coaliție din 1495 a dovedit necesitatea unor contacte permanente între aliați și adversarii posibili. Marile puteri au adoptat tehnica diplomatică a venețienilor și au format adevărate familii de diplomați, ca familia Briçonnet în Franța. Ambasadorul, ocrotit de dreptul ginților, e un adevărat spion care întreține o rețea de agenți secreți, se pune prin ei în legătură cu trădătorii posibili, împarte daruri și pensii și organizează campanii de propagandă sau pamflete. Consilierul lui Carol al VIII-lea, Philippe de Commynes, recomandă regelui să cunoască istoria, „inspiratoare a tuturor fraudelor, înșelătoriilor și sperjururilor“. Habsburgii au ajuns să posede în secolul al XVI-lea cei mai buni agenți diplomați.

Din aceste procedee rezultă că politica tinde să se întemeieze pe o justă apreciere a forțelor în luptă. Legea supremă e interesul bine înțeles, iar criteriul de apreciere — succesul. Morala, totdeauna invocată, nu e respectată decît dacă contribuie la succes. Politica, ca și morala, a fost secularizată.

Principiul echilibrului, conceput ca un mijloc de a împiedica, prin coaliția celor amenințați, pe cel mai puternic să triumfe, diplomația permanentă transpusă, de pe eșichierul italian, pe plan european, dreptul de intervenție în afacerile interne ale unui stat, pentru a preveni o agresiune din partea lui, s-au cristalizat în timpul războaielor italiene și au dominat politica europeană pînă la tratatele de la Viena (1815).

2. EXPEDIȚIA LUI CAROL AL VIII-LEA

Războaiele italiene sînt considerate de majoritatea istoricilor francezi ca „războaie de magnificență“, de paradă, care au deviat politica franceză de la scopurile ei naturale — lărgirea granițelor pînă la Rin și pînă la Alpi — și i-au istovit forțele în luptele sterile de dincolo de Alpi.

Împotriva acestei concepții s-a ridicat în 1885 ducele de Chaulnes, care a susținut că expediția lui Carol al VIII-lea a fost „o necesitate națională“,

consecința inevitabilă și de altfel avantajoasă a politicii lui Ludovic al XI-lea, un episod al mișcării care, de la cruciade, împingea Occidentul spre Orient.

Această teză a determinat o vastă operă de cercetare în arhivele Italiei și ale Franței, care a lărgit considerabil cunoștințele noastre despre această epocă, dar nu a confirmat ideile ducelui de Chaulnes. Expediția lui Carol al VIII-lea a putut fi pregătită, dar nu determinată, de politica predecesorilor săi. „E profund inexact să considerăm invazia lui Carol al VIII-lea ca un rezultat necesar al domniilor anterioare“, scrie Joseph Calmette, cel mai bun cunoscător al epocii lui Ludovic al XI-lea. Cu toate încercările de reabilitare, războaiele italiene rămân „o aventură“, care a abătut pentru șasezeci de ani politica franceză de la scopurile ei firești. Dar noțiunea de „aventură“ nu-i o explicație. Trebuie stabilită cauza care a provocat-o.

Philippe de Commines, sfetnicul și colaboratorul lui Ludovic al XI-lea, a aruncat răspunderea expediției, pe care o dezaproba, asupra oamenilor noi, ca De Vesc și Briçonnet, care au abuzat de influența lor asupra spiritului debil și anormal al lui Carol al VIII-lea, captivat de tradițiile cavaleresti și de idealurile de cruciadă, pentru a dobîndi avantaje personale, atît financiare cît și politice.

Acești oameni noi erau exponenții clasei nobiliare, sărăcite în urma regresului agriculturii din secolul al XV-lea. Venitul pămîntului scăzuse încît nu mai ajungea să acopere cheltuielile unei clase, al cărei stil de viață devenise tot mai costisitor. Marea nobilime care rezistase procesului de centralizare, fiindcă o depedea de funcțiile sale politice, nu aștepta decît prilejul pentru a încerca să-și redobîndească vechea poziție politică. Situația nobilimii, mai numeroasă și mai puternică în Franța decît oriunde, pune decî o problemă politică și socială de cea mai mare importanță. De primă urgență era să se găsească calea de a crea o ocupație acestei nobilimi și de a-i procura resursele de care avea nevoie.

Războaiele religioase din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au dovedit că guvernul era pus în fața alternativei : o insurecție nobiliară sau o aventură externă. El a ales pe aceasta din urmă.

Or, dintre toate aventurile care se ofereau nobilimii franceze, expediția în Italia era cea mai ispititoare. Perspectiva unei cavalcade de-a lungul celei mai bogate și mai civilizate țări de atunci exercita o puternică atracție asupra unei nobilimi, care, de la domnia mercantilistă și autoritară a lui Ludovic al XI-lea, fremăta de nerăbdare. Revolta nobiliară, *la Guerre folle*, care a tulburat minoratul lui Carol al VIII-lea fu un avertisment. Carol al VIII-lea era înștiințat că, dacă vrea să domnească, trebuia să dea satisfacție nevoii de aventură, adică de pradă, a nobililor sau, sprijinindu-se pe burghezie, să primească cu asprime neastîmpărul nobiliar. Carol al VIII-lea, slab, dezechilibrat, s-a lăsat sedus „de fumurile și de gloriile Italiei“.

Situația din Italia a înlăturat, dacă mai era nevoie, ultimele șovăieli ale guvernului francez. Laurențiu cel Măreț, care știuse să scoată pacea de la Lodi din toate crizele, a murit în 1492. Fiul și urmașul său Piero n-a putut să-i continue opera. El s-a lăsat copleșit de complicațiile stîrnite de succesiunea la tronul Milanului după moartea lui Galeazzo Maria, fiul lui Francesco Sforza. Sub minoratul lui Giangaleazzo, unchiul său Ludovic Sforza, zis Maurul, a exercitat regenta. Dorind să uzurpe tronul, s-a unit cu supușii nemulțumiți ai regelui Neapolului și a solicitat intervenția regelui Franței. Dar Isabella de Aragon, soția lui Giangaleazzo, nu înțelegea să-și lase soțul despuiat de drepturile sale legitime și făcu apel la bunicul său, Ferdinand Catolicul, găsind totodată sprijin și în Piero de Medici, căsătorit cu o Orsini, ale cărei neamuri aveau mare trecere la Neapol. Aceste intrigi de familie nu sînt de altfel decît expresia unor veleități de cuceriri teritoriale, care amenințau cu desfacerea vechea alianță dintre Neapol, Florența și Milano.

Dar frământările din Italia n-au oferit numai prilejul expediției lui Carol al VIII-lea. Ele i-au pus la dispoziție și mijloacele financiare.

Bancherii florentini, stabiliți la Lyon, oferiră subsidii însemnate pentru răsturnarea domniei Medicilor din Florența. Adversarii lui Alexandru al VI-lea Borgia cereau convocarea unui conciliu care să-l înlătore pe „papa simoniac” și intervenția unei armate franceze care să-l alunge din Roma. Toate nemulțumirile așteptau mîntuire de la regele Franței. Girolamo Savonarola, superiorul mănăstirii San Marco din Florența, vestea sosirea unor armate străine, conduse de un nou Cyrus, ca să izbăvească Italia de păcatele ei.

Aceste solicitări răspîndiră în cercurile franceze credința că expediția în Italia nu va fi decît un marș triumfal. O singură îndoială tulbura certitudinea succesului: atitudinea celorlalte puteri europene. Guvernul francez își dădea seama că intervenția sa va transforma chestiunea italiană într-o chestiune europeană și, de aceea, a căutat să-și asigure libertatea de acțiune, plătind regelui Angliei suma, colosală pentru vremea aceea, de 745 000 de scuzi de aur (Tratatul de la Etaples, 3 noiembrie 1492), renunțînd, în favoarea regilor catolici, la Roussillon și la Cerdagne (Tratatul de la Barcelona, 19 ianuarie 1493) și cedînd, lui Maximilian, Artois, Charolais și Franche-Comté (Tratatul de la Senlis, 23 mai 1493).

În sfîrșit, guvernul francez și-a constituit o bază solidă de acțiune în Italia, încheind, la 5 mai 1492, un tratat de alianță cu Milanul, prin care Franța își asigura concursul maritim al Genovei, înfeudată Milanului din 1490.

Pregătirile militare începură în ianuarie 1494. Primele acte de dușmănie fățișe au fost concedierea ambasadorilor napolitani și alungarea bancherilor medicieni din Lyon. Apoi ducele de Orléans plecă, în fruntea unui corp de armată, în Italia să ocupe litoralul Genovei și să stabilească comunicația pe mare dintre Franța și Neapol. Carol al VIII-lea părăsi Lyonul, unde avusese

loc concentrarea trupelor, și, la 27 iulie 1494, se îndreptă spre Alpi în fruntea unei armate de 30 000 de oameni. Cavaleria grea formată din nobili francezi, infanteria formată din 8 000 de elvețieni și din 20 000 de bretoni și gasconi, și artileria compusă din 140 de tunuri grele și o mulțime de tunuri ușoare constituiau cea mai bună armată din vremea aceea.

Scopul expediției era cucerirea Neapolului. Deși regele luase la Lyon titlul de „rege al Siciliei și al Ierusalimului”, în proclamațiile guvernului francez nu se vorbește decât de Neapole. Proiectele de cruciadă ajunseseră o temă de propagandă în care nimeni nu mai credea, iar cucerirea Siciliei era în contradicție cu Tratatul de la Barcelona și ar fi determinat în mod automat intervenția Spaniei, care nu se putea lipsi de grânele Siciliei.

Pretențiile lui Carol al VIII-lea asupra Neapolului se întemeiau pe testamentul ultimului descendent al casei de Anjou, Charles du Maine, care lăsase lui Ludovic al XI-lea drepturile sale asupra Neapolului, cucerit în secolul al XIII-lea de Carol de Anjou. Drepturile acestea erau mai mult decât contestabile, dar esențialul era că se putea da expediției o aparență de legitimitate.

Principala armată franceză trecu Alpii la începutul lui septembrie și, fără să întâmpine vreo rezistență, străbătu Italia de la Alpi pînă la Neapole. Ludovic Maurul a venit la Pavia în întâmpinarea regelui prea creștin; Florența și Roma și-au deschis larg porțile, și francezii, în marșul lor triumfal, nu au avut altă grijă decât să însemne cu cretă porțile caselor în care aveau să fie găzduiți. Piero de Medici părăsi Florența înainte de sosirea regelui, iar Alexandru al VI-lea Borgia îndepărtă el însuși armata napolitană, care venise pînă la Roma să taie drumul năvălitorilor. La 22 februarie 1495, Carol al VIII-lea își făcu intrarea solemnă în Neapole.

Francezii au fost primiți ca salvatori de pisani, de florentini, de romani, de toți adversarii papii și ai Medicilor. Dar, în curînd, Savonarola însuși a trebuit să se convingă că o armată de mercenari, pe care Brantôme o descrie ca „însăpămintătoare la vedere, plină de oameni buni de spînzurat, de clienți ai justiției și de indivizi înfierăți pe umăr cu semnul crinului”, nu este o ceată de arhangheli coborîta pe pămînt să curețe biserica lui Cristos de desfrii, de lăcomie și de nedreptăți.

Succesul fulgerător al expediției arată superioritatea militară a Franței și primejdia hegemoniei franceze. Spania, amenințată în posesiunea Siciliei, Maximilian I, neliniștit de soarta Țărilor de Jos, papa, Veneția și Milano îngrijorate pentru independența lor, se uniră într-o ligă semnată la Veneția (24 martie 1495). Liga, încheiată pentru alungarea francezilor din Italia, constituie prima coaliție contra Franței și prima aplicare în domeniul internațional al principiului echilibrului.

Indignarea de care fu cuprins guvernul francez, la aflarea acestei vești, dovedește naivitatea și nepregătirea diplomatică a conducătorilor Franței. În ceea ce privește diplomația, francezii erau inferiori nu numai italienilor, ci și

Habsburgilor, care aveau excelente servicii de informație. Amenințat să fie izolat de Franța, Carol al VIII-lea luă calea întoarcerii înainte ca liga să fi mobilizat forțe suficiente. Armata franceză izbuti să treacă defileurile Apeninilor, cu toată artileria sa, dar la Fornovo se izbi de armata ligii, care încerca să-i taie retragerea. A fost nevoie de toată *furia franceză*, cum spuneau italienii, pentru ca armata să-și deschidă drum spre Franța (iulie 1495). Ultimele resturi ale armatei franceze au capitulat în 1496 și Neapole fu ocupat de regele Spaniei. Adevăratul câștigător al primei campanii italiene a fost Ferdinand Catolicul. Carol al VIII-lea se pregătea tocmai să reia lupta, când muri, pe neașteptate, în urma unui accident (8 aprilie 1498).

Expediția lui Carol al VIII-lea dovedise că Neapole nu putea fi păstrat fără Milano. Recucerirea Neapolului, la care nici noul rege Ludovic al XII-lea (1498—1515) nu voia să renunțe, trebuia să înceapă cu ocuparea Milanului. Franța și-ar fi asigurat astfel comunicațiile și pe uscat și pe mare, întrucât cine avea Milano avea și Genova, marea putere maritimă din Mediterana occidentală.

Ludovic al XII-lea luă deci titlul de rege al Franței și duce al Milanului. Pretențiile lui se întemeiau pe faptul că bunica sa, Valentina, fusese fiica ducelui de Milano, Giangaleazzo Visconti. Drepturile lui asupra Milanului nu erau mai sigure decât ale lui Carol al VIII-lea asupra Neapolului, dar esențial era ca revendicarea Milanului să poată fi întemeiată pe un titlu de drept.

Campania militară fu precedată de o campanie diplomatică prin care Milano fu izolat. Guvernul francez obținu neutralitatea Angliei, Spaniei și a papii, și încheie cu Veneția un tratat de împărțire a Lombardiei. Cantoanele elvețiene, deși nu aveau nici un interes ca stăpânirea franceză să se întindă asupra Milanului, jurară Franței alianță pe zece ani. Maximilian I rămânea ostil, dar diplomația franceză i-a neutralizat acțiunea, obținând de la Filip cel Frumos neutralitatea Țărilor de Jos și a Burgundiei imperiale (Franche-Comté).

Astfel pregătită, expediția nu a fost decât o plimbare militară. Armata franceză trecu Alpii în iulie 1499 și, în douăzeci de zile, cuceri toată Lombardia. Dar Ludovic Maurul, refugiat în Germania, se întoarse și, cu ajutorul lui Maximilian și al elvețienilor, recuceri Milanul (martie 1500). A fost nevoie de o nouă campanie, pentru care guvernul francez mobiliză noi trupe elvețiene și o artilerie considerabilă. Ludovic Maurul nu era în stare să lupte cu noua armată, mai ales că mercenarii săi elvețieni refuzară să lupte împotriva compatrioților lor din tabăra franceză. La Novara fu făcut prizonier și dus în Franța, unde muri obscur, în 1508.

Ducatul Milanului fu alipit la Franța, afară de Cremona și Chiara d'Adda, ocupate de venețieni, și de Bellinzona, cedată elvețienilor. Un senat, organizat după modelul Parlamentului din Paris și compus în majoritate din francezi, supraveghea administrația, forma o curte superioară de justiție și confirma sau invalida decretele regale referitoare la Milano. Regele era reprezentat printr-un

gubernator militar și printr-un guvernator civil. Regimul acesta avea să dureze pînă în 1512.

Stăpîn pe trecătorile Alpilor și dispunînd de o bază navală, deoarece Genova căzuse în mîinile sale o dată cu Milano, Ludovic al XII-lea se găsea într-o situație mult mai bună decît Carol al VIII-lea pentru a cuceri Neapolul. Dar experiența din 1495 dovedise că armata franceză nu putea apăra Neapolul împotriva unei armate spaniole venind din Sicilia. De aceea, Ludovic al XII-lea propuse lui Ferdinand împărțirea regatului. Prin Tratatul de la Granada, din 11 noiembrie 1500, Franța își rezervă Neapolul, Terra di Lavoro și Abruzzi și lăsa Spaniei partea de sud a regatului, adică Apulia și Calabria.

Regele Neapolului, Frederic al II-lea, incapabil să opună rezistență armatelor franco-spaniole, capitulă, la 1 august 1501, și fu condus în Franța, unde muri trei ani mai tîrziu. Fiul său Ferdinand fu luat ostatic de spanioli ; el muri în Spania fără moștenitori, în 1559. Așa se stinse dinastia bastardă a Aragozelor.

Cum era ușor de prevăzut, cei doi aliați se certară pentru împărțirea prăzii. După o serie de bătălii mărunte, spaniolii ocupară Neapolul și siliară pe francezi să se imbarce pentru Genova (1504). Neapole fu transformat, pentru două secole, în posesiune spaniolă, cu titlul de viceregat, ca și Sicilia.

Aceste războaie treziră în sufletul italienilor o mișcare de rezistență contra „barbarilor“ care le cotropiseră țara. Papa Iuliu al II-lea (1503—1513) se făcu exponentul acestei mișcări. El visa să facă din Statul papal o mare putere și să-și întindă stăpînirea asupra Italiei, „liberată de barbari“. În scopul acesta se împacă cu Veneția, împotriva căreia organizase Liga de Cambrai, și căută să unească statele italiene contra Franței. Cu ajutorul cardinalului de Sion, Matei Schinner, împiedică recrutarea trupelor elvețiene pentru Franța. Apoi, pentru a cîștiga alianța Spaniei contra Franței, recunosc stăpînirea spaniolă asupra Neapolului (3 iulie 1510). La 4 octombrie 1511, papa semnă cu Veneția și cu Spania Liga sfîntă, la care, în noiembrie, aderă și Anglia.

Armata franceză, comandată de Gaston de Foix, un tînăr general de 22 de ani, care avea să se dovedească strateg de geniu, fu atacată dinspre nord de elvețieni, dinspre est de venețieni și dinspre sud de spanioli. În ianuarie 1512, armata hispano-papală începu asediul Bolognei. Gaston de Foix părăsi Milanul și, la 5 februarie, eliberă Bologna. Apoi, aflînd că venețienii au pătruns în Brescia, se întoarse spre nord și, după ce risipi armata venețiană între Mincio și Adige, luă Brescia cu asalt (19 februarie 1512). Între timp, spaniolii se concentraseră în apropiere de Ravenna. Gaston de Foix îi atacă, în ziua de paști (11 aprilie 1512), și cîștigă cea mai sîngeroasă bătălie din cîte se văzuseră pînă atunci : 10 000—15 000 de oameni au rămas pe cîmpul de bătălie, printre care și generalul victorios. Prin rapiditatea manevrelor sale, prin utilizarea rațională a forțelor, prin aprecierea justă a timpului și prin intuiția precisă a

strategiei și a tacticii, Gaston de Foix prevesti războiul de mișcare al epocii moderne.

Urmașii săi nu știură să exploateze situația și în câteva săptămâni Lombardia fu pierdută, Genova se revoltă și Medicii se întoarseră la Florența. Papa fu salutat ca eliberator al Italiei.

Moartea lui Iuliu al II-lea, în februarie 1513, nu opri ofensiva contra Franței. Noul papă, Leon al X-lea (1513—1521), un Medici, rămase credincios Ligii sfinte care hotărî să mute războiul în Franța. Englezii debarcară la Calais, împrăștiară, cu ajutorul lui Maximilian, armata franceză la Guinegatte și ocupară Théroouane și Tournai. În același timp, elvețienii pătrund în Burgundia și atacă Dijonul. Guvernul francez e silit să le cumpere retragerea cu bani și să renunțe la toate cuceririle sale din Italia. Ceilalți adversari sînt dezarmați prin negocieri. Primejdia trecu și Ludovic al XII-lea lăsa urmașului său Francisc I (1515—1547) regatul intact și împăcat cu toți vecinii săi.

Francisc I recuceri, printr-o singură lovitură, Milanul. Ocolind pozițiile elvețienilor care păzeau trecătorile Alpiilor, armata își tăie printr stînci un drum considerat ca inaccesibil și coborî fără de veste în șesul Lombardiei. Elvețienii surprinși se concentrară la Marignano, între Lodi și Milano, unde, după o luptă de două zile, francezii cîștigară o victorie decisivă (13—14 septembrie 1515).

Stăpînirea franceză asupra Lombardiei și Genovei fu restabilită și consolidată printr-o serie de tratate încheiate cu papa, cu elvețienii și cu Spania. La 16 decembrie 1516, Leon al X-lea semnă cu Francisc I concordatul de la Bologna, care lăsa la discreția regelui numirea înalților demnitari ai bisericii franceze. Tratatul de la Freiburg sau „Pacea perpetuă”, încheiată de reprezentanții Franței cu cele treisprezece cantoane, rezerva Franței și aliaților ei dreptul de a recruta mercenari din Elveția (29 noiembrie 1516). În sfîrșit, moartea lui Ferdinand Catolicul (23 ianuarie 1516) înlesni guvernului francez lichidarea tuturor diferendelor sale cu Spania (Tratatul de la Noyon, august 1516). Prima fază a războaielor italiene se încheie cu victoria Franței. Alegerea regelui Spaniei și moștenitorului Țărilor de Jos, Carlos, la tronul imperial avea însă să răstoarne, în cîțiva ani, situația în favoarea Habsburgilor.

3. SUPREMAȚIA HABSBUGILOR

Căsătoria lui Maximilian cu Maria de Burgundia, moștenitoarea lui Carol Temerarul (1477), a făcut din Habsburgi dinastia cea mai bogată din Europa. Căsătoria fiului lor, Filip cel Frumos, cu Ioana, moștenitoarea regilor catolici, a pregătit unirea coroanei spaniole cu posesiunile Habsburgilor. Cum Filip cel Frumos a murit în 1506, fiul său Carlos — viitorul Carol Quintul —

a moștenit la moartea lui Ferdinand Catolicul, în 1516, coroana Spaniei. La moartea bunicului său Maximilian I, regele catolic, Don Carlos avea să fie ales împărat al Germaniei.

Maximilian I a pregătit alegerea încă din 1517. Dar lucrurile nu au mers așa de ușor cum se aștepta. Pe lângă nepotul său, s-au ivit alți doi candidați, Francisc I, regele Franței, și Frederic cel Înțelept, electorul de Saxa. În fața acestei competiții, electorii și-au pus votul la licitație. Izbînda lui Don Carlos se datorește organizării superioare a băncilor germane. Fuggerii și Welserii nu numai că au pus la dispoziția Habsburgilor suma colosală de 850 000 florini, în hîrtii de valoare plătibile *după alegerea* candidatului lor, dar, prin legăturile lor financiare cu agenții din Anversa ai bancherilor florentini și genovezi, au tăiat orice credit regelui Franței. Astfel, la 28 iunie 1519, Carlos I al Spaniei a devenit Carol Quintul.

Noul împărat reprezenta el singur „o coaliție“. De la bunicul său patern, Maximilian, moștenise domeniile ereditare ale Habsburgilor (Austria, Stiria, Carintia și Carniolia); de la bunica sa, Maria de Burgundia, Țările de Jos și Franche-Comté; de la bunicii săi materni, Ferdinand și Isabella, Spania, cu dependențele ei din Italia (Sardinia, Sicilia, regatul napolitan) și coloniile din America; în urma alegerii sale ca împărat, el dobîndea Germania și pretențiile la hegemonia universală, legate de coroana imperială; în sfîrșit, prin alegerea fratelui său Ferdinand ca rege al Boemiei și al Ungariei, influența lui Carol Quintul s-a întins și asupra acestor țări. Puterea noului împărat constituia o primejdie pentru independența statelor mici și mijlocii și o directă amenințare pentru situația politică a Franței.

Pentru a restabili echilibrul, puterile amenințate s-au unit. În toate aceste coaliții, Franța a jucat un rol principal, fiind statul cel mai puternic și, prin poziția sa, cel mai direct amenințat de puterea excesivă a Habsburgilor.

A trebuit însă timp pentru ca puterile amenințate să înțeleagă că interesul lor era de a se strînge în jurul Franței. Amenințat de mișcarea luterană, Leon al X-lea încheie cu împăratul un pact pentru recucerirea Milanului și Genovei, indispensabile Spaniei pentru a comunica direct cu Germania și pentru a-și consolida stăpînirea asupra Italiei. Statul papal avea să primească Parma, Piacenza și Ferrara. Încercarea lui Francisc I de a cîștiga, la întrevederea de la Guines, alianța lui Enric al VIII-lea nu a dat rezultatele dorite. Puțin după întrevederea sa cu regele Franței, Enric al VIII-lea încheie cu împăratul Germaniei un tratat secret contra Franței.

Cu tot insuccesul campaniei sale diplomatice, Francisc I nu a pregetat să deschidă ostilitățile în Flandra, în Italia și la granița Spaniei. Robert de la Marck, duce de Bouillon, vasal imperial trecut în serviciul Franței, atacă Luxemburgul (februarie 1521). În același timp, Henri d'Albret, regele Navarrei, în fruntea unei armate franceze, încercă să recucerească partea din Navarra pier-

dută în 1512. Amîndouă încercările, care indicau o lărgire considerabilă a teatrului operațiilor, se terminară cu înfrîngerea aliaților Franței. Carol Quintul ocupă Tournai și o alipi la Țările de Jos. Franța pierdea astfel o poziție care i-ar fi permis să amenințe deopotrivă Flandra și Hainaut. În Italia, armata hispano-pontificală nimicește la Bicocca (lîngă Monza) armata elvețiană și si-lește pe francezi să evacueze Milanul (1522). Roadele victoriei de la Marignano erau pierdute o dată cu reputația militară a infanteriei elvețiene.

Franța fu din nou redusă, ca în 1513, la apărarea propriilor sale granițe. În septembrie 1523, spaniolii cuceriră Fuenterrabia și amenințară Bayonne. În nord, anglo-imperialii înaintară pînă aproape de Compiègne. Iar în sud, imperialii, comandați de ducele Charles de Bourbon, trecut la inamic, și de marchizul de Pescara, invadară Provensa și asediară Marsilia. Dar orașul rezistă și, la apropierea armatelor franceze care-i veneau în ajutor, imperialii ridicară asediul și se întoarseră în Italia. Franța s-a dovedit ireductibilă.

Cu trupele concentrate pentru apărarea Marsiliei, Francisc I urmări armata imperială și reocupă cea mai mare parte a ducatului milanez. Numai cîteva cetăți, printre care și Pavia, mai rămaseră în mîna imperialilor. La sfîrșitul lui octombrie 1524, armata franceză începu asediul Paviei, dar cetatea rezistă patru luni de zile, pînă ce Carol Quintul putu trimite trupe de întărire. Prinsă între cetate și armata de ajutor, armata franceză fu bătută și regele însuși căzu prizonier (24 februarie 1525). Într-o lungă scrisoare adresată mamei sale, Francisc I descrie bătălia și încheie cu cuvintele : „*De toutes choses ne m'est resté que l'honneur et la vie qui est sauve*“, din care legenda a făcut : „*Tout est perdu, fors l'honneur*“.

Bătălia de la Pavia a consacrat superioritatea infanteriei spaniole, a asigurat imperialilor stăpînirea asupra Milanului și a schimbat radical raportul de forțe internaționale.

Francisc I fu dus în Spania și internat la Madrid, unde, după un an de captivitate aspră, fu silit să semneze Tratatul de la Madrid (ianuarie 1526). Francisc I renunța la toate drepturile sale asupra Italiei și la suzeranitatea sa asupra Flandrei ; ceda împăratului Burgundia și, drept garanție pentru executarea tratatului, lăsa ca ostatici pe cei doi fii mai mari ai săi. Pus în libertate, Francisc I a refuzat să execute „un tratat care îi fusese smuls cu sila“. Statele Burgundiei, întrunite la îndemnul guvernului francez, contestară regelu dreptul de a înstrăina o provincie fără voia ei și declarară că vor „să rămînă sub ascultarea coroanei franceze și nu a împăratului“. Această declarație constituie prima afirmare a principiului de autodeterminare a popoarelor.

Consecințele dezastrului de la Pavia alarmară toate popoarele europene. Statele italiene se grupară în jurul Veneției și al papii și, la 22 mai 1526, încheiară cu Franța Liga de la Cognac, cu scopul mărturisit de a libera pe Francisc I de obligațiile tratatului de la Madrid, în realitate pentru a cuceri inde-

pendența Italiei. Enric al VIII-lea, care de asemenea rupsesese relațiile cu împăratul, fu proclamat protectorul ligii. Francezii încercară, încă de atunci, să completeze frontul antihabsburgic printr-o înțelegere cu turcii, dar încercarea era încă prematură și nu avea să izbutească decît zece ani mai tîrziu.

Francisc I, devenit prudent după experiența de la Pavia, nu a trimis în Italia decît trupe neînsemnate și a lăsat aliaților săi tot greul luptei. Armata italiană a atacat garnizoanele spaniole din Lombardia, dar a procedat atît de încet, încît împăratul a avut timpul să trimită în Italia, sub comanda lui Georg Frundsberg, o armată de luterani fanatici care au bătut armata aliată și au înaintat pînă la Roma. Speriat, Clement al VII-lea (1523—1534) semnă un armistițiu cu trimisul împăratului, dar armata imperială nu ținu seamă de el și, la 6 mai 1527, ocupă Roma. Timp de două luni, bandele germane, spaniole și italiene măcelăriră populația, jefuiră casele și bisericile, necinstiră femeile și distruseră o mulțime de opere de artă. Jaful nu încetă decît cînd izbučni ciurma. Papa, refugiat în Castelul Sant' Angelo, fu silit să plătească o mare despăgubire de război și să cedeze imperialilor Parma și Piacenza.

Acest *sacco di Roma* (jefuirea Romei) stîrni o mișcare de revoltă în tot apusul. Francisc I trimise, în 1528, o nouă armată în Italia, care recucerii Lombardia și împresură Neapolul pe mare și pe uscat. Orașul, pe punctul de a capitula în iulie, fu salvat de defecțiunea lui Andrea Doria care, cîștigat de împărat, a ridicat blocada din fața Neapolului și s-a întors cu flota la Genova. Andrea Doria, unul din cei mai remarcabili amirali din secolul al XVI-lea, servise din 1512 Franța cu credință, în ciuda disprețului amiralilor și diplomaților francezi; dar cînd Francisc I voi să creeze la Savona o bază navală, rivală Genevei, patriotismul lui se revoltă. El acceptă oferta lui Carol Quintul care-l făcea comandant al tuturor flotelor spaniole și asigura Genevei privilegii însemnate. Relațiile directe între Spania și Italia pe de o parte, iar pe de alta între Italia și Germania erau asigurate.

Flota geneveză era acum în măsură să aprovizioneze orașul asediat de francezi și să taie acestora comunicațiile cu Franța. Armata franceză fu silită să ridice asediul și să se întoarcă în Franța. Nu mai rămînea decît să se încheie pacea. Înaintarea turcilor pînă la Viena sili și pe Carol Quintul să trateze.

Prin tratatul de la Cambrai, din august 1529, Francisc I renunța la toate pretențiile sale asupra Italiei și se obliga să evacueze fortărețele pe care le ocupa încă în Lombardia și regatul napolitan. În schimb, Carol Quintul renunță la Burgundia și promise să libereze pe cei doi fii ai lui Francisc I. Stăpîn pe toată Italia, Carol Quintul apare în adevăr, după tratatul de la Cambrai, ca șeful creștinătății. La 24 februarie 1530 fu încoronat de Clement al VII-lea, la Bologna, întii ca rege al longobarzilor, apoi ca împărat.

4. ALIANȚA FRANȚEI CU PRINCIPII PROTESTANȚI ȘI CU TURCII

Tratatul de la Cambrai impunea Franței renegarea întregii ei politici de la 1494, părăsirea Milanului, renunțarea la suveranitatea tradițională asupra Flandrei și anularea sentințelor pronunțate contra lui Carol de Bourbon, primul principe de sânge regal, trecut de partea împăratului. După atâtea înfringeri, Franța ieșea cu prestigiul știrbit, dar cu teritoriul intact, de vreme ce păstra Burgundia.

În același timp, Carol Quintul atinge culmea gloriei și a puterii : atotputernic în Italia, învingător al Franței și al turcilor, arbitru al partidelor religioase în Germania, protector al papii, șef al creștinătății occidentale. Triumful lui e atât de complet, încât faptul că „regele prea creștin a renunțat așa de repede la tot ceea ce posedă în Italia“ i-a mărit orgoliul.

În realitate, Francisc I nu renunță la proiectele sale asupra Italiei și, pentru a putea interveni, întreținea tot ce ar fi putut provoca tulburări. Prin urmare, antagonismul între Francisc I, care nu aștepta decât prilejul de a interveni din nou în Italia, și Carol Quintul, care considera Italia ca bază a puterii sale, rămânea ireductibil.

În aceste condiții, tratatul de la Cambrai nu putea fi decât un armistițiu. Timp de șase ani cât a durat pacea, Italia a fost cîmpul de bătălie diplomatică dintre Francisc I și Carol Quintul. Regele Franței a căutat pretutindeni aliați contra împăratului. Astfel a tratat cu principii protestanți din Germania, cu Suedia și cu Danemarca, cu Enric al VIII-lea deja schismatic, cu Clement al VII-lea, și, îndeosebi, cu turcii care, stăpîni pe regențele africane, puteau compensa în Mediterana pierderea flotei genoveze.

În octombrie 1532, Francisc I avu la Boulogne o întrevedere cu Enric al VIII-lea, căruia îi promise asistența sa în privința divorțului. Apoi, sub pretext de a servi mai bine interesele regelui Angliei, Francisc I s-a întâlnit, în octombrie 1533, cu Clement al VII-lea la Marsilia. Singurul rezultat durabil al întrevederii a fost căsătoria viitorului Enric al II-lea cu nepoata papii, Ecaterina de Medici. Alianța cu papa fu ruptă în anul următor, prin moartea neașteptată a lui Clement al VII-lea (25 septembrie 1534).

Moartea papii și neîncrederea stîrnită în Germania și în Anglia de negocierile de la Marsilia au făcut și mai necesară înțelegerea cu turcii. Francisc I era, încă din 1528, aliatul lui Ioan Zápolya și, prin acesta, în relații cu turcii. În 1535, regele Franței trimise la Constantinopol un ambasador, La Forest, care încheie, în februarie 1536, un tratat de alianță cu sultanul. Se stabilea între cele două țări o strînsă colaborare politică și militară. Imperiul otoman și Franța își garantau reciproc posesiunile contra Habsburgilor, dușmanul lor comun. Sprijinul flotei turcești în Mediterana și diversiunea armatei otomane la frontiera orientală a monarhiei Habsburgilor permiteau Franței să rupă

cercul de fier în care împăratul voia s-o închidă ; pe de altă parte, rivalitatea dintre Francisc I și Carol Quintul dădea posibilitate turcilor să cucerască toată Ungaria centrală. Așa s-a constituit între regele prea creștin și șeful necredincioșilor o cooperare care avea să dureze pînă la Revoluția franceză.

Campania diplomatică fu completată prin întinse pregătiri militare. Ordonanța din 1534 hotărâra ca în fiecare provincie a regatului să se organizeze o legiune de 6 000 de soldați de infanterie. Armata națională avea să fie completată cu miliția feudală și cu mercenari străini. Prin aceste dispoziții, regele Franței și-a asigurat efective pe care le putea ridica la 100 000 de oameni.

Franța era deci bine pregătită, cînd moartea lui Francesco Sforza deschise din nou chestiunea Milanului (1 noiembrie 1536). Francisc I invadează Savoia și ocupă Piemontul. Carol Quintul răspunse cotropind Provensa, Languedoc la sud și Picardia la nord. Două armate, una venind din Spania prin Languedoc, a doua din Italia peste Alpi, atacară Provensa. Dar armata spaniolă fu respinsă la Narbonne, iar armata imperială, comandată de împăratul însuși, nu găsi în Provensa decît pustiul, foametea și bolile care, în două luni, îi seceră jumătate din efective. Comandamentul francez arse satele, distrusese recoltele și concentrase trupele în cetăți. Rezistența eroică a orașelor Arles, Tarascon și Marsilia sili pe împărat să se întoarcă în Italia, urmat de aproape de armata franceză, care cuceri toate cetățile Piemontului. Invazia Picardiei de către contele de Nassau fu oprită la Péronne. Campania militară se termină fără ca vreunul din adversari să fi putut dobîndi un succes decisiv. Pacea de la Nisa lăsa Franței Bresse, Bugey și două treimi din Piemont, iar restul Piemontului și Milanul lui Carol Quintul (1538).

Carol Quintul a semnat pacea de la Nisa ca să poată să-și consolideze autoritatea în Germania și să organizeze contra Ligii de la Schmalkalden o contraligă catolică. Dar evenimentele din Ungaria îl siliră să amîne aceste proiecte și să-și concentreze forțele la granița de est. Ioan Zápolya muri în 1540 și, în virtutea tratatului de la Oradea, statele lui ar fi trebuit să treacă sub stăpînirea lui Ferdinand. Dar, la îndemnul lui Francisc I, Soliman al II-lea luă sub protecția sa pe fiul nou-născut al lui Zápolya și, pentru a-i apăra moștenirea, năvăli în Ungaria și ocupă Buda (1541).

O înfrîngere și mai gravă suferi împăratul în Mediterană. În 1541, el organizează împotriva regențelor africane o expediție cu scopul de a smulge lui Haireddin Barbarossa supremația Mediteranei. Furtuna transformă însă expediția într-un dezastru (1541).

Francisc I se folosi de aceste înfrîngeri pentru a forma o nouă coaliție contra lui Carol Quintul. Ducele de Clèves, de Jülich și de Berg s-a aliat cu Franța, iar Danemarca și Suedia aderară la liga de la Schmalkalden. Războiul începu în Flandra și în Italia. Carol Quintul îi scoase fără greutate din cauză pe ducele de Clèves, care năvălise în Țările de Jos. În Italia, francezii obținură

victoria strălucită de la Ceresole, care le asigură Piemontul, dar nordul Franței fu invadat de imperiali și de englezi. În timp ce englezii asediau Boulogne, imperialii înaintară pînă la Château-Thierry și amenințară Parisul. Atacul flotei otomane contra Nisei, care aparținea ducelui de Savoia (aliatul împăratului), și contra coastei spaniole, cît și epuizarea resurselor sale financiare îl siliră pe Carol Quintul să părăsească Franța și să accepte pacea de la Crépy (1544). Ducele de Orléans avea să se căsătorească cu fiica împăratului sau cu fiica lui Ferdinand; în primul caz ar fi primit ca zestre Milanul, în al doilea Țările de Jos. În amîndouă cazurile, regele Franței ar fi renunțat la suzeranitatea sa asupra Flandrei și ar fi evacuat ducatul Savoiei. Moartea ducelui de Orléans a anulat clauzele păcii de la Crépy, care nu a fost decît un nou armistițiu.

Carol Quintul se folosi de pacea cu Franța pentru „a restaura unitatea, pacea și dreptul în imperiu“. Întrunirea conciliului de la Trento în decembrie 1545 și moartea lui Luther în anul următor păreau favorabile planului său de a convoca un sinod național care să rezolve chestiunea religioasă. Opoziția membrilor Ligii de la Schmalkalden a zădărnicit realizarea acestui plan. Acest insucces l-a convins că forța era singurul mijloc de a pune capăt ereziei. După ce și-a asigurat concursul lui Moritz de Saxa, împăratul a proscris pe electorul de Saxa și pe landgraful de Hessa și a recrutat o armată considerabilă. Moritz de Saxa a zdrobit armata Ligii de la Schmalkalden la Mühlberg (1547). Electorul de Saxa și landgraful de Hessa fură făcuți prizonieri. Germania era la picioarele împăratului. Moartea lui Francisc I și a lui Enric al VIII-lea înlătura ultimele piedici din calea eforturilor lui Carol Quintul de a rezolva, în sfîrșit, problema religioasă și de a restabili unitatea imperiului.

Prin *interimul* de la Augsburg (1548), el impuse respectul statu-quoului în materie religioasă, pînă la terminarea conciliului de la Trento.

Problema succesiunii la tronul imperial a fost de asemenea rezolvată printr-un compromis: urmașul lui Carol Quintul avea să fie fratele său Ferdinand; după acesta ar fi urmat fiul lui Carol Quintul, Filip, care trebuia să aibă ca succesor pe Maximilian, fiul lui Ferdinand.

De parte de a aduce pacificarea dorită, aceste măsuri au stîrnit noi tulburări. Protestanții nici nu voră să audă de un astfel de compromis, și Saxa, Brandenburg și Magdeburg se revoltară. Catolicii nu erau mai concilianți. Soluția problemei succesiunii lăsa impresia că interesele imperiului erau sacrificate considerațiilor dinastice. Filip era foarte impopular, iar prezența trupelor spaniole mărea și mai mult resentimentul poporului german împotriva Spaniei. Nemulțumiții găsiră în Moritz de Saxa, biruitorul de la Mühlberg, șeful de care aveau nevoie. Moritz încheie cu landgraful Filip de Hessa o alianță, la care sînt invitate să participe Franța, Anglia și Polonia. Franța aderă prin tratatul de la Chambord (15 ianuarie 1552) și, pentru motive strategice, fu autorizată să ocupe Toul, Metz și Verdun.

La 18 aprilie 1552, Enric al II-lea își face intrarea în Metz, iar Moritz de Saxa pătrunde fără de veste în Tirol și alungă pe Carol Quintul de la Innsbruck la Villach, în Carintia. Aceste evenimente trezără în favoarea lui o mișcare de simpatie. Protestanții încheiară cu împăratul armistițiul de la Passau (1552) care punea pe Enric al II-lea într-o situație primejdioasă. Amenințat să fie atacat din spate de regenta Țărilor de Jos, Enric al II-lea se retrase la Verdun și ar fi renunțat la cele trei episcopate, a căror însemnătate nimeni nu o bănuia atunci, dacă împăratul nu ar fi făcut greșeala de a ataca Metz (noiembrie 1552). Ducele de Guise avusese însă timpul să organizeze apărarea și, în ianuarie 1553, împăratul fu silit să ridice asediul. Cele trei *Episcopate* (cum vor fi numite cele trei cetăți imperiale) aveau să rămână sub stăpânirea Franței.

Enric al II-lea nu vedea în cele trei episcopate decât o monedă de schimb pentru Milano ; dovadă e faptul că în același timp a reînceput activitatea în Italia. Cercul posesiunilor franceze în Piemont fu lărgit, mareșalul de Termes fu trimis în Corsica să susțină revolta izbucnită împotriva Genovei (1553) și, la îndemnul Franței, Siena se revoltă în 1552 și alungă garnizoana spaniolă care-i fusese impusă în 1540. O armată franceză comandată de emigratul florentin Piero Strozzi, fu însărcinată să apere orașul contra spaniolilor. Dar Strozzi fu bătut și Siena, împresurată de imperiali, fu silită, prin foame, să capituleze (aprilie 1555). Singurul rezultat al acestei expediții a fost că ducatul Florenței și-a întins stăpânirea peste întreaga Toscană.

Pacea de la Vaucelles (februarie 1556), încheiată pe cinci ani, lăsa Franței cuceririle sale din Piemont, cele trei episcopate și alianțele sale cu turcii și cu principii germani.

Umilirea de la Innsbruck, înfrângerea de la Metz și insuccesul politicii sale religioase au distrus ultimele nădejdi ale împăratului. Bolnav, dezamăgit și trist, nu se mai gîdea decât să cedeze altora sarcina copleșitoarei sale guvernări.

În iulie 1554, Carol Quintul cedă Milanul și Neapolul fiului său Filip, cu prilejul căsătoriei sale cu Maria Tudor. În februarie 1555, el delegă fratelui său Ferdinand puterile necesare pentru a semna pacea de la Augsburg (3 octombrie 1555), care acorda protestanților libertatea cultului. Pacea de la Augsburg consacra victoria celor două forțe de opoziție, care ruinaseră planurile de unificare ale imperiului : protestantismul și particularismul principilor teritoriali.

La 25 octombrie 1555, în fața Statelor generale ale celor șaptesprezece provincii, în fața membrilor consiliilor și a ambasadorilor străini, Carol Quintul abdică, în favoarea fiului său, ca suveran al Țărilor de Jos, iar la 15 ianuarie 1556 renunță și la coroana Spaniei. Prin scrisoarea din 27 august 1556, el încredință, fratelui său Ferdinand, regența imperiului, iar la 28 fe-

bruarie 1558 îi lăasă și titlul de împărat. La 21 septembrie 1558, Carol Quintul muri în mănăstirea St. Justa, unde se retrăsese în 1556.

Pacea de la Augsburg însemna falimentul planurilor de unificare a Germaniei, dar și sfârșitul colaborării principilor protestanți cu Franța. Ruperea acestei colaborări punea capăt unei situații echivoce, care durase prea mult. Regele Franței nu putea juca la nesfârșit rolul de protector al protestantismului în Germania, de aliat al turcilor și de prigonitor al hughenotilor în Franța, de protector al „libertăților“ particulariste în Germania și de suveran absolut în Franța, de exponent al unei politici de cucerire în Italia și de apărător al independenței naționale în Germania.

Ruperea alianței protestante a permis Franței o alianță mai strânsă cu papa. Paul al IV-lea Caraffa, care, în calitate sa de napolitan, era un dușman neîmpăcat al Spaniei, promise investitura Milanului pentru fiul al doilea al lui Enric al II-lea și o armată de ajutor. Bazat pe aceste promisiuni, Enric al II-lea comise greșeala de a rupe, fără nici o provocare din partea Spaniei, pacea de la Vaucelles, care-i lăsase toate cuceririle, și de a porni războiul fără alți aliați decît papa.

În decembrie 1556, ducele de Guise trecu Alpii și, fără să încerce a ocupa Milanul, care i se oferea, se îndreptă spre Neapol. Dar, oprit de spanioli chiar la granița regatului, ducele de Guise s-ar fi găsit într-o situație primejdioasă, dacă guvernul nu l-ar fi chemat în Franța ca să apere frontiera de nord-est (august 1557).

Filip al II-lea și Maria Tudor concentraseră în Țările de Jos, sub comanda ducelui Emanuel-Filibert de Savoia, o armată de 60 000 de oameni. După un atac simultan spre Marienburg, ducele de Savoia se îndreptă contra cetății Saint-Quentin care păzește pe Somme drumul Parisului. Coligny abia avu vreme să se retragă în cetate cu o mînă de oameni. Conetabilul de Montmorency, care venea în ajutorul cetății, fu surprins de ducele de Savoia, bătut și făcut prizonier (10 august 1557). Parisul, descoperit, fu salvat de șovăielile învingătorilor și de eroismul lui Coligny care, prin rezistența sa, dădu răgaz trupelor să se regroupeze și ducelui de Guise să se reîntoarcă din Italia. Printr-o campanie îndrăzneată, executată în pofida regulilor artei militare de atunci, în toiu iernii, Guise ocupă Calais (6 ianuarie 1558), ștergînd ultima rămășiță a stăpînirii engleze în Franța. El reluă campania, în mai, și ocupă Thionville, în timp ce mareșalul de Termes, deși bătut la Gravelines, ocupă Dunkerque. Aceste succese permiteau Franței să negocieze în condiții favorabile.

Pacea era o necesitate pentru amîndouă taberele din cauza epuizării financiare. Pentru a face față nevoilor războiului, atît Franța, cît și Spania sporiseră neconținut contribuțiile, concesionaseră pe ani înainte produsul impozitelor, înmulțiseră expedientele cele mai deplorabile, ca vînzarea slujbelor, înobilările, legitimările și împrumuturile forțate. Nu e de mirare dacă, în Spania, datoria

publică crescuse de la 18 milioane maravedis în 1504 la 99 de milioane în 1539. Produsul minelor din America era consumat cu ani înainte. În 1557, Filip al II-lea suspendă plățile. Creditorii statului fură siliți să renunțe la concesiunile asupra veniturilor statului și să primească rente de stat de 5%. Faliamentul îi permise să răsuflă pentru moment și să susțină campania din Flandra, dar îi tăie orice credit pentru operații războinice mai mari.

Situația nu era cu mult mai bună în Franța. În 1555, regele promisese o dobândă de 20% pentru împrumutul de consolidare și subscrierile veniră din toate părțile, nu numai din Franța, ci și din Elveția, Germania, ba chiar și din Turcia. Dar, după înfrângerea de la Saint-Quentin, regele nu putuse plăti decât o parte a dobânzii și titlurile scăzură succesiv la 85, 70, 50, 40%. În 1559, datoria publică a Franței fu evaluată între 39 și 44 milioane de livre. Franța era tot atât de incapabilă ca și Spania de a continua războiul. Pacea s-a impus „ca o necesitate financiară“.

Tratatul definitiv a fost semnat la Cateau-Cambrésis (3 aprilie 1559). Enric al II-lea renunța la toate drepturile sale asupra Italiei, dar păstra Calais și cele trei episcopate (Toul, Metz și Verdun). Habsburgii au câștigat deci războiul pentru supremația asupra Italiei, de vreme ce Milanul și Neapolul rămăneau în mâinile lor, dar au trebuit să renunțe la orice vis de monarhie universală. Franța a rupt cercul de fier în care Habsburgii au voit s-o închidă și și-a reluat expansiunea spre frontierele sale naturale.

5. TRIUMFUL ECHILIBRULUI EUROPEAN

Pacea de la Cateau-Cambrésis consacra victoria Habsburgilor asupra Franței. Italia, care formase obiectul competiției, avea să rămână patru secole în mâinile lor. Lupta pentru cucerirea Italiei s-a terminat cu triumful supremației spaniole.

Franța nu a ieșit propriu-zis micșorată din război; dimpotrivă, dobândind Calais și cele trei episcopate, și-a mărit în proporție considerabilă teritoriul și s-a întors la vechea ei politică de cucerire a granițelor naturale. Dar, în raport cu situația rivalelor sale, Franța a ieșit micșorată din războaiele italiene: din puterea cea mai însemnată din Europa cum era la sfârșitul secolului al XV-lea, tratatul de la Cateau-Cambrésis a coborât-o la rangul al doilea. Epoca cuprinsă între pacea de la Cateau-Cambrésis și pacea de la Pirinei va fi epoca supremației spaniole (1559—1659).

Față de încercările de dezmembrare ale Habsburgilor, Franța dovedi însă o invincibilă putere de rezistență. Burghezia franceză a găsit în sine forțele materiale și morale care au permis monarhiei să repare toate dezastrelor și să învingă toate greutățile. Diplomația franceză, ieșită din sînul clerului sau

al burgheziei mari, a opus resurselor multiple ale lui Carol Quintul coaliții din ce în ce mai largi și alianțe din ce în ce mai îndrăznețe. Astfel, în fața monarhiei universale a lui Carol Quintul, Franța a reprezentat forțele vii ale Europei moderne și aceasta a salvat-o.

Dacă Franța a trebuit să renunțe la Italia, Habsburgii au fost siliți să părăsească visul lor de monarhie universală. Carol Quintul voia să restabilească vechiul imperiu universal și să ia conducerea lumii creștine din Apus. Dacă idealul acesta ar fi fost realizabil, nimeni nu ar fi avut mai mulți sorți de izbândă decât Carol Quintul. Dar monarhia universală era o reminiscență medievală, în contradicție cu statele moderne care se constituiseră la sfârșitul evului mediu. În fața lui Francisc I, care personifica statul modern, Carol Quintul reprezenta o lume de mult apusă ; de aceea a fost condamnat la insucces.

În al doilea rînd, prin însăși compoziția statelor sale, Carol Quintul a fost pus în fața unor probleme prea complexe și diverse pentru ca să le poată rezolva. Spania, Țările de Jos, Germania, domeniile ereditare ale Habsburgilor, Boemia și Ungaria aveau interese particulare, constituții și aspirații deosebite. De aceea împăratul nu a putut duce pînă la capăt nici o întreprindere. Situația internă din Germania l-a distras neconținut de la lupta sa cu Franța, și invers. Posesiunile sale italiene l-au adus în conflict cu papa și i-au slăbit poziția de apărător al catolicismului. Diversitatea de interese dintre posesiunile lui Carol Quintul a îngreuiat considerabil mobilizarea forțelor imperiale. În timp ce Francisc I dispunea de totalitatea forțelor țării sale, Carol Quintul nu era stăpîn absolut în nici unul din statele sale. Spania a rămas mult timp refractară visului imperial. Revolta comunelor din 1521 era să compromită opera lui Ferdinand și a Isabellei. Iar cînd Spania a devenit centrul monarhiei lui Carol Quintul, Imperiul german a protestat contra hispanizării politicii și guvernului imperial. Domeniile ereditare, mai ales după alegerea lui Ferdinand ca rege al Boemiei și al Ungariei, au fost mai mult un balast pentru imperiu : puterea lor era absorbită de lupta cu turcii. Țările de Jos ocupau un loc însemnat în politica și economia imperială ; ca piață financiară, industrială și comercială, Țările de Jos au contribuit cu mulți bani la războaiele lui Carol Quintul ; ele furnizau Spaniei stofele care alimentau comerțul cu coloniile acestea și consumau producția de lînă a Spaniei. Dar tocmai pentru însemnătatea lor politică și economică, împăratul era obligat să le respecte tradițiile și interesele care nu concordau totdeauna cu ale imperiului. Soliditatea imperiului nu era în raport cu înfățișarea lui impozantă. Cum a spus-o istoricul Baumgarten, „puterea lui era în același timp slăbiciunea lui“.

În afară de lipsa de unitate și de coeziune internă, alte două cauze au slăbit acțiunea lui Carol Quintul contra Franței : atacurile turcilor și Reforma protestantă.

La politica de încercuire a Habsburgilor, Franța a răspuns aliindu-se cu turcii și atacînd cu ajutorul lor imperiul din spate. În 1529, 1532 și 1544, atacurile armatei și flotei turcești au silit pe Carol Quintul să trateze cu Franța. Diplomația franceză a încercat să lărgească sistemul, ridicînd contra Habsburgilor Danemarca, Suedia, Polonia și Transilvania. Așa apare, încă din secolul al XVI-lea, sistemul de alianțe prin care Franța caută să se asigure contra Habsburgilor. Acordul dintre Turcia și Franța a durat pînă la Revoluția franceză și a rezistat tuturor încercărilor de a-l rupe.

Alianța Franței cu Turcia însemnează, și din punctul de vedere al politicii externe, sfîrșitul evului mediu. Faptul că Francisc I, regele prea creștin și urmașul lui Ludovic cel Sfînt, s-a putut uni cu șeful necredincioșilor contra șefului laic al creștinătății occidentale dovedește că statul modern nu se mai lasă influențat de motive religioase și că rațiunea de stat, adică conservarea societății laice, a ajuns motivul determinant în politica externă.

Reforma luterană a exercitat asupra politicii imperiale o acțiune tot așa de dăunătoare ca și primejdia turcească. Grija de a păstra unitatea religioasă a imperiului său a împiedicat pe Carol Quintul de a angaja toate forțele sale în lupta contra Franței și de a exploata, cum ar fi dorit, victoriile obținute; pe de altă parte, politica sa externă nu i-a dat răgaz să urmărească cu toată atenția problema religioasă. Protestanții au profitat de aceasta, pentru a se întări și a se organiza. În lupta sa cu Franța, Carol Quintul a fost silit să cumpere, cu concesii religioase și politice, ajutorul imperiului contra Franței. Aceste concesii au favorizat progresul protestantismului, iar progresul protestantismului, ca și atacurile turcilor, a silit pe Carol Quintul să fie conciliant cu Franța.

Politica universală, reprezentată mai ales de spanioli, jignează sentimentul național al germanilor și impunea imperiului sarcini intolerabile, iar creșterea puterii imperiale amenința „libertățile” principilor teritoriali. Opoziția religioasă a fost întărită deci de particularismul principilor teritoriali. Aceste contradicții interne au zădărnicit toate planurile împăratului. Cînd a dispărut de pe scena politicii europene, Carol Quintul fusese înfrînt în toate întreprinderile sale, afară de Italia. El nu a putut să smulgă Franței Burgundia, să răpească turcilor hegemonia Mediteranei, să supună pe protestanți, să restabilească unitatea religioasă și să realizeze monarhia universală, fiindcă ideile lui erau perimate și în contradicție cu dreptul popoarelor și al indivizilor. Viitorul nu era al monarhiei universale, ci al statelor naționale, care au găsit în politica de echilibru un mijloc de apărare eficace contra încercărilor de restaurare a monarhiei universale.

CAPITOLUL VI

RENAȘTEREA INTELLECTUALĂ. UMANISMUL

Juvat vivere !

În fața trufiei nobiliare și a intoleranței clericale, burghezia nascentă avea nevoie de o teorie care, întemeind valoarea umană nu pe naștere, ci pe merit, să-i confirme sentimentul superiorității sale. Această confirmare i-a dat-o umanismul, care a devenit forma de conștiință a burgheziei. El i-a dat încredințarea că aspirațiile ei coincid cu direcția evoluției sociale. În același timp, umanismul a fost o reacție împotriva superiorității sociale a nobilimii feudale și împotriva misticismului medieval.

Burghezia comunelor din Italia, Flandra și Germania nu se mai mulțumește să se împărtășească din privilegiile societății feudale ; ea aspiră să impună întregii societăți tabela sa de valori și s-o domine. De la început, scopurile pe care și le propune tind nu la consolidarea, ci la destrămarea ordinii feudale. Or, reorganizarea societății, în sensul intereselor burgheze, nu se putea face fără credința într-un sens determinat al vieții și într-o ierarhie de valori care să se exprime într-un nou stil de viață. Dar umanismul nu avea numai să justifice preeminența socială a burgheziei, ci să elaboreze și un sistem de educație, care să servească intereselor producției capitaliste și ridicării clasei burgheze. În conformitate cu acest scop, s-a constituit un nou ideal de cultură, caracterizat prin glorificarea vieții prezente, prin sentimentul valorii naturii și a omului și prin studiul antichității clasice. Umanismul a fost expresia acestui ideal, diametral opus ascetismului medieval.

Cicero întrebuințase termenul de *humanitas* în sens de „educație“. Admiratorii antichității clasice de la sfârșitul secolului al XIV-lea vorbesc de *studia humanitatis*, prin care înțelegeau aspirația lor spre idealul culturii greco-romane, căreia îi atribuiău virtutea de a-i face pe oameni mai destoinici. Forma *humanista* apare mai întâi în textele latinești de la sfârșitul secolului al XV-lea, apoi, de la 1530, și în cele italienești. Expresia *umanism* datează din secolul al XIX-lea.

Cuvântul umanism are două înțelesuri distincte : pe de o parte, cuprinde ideea unei educații care-și propune să realizeze idealul de om desăvârșit, iar pe de altă parte înseamnă orientarea studiilor într-o anumită direcție, spre anti-

chitatea clasică, în care tipul omului ideal s-a realizat mai complet. Ideea de *humanitas*, care stă la baza acestei concepții, se completează deci prin credința că idealul de om s-a realizat o singură dată deplin și, prin urmare, antichitatea e singurul izvor din care trebuie să se inspire orice sistem de educație rațională. Umanism și clasicism sînt sinonime. Arta, literatura, știința și limbile greco-latine sînt expresia integrală, clasică (desăvîrșită), a culturii umane.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, umanismul a căpătat accepția unei culturi mai mult laice decît teologice și a sfîrșit prin a indica o cultură pur laică, în opoziție cu filozofia scolastică și cu misticismul bisericii.

Astfel, după ce a fost studiul omului în operele literaturii clasice, umanismul a devenit o mișcare de protest împotriva ideologiei nobilimii feudale și de eliberare a gîndirii de metodele sterile ale scolasticii. Prin aceasta, umanismul a exprimat nu numai interesele burgheziei, ci și ale tuturor claselor care reprezentau tendințele progresiste ale societății. El e legat prin toate rădăcinile sale de clasele purtătoare ale progresului social.

1. UMANISMUL MEDIEVAL

Istoricii care neagă gîndirii Renașterii orice originalitate și valoare reală și pretind că cultura bisericească a evului mediu cuprindea germenii tuturor marilor descoperiri ale lumii moderne, încît Renașterea n-ar fi fost decît „o depresiune între două culmi”¹, contestă însăși îndreptățirea noțiunii de Renaștere. Umanismul medieval ar fi pus deja în plină lumină valoarea persoanei umane și n-ar fi condamnat opoziția dintre rațiune și credință, dintre adevărul revelației și adevărul rațiunii și experienței decît la conciliul de la Trento (1545—1563)².

Noi nu contestăm că a existat un umanism medieval, dar acest umanism e esențial diferit de cel al Renașterii. Evul mediu a cunoscut clasicii și i-a tradus; el nu a ignorat științele naturii. Alchimia a fost în realitate chimie, iar astrologia — astronomie. Devenind religia oficială a Imperiului roman, creștinismul s-a adaptat lumii antice care-l adoptase. Gîndirea creștină a încorporat nu numai idei ale filozofiei clasice, ci și metoda de a le demonstra. Pentru a putea lupta contra raționalismului, de care era pătrunsă societatea antică, și pentru a da învățaturii creștine o bază solidă, unii părinți bisericești, ca

¹ „An anticlimax between two peaks” (G. Sarton, în *Civilisation of the Renaissance* de J. W. Thomson etc., Chicago, 1929).

² Vezi discuția la comunicarea lui Giuseppe Saitta, *Il pensiero filosofico e scientifico*, în *Il Rinascimento. Significato e limiti*, Firenze, 1952, pp. 38—45.

Augustin, Ieronim și Clement din Alexandria, s-au servit de filozofia și de logica păgînă. Transmis bisericii de părinții bisericești, cultul antichității clasice a devenit parte integrantă a culturii creștine. Pentru Lactanțiu, „Căile credinței sînt identice cu ale culturii“, iar Augustin a văzut în înțelepciunea păgînă un sprijin pentru credința creștină: „dacă profanii au spus ceva bun, nu e de disprețuit“ (*Profani si quid bene dixerunt, non est aspernandum*). Doctrina augustiniană despre iluminarea directă a rămas, timp de secole, fermentul cel mai activ al ideilor eretice. Ideea că credinciosul poate, fără mijlocirea bisericii, să intre direct în contact cu divinitatea a fost punctul de plecare al tuturor insurecțiilor, inclusiv al celei luterane, împotriva autorității pontificale. Combătîndu-le, biserica a atacat forțele care-i amenințau autoritatea spirituală.

Creștinismul medieval era deci rezultatul unui lung proces de acomodare la realități diferite și de asimilare a unor cunoștințe provenite din surse deosebite. Dar sensul surselor extrabiblice a fost profund modificat în cursul lungii perioade de acomodare socială și spirituală. Operele filozofiei grecești au ajuns pe căi atît de ocolite și prin manuscrise atît de defectuoase, prin traduceri din arabă în latină și prin compendii, încît sensul lor profund a fost alterat și subordonat dogmei. Dar chiar răstălmăcită sau greșit înțeleasă, antichitatea clasică a introdus în învățătura creștină un element antinomic, care a creat o tensiune între credința întemeiată pe revelație, menținută prin autoritate, și rațiunea critică.

Dacă evul mediu a învățat legea morală din Biblie, el s-a deprins să gîndească la școala lui Socrate, Platon și Aristotel. Or, gîndirea acestor filozofi era o gîndire liberă, ce nu recunoștea nici un adevăr care să nu fi fost dedus pe cale logică și pe care să nu-l fi găsit ei înșiși. Adevărul relevat al bisericii s-a văzut deci amenințat de rațiunea logică, care nu recunoaște decît valabilitatea a ceea ce poate fi demonstrat și care pretinde că poate ajunge singură nu numai la cunoașterea adevărurilor „matematice“, ci și la stabilirea preceptelor morale.

Așa se pregătește, în condițiile renașterii vieții urbane și formării unei societăți independente de autoritatea seniorială, revoluția intelectuală care în secolele XV și XVI va discredita gîndirea medievală. Progresul gîndirii raționale, stimulat de creația în perpetuă devenire a vieții urbane, transformă, nu dinafară, ci dinăuntru, filozofia scolastică.

Constituirea scolasticii în secolul al XI-lea și apariția primelor universități în secolul următor sînt o dovadă că biserica a simțit nevoia de a recurge la rațiune pentru a-și apăra monopolul activității intelectuale și controlul asupra conștiinței credincioșilor săi. Firește, rațiunea scolasticii nu era un raționalism în sensul modern al cuvîntului, care implică postulatul că unica cale a cunoașterii e cunoașterea rațională, și credința că omul, fiind o creație rațională, poate demonstra adevărurile cuprinse în revelația religioasă. „Cred, ca să

înțeleg“ (*Credo, ut intelligam*), spunea întemeietorul scolasticii, *Anselm de Canterbury* (1033—1109). Dar, de îndată ce biserica a recunoscut rațiunii facultatea de a demonstra adevărul revelației, ea nu a mai putut impune exercițiului acestei facultăți alte limite decât acelea care sînt recunoscute de rațiune. *Pierre Abélard* (1079—1142) găsește ridicol să explice altuia ceea ce tu însuși nu înțelegi. El răstoarnă termenii axiomei lui Anselm, declarînd că, pentru a crede, e nevoie ca mai întîi să înțelegi (*intelligo ut credam*).

În controversa dintre realiști, care credeau în realitatea ideilor, și nominaliști, care susțineau că ideea generală nu e decît un nume — controversă cu care începe de fapt lupta de emancipare a gândirii științifice — Abélard se declară conceptualist. El e pentru realitatea lumii sensibile, nu a ideilor. În lucrarea sa *Sic et non* (Da și nu), el a inaugurat metoda confruntării autorităților, care deschide drumul cercetării critice. „Îndoiala ne face să punem probleme și cercetarea ne permite să le rezolvăm“.

La sfîrșitul secolului al XII-lea, raționalismul latent în filozofia lui Abélard ia un puternic avînt sub influența averroismului. Filozofia scolastică nu cunoscuse pe Aristotel decît din *Organon* și din tratatele lui Boetiu. Arabii traduseseră, încă din secolul al VII-lea, operele lui Aristotel, și marele filozof *Averroes* (+ 1198) compusese un comentariu, despre care Dante vorbește cu admirație.

În Sicilia și în Spania, creștinii descoperă filozofia arabă și ebraică și, prin mijlocirea acestora, reiau tradiția filozofiei și științei eline, care nu erau cunoscute în apus decît fragmentar, prin compilații de medicină, astronomie, matematică etc. În secolul al XIII-lea, filozofii spanioli, italieni și evrei traduc în latinește operele filozofilor greci și ale comentatorilor lor arabi. În același timp, se formează eleniști care le traduc din grecește. *Gherardo din Cremona* (+ 1187), membru al Colegiului din Toledo, traduce *Fizica* lui Aristotel. *Metafizica* e tradusă în 1210, după un text grecesc adus de la Constantinopol, iar *Politica* în 1260 de Wilhelm Moerbeke. Marele comentariu al lui Averroes e tradus în latinește.

Aceste traduceri revelează existența unei filozofii pur raționale. Operă a rațiunii aplicate lucrurilor sensibile, aristotelismul nu mai putea fi înfățișat ca produs al meditației asupra credinței. Discuția trece pe plan rațional, unde credința nu mai intervine decît dinafară pentru a salva ortodoxia.

Izbuti-va biserica să elimine sau să încorporeze aristotelismul în sistemul dogmaticii sale? Aceasta e marea problemă a scolasticii în secolul al XIII-lea. Cei mai mari doctori ai bisericii catolice, Alexandru din Hales, sfîntul Bonaventura, Albert cel Mare, se consacră sarcinii de a alege din opera lui Aristotel ceea ce e compatibil cu dogma. Pentru a înlătura contradicțiile dintre aristotelism și Sfînta Scriptură, Albert cel Mare stabilește o distincție între cunoașterea științifică și revelație.

Teologia, care acceptase serviciile filozofiei pentru a realiza acordul dintre credință și știință, nu putea admite existența a două adevăruri, fiindcă această concepție ar fi dus la emanciparea rațiunii. Criza care amenința teologia scolastică a fost evitată, pentru moment, de *Toma d'Aquino* (1226—1274), cel mai mare reprezentant al filozofiei scolastice.

Toma a dus lupta pe două fronturi: împotriva misticilor, adepți ai lui Bernard de Clairvaux, și a franciscanilor, care umileau rațiunea în fața credinței, precum și împotriva aristotelismului, care puse în circulație ideea eternității lumii — incompatibilă cu dogma facerii lumii, la o anumită dată, de către Dumnezeu — determinismul fizic și psihic și existența unei inteligențe unice, comune întregii umanități, ceea ce contrazicea ideea unui suflet individual și a nemuririi personale.

Problema care se punea era de a combate aristotelismul cu arme aristotelice și de a justifica credința cu argumente raționale.

Punctul de plecare al filozofiei tomiste e că adevărul e unul. Adevărul științei și adevărul credinței trebuie să coincidă, fiindcă nici rațiunea în-trebuințată corect, nici revelația care vine de la Dumnezeu nu se pot înșela. Dacă adevărul rațional contrazice dogma, înseamnă că rațiunea a greșit și că adevărul trebuie revizuit, dar în numele rațiunii mai bine luminate. Astfel știința și filozofia aristotelică, departe de a primejdi adevărurile credinței, aduc acestora cel mai puternic sprijin, iar rațiunea iluminată de credință ajunge, cu ajutorul lui Aristotel, la deplina înțelegere a lumii sensibile.

Astfel, considerind faptele rind pe rind sub unghi uman și sub unghi divin, Toma pretinde a construi un sistem care, prin logica lui internă, să ducă la confirmarea dogmei și să fie în același timp conform cu știința aristotelică pentru tot ce privește lumea sensibilă.

Dar, încorporând știința și filozofia lui Aristotel în sistemul dogmatic al bisericii, Toma d'Aquino nu a putut rezolva contradicția dintre teologie și rațiune decât admitând că ele diferă prin obiectul și metoda lor.

Summa theologica a lui Toma d'Aquino constituie sinteza întregii gândiri medievale și concepția despre lume pe care o conține servește și azi ca bază întregului învățămînt teologic din universitățile catolice, iar reacțiunii internaționale ca armă împotriva materialismului dialectic și istoric. Dar această sinteză a provocat, încă din secolul al XIII-lea, opoziția gândirii critice și a creat o contradicție care avea să ducă la ruina filozofiei scolastice. Dialectica aristotelică a întărit nu credința, ci rațiunea, căreia i-a permis să ia cunoștință de natura, de mijloacele și de limitele ei și, dovedindu-i incapacitatea de a se ridica la cunoașterea lui Dumnezeu, i-a atribuit sarcina de a studia omul și natura. Tomismul a comunicat astfel gândirii medievale esența eternă a umanismului: încrederea în valoarea naturii și în puterea rațiunii. Renașterea nu a avut decît să separe activitatea intelectuală de scopul supranatural și s-o

raporteze la om și la natură pentru a seculariza gândirea și a întemeia umanismul clasic.

Separarea dintre știință și teologie, admisă de tomism, se adâncește în secolul al XIV-lea. Chiar contemporanul lui Toma d'Aquino, *Roger Bacon* (1214—1294), proclamase superioritatea experienței asupra raționamentului. Deși admitea și el că adevărul e unul și că rațiunea trebuie să ajungă la un acord cu credința, adăuga însă că filozoful nu are să-și piardă vremea stabilind concordante subtile, fiindcă nici demonstrația cea mai concludentă nu poate produce certitudine, dacă nu e confirmată de experiență. „Raționamentul nu ajunge, dar experiența e suficientă“.

Duns Scott, William Ockham și Nicolas Oresme, definind condițiile de valabilitate ale științei, merg și mai departe, orientînd gândirea spre o știință pur matematică și experimentală. Duns Scott definește în termeni aproape cartezieni criteriul adevărului. „A dovedi o propoziție înseamnă a arăta fie că e imediat evidentă, fie că se deduce în mod necesar dintr-o propoziție imediat evidentă“. La rîndul său, Ockham proclamă superioritatea cunoașterii senzoriale, cînd e vorba de existențe și fapte, asupra cunoașterii abstracte, care nu poate dovedi existența unui lucru. Iar Nicolas Oresme (+ 1386), care a tradus în franțuzește *Politica* și *Morala* lui Aristotel, anunță, în comentariile sale asupra *Fizicii* aceluiasi filozof, legea căderii corpurilor, rotația pămîntului și principiul geometriei analitice. „Pămîntul se mișcă, iar soarele nu“ (*La terre se meut, et le soleil non*), spune Oresme.

Se pune acum întrebarea : de ce aceste descoperiri nu au dus, încă din secolul al XIV-lea, la constituirea științei moderne și a trebuit să așteptăm pînă în secolul al XVI-lea apariția lui Copernic și a lui Galilei ?

În primul rînd, fiindcă anticipațiile geniale ale filozofiei anglo-franceze din secolul al XIV-lea nu se întemeiau pe studiul direct al naturii, ci pe mărturiile antichității și aceste mărturii nu erau cunoscute decît indirect și fragmentar, întii din ceea ce păstrasera părinții bisericești, apoi din traduceri nesigure, din compendii și din comentarii ajunse în Apus prin mijlocirea sirienilor, arabilor și evreilor.

Dar chiar și atunci cînd știința greacă a devenit accesibilă prin operele ei de bază, cum a fost *Fizica* lui Aristotel, ea nu putea duce spiritul decît într-un impas, fiindcă *Fizica* lui Aristotel nu e greșită numai în principiile sale de bază, ci și în amănunțele sale.

Soluțiile ei la unele probleme de însemnătate capitală, ca, de exemplu, explicația aparentei bolții cerești și teoria elementelor, sînt nu numai false, dar și paralizante, și fără viitor. Ca și Ptolemeu, Aristotel reduce mișcările corpurilor cerești la rotații de sfere în jurul pămîntului imobil. În privința elementelor, el acceptă concepțiile superficiale ale predecesorilor săi care distingeau întocmai ca omul primitiv, trei stări principale ale materiei (solid, lichid

și gazos), reprezentate prin trei elemente : pământul, apa și aerul, la care se adaugă al patrulea element, inexplicabil, focul. Aceste teorii au împiedicat pe cele mai iscusite spirite să se ocupe de probleme reale.

Cu toate acestea, enciclopedia aristotelică s-a impus cu atât mai mult, cu cât, prin structura ei sistematică și prin virtuozitatea dialectică a autorului, a dat impresia unui corp de adevăruri, care explică rostul tuturor lucrurilor existente. Învățații și-au exercitat mintea asupra acestui tezaur de cunoștințe cu aceeași perseverență cu care înainte comentaseră Biblia. Ei nu au făcut decât să înlocuiască autoritatea Bibliei cu autoritatea antichității clasice. Între spirit și realitate se interpune textul clasic. Spiritul științific nu va putea triumfa decât atunci când superstiția antichității va fi fost învinsă — adică în secolul al XVII-lea.

2. INCEPUTUL LITERATURII CULTE ÎN LIMBA POPULARA

Cu toată opoziția pe care o întâmpină de la o vreme chiar în sînul școlii, logica scolastică rămîne singurul instrument de cercetare și de descoperire a adevărului. Problema e mereu aceeași, anume raportul dintre credință și rațiune, și principiul autorității e recunoscut chiar și de filozofii cei mai independenți, ca Abélard, Bacon și Oresme. Filozofia modernă începe abia în secolul al XVI-lea.

Dacă totuși spiritul modern se eliberează cu un secol mai devreme de tutela bisericii, faptul se datorește unui dublu curent, poetic și erudit, care introduce un fel de a vedea, de a simți și de a gândi mai larg și mai liber. În locul raportului dintre credință și rațiune, poeții și erudiții iau în discuție probleme noi, în adevăr moderne : raportul dintre om și natură, individ și societate, bărbat și femeie, iubire platonice și iubire corporală, problema căsătoriei și a fericirii. Aceste probleme s-au pus mai întâi în Franța și s-au exprimat în forme literare care s-au răspîndit în toată Europa și au conferit Franței un prestigiu și o autoritate universală în secolele XII și XIII.

Poemele epice, care au apărut în secolul al XI-lea, la apogeul feudalismului, au fost expresia cea mai înaltă a societății feudale, întemeiată pe război. *La Chanson de Roland* sau *Raoul de Cambrai* sînt glorificarea idealului cavaleresc de vitejie, de credință și de fidelitate feudală.

La sfîrșitul secolului al XII-lea, poemele epice se transformă în romane de iubire și de aventură. Inspirația lor se îndepărtează de idealul eroic și religios, fiindcă împrejurările de viață ale nobilimii se schimbă. Progresul monarhiei și pacea internă favorizează prosperitatea economică. Gustul pentru lux și confort pătrunde în castelul feudal și, sub influența femeii, caracterul cavalerului se

îmblînzește și manierele lui se șlefuiesc. Literatura însoțește evoluția societății și-i oglindește transformările. Acțiunea vechilor epopei eroice se lungește și se complică prin introducerea unor episoade împrumutate din legende străine, celtice sau greco-romane. Așa s-au născut romanele epice, cum sînt legenda Graalului și romanul *Tristan și Isolda*, în care femeia și iubirea joacă rolul de căpetenie.

În același timp, în sudul Franței, mai ales la curtea conților de Toulouse, s-a dezvoltat o poezie pe care italienii, confundînd pe toți francezii din sud cu provenșalii, au numit-o *provenșală*.

Înainte de cruciada împotriva albigensilor, sudul Franței atinsese, în privința industriei și comerțului, un grad de dezvoltare comparabil cu acel al italienilor. „Națiunea din sudul Franței, scrie Engels, denumită *vulgo* (în limba poporului) provenșală, n-a avut, în evul mediu, numai o «dezvoltare valoroasă», ci se situa chiar în fruntea dezvoltării europene.

«Dintre toate națiunile mai noi, ea cea dintîi a avut o limbă cultă. Arta ei poetică a servit tuturor popoarelor romanice, ba chiar și germanilor și englezilor, drept model pe atunci inegalat. Ea nu numai că a dezvoltat «în chip strălucit», «o fază a existenței medievale», dar a și reînviat în plin ev mediu un reflex al vechiului elenism. Așadar, nu numai merite mari, ci de-a dreptul neasemuite «merite și-a cîștigat» națiunea francezilor din sud «în familia popoarelor europene»³.

Poezia provenșală s-a răspîndit în toată Europa: în Italia, la curtea lui Frederic al II-lea, în Castilia, pe timpul lui Alfons cel Învățat, și în Germania, unde s-a numit *Minnesang*.

Esența acestei poezii, cîntată de trubaduri pe la curțile nobililor, e exaltarea pînă la divinizare a femeii și a iubirii. Ea și-a găsit expresia cea mai înaltă în *Divina Comedie* a lui Dante și în *Rimele* lui Petrarca.

Pînă în secolul al XIV-lea, Franța exercitase asupra Europei o necontestată hegemonie literară și artistică. O dată cu apariția lui Dante, Italia ia direcția mișcării literare și artistice, care, prin poeții, artiștii și umaniștii ei, asigură triumful decisiv al spiritului modern, caracterizat prin libertatea de cercetare, prin spiritul istoric și critic și prin metoda experimentală.

Literatura italiană s-a format la școala poeziei provenșale. Trubadurii împrăștiati de cruciada contra albigensilor găsesc refugiu la curtea lui Frederic al II-lea și, împreună cu poeții autohtoni, întemeiază prima școală de poezie italiană. *Canzonele* și *sonetele*, cu exigențele lor tehnice se impun poeziilor *vulgari* (care scriu în limba poporului) și-i deprind cu aspra disciplină a artei, fără de care nu există operă durabilă. La sfîrșitul secolului al XIII-lea se constituie la Bologna și Florența, în jurul lui Guinizelli, Cavalcanti și Gino da

³ K Marx — Fr. Engels, *Despre artă și literatură*, E.S.P.L.P., București, 1953, p. 215.

Pistoia, o nouă școală poetică, *il dolce stil nuovo*, în care tradiția provençală se combină cu poezia populară. La această școală au învățat Dante și Petrarca arta de a spiritualiza iubirea, de a o transforma într-o teorie poetică subtilă și de a căuta inspirația nu în modele străine, ci în propriul lor suflet.

Întemeietorul poeziei italiene, *Dante Alighieri* (1265—1321) e „totodată ultimul poet al evului mediu și cel dintâi poet al erei moderne”⁴. Operele lui au anunțat în același timp, scrie Engels, „sfârșitul evului mediu, feudal, și zorile erei moderne capitaliste”⁵. Prin entuziasmul său religios și prin întreaga sa concepție despre lume, Dante aparține civilizației medievale. *Sonetele și canzonetele*, care formează substanța primei lui cărți, *Vita Nuova*, sînt o apoteoză, de cea mai autentică tradiție provençală, a femeii iubite, care devine un simbol de perfecțiune și un exemplu al tuturor virtuților.

Medieval a fost Dante și prin concepțiile sale politice. Partizan convins al supremației imperiale, el socotea monarhia Capetingilor ca o uzurpare a drepturilor conferite de Dumnezeu împăraților, iar în republicile italiene nu vedea decît niște cuiburi de rebeli. Idealul lui era monarhia universală a Ottonilor și a Hohenstaufilor.

Dante se aruncase cu pasiune în luptele politice care sfișiau Florența și, surghiunit în 1302, își pusese toată nădejdea de reîntoarcere în expediția lui Enric al VII-lea de Luxemburg, „demnul urmaș al cezarilor”, care venise să-și afirme drepturile asupra Italiei (1311). Sfârșitul lamentabil al expediției i-a spulberat toate nădejdlile. În 1321, a murit în exil, după ce a rătăcit douăzeci de ani pe la curțile seniorilor din nordul Italiei. Experiența, care i-a arătat „cît de sărată-i piinea altuia și cît e de greu să urci și să cobori pe scări străine”, i-a inspirat cele mai puternice accente din *Infern*.

Sub conducerea lui Virgiliu, considerat în evul mediu ca profet, Dante străbate infernul, unde osîndiții de veci își ispășesc păcatele, și urcă muntele purgatoriului unde, prin purificări dureroase, sufletele celor pocăiți ajung treptat la starea de nevinovăție a primilor oameni.

În vârful purgatoriului, Beatrice se arată lui Dante „în strălucirea vie a lumii eterne” și, prin puterea privirii sale, îl ridică din planetă în planetă pînă în fața tronului lui Dumnezeu. Vederea devenindu-i mai pură și mai pătrunzătoare, Dante distinge în strălucirea empireului — spațiu infinit și imobil, care nu cunoaște nici timp, nici mișcare — nouă cercuri luminoase, care se învîrt vertiginos în jurul punctului divin : sînt cele nouă cete îngerești (serafimii, heruvimii, tronurile etc.). Conducînd în mijlocul Rozei cerești, poetul vede pe aleșii vechii și noii alianțe așezați, ca într-un amfiteatru, pe scările Rozei cerești, apoi, la intervenția Maicii Domnului, îi este îngăduit să fixeze punctul luminos

⁴ F. Engels, *Prefața la Manifestul Partidului Comunist*, Editura Politică, București, 1960, p. 26.

⁵ *Ibidem*.

în care distinge dubla natură a lui Cristos și unitatea celor trei persoane divine. În timp ce meditează asupra acestor revelații, un fulger de lumină îi străbate mintea și-i revelează cele mai înalte mistere creștine. Cu această viziune mistică se termină *Divina Comedie*.

Călătoria în cele trei împărății ale morții e istoria izbăvirii personale a lui Dante, care, prin pocăință și ispășire, se ridică treptat de la starea de păcat pînă la înțelegerea celor mai nepătrunse taine, și, în același timp, drumul pe care umanitatea trebuie să-l străbată pentru a ajunge la mîntuire.

În această istorie a izbăvirii, Dante a intercalat episoade care expun destinul unui mare număr de persoane istorice sau contemporane și ideile sale asupra tuturor problemelor timpului. *Divina Comedie* constituie primul tablou epic al vieții comunale, în care se plămădește societatea modernă. Pasiunea luptelor politice vibrează în cuvintele cu care poetul își întîmpină prietenii și dușmanii întilniți în lumea cealaltă.

Italienii din secolul al XIV-lea au văzut în *Divina Comedie* o enciclopedie a tuturor științelor ; abia în secolul al XIX-lea ei au descoperit că Dante a creat limba literară italiană și una din cele mai geniale opere ale tuturor literaturilor.

Dar *Divina Comedie* nu a concentrat numai ideile și pasiunile timpului în care a apărut. Personalitatea lui Dante se manifestă în toate episoadele, mai ales cînd se întreține cu florentinii săi despre problemele politice, religioase, artistice și literare care-l interesează. Mîndria lui de florentin, conștiința superiorității lui și admirația lui pentru antichitate fac din Dante un precursor al Renașterii.

Evul mediu e plin de amintiri antice, dar aceste amintiri sînt mai mult material de enciclopedie. Dante reînvie însuși sentimentul vieții antice. El a așezat în vestibulul infernului sufletele înțelepților și ale eroilor antici, care, deși n-au păcătuit, n-au putut fi salvați, fiindcă nu primiseră botezul. Într-o grădină verde se plimbă gravi, vorbind în șoaptă, Hector, Enea, Cezar, mai la o parte Saladin, apoi ceva mai departe Aristotel, înconjurat de *familia filosofică* compusă din Socrate, Platon, Democrit, Anaxagoras, Tales și Averroes, cel care scrisese *Marele Comentariu*. Scena anticipează atmosfera academiilor din secolul al XV-lea.

Pe lîngă aceasta, Dante exprimă un nou sentiment al naturii și o nouă concepție despre om. Comparațiile lui au un caracter de simplitate și de familiaritate homerică. Un osîndit care încearcă să distingă prin întunerice trăsăturile celor doi vizitatori neașteptați evocă imaginea bătrînului croitor care, clipind puternic din ochi, încearcă să tragă firul prin urechile acului. Peripețiile călătoriei pe lumea cealaltă au toate aparențele unei călătorii adevărate. Centaurii din infern își dau seama că tovarășul lui Virgiliu e viu, din faptul că greutatea corpului lui rostogolește pietrele povîrnișului pe care coboară, iar sufletele din purgatoriu trag aceeași concluzie din umbra pe care corpul lui Dante o aruncă pe coasta muntelui.

În sfârșit, Dante excelează în arta de a crea atmosfera. Descrierea pădurii întunecoase și sentimentul de groază pe care-l inspiră coborîrea iminentă în bezna întunericului îți sugerează de la primele versuri tabloul infernului. Tot așa, murmurul infinit al mării, care freamătă și strălucește la primele sclipiri ale zorilor, suspinul de ușurare la vederea cerului înstelat și aspirația nestăpinită spre lumină, ca și forma purgatoriului care, din mijlocul valurilor, se ridică spre cerul lunar, exprimă avântul sufletului spre cer și dau nota fundamentală a purgatoriului. *Divina Comedie* ne-a dat primele exemple de glorificare poetică a naturii, în care stă secretul artei Renașterii.

În mijlocul naturii glorificate, omul apare înconjurat de o aureolă eroică. Epopeea franceză a creat tipul eroului războinic, credincios seniorului și sie însuși. Pentru a nu fi bănuț de lipsă de curaj, Roland întîrzie să sune din corn după ajutor și astfel pricinuuiește moartea întregii sale oștiri. Eroismul tragic al lui Roland, care purcede din conflictul dintre datorie și onoare, legătura de fraternitate, care unește pe vasal și pe senior, sentimentul de datorie feudală, care-l obligă pe Bernier să-și îndeplinească toate obligațiile față de Raoul de Cambrai, înainte de a-i cere socoteală de moartea mamei sale — sînt lucruri neînțelese pentru Dante, fiindcă în Italia dezvoltarea precoce a orașelor a împiedicat feudalismul să prindă rădăcini adînci. Poemele epice n-au fost cunoscute în Italia decît prin traduceri și adaptări.

Viața comunală, în care, prin energie și inteligență, oricine se putea ridica la rangul întii, și-a făurit alt ideal de om, pe care îl găsim deja schițat în *Divina Comedie*. Noblețea adevărată nu stă, pentru Dante, în nume, rasă și avere, ci în superioritatea inteligenței și a voinței. Francesca da Rimini preferă să îndure pe vecii vecilor chinurile iadului, decît să fie despărțită de iubitul ei. Conte Ugolino, închis de arhiepiscopul Pisei într-un turn, moare în chinurile cele mai grozave, după ce și-a văzut cei doi fii și cei doi nepoți pierind de foame. Dante l-a înfățișat în infern, rozînd ceafa dușmanului său de moarte și ștergîndu-și gura de părul lui. Pentru toată fericirea raiului nu și-ar lăsa victima din mîini. Farinata degli Uberti, osîndit pentru erezie, stă drept în cosciugul de fier înroșit de foc, sfidînd puterile iadului și divinitatea care, cu toate torturile, nu-l pot înfrînge. Aceasta e deja idealul de bărbăție (*virtù*) al Renașterii.

Dante avea mai mult nostalgia decît înțelegerea antichității. *Petrarca* (1304—1374) a trăit în atmosfera intelectuală a vechii Rome. Pentru el, romanii erau strămoșii direcți ai italienilor, și una din dorințele lui cele mai vii a fost să vadă reînviind gloria Romei antice. De două ori s-a adresat papii Benedict al XII-lea, implorîndu-l să părăsească Avignonul și să se întoarcă la Roma. Iar cînd Cola di Rienzo a proclamat, în 1347, republica la Roma,

Petrarca l-a salutat ca pe tribunul trimis de Dumnezeu să libereze Italia de „tirania străini“.

Insuccesul încercării lui Rienzo l-a dezgustat și mai mult de vremea sa și l-a făcut să caute consolare în trecutul măreț al Romei. Într-o asemenea dispoziție sufletească el a compus *Africa*, epopee al cărei erou e Scipio Africanul, și *De viris illustribus*, cuprinzând douăzeci și patru de biografii de bărbați celebri, toți romani, afară de trei. Petrarca nu a ales personaje contemplative, înrudite cu temperamentul său, ci a zugrăvit mai ales oameni de acțiune, generali și bărbați de stat, ca Scipio, Cato Censorul și Cezar, cu care nu avea nici o afinitate sufletească. De aceea caracterizările lui se reduc la parafrazarea lui Titus Livius.

Cu toate acestea, pentru a păstra pură ideea Imperiului roman, Petrarca a lăsat la o parte fabulele medievale și și-a întemeiat expunerea exclusiv pe documente clasice, examinate la lumina rațiunii. Coborîndu-se la sursele originale și proclamînd, mai presus de Cicero și Aristotel, suveranitatea rațiunii, Petrarca definește spiritul critic și pune baza istoriografiei umaniste. *Ad fontes!* devine deviza umanistilor și principiul fecund al criticii filologice.

Insufletirea pentru antichitate explică și pasiunea lui de colecționar de monede, inscripții și manuscrise vechi. Petrarca, cutreierînd Italia, Elveția, Franța și Germania, a descoperit mai multe discursuri ale lui Cicero (*Pro Archia*, *Pro Milone*, *Pro Marcello* etc.), și scrisorile lui către Atticus, Brutus și Quintus.

Petrarca nu s-a mulțumit să le strîngă pentru plăcerea de a avea piese rare, ci le-a studiat de aproape cu dorința de a le pătrunde spiritul și de a descoperi în fiecare autor ceea ce e original și personal (*quiddam suum ac proprium*). Petrarca e primul scriitor care nu caută în operele antice lecții de morală și alegorii, cum se obișnuia în evul mediu, ci e în stare să guste frumusețea stilului și să aprecieze originalitatea gândirii. În *Rimele* sale italienești descrie chinurile iubirii sale neîmpărtășite pentru Laura, după cazuistica amoroasă a poeziei provenșale, dar cu un puternic accent personal și cu o mare originalitate de simțire. Laura nu mai e nici simbol, nici înger. E o femeie în carne și oase, a cărei atracție învinge orice putere de rezistență, și poetul mărturisește că, dacă iubirea sa a rămas pur platonice, meritul revine în întregime Laurei. Cu Petrarca, iubirea se coboară din nou pe pămînt.

Decepțiile sentimentale l-au silit să se coboare în sine însuși, să se analizeze, să-și disece bucuriile, durerile, dorințele și amărăciunile și să se judece. Rezultatul acestei analize n-a fost cum ne-am fi așteptat de la un creștin intrat pe jumătate în ordinul monahal, un sentiment de smerenie și de renunțare, ci, dimpotrivă, un sentiment de vanitate. Petrarca e convins că ceea ce a descoperit în sufletul său interesează umanitatea. De aceea, considerînd că *Rimele* italienești nu-l pot face cunoscut decît în orașele Italiei, și-a răspîndit confesiunile în tratate latinești, ca *De vera sapientia*, *De sui ipsius et multorum ignorantia* și *De contemptu mundi*.

Nimeni nu a știut mai bine decât Petrarca să-și procure satisfacțiile de amor propriu la care aspira. Casa lui din Arezzo era păzită ca un monument istoric ; Florența i-a propus o catedră și restituirea tuturor bunurilor confiscate tatălui său, împăratul Carol al IV-lea l-a numit conte palatin, papa i-a oferit postul de secretar apostolic, iar Universitatea din Paris și Senatul din Roma i-au oferit în același timp coroana de lauri. Optînd pentru aceasta din urmă, în ziua de paști, 1341, a fost încununat solemn pe Capitoliu.

Cu toate aceste satisfacții de vanitate profană, Petrarca rămîne legat de gîndirea medievală, prin disprețul său pentru viața activă și prin izolarea sa într-o viață contemplativă. „Adevărata înțelepciune“ pentru el rămîne cuvîntul lui Cristos. El nu admite filozofia antică decît în măsura în care nu contrazice învățătura creștină. Gîndirea rămîne sub controlul credinței. Studiul antichității a fost pentru el izvorul unei meditații solitare.

Sub influența lui Petrarca, studiul antichității ca ideal de cultură umană tînde să devină elementul fundamental al educației. Această tendință se manifestă nu în contradicție, ci în armonie cu doctrina creștină. Forțele de înnoire se dezvoltă, pînă la începutul secolului al XV-lea, în cadrul vechii orînduiri, fără să caute și fără să dorească o ruptură cu trecutul.

Exemplu caracteristic în această privință e *Giovanni Boccaccio* (1313—1375). Autorul *Decameronului* e considerat, în general, ca reprezentant tipic al păgînismului Renașterii. N-a înfățișat el, în triumful instinctelor naturale, superioritatea drepturilor naturii asupra ascetismului medieval ? Această opinie se întemeiază pe satirele îndreptate contra clerului, cum e istoria evreului Abraham, care, îndemnat de un prieten creștin să se boteze, nu se hotărăște decît după ce a văzut Roma ; el n-a găsit nici urmă de sfințenie și de evlavie în viața papilor, cardinalilor și a celorlalți preoți, dar tocmai acest lucru l-a convins de superioritatea creștinismului, căci o religie pe care păstorii ei se străduiesc din toate puterile s-o compromită și care, cu toate acestea, strălucește tot mai puternic și mai pur, nu poate fi decît opera duhului sfînt. Satira moravurilor clerului, departe de a constitui indiciul spiritului modern, e de cea mai autentică tradiție medievală și populară. Exercițîndu-și verva satirică pe socoteala clerului, Boccaccio știe că cititorii săi nu vor confunda persoana și funcția preoților și că purtarea acestora nu va pune în discuție legitimitatea dogmei.

La Boccaccio, ca și la Petrarca, influența antichității se manifestă prin deșeptarea simțului artistic. În opera lui Boccaccio apar pentru prima dată zeii păgîni, nu ca elemente religioase, ci ca simboluri ale frumuseții și fericirii. În romanul său din tinerete, *Filocolo*, Venus, învesmîntată într-un vîl transparent, prin care i se vede trupul strălucitor de parcă ar fi fost stropit cu rouă, aleargă în ajutorul celor doi tineri eroi care se iubesc, Florio și Biancofiore. Admirația pentru capodoperele antice îl îndeamnă să studieze și să imite procedeele artistice ale autorilor lor, pentru a produce opere asemănătoare, dar originale.

Așa a izbutit Boccaccio să dea formă artistică unei serii de nuvele, de origine diversă, care circulau în toate țările, și să exprime prin ele viața societății laice din timpul său. Pe vechiul fond medieval, care constituie materia *Decameronului*, cu povestiri de dragoste și romane de aventură, cu veșnicele glume pe socoteala bărbatului înșelat, a clericilor desfrânați, a medicilor șarlatani și a magistraților venali, Boccaccio zugrăvește, din punctul de vedere laic, moravurile din timpul său și proclamă idealul unei societăți naturale și libere, în care femeile triumfă prin istețimea lor, iar bărbații prin voința și energia lor.

Elementul nou în opera lui Boccaccio e conștiința sa de laic, care nu e de origine cărturărească, ci socială. Nu modelul antichității, ci triumful burgheziei florentine asupra clerului și nobilimii se exprimă în laicismul lui Boccaccio. Politica florentină, care de un secol tinde la independență față de împărat și de papă, găsește în Boccaccio un ecou care ne permite să măsurăm tot progresul realizat de societatea florentină în cursul secolului al XIV-lea. Pe când Dante visează încă la monarhia universală a împăraților germani, Boccaccio contestă împăratului dreptul de a domni peste alte națiuni decât a teutonilor săi și preferă să moară decât să arunce „crinii florentini” la picioarele „corbilor septentrionali”. Forțele care se ridică împotriva universalismului medieval porced din noile condiții sociale și politice create prin renașterea comerțului și industriei.

3. UMANISMUL CIVIC

Primele manifestări de realism și de clasicism, perceptibile în opera lui Dante, Giotto și Nicola Pisano, care păreau a prevesti Renașterea, au fost atenuate sau eliminate în cursul secolului al XIV-lea de influența coplesitoare a goticului francez în artă și de ascetismul medieval în gândire. Umaniștii nu s-au mărginit să considere viața contemplativă ca un ideal superior de viață; ei au justificat cu aforisme stoice retragerea înțeleptului din viața activă. Noul curent realist, întemeiat pe aderența imediată și strânsă la realitatea socială, nu se afirmă în mod decisiv decât la începutul secolului al XV-lea, când cultura Renașterii a triumfat asupra culturii medievale. Generația care a produs pe Brunelleschi, Donatello și Masaccio, pe Leonardo Bruni, Pier Paolo Vergerio și Leon Battista Alberti a inaugurat o nouă epocă în istoria culturii și a așezat-o sub semnul „vieții active”.

Un cult nou și entuziast pentru antichitatea clasică a creat o nouă atmosferă intelectuală care condamnă hotărît ascetismul medieval și retragerea învățaților din viața activă. Identificarea umanismului cu societatea laică și cu inte-

reșele superioare ale republicii la Florența a ridicat probleme etice, filozofice și artistice noi, care au fost rezolvate în conformitate cu interesele societății laice. Umaniștii pătrund în serviciile publice care constituiseră monopolul clerului și, confrunțați cu sarcinile politice curente, se deprind să trateze problemele nu în abstract, ci în funcție de interesele vitale ale republicii. Referirile la faptele eroice ale romanilor nu sînt simple teme de retorică, ci exemple menite să justifice măsurile de salvare publică și să susțină rezistența împotriva puterilor care amenințau independența politică și libertățile civice ale republicii florentine. Așa a luat naștere *umanismul civic*, care cuprinde principiile de bază ale Renașterii.

Este meritul istoricului Hans Baron de a fi dovedit că războiul Florenței pentru apărarea independenței sale și a libertăților civice împotriva expansiunii ducelui de Milano, Giangaleazzo Visconti, a jucat un rol decisiv în formarea gândirii Renașterii⁶. Timp de trei decenii (1397—1427), republica florentină a susținut, aproape singură, o luptă dîrză pentru apărarea independenței sale. Pe punctul de a se prăbuși, împresurată de dușmani care erau gata să-și împartă prada, ea a fost salvată de moartea neașteptată a ducelui de Milano, care venea ca o răsplată a nezdruccinatei sale rezistențe.

Chiar și istoricii care au admirat-o au considerat această rezistență ca o deplorabilă „risipă de energie“. În timpul evului mediu tîrziu, republica florentină reprezenta principiul acelei rezistențe față de expansiunea viscontiană, care va însemna apusul idealului unui regat italian; or, „acest regat, chiar inspirat de dorința de putere, ar fi împiedicat ca zorile erei moderne să însemne pentru Italia începutul mării tragedii istorice“⁷.

Privită prin prisma luptei pentru unitatea Italiei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, rezistența republicii florentine la expansiunea ducelui de Milano nu putea apărea decît ca o „eroare fatală“⁸.

⁶ Hans Baron, *Die politische Entwicklung der italienischen Renaissance* în „Historische Zeitschrift“, CLXXIV (1952), pp. 31—56; *Struggle for Liberty in the Renaissance; Florence, Venice and Milan in the Early Quattrocento* în „American Historical Review“, LVIII (1953), pp. 265—289 și 544—570 și *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, 2 vol., Princeton, New Jersey, 1955.

⁷ F. Landogna, *La politica dei Visconti in Toscana*, Milano, 1929, citat după H. Baron, *The Crisis etc.*, vol. II, p. 381.

⁸ Pentru istoricul problemei, vezi: G. Falco, *Signorie e Principati*, în *Enciclopedia Italiana*, XXXI (1936); F. Landogna, *op. cit.*, — S. Favela, *Siena nel quadro della politica viscontea*, Siena, 1936; F. Cognasso, *Problemi politici del Rinascimento*, Torino, 1930; M. de Bouard, *Les origines des guerres d'Italie. La France et l'Italie au temps du grand Schisme d'Occident*, Paris, 1936; D. M. Buenode Mesquita, *Giangaleazzo, Duke of Milan, 1385—1402* Cambridge, 1941; L. Simeoni, *Le Signorie*, în col. „Storia politica d'Italia“, 1950; N. Valeri, *L'Italia nell'età dei Principati 1343—1516*. Verona, 1950.

Hans Baron contestă caracterul științific al unui procedeu care aplică unor evenimente din secolul al XV-lea criteriile politice ale secolului al XIX-lea. În condițiile de la începutul secolului al XV-lea, înfrângerea ducelui de Milano era condiția necesară a triumfului Renașterii. Toate elementele noi — umanismul și arta care constituie esența Renașterii — au apărut mai întâi la Florența, sub influența luptei pentru independență. Renașterea ar fi fost înăbușită în germene dacă Florența ar fi ajuns un oraș provincial într-o monarhie supusă „tiraniei“ ducilor de Milano. La fel, Renașterea tirzie nu se poate concepe fără existența republicii venețiene și fără o viață independentă la Roma.

Alți istorici, ca F. Cognasso și M. de Bouard, recunosc că ideile și sentimentele care au inspirat naționalismul modern n-au putut juca un rol efectiv în politica principilor din timpul Renașterii. Lozinca unității și păcii Italiei n-a fost pentru ei decât o temă de propagandă sau sentimentul izolat al unor personalități, ca Petrarca, fără efect asupra opiniei publice sau asupra conduitei oamenilor politici.

Rezistînd politici de expansiune a ducatului de Milano și a regatului napoleonic, Republica florentină și-a salvat „forma populară de guvernămînt“⁹ și libertățile cetățenești, care au făcut posibilă libera dezvoltare a culturii Renașterii.

În afară de aceste considerente, trebuie să remarcăm că eșecul diferitelor încercări de unificare a Italiei în timpul Renașterii se datorește faptului că Italia nu forma o piață națională și era lipsită de un centru economic dominant. Exemplul italian aduce astfel o confirmare decisivă importanței pe care marxismul o acordă pieței naționale în formarea statului național. Identificînd condițiile politice din timpul Renașterii cu cele din secolul al XIX-lea, apărătorii tezei unității italiene n-au ținut seamă de forțele contrare centralizării.

Cum în cursul luptei pentru apărarea libertății și independenței Florenței s-au cristalizat principiile de bază ale umanismului civic, credem necesar să înfățișăm pe scurt istoricul acestei lupte.

Ca aliat al Padovei, ducele de Milano, Giangaleazzo Visconti (1385—1402), a răsturnat dominația Scaligerilor asupra Veronei și Vicenzei, pentru a se întoarce apoi împotriva Padovei și a încorpora în domeniile sale aproape toată cîmpia Padului.

⁹ „*Forma rei publicae gubernandae utimur ad libertatem paritatemque civium maxime omnium directa, quae, quia aequalissima in omnibus est, popularis nuncupatur*“ [Noi ne folosim de forma de guvernămînt republicană care tinde la libertatea și egalitatea tuturor cetățenilor, și care, deoarece e perfect egală pentru toți, se numește populară (Leonardo Bruni, *Oratio in funere Nannis Strozae*, la Hans Baron, *op. cit.*, vol. II, p. 622, n. 17)].

În fața primejdiei care o amenința, Florența a căutat să determine intervenția Veneției și să formeze o ligă cu toate statele direct amenințate de Milano, dar Veneția s-a lăsat cîștigată de Visconti prin concesiunea orașului Treviso, și Florența a trebuit să se mulțumească cu constituirea Ligii de la Bologna care grupa statele din nord-estul peninsulei (Padova, Ferrara, Mantova, Bologna și alte formațiuni politice mai mărunte).

În 1399 Mantova, Ferrara, Padova au rupt alianța cu Florența și Bologna și au recunoscut *signoria* (stăpînirea) ducelui de Milano. Exemplul lor a fost urmat de Pisa, de Siena și de Lucca, care făceau parte din domeniul florentin al Toscanei. Iar cînd dominația milaneză s-a întins și asupra orașelor din centrul Italiei — Cortona și Chiusi, Spoleto și Assisi — Florența nu mai forma decît o insulă înconjurată de posesiunile ducelui de Milano, care îi interceptau comunicațiile cu marea și cu Roma.

Giangaleazzo Visconti, care între timp cumpărase de la împăratul Germaniei titlul de duce de Milano și de prinț imperial, părea pe punctul de a uni sub sceptrul său tot centrul și nordul Italiei și de a se proclama rege.

Ducele de Milano și-a justificat agresiunile continue prin aspirația Italiei spre putere și pace care nu se putea realiza decît sub un singur cîrmuitor. Ușurința cu care statele urbane din nordul Italiei s-au supus dovedește că spiritul de autonomie și de libertate era stîns în ele. Umaniștii din orașele cucerite au venit la Milano să sărbătorească cuceririle ducelui ca înfrîngerii ale particularismului și ale nesfîrșitelor lupte intestinale. Giangaleazzo era prezentat ca un Mesia, trimis să unească toate statele particulare într-un „stat italian“ cu capitala la Roma, fosta stăpînă a lumii.

În 1402, armata milaneză era pe punctul de a trece Apeninii și de a ataca Florența și, poate, Roma. Ultimul aliat al Florenței, Bologna, capitulase. Dar Giangaleazzo a ezitat să atace un oraș în care n-a găsit partizani. Epidemia de ciumă, care, în vara toridă a anului 1402, se răspîndise în toată Lombardia, a pricinuit moartea și a ruinat opera lui Giangaleazzo. Florența a fost salvată, dar nu datorită hazardului morții ducelui, ci rezistenței indefectibile a poporului florentin, în mijlocul căruia dușmanul n-a găsit trădători, ca în celelalte state urbane. După moartea ducelui, orașele cucerite de el s-au revoltat și, în **cîțiva ani, ducatul a fost redus la teritoriile lombarde din jurul Milanului.**

Dar moartea lui Giangaleazzo n-a înlăturat decît pentru moment primejdia care amenința independența republicilor comunale și a micilor seniorii. Politica de expansiune a Milanului a fost reluată de Ladislau, regele Neapolului.

Vasal nominal al scaunului papal, Ladislau, după ce a înfrînt puterea nobililor și a restabilit ordinea internă, a profitat de schisma cea mare care compromisese autoritatea papalității și a încercat să înlocuiască suzeranitatea papală asupra Neapolului prin supremația Neapolului asupra Romei. În 1404, el primise închinarea Romei și a teritoriilor ei și, înainte de sfîrșitul anului, a pus

stăpînire pe toată Umbria, inclusiv Perugia și Assisi, și pe alte orașe din nordul statului papal. Papa Ioan al XXII-lea a consfințit aceste uzurpații, cedînd Neapolului, printr-un pact formal, întreaga administrație a Statului papal.

În 1409, bastionul Toscanei de sud, Cortona, era în mîinile lui Ladislau, iar trupele lui se aflau în fața orașelor Siena și Arezzo. Dar Florența, aliindu-se cu Siena, i-a barat înaintarea. De data aceasta, alianța cu Siena a durat pînă la sîrșitul republicii florentine, restabilind primatul Florenței în Toscana și sentimentul de solidaritate în apărarea libertății civice într-o regiune înconjurată de state subjugate de „tiranie“.

Pentru a dizolva liga antinapolitană, Ladislau i-a oferit Florenței Cortona, în schimbul unei sume de bani. Unii conducători florentini erau dispuși să accepte oferta. Dar majoritatea s-a opus, obiectînd că Ladislau nu face concesii Florenței decît pentru a izola și răsturna ultimul obstacol din calea monarhiei sale care cuprindea deja două treimi din teritoriul peninsulei. Cronicarii florentini confirmă sentimentul general de neîncredere în vorbele lui Ladislau care „urmărea să ruineze libertatea noastră“ și să-și îmbogățească soldații prin jefuirea Florenței. Strigătul de război al regelui Neapolului era : „La Florența, la Florența !“¹⁰

În 1413, Ladislau, nemulțumit de concesii papei, a luat cu asalt cetatea Vaticanului și a prădat-o, iar în primăvara anului 1414 s-a pregătit să treacă Apeninii din Umbria și să asedieze Bologna. Căderea Bolognei în mîinile lui Ladislau, care stăpînea deja Umbria, Roma și Neapolul ar fi desăvîrșit încercuirea Florenței și i-ar fi interceptat căile comerciale vitale care o legau de nordul și sudul Italiei.

În aceste condiții, lupta dintre partizanii păcii și exponenții luptei de rezistență s-a aprins din nou. Ca și Giangaleazzo, Ladislau spera că interesele industriei și comerțului care aveau nevoie de pace vor prevala și vor sili Florența să capituleze. Dar și de data aceasta, marea burghezie care a organizat rezistența împotriva expansiunii milaneze a avut cîștig de cauză. Ea a arătat că supraviețuirea republicilor urbane din centrul Italiei era în interesul întregii peninsule și că acordul dintre Florența, Veneția și Roma era indispensabil pentru a împiedica formarea unei monarhii, care să primejduiască independența tuturor. Dar, mai ales, reprezentanții ei au făcut apel la iubirea de libertate a poporului florentin. „Pentru apărarea libertății noastre noi trebuie să sacrificăm totul“¹¹, spunea Niccolò da Uzzano, iar celălalt campion al luptei contra Milanului, Gino Capponi, adaugă : „Ar fi mai bine să trăim sub regimul ciompilei, decît sub tirania regelui“. El n-avea încredere în propunerile de pace ale lui Ladislau : „Pacea a fost momeala tuturor trădătorilor !“. Pacea, pe care ar fi acceptat-o el, era o pace bazată pe „securitate și bună credință“ (*sicurtà*

¹⁰ H. Baron, *op. cit.*, vol. I, p. 320.

¹¹ S. Gutkind, *Cosimo de Medici*, Oxford, 1938, p. 52.

e onestă), adică o pace care ar fi asigurat independența Bolognei și Sienei, împreună cu a Florenței, sub garanția Veneției și a papii.

Moartea neașteptată a lui Ladislau, în august 1414, a eliberat Florența și celelalte state libere de amenințarea unei primejdii iminente. Și de data aceasta, planurile de expansiune ale unei monarhii care urmărea să-și întindă autoritatea asupra întregii Italii au fost zădărnicate de curajul civic al poporului florentin.

Prin rolul jucat în aceste împrejurări decisive, Florența s-a ridicat din starea de republică urbană locală la rangul unui stat regional, a cărui sferă de acțiune se întindea „de la Alpi la Apulia, de-a lungul întregii Italii”. Ea și-a rotunjit teritoriul prin ocuparea Pisei și și-a asigurat comunicațiile cu sudul prin alianța cu Siena. Republica florentină a devenit astfel o putere italiană. „Curajul ei de a-și asuma această îndrăzneță și nouă sarcină a izvorât din convingerea că Florența, în timpul nostru, a atins punctul în care se afla Roma după victoria ei asupra Cartaginei”¹².

Dar pacea restabilită după moartea lui Ladislau n-a durat nici zece ani. Fiul și moștenitorul lui Giangaleazzo, Filip Maria, a refăcut ducatul și a reluat planurile de expansiune ale tatălui său¹³. Pentru a avea mână liberă în răfuiala sa cu statele urbane din nord-estul Italiei, el a propus Florenței delimitarea sferelor lor de interese printr-un tratat formal, ca acela pe care în zadar florentinii îl solicitaseră de la Giangaleazzo. În schimbul neutralității florentine, el promitea să nu treacă de o linie convențională care urmărea crestele Apeninilor la vest, iar la sud lăsa Bologna și Romagna în afară de sfera milaneză. Sub presiunea partizanilor păcii, guvernul florentin semnă tratatul.

Imediat, ca pentru a confirma avertismentul adversarilor săi, Filip Maria a ocupat Parma și Brescia, apoi s-a întors împotriva Genovei. Florența a protestat împotriva violării tratatului și, pentru a face posibilă rezistența Genovei, i-a plătit 100 000 de florini, în schimbul cesiunii portului Livorno, care era dependent de Genova și deschidea Florenței ieșire liberă la mare. (Portul Pisei, ocupat în 1404—1405 de Florența era în parte împotmolit, în parte distrus de genovezi.) Dar propaganda milaneză izbutise să convingă Genova de imensele avantaje materiale pe care le-ar fi avut ca port al ducatului de Milano, încât dogele partizan al rezistenței a fost demis și Genova s-a lăsat încorporată în posesiunile lui Filip Maria Visconti. În 1423, a fost ocupat Forlì care comanda principalul drum peste Apenini și se afla în afara zonei de influență milaneză.

Noua violare a tratatului a provocat la Florența o revoltă patriotică, ca aceea care se produsese în timpul lui Giangaleazzo. În locul divergențelor care ar fi făcut jocul inamicului, o unică stare de spirit: încredere absolută în valoarea libertății civice, mândrie patriotică pentru misiunea republicii florentine de a

¹² Leonardo Bruni, *Historiae florentini populi*, p. 5, la Hans Baron, *op. cit.*, p. 324.

¹³ Pasquale Villari, *Niccolò Machiavelli e i suoi tempi*, vol. I, Milano, 1912, p. 29.

zădărnici victoria „tiraniei“ și o adevărată exaltare rezultând din „măreția“ priemejdiei înfruntate.

Guvernul florentin a trimis ambasadori la Milano și la Roma să facă cunoscută hotărîrea Florenței „de a păstra libertatea pe care ne-au lăsat-o moștenire strămoșii“ și cum trecutul o dovedește limpede „noi vom persista în această hotărîre de a salva libertatea care ne e mai scumpă decît viața și pentru care noi nu vom șovăi să riscăm avere, copii, frați, chiar trup și suflet, fără rezervă“.

La începutul anului 1424, oînd Filip Maria a ocupat Imola, nu departe de Forlî, Florența i-a declarat război. Într-un manifest, ea a adus la cunoștința Italiei conflictul său cu ducatul Milanului și a declarat că „e hotărîtă să arate întregii Italii adevărata față a acestui apostol al păcii și să nu-i permită ca, sub masca acestui cuvînt, să pregătească alte războaie și mai mari“ și, „în numele păcii, să ne impună jugul servituii“¹⁴.

Dar încrezătoare în acordul încheiat cu Milano, Florența a neglijat să ia din timp măsurile militare necesare și, în iulie 1424, forțele florentine, trimise în Romagna pentru a elibera Forlî, au fost distruse la Zagonara. Condotierii străini, însărcinați cu comanda trupelor florentine, au trecut în tabăra ducelui de Milano. O înfrîngere asemănătoare, provocată de aceeași trădare a comandanților, s-a produs, în anul următor, iar în mai 1427 a căzut în lupta de la Ottolengo, pe Pad, Nanni degli Strozzi, cel mai bun general al Ligii florentine, care nu era un mercenar de meserie, ci descendentul uneia din marile familii florentine și adversar neînduplecat al ambițiilor ducelui de Milano.

Aceste înfrîngeri succesive au provocat scene de disperare la Florența. Consternarea și panica erau generale. Lupta între partide a reizbucnit cu furie. Opoziția acuza guvernul că a provocat catastrofa, respingînd propunerile lui Filip Maria.

Dar sentimentul patriotic a învins repede descurajarea. În adunările din Palatul Senioriei, acuzațiile reciproce dintre membrii partidului la putere au făcut loc hotărîrii unanime de a da o direcție mai fermă politicii externe. Nici o voce nu s-a pronunțat pentru acceptarea faptului împlinit. „Noi trebuie să ne ridicăm în apărarea libertății noastre cu inimă fermă... Libertatea nu e de vînzare pentru tot aurul din lume“¹⁵.

Oratorii aduc ca exemple de statornicie în situațiile cele mai critice pe romani. Măreția caracterului roman s-a manifestat, spun ei, mai mult în nenorocire decît în norocire. „Noi care ne coborîm din romani trebuie să avem curaj și să ne purtăm ca bărbați“. Exemplele de eroism ale Romei republicane au servit efectiv în aceste împrejurări la ridicarea moralului poporului florentin și la consimțirea sacrificiilor necesare redresării situației politice.

¹⁴ Pasquale Villari, *op. cit.*, vol. II, p. 398.

¹⁵ Hans Baron, *op. cit.*, vol. I, p. 338 și vol. II, p. 602.

În 1427, s-a votat impozitul, numit *il catasto (cadastrul)*, pe averea mobilă și imobilă a tuturor cetățenilor. El e cel mai modern impozit din tot evul mediu. Deși în deceniile următoare el avea să se transforme într-un instrument de confiscări arbitrare și avea să permită lui Cosimo de Medici să-și ruineze adversarii și să transforme republica într-un principat, atât timp cât funcționarea instituțiilor republicane n-a fost viciată de dictatura mediciană, el a procurat republicii resursele necesare pentru a face față primejdiilor externe și i-a permis să susțină rolul de campion al libertății întregii Italii.

Între timp, o schimbare în conducerea politicii venețiene a răsturnat echilibrul de forțe în dauna ducelui de Milano. Refuzul Veneției de a interveni împotriva politicii de expansiune a ducelui de Milano se datorește — cum rezultă din două discursuri, din 1422 și 1423, rostite de dogele Tommaso Mocenigo, cel din 1423 pe patul de moarte — importanței comerțului său cu Lombardia, care-i furniza cea mai mare parte a produselor sale agricole și era cea mai bună clientă a manufacturilor venețiene. A preface în teatru de război și a devasta această grădini era pentru doge o nebulie.

În afară de aceasta, supunerea republicii florentine de către ducele de Milano n-ar fi însemnat decât lărgirea pieței venețiene și ar fi permis Veneției să smulgă Florenței primatul industriei ei textile.

Maiștrii florentini, spunea dogele, obișnuiți cu modul de viață liber, n-ar fi putut suporta pierderea libertății și ar fi căutat refugiu la Veneția, singura care le-ar fi putut oferi un regim liber, ca al Florenței, și ar fi adus cu ei secretul celebrilor lor manufacturi de lână și mătase.

În sfârșit, încheie Mocenigo, Veneția e respectată și temută, fiindcă e stăpîna aurului și argintului lumii. Prosperitatea viitoare a Veneției depinde de menținerea păcii. În afară de faptul că războiul ar consuma o parte din acest tezaur, Veneția ar fi, ca atîtea alte republici, la discreția condotierilor săi „și din stăpîni ai lumii, riscați să ajungeți robii căpitanilor propriilor voastre armate“.

Dar generația de patricieni care s-a format în timpul expansiunii milaneze nu mai era de acord cu această politică și, după moartea lui Mocenigo, senatul a ales doge pe Francesco Foscari, partizan al alianței cu Florența, pe care o considera vitală pentru Veneția. „Suferi-vom ca Filip să răpească libertatea florentinilor; ca acest tiran furibund să străbată toată Italia, s-o distrugă și s-o strivească fără a fi pedepsit?“¹⁶. Foscari cerea ca Veneția să sară în ajutorul Florenței, fiindcă „fericirea ei e fericirea noastră, iar nefericirea ei, nefericirea noastră“.

Generația lui Foscari a înțeles că expansiunea Milanului a schimbat situația politică în nordul și centrul Italiei. De aceea a adoptat ideile Florenței cu privire la apărarea echilibrului peninsular și la solidaritatea statelor libere împotriva primejdiei comune. De aceea cînd, la sfîrșitul anului 1425, a sosit la Veneția

¹⁶ S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, vol. IV, Veneția, 1912—1921, p. 108.

ambasadorul Florenței, Lorenzo de Ridolfi, să propună o ligă împotriva Milanului, propunerea lui a fost acceptată și un tratat de alianță a fost semnat pe zece ani. Toată lumea e convinsă, raporta Ridolfi guvernului florentin, că pacea viitoare a Italiei depinde de supraviețuirea libertății la Florența. Conducătorii Venetiei l-au asigurat că „ei au, și vor avea, aceeași grijă pentru păstrarea suveranității voastre, ca pentru a lor proprie”¹⁷.

Lozinca : *Libertatea Italiei*, lansată de oamenii de stat florentini, care înțelegeau prin ea păstrarea unui sistem de state independente în Italia și confederarea lor pentru salvarea libertății civice, a devenit un ideal politic pe care umaniștii florentini și venețieni l-au adoptat și din care au făcut principiul fundamental al *umanismului civic*.

Tratatul veneto-florentin din 1425 a fost un triumf al politicii florentine de solidaritate între statele libere. Această politică s-a lărgit prin adeziunea Genoavei, care se eliberase de sub stăpînirea Milanului, și a orașelor Siena și Lucca.

Această politică a oprit expansiunea Milanului, iar cînd Filip Maria a murit în 1447 și Milano s-a proclamat republică, Veneția i-a trimis un ambasador să-i ofere alianța sa. Dar Milano, care nu mai cunoscuse libertatea de un secol și jumătate, n-a putut reînvia instituțiile republicane și nici mobiliza poporul pentru apărarea lor. Condotierul armatelor milaneze și ginerele lui Filip Maria, Francesco Sforza, a cucerit ducatul de Milano. El a fost ajutat de Cosimo de Medici care, rupînd cu politica tradițională a republicii florentine, i-a asigurat mai întîi neutralitatea, apoi alianța Florenței și i-a permis astfel să pună capăt proaspătului regim republican.

În urma alianței Florenței cu Milano, Veneția s-a unit cu Neapol și astfel pacea Italiei a fost asigurată prin echilibrul dintre cele două coaliții opuse. În 1454, cele două coaliții, la care s-a alăturat și papa, s-au unit, formînd *La santissima Lega* de la Lodi. Celelalte stătulețe — Siena, Lucca, Bologna, Ferrara și Mantova — s-au grupat în jurul celor cinci state mari.

Liga de la Lodi a fost concretizarea experienței politice de o jumătate de secol a statelor libere. Amenințate periodic de expansiunea Milanului și Neapolului, republicile comunale nu și-au salvat independența decît coalizîndu-se pentru a contrabalansa puterea agresorului. Așa s-a cristalizat treptat ideea echilibrului sau balanței puterilor, concretizată în Liga de la Lodi, care a asigurat Italiei o perioadă de liniște relativă și a apărât-o pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea de intervenția străină.

Această perioadă a permis ideilor și sentimentelor produse la începutul secolului al XV-lea de luptele pentru apărarea libertății să se dezvolte într-un sistem care a fecundat toate domeniile activității intelectuale și artistice și a făcut din umanismul florentin cel mai unitar și mai profund dintre toate curentele similare din Italia.

¹⁷ Hans Baron, *op. cit.*, vol. I, p. 343.

Prima jumătate a secolului al XV-lea, marcată prin primele opere decisive care au inaugurat Renașterea, n-a fost deci era triumfului „tiraniei“ și clasicismului, considerate de Burckhardt și de adepții săi ca esența Renașterii.

Pe la 1400, o puternică afirmare a spiritului civic s-a produs la Florența și în alte republici urbane. Într-un lung război împotriva expansiunii ducatului de Milano și a regatului napolitan, Florența a jucat rolul de campion al „libertății Italiei“ și, printr-o politică de echilibru culminând cu alianța veneto-florentină, a salvat independența și libertățile civice ale republicilor urbane. Astfel, ea a pus stavilă progresului „tiraniei“ (adică principatului absolut) al Renașterii, încât sistemul politic al Italiei secolului al XV-lea avea să se constituie din republici urbane și din principate absolute.

S-a obiectat, cu drept cuvânt, lui Baron că folosește noțiunea de „libertate cetățenească“ în sens exclusiv politic, făcând abstracție de conținutul ei social, burghez¹⁸. Poporul care invoca principiile de independență și de libertate împotriva ducelui de Milano era „poporul gras“ (*popolo grasso*) care reprimase în 1378 încercarea „poporului mărunț“ (*popolo minuto*) de a se împărtași și el de avantajele „libertăților cetățenești“.

Se poate apoi obiecta împotriva tezei lui Baron că Florența, care se intitula apărătoarea independenței și libertăților Italiei nu s-a dat înapoi de la o politică de expansiune. Abia liberată în 1402 de primejdia care-i amenințase independența, Florența pornește în 1404 contra Pisei un război de exterminare și o cucerește în 1405. Politica de expansiune teritorială e glorificată de aceiași umaniști, care au susținut lupta împotriva Milanului, în primul rând de Leonardo Bruni care, în *Laudatio urbis Florentinae* și în *Historiae populi florentini*, proclamase Florența *quasi regina Italiae* și comparase cucerirea Pisei cu căderea Cartaginei.

Dar umaniștii „pasivi“, ca Roberto de Rossi, au condamnat această politică. De asemenea Niccolò Niccoli, deși descendent al unei familii de mari negustori, combate politica de anexiuni și de război și condamnă pe cei ce produc „război din război“. Existența la Florența a unui puternic partid al păcii, căruia îi aparținea și Giovanni de Medici (amestecat și în „tumultul ciompilei“) explică opoziția de care politica războinică a oligarhiei dominante s-a izbit în adunările populare. *Vita privata* — retragerea înțeleptului din viața publică — era de asemenea o formulă de opoziție împotriva clasei dominante.

Baza socială a umanismului civic e deci mult mai îngustă decât o presupune Baron. Burghezia s-a dezvoltat și în principatele teritoriale (în *signorii*) și și-a adus contribuția la înflorirea noii culturi. Dar nicăieri literale și artele n-au atins o dezvoltare atât de precoce și de originală ca la Florența. Primatul cultu-

¹⁸ Cf. *recenzia* lui Michael Seidlmayer în „Göttingische gelehrte Anzeigen“, CCX (1956), nr. 1—2, pp. 35—63.

ral al Florenței se datorește tocmai gradului superior de dezvoltare a democrației urbane.

Este iarăși adevărat că opoziția populară la dominația oligarhiei industriale, comerciale și bancare a fost destul de puternică pentru a asigura și la Florența, dar abia în 1434, instaurarea dominației medicene. Niciodată însă, „tirania“ Medicilor n-a luat formele absolutiste și arbitrare ale ducilor de Milano, iar prima jumătate a secolului al XV-lea a fost în adevăr o perioadă, în cursul căreia Florența, „pusă în fața alternativei de a se prăbuși sau de a ieși regenerată“, și-a dovedit valoarea într-o luptă pentru supraviețuire¹⁹. *Istoria florentină* a lui Fr. Guicciardini confirmă părerea lui Baron cu privire la importanța perioadei de la cotelura secolului al XIV-lea.

După „tumultul ciompilor“ din 1378, Florența a trecut printr-o perioadă de mari frământări și de instabilitate politică, pînă în 1393, cînd s-au produs primele conflicte cu ducatul de Milano. Atunci „oamenii de bine și înțelepți“, reprezentanți ai marii burghezii, în frunte cu Maso degli Albizzi, Niccolò da Uzzano și Gino Capponi, au cucerit puterea și au păstrat-o pînă pe la 1420. Francesco Guicciardini consideră regimul acesta „ca cel mai înțelept, cel mai glorios, cel mai fericit guvern din cîte a avut vreodată orașul nostru“²⁰.

„Într-adevăr, continuă Guicciardini, în vremea aceea s-a dovedit cît de mare era puterea orașului nostru cînd era unit, fiindcă a suportat doisprezece ani de război cu Giangaleazzo, cu infinite cheltuieli pentru armata italiană și pentru cele străine. Apoi a întreprins cucerirea Pisei, în cumpărarea și cucerirea căreia a cheltuit o imensă sumă de bani... A avut apoi război cu regele Neapolului și s-a apărat vitejește ; a dobîndit chiar Cortona în schimbul unei sume de bani, a cumpărat Castrocaro, și, în sfîrșit, a avut atîtea succese, și în oraș, care se păstra liber, unit și guvernat de oameni de bine, vrednici și energici, și în afară, unde s-au apărat de dușmani foarte puternici și și-a întins mult stăpînirea în afară“.

Între 1420 și 1434, în timpul războiului cu Filip Maria Visconti, orașul s-a împărțit în două partide, una aristocratică condusă de Niccolò da Uzzano, „reputat ca foarte înțelept și iubitor de libertate“ ; cealaltă populară avînd ca șef pe Cosimo de Medici care, în 1434, a cucerit puterea și a guvernat Florența autoritar, veghind ca nici unul din partizanii săi să nu se ridice încît să-i amenințe poziția dominantă.

Cosimo a rupt și cu politica tradițională a Florenței. În loc să continue, în alianță cu venețienii, războiul contra ducelui de Milano, l-a ajutat pe Francesco Sforza să pună stăpînire pe Milano și să-și consolideze puterea. Această răstur-

¹⁹ Hans Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, vol. I, p. 27.

²⁰ Fr. Guicciardini, *Storia fiorentina* în *Opere inedite* ed. Giuseppe Canestrini, Florența, 1959, vol. III, p. 45. Opera aceasta, întreruptă în 1509, a fost scrisă pentru instruirea personală a autorului și a rămas inedită pînă în 1859.

nare de alianțe a salvat Italia, după Guicciardini, căci, „dacă nu se făcea așa, venețienii ar fi devenit fără îndoială stăpîni pe acel stat (pe Milano), și în scurt timp pe întreaga Italie, încît, în cazul acesta, libertatea Florenței și a întregii Italii se datorește lui Cosimo“²¹.

Medicii au stăpînit suveran Florența, din 1434 pînă în 1494, fără să schimbe constituția republicană și practicile de guvernămînt, dar falsificîndu-le. Atît Cosimo cît și nepotul său Laurențiu cel Măreț au continuat să expedieze afacerile publice prin magistrați, „după legile în vigoare și sub formă de libertate“.

Judecata lui Guicciardini asupra principatului lui Laurențiu cel Măreț e sinceră și valabilă întrucît *Istoria Florenței* n-a fost destinată publicității : „Autoritatea lui a fost atît de mare încît se poate spune că orașul n-a fost în timpul lui liber, deși era plin de toate acele glorii și fericiri care pot fi într-un oraș, liber în aparență, dar în realitate tiranizat de un cetățean al său“²².

Lupta ideologică din timpul războiului pentru independență a exercitat o influență decisivă asupra dezvoltării umanismului florentin. Atașamentul Florenței de instituțiile republicane a inspirat cetățenilor umaniști respect pentru limbă și literatura toscană și astfel clasicismul literaților s-a unit cu tradițiile naționale ale republicilor urbane. Mișcarea umanistă condusă de Leonardo Bruni, Leon Battista Alberti, Giovanni da Prato sau Matteo Palmieri a învins prejudecata umanistă contra limbilor populare. Ei au restabilit încrederea în capacitatea limbii populare — în speță a dialectului toscan ilustrat de Dante, Petrarca și Boccaccio — de a exprima toate nuanțele cele mai fine ale poeziei și abstracțiile cele mai înalte ale filozofiei și științei și au făcut din ea modelul limbii italiene.

Încrederea în valoarea expresivă a limbii toscane a inspirat și cultura cetățenească. Nu importă că o lucrare e scrisă în stil literar (adică în limba latină) sau popular, spune Bruni. Diferența e aceeași ca între limba greacă și latină. Fiecare limbă își are perfecțiunea sa, tonul său și un mod specific de expresie rafinată sau științifică. Curajul de a pune limba populară pe picior de egalitate cu limbile greacă și latină a acționat ca un puternic ferment împotriva prejudecăților clasiciste și a discreditat concepția de la sfîrșitul secolului al XIV-lea care disprețuia istoria și limba toscană, considerînd că numai antichitatea și limbile clasice sînt demne de studiu.

Descoperirea afinității cu statele urbane antice și înțelegerea culturii lor au fost opera umaniștilor-cetățeni care au trăit în atmosfera intelectuală a luptei pentru libertate și independență. În această atmosferă s-a format umanismul civic. „Poporul florentin nu poate concepe viața fără libertate“. Florența a asigurat libertatea prin legi, care, pe de o parte, au deschis tuturor cetățenilor

²¹ Fr. Guicciardini, *op. cit.*, p. 9.

²² Fr. Guicciardini, *op. cit.*, p. 89.

capabili și vrednici acces la toate onorurile (dar cetățeni adevărați, cu drepturi politice nu erau decît cei înscriși în bresle), iar pe de alta, au pus capăt domniei nobilimii feudale. Acolo unde onorurile republicii sînt accesibile tuturor cetățenilor într-o competiție liberă, „oamenii prind curaj și se ridică pe un plan superior“.

Acest pasaj e de o importanță capitală pentru înțelegerea strînsei corelații dintre libertățile civice și mișcarea umanistă, care a făcut din Florența centrul științific, literar și artistic al Renașterii.

4. SISTEMUL DE EDUCAȚIE UMANIST

Identificarea umaniștilor florentini, exponenți ai burgheziei dominante, cu lupta republicii pentru libertate și independență a grăbit procesul de secularizare a gîndirii și a inspirat un nou sistem de educație, menit să întărească stăpînirea burgheziei, formînd cetățeni capabili s-o apere și s-o conducă. Cancelarul republicii florentine, Coluccio Salutati ne oferă exemplul caracteristic al acestei transformări care, dintr-un umanist, încă puternic impregnat de ideologia medievală, a făcut un luptător fervent împotriva papalității și ducelui de Milano, care amenințau independența Florenței.

Coluccio Salutati (1330—1406) aparține generației de tranziție dintre perioada lui Petrarca și aceea a umaniștilor care au inaugurat, la începutul secolului al XV-lea, era Renașterii. Ideile lui religioase, politice și literare aparțin încă guelfismului din *Trecento*²³. El admite că papa și împăratul — „cele două lumini ale lumii“ — dețin de drept puterea universală. Într-un tratat, *De tyranno*, el a încercat să dovedească că, la un anumit stadiu de dezvoltare, tirania (adică dictatura) devine o necesitate socială. Acesta a fost cazul Romei în timpul lui Cezar și, prin urmare, Dante avea dreptate să condamne pe Brutus.

În practică, Salutati apreciază evenimentele din punctul de vedere al unui patriot florentin. În timpul conflictului republicii florentine cu papalitatea (1375—1378), el a combătut atît de energic politica lui Urban al IV-lea, încît a fost cuprins în mod explicit în interdictul care a lovit Florența, iar cei cinci ani de rezistență împotriva ducelui de Milano i-au inspirat *Invectiva*, în care lupta eroică a poporului florentin se oglindește în cuvînte ca acestea: „Cine nu vede că poporul nostru a apărât cauza comună a libertății Italiei, cine nu recunoaște că, dacă poporul florentin ar fi fost învins, libertatea nu i-ar fi

²³ Italienii numesc secolul al XIII-lea (1201...) *Dugento*; secolul al XIV-lea (1301...) *Trecento*; secolul al XV-lea *Quattrocento*; secolul al XVI-lea *Cinquecento*, și așa mai departe: *Seicento*, *Settecento*, *Ottocento*.

supraviețuit, cine nu mărturisește că, dacă noi am fi fost supuși servituții, toată Italia ar fi fost aservită“ ? Conștiința lui de cetățean liber i-a dictat, în fața universalismului teoretic și a expansiunii milaneze, atitudinea patriotică care nu se conduce decât după interesele statului.

În ceea ce privește credința, aceeași discordanță între teorie și practică. Ascetismul rămîne pentru Salutati idealul vieții creștine. Dar încrederea în valoarea educativă a literelor și aspirația spre o viață cetățenească liberă îl fac să presimță un ideal de viață mai largă și mai umană. Axioma lui *Docti plus hominis habent quam indocti* (Învățații sînt oameni mai desăvîrșiți decât cei neînvățați) exprimă credința umaniștilor în valoarea educativă a științei. Salutati a fost de altfel printre primii umaniști care au conceput umanismul ca un serviciu public, menit să formeze oameni cît mai capabili să înțeleagă originalitatea și frumusețea operelor clasice, dar înainte de toate să servească bine comunitatea. Lupta împotriva lui Giangaleazzo Visconti a arătat importanța luptei ideologice, prin care fiecare parte beligerantă a căutat să-și justifice scopurile războinice și să discrediteze cauza adversarului.

Sistemul de educație propus de umaniști n-a fost deci o construcție abstractă, fără nici un raport cu viața practică. El a fost inspirat de lupta pentru o existență liberă a poporului florentin, care considera instituțiile sale republicane și democratice incompatibile cu idealul de viață ascetică a bisericii, cu „tirania“ ducelui de Milano și cu trîndăvia eroică a nobilimii. Criteriul de valoare a omului nu e, pentru umaniștii florentini, nașterea, ci meritul personal. „Noblețea nu stă în trîndăvie (*oziosità*), ci în activitatea depusă în folosul familiei și al statului“, spunea Bernardino da Siena. Împreună cu trîndăvia (adică modul de viață considerat ca nobil), el condamnă melancolia, asceza inutilă și renunțarea. El vede în activitatea cetățenească condiția esențială pentru realizarea unei personalități integrale și libere.

Studiile umaniste se numesc liberale, nu fiindcă „el prind pe om bine“, ca o podoabă exterioară, ci fiindcă, după expresia lui Seneca, sînt demne de omul liber și îi formează o conștiință de om liber. Ele cultivă în el înțelepciunea și bărbăția (*virtù*) ; ele îl plăsmuiesc, îl perfecționează și îl pun în lumină : „din sclav îl fac om liber“²⁴.

În funcție de această activitate a fost conceput sistemul de educație umanist, care se bazează pe *Studia humanitatis*, pe *litterae humaniores*, adică pe studiul operelor antichității clasice, considerate ca mijloace ideale pentru formarea omului complet. Acest ideal de om n-a răsărit brusc din descoperirea antichității clasice, ci din efortul îndelung al gîndirii critice și din practica vieții cetădene, în epoca de luptă pentru apărarea independenței și libertății, amenințate

²⁴ Eugenio Garin, *L'educazione umanistica in Italia* (Testi scelti e illustrati), Bari, Laterza, 1949, p. 2.

de expansiunea ducatului de Milano. Societatea florentină și-a făurit în aceste momente critice un ideal de om liber și de cetățean pe care l-au găsit definit în operele anticității clasice²⁵. Ea a făcut apoi din studiul acestor opere baza sistemului ei de educație.

Studiile clasice și sistemul de educație umanist, amenințând monopolul și spiritul învățămîntului teologic, aveau fatal să întîmpine rezistența clerului. Primii umaniști s-au apărut susținînd că chiar pentru inițierea și specializarea în studiile teologice e nevoie de o bună pregătire gramaticală și de cultură literară, fără de care nu se poate înțelege Sfînta Scriptură și nu se pot combate afirmațiile necredincioșilor și ereticilor. Coluccio Salutati explică corupția latinei membrilor clerului prin lipsa lor de cultură profană. „Eu aș vrea ca toți călugării să știe atîta gramatică, încît să nu comită barbarisme în termeni, solecisme în construcția frazelor, greșeli în întrebuintarea cuvintelor și în așezarea lor fără rost“²⁶. De pe aceeași poziție, Salutati susține necesitatea și utilitatea tuturor artelor liberale, mai ales ale logicii și dialecticii. Dacă logica ne ajută să distingem adevărul de eroare, iar dialectica ne face capabili să-l apărăm, mai poate îndrăzni cineva să propună scoaterea din învățămînt a acestor discipline, cu ajutorul cărora ne apropiem în fiecare zi de adevăr ? Primii umaniști s-au străduit să arate că studiile umaniste nu sînt primejdioase, ci folositoare bisericii.

Leonardo Bruni (1369—1444) s-a considerat discipolul lui Coluccio Salutati. Dar concepția lui despre educație reflectă un grad mai înalt de dezvoltare intelectuală și de libertate. Preceptele lui au în vedere formarea omului superior care aspiră la lucruri mari și excelente. Acela care vrea să se distingă trebuie să fie însufletit de „o pasiune arzătoare de a cunoaște“, să citească mult și să nu disprețuiască nici o disciplină. Dar — indiciu neîndoielnic al unor vremuri noi — Bruni cunoaște valoarea timpului și de aceea propune ca în toate domeniile să alegem numai capodoperele literaturii clasice și să ne concentrăm atenția nu numai la conținutul, ci și la sensul și poziția cuvintelor în frază, la ritmul, eleganța, grația și frumusețea formei. La scrupulul de înțelegere exactă a conținutului se adaugă preocuparea formei artistice.

Bruni distinge două ordine de cunoștințe : *Scientia rerum* (studiul lucrurilor reale) și *Peritia litterarum* (formarea stilului literar). Aceste două aspecte se completează, căci „literele fără cunoștințe reale sînt sterile și goale, iar cunoașterea lucrurilor reale, oricît de vastă, dacă e lipsită de frumusețea formei literare, apare obscură și greu de înțeles“.

În fruntea studiilor pe care nici un om cult nu trebuie să le neglijeze, Bruni așază istoria, în care el însuși a excelat. „Trebuie să cunoaștem originile și

²⁵ Hans Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, vol. I, mai ales capitolul II ; *A Florentin war for Independance*, pp. 12—37.

²⁶ Scrisoarea lui Coluccio Salutati din ianuarie 1405 către Giovanni da San Miniato, în Eugenio Garin, *op. cit.*, p. 19.

progresele propriului nostru popor și isprăvile în pace și război ale popoarelor libere și ale marilor regi. Cunoașterea trecutului călăuzește prudența și sfatul, iar asemănarea evenimentelor ne îndeamnă sau reține în fața unei acțiuni“.

Bruni acordă o mare valoare educativă poeziei, mai întâi pentru „eminenta strălucire a expresiei“, apoi pentru reflecțiile autorilor asupra vieții morale și asupra sensului existenței. Toți marii filozofi (cu excepția lui Aristotel) au iubit și cultivat poezia. Și Bruni conchide : „Un spirit care tinde să atingă excelența în toate trebuie să stăpânească ambele aceste daruri (știința lucrurilor reale și cultura literară) și pentru a și le procura trebuie să citească multe lucrări și de tot felul și să strângă multe cunoștințe. Dar trebuie să țină seama de timp și de aceea trebuie să tindă totdeauna la lucrurile cele mai importante și mai folositoare“²⁷.

Planul cel mai complet de educație umanistă se datorează lui *Pier Paolo Vergerio*, care, deși nu era florentin, era la curent cu mișcarea intelectuală florentină. Născut la Capodistria pe la 1370, a studiat la Padova și a predat logica la Florența, Bologna și Roma. A asistat la conciliul de la Constanța (1414—1418), apoi l-a însoțit pe Sigismund de Luxemburg în Boemia. A murit la Buda în 1444.

Scrierea sa, *Despre moravurile nobile și despre studiile liberale*²⁸, adresată tânărului Ubertino, fiul lui Francesco Novello, seniorul Padovei, cuprinde preceptele potrivite a forma fiilor de nobili, obligați să se instruiască pentru a merita condiția socială pe care au moștenit-o și pentru a se dovedi capabili să-și administreze bunurile.

Scopul educației e de a întări pornirile bune și de a îndrepta pe cele rele. Mijlocul cel mai eficace e de a stimula prin exemple clasice iubirea de laudă și de glorie. Vergerio intră apoi în toate amănunțele pedagogiei practice : cum trebuie păziți băieții de unele vicii, de desfrâu, de minciună, de lene, de excese la mâncare și băutură, și cum trebuie deprinși să fie respectuoși cu superiorii și amabili cu inferiorii.

Tinerii, nu numai cei dotați, ci și cei mediocri, trebuie puși să studieze încă din copilărie și deprinși cu ideea că au să învețe toată viața. „Timpul de studiu nu se termină niciodată“. Vergerio recunoaște că această educație cere timp liber și avere și că studiul literelor „nu ajunge să insufle judecata într-un om, nici să smulgă răutatea din el“. Virtutea e rară mai ales acolo unde averea e mare și situația — înaltă.

Vergerio nu cunoaște treabă mai bună și plăcere mai mare decât „să te poți îngropa în cărți“ și, prin ele, să cunoști faptele oamenilor trecuți și înfrumpleările

²⁷ Leonardo Bruni *De studiis et litteris liber*, între 1422 și 1429, dedicat Baptistei de Malatesta, în Eugenio Garin, *op. cit.*, pp. 29—38.

²⁸ După Eugenio Garin, *op. cit.*, pp. 49—104.

neprevăzute ale hazardului, „să faci să fie al nostru timpul care a fost și acela care va fi“.

Vergerio recomandă îndeosebi studiul eticii, care ne arată ce trebuie să facem, și acela al istoriei, care ne oferă exemplele pe care trebuie să le urmăm. El regretă că elocvența care ne învață să ne exprimăm cu gravitate și grație „e azi aproape uitată“. El se referă atît la elocvența judiciară, cît și la cea pe care azi am numi-o „parlamentară“. „Rămîne numai genul demonstrativ, care, dacă nu e cu totul demodat, abia mai e folosit în mod convenabil de cite unul“²⁹.

Observația e prețioasă : ea indică trecerea interesului public de la speculația abstractă și retorică formală la erudiția critică. Semnificativă e și importanța pe care Vergerio o acordă „Științelor naturale, prin care cunoaștem originea și schimbarea continuă a lucrurilor însuflețite și ne însuflețite și tot ce se află în cer și pe pămînt, cauzele și efectele mișcărilor lor, și putem astfel cunoaște cauza multor fenomene, care par mulțimii miracole... Cercetări foarte frumoașe derivă apoi din cunoștințele ce se leagă de acestea, ca perspectiva și teoria gravitației corpurilor“³⁰.

Spirit universal și îndrăzneț, reprezentativ pentru toate ideile mari ale timpului său, *Leon Battista Alberti* (1404—1472) a avut idei originale și în materie de educație. În tratatul său despre *Familie*, el se ocupă și de educația tinerilor. Sistemul său, în multe puncte asemănător cu al lui Vergerio, se întemeiază pe ideea importantă că „natura — Alberti nu spune Dumnezeu — perfectă organizatoare a lucrurilor“ a făcut din om o ființă socială și i-a impus necesitatea ca, prin limbaj și raționament să comunice cu ceilalți oameni și să le împărtășească ideile și sentimentele sale. Natura i-a dat și capacitatea de a cunoaște cauzele intrinsece ale lucrurilor.

Rolul educației e de a cultiva aceste dispoziții înnăscute ale omului. Tinerii trebuie puși din vreme la muncă grea și aspră (*in cose laboriose ed ardue*), pentru ca prin stăruință și trudă să dobîndească laudă adevărată și multă grație. Părinții au să-și crească copiii, încît o dată cu vîrsta să sporească în învățatură și știință. Și Alberti face observația revelatoare pentru distanța care separă civilizația urbană de concepția feudală : „Eu aș vrea să văd pe tinerii nobili mai des cu cartea în mîină decît cu șoimul la pumn“³¹.

Înlocuirea lui Dumnezeu prin natură, disprețul pentru obiceiurile nobiliare și idealul unei educații bazate pe studiul operelor clasice presupun mutații în intelectul uman care nu se pot explica decît prin schimbări în însăși structura societății.

Învățămîntul umanist era la început ambulant și s-a dezvoltat în afară de universități, care erau dominate de biserică. Profesorul strîngea în jurul lui un

²⁹ După *Eugenio Garin, op. cit., p. 81.*

³⁰ *Eugenio Garin, op. cit., p. 83.*

³¹ *Ibidem, p. 130*

auditoriu format din persoane de vârste și condiții deosebite, dintre care unele asistau la lecții pentru a auzi un discurs elocvent, iar altele din dorința de a se instrui. Până la invenția tiparului, textele erau rare și scumpe. Profesorul dicta o bucată dintr-o operă clasică, de pildă din Cicero sau din Seneca, și, după ce studenții o copiau, o explica din punct de vedere gramatical, lexical, estetic etc. După ce a explicat opera, se muta în alt oraș, unde își repeta cursul în fața unui nou auditoriu.

Tipul umanistului ambulant e *Francesco Filelfo* (1398—1481). Originar dintr-o familie toscană așezată la Ancona, Filelfo a studiat la Padova, apoi în 1420 s-a stabilit, ca secretar al bailului venețian, la Constantinopol, unde a învățat greaca cu Ioan Chrysoloras. Din însărcinarea împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul, el a îndeplinit misiuni diplomatice în Polonia și Ungaria. În 1427, s-a întors la Veneția cu o colecție bogată de manuscrise grecești (printre care operele principalilor poeți; ale istoricilor, de la Herodot la Polibiu; ale oratorilor Demostene, Eschine și Lisias și aproape întreaga operă a lui Aristotel). El a predat retorica la Bologna, iar din 1429 greaca și latina la Florența. După instituirea principatului medician, s-a mutat la Milano, a predat la Pavia și s-a menținut în favoarea ducilor chiar și după ce Visconti au fost înlocuiți de Francesco Sforza. Filelfo n-a lăsat decât o singură operă de erudiție: *Convivia mediolanensia*, în care și-a expus cunoștințele din domeniile cele mai diverse: astronomie, metafizică, morală, arheologie și istorie. Inzestrat cu o excelentă pregătire și cu un rar talent profesoral, Filelfo a format un mare număr de elevi care i-au continuat și răspândit învățămîntul.

Alți reprezentanți de seamă ai noului sistem de educație au fost *Vittorino da Feltre* (1378—1446) și *Guarino da Verona* (1374—1460). Vittorino, care și-a făcut studiile la Padova, a predat retorica în acest oraș și la Veneția, apoi a fost angajat de marchizul de Mantova, Francesco Gonzaga, ca preceptor al copiilor săi și instalat într-o vilă din apropierea orașului, unde a trăit pînă la moarte.

Pentru a forma din elevii săi cetățeni buni și folositori societății și pentru a le dezvolta facultățile intelectuale și morale, el le predă poezia, retorica, istoria, etica în textele celor mai buni autori latini, la care se adăugau treptat autorii greci. Studiile literare erau completate prin elemente de matematică, astronomie, științe naturale și muzică. Planul de studii urma deci cele șapte arte liberale, dar tratate în spiritul larg al Renașterii.

Potrivit sistemului educativ grecesc, Vittorino a adăugat la programul său exercițiile fizice care conveneau elevilor săi, fii de nobili destinați carierei militare sau vieții de curte.

Guarino da Verona a învățat latina la Padova și greaca la Constantinopol, unde a studiat timp de cinci ani (1403—1408). În 1414, a deschis o școală la Veneția, apoi, invitat de ducele de Ferrara, Niccolò d'Este, s-a stabilit la Ferrara, unde a rămas pînă la moartea sa, în 1460.

Un tip de umanist mai evoluat reprezintă *Angelo Poliziano* (1454—1494). Preceptor al copiilor lui Laurențiu cel Măreț și titular al catedrei de greacă și latină la „Studio“ (Universitatea) din Florența, Poliziano și-a întemeiat reputația științifică pe ediția *Pandectelor*, prin care a vădit un spirit critic superior și o desăvârșită stăpînire a limbii latine. În poeziile și versiunile sale latine, Poliziano a atins o măiestrie pentru care contemporanii l-au comparat cu Ovidiu și cu Tibul.

Specialiștii formați la școala acestor umaniști au înființat în a doua jumătate a secolului al XV-lea școli permanente în toate centrele urbane mai însemnate. Așa a luat naștere învățămîntul liberal întemeiat pe ideile umanismului, care a înlocuit vechiul învățămînt scolastic. Nici o instituție a Renașterii n-a exercitat o influență mai adîncă asupra dezvoltării culturii europene.

Dar, cu toate că reprezenta o etapă importantă în dezvoltarea gîndirii, literelor și artelor, umanismul Renașterii a fost limitat în esența lui prin faptul că exprima interesele unor clase care, deși istoricește progresiste, se întemeiau totuși pe exploatarea maselor populare. Virtuțile pe care le propovăduia erau tocmai acelea care favorizau dezvoltarea capitalismului, iar desăvîrșirea personalității prin studiul literelor clasice era accesibilă numai unei elite care avea răgazul și mijloacele materiale necesare. Uzul limbii latine, ca limbă de cultură umanistă, a constituit de asemenea o barieră în calea elementelor populare care aspirau la o cultură superioară. Numai socialismul avea să creeze condițiile materiale și spirituale pentru realizarea umanismului total și universal.

5. ACADEMIILE

Pentru a-și răspîndi și apăra ideile, umaniștii, ca de altfel și artiștii, au format cercuri sau academii, care au conferit anumitor tendințe o valoare stimulantă și o autoritate superioară. Apariția academiilor răspunde nevoii culturii de a se cristaliza, nu în universități, ci în cercuri liber constituite. Evoluția tinde să dea umaniștilor și artiștilor un statut oficial, care să-i separe de lumea „artelor mecanice“, adică de corporațiile meșteșugărești. Ea marchează o îndepărtare de lumea atelierelor (*botteghe*), ca acelea ale lui Verrocchio sau Botticelli, care au fost școli pentru formarea artiștilor și centre de cristalizare a doctrinelor.

Inițiativa, și în acest domeniu, a venit de la Florența ; sub influența lecțiilor lui Gemistos Plethon despre Platon, Cosimo de Medici a însărcinat pe Marsilio Ficino să restaureze vechea Academie platoniciană pentru răspîndirea ideilor lui Platon.

Academia de la Florența era o asociație liberă de prieteni și discipoli ai lui Marsilio Ficino, care se întruneau periodic în vila Medicilor de la Careggi sau la Florența, pentru a discuta despre filozofia lui Platon. Ea a atins punctul culminant al strălucirii și influenței sale sub Laurențiu cei Măreț (1469—1492). Membrii cei mai de seamă ai academiei au fost Pico della Mirandola, spirit universal care voia să concilieze filozofia lui Platon cu creștinismul, Leon Battista Alberti, arhitect, pictor, muzician și scriitor eminent, Michelangelo, cunoscut pe atunci mai mult ca poet, umanistul și poetul Angelo Poliziano și Cristoforo Landino.

În fiecare an, ziua nașterii lui Platon era celebrată printr-un banchet, după care se citeau și se comentau texte din opera lui. În ședințele ordinare, discuțiile se purtau asupra temelor obișnuite ale gândirii umaniste : viața activă și viața contemplativă, supremul bine, fericirea, prietenia, gloria etc.

Prin traducerea integrală a lui Platon în latinește în 1484 și a lui Plotin în 1492, Academia din Florența a constituit un punct de plecare nou, a cărui originalitate e de a fi elaborat, pe baza filozofiei lui Platon, o doctrină despre poezie și artă. Platonismul a devenit concepția intelectualivilor și artiștilor pe care filozofia scolastică nu-i mai mulțumea. Partizanii lui s-au orientat spre un estetism, care prețuia tot așa de mult calitatea expresiei, ca și valoarea conținutului.

Inviaza franceză în Italia pune capăt Academiei de la Careggi și supremației umaniste și artistice a Florenței. În secolul al XVI-lea apar la Florența două alte Academii, una numită *Accademia fiorentina* (1541) care-și propunea „apărarea și ilustrarea limbii toscane“, iar a doua *Accademia del Disegno* (1563) care unea pe toți artiștii de seamă ai marelui ducat al Toscanei. Dar ele n-au mai avut importanța academiei din secolul al XV-lea.

Toate orașele mai însemnate din Italia și-au avut academia lor. Cea de la Roma, întemeiată de Pomponius Laetus, în 1460, s-a specializat în cercetările arheologice. Membrii ei, printre care cei mai însemnați au fost cardinalii Bembo și Canisio, și scriitorii Paolo Giovio și Baldassare Castiglione, au căutat să reînvie obiceiurile, ocupațiile, manierele, chiar și divertismentele romanilor. Academia aceasta a înflorit mai ales pe timpul papei Leon al X-lea (1513—1521).

Neapole a devenit un centru umanist sub Alfons de Aragon, care a știut să atragă la curtea sa pe Laurențiu Valla și pe Gioviano Pontano. Acesta a întemeiat academia care i-a purtat numele și din care au făcut parte, pe lângă Pontano, poetul Sannazzaro și spaniolul Casetti.

Jacopo Sannazzaro evocă, în *Arcadia* sa, viața păstorilor arcadieni, în mijlocul cărora poetul s-a refugiat pentru a uita amărăciunea unei iubiri neîmpărtășite, dar și acolo îl urmărește tristețea. Pe această temă, autorul brodează reminiscențe din scriitorii antici, aluzii la persoane și fapte reale și descrieri ale naturii. Acest roman pastoral a avut un succes enorm și de la el își trage originea genul literar care s-a răspândit în toată Europa.

Neakademia lui Aldo Manuzio a luat ființă din necesitatea casei lui de educație de a grupa cei mai buni eleniști în vederea întocmirii edițiilor critice ale clasicii greci. Din ea au făcut parte greci din Creta, ca Marcu Musurus, sau refugiați din fostul Imperiu bizantin, ca Arsenie Apostolis, dar și eleniști occidentali, ca Erasm. Cu ajutorul lor, Aldo a editat între 1493 și 1515, când a murit, 27 de clasici greci (Hesiod, Teocrit, Aristotel, Tucidide, Sofocle, Herodot, Xenofon, Euripide, Platon etc.). Edițiile lui Aldo erau întocmite cu deosebită grijă, colaționate după cele mai bune manuscrise, tipărite cu litere de mare frumusețe, pe hîrtia fabricată de morile celebre de la Fabriano și legate în format de buzunar. Prin calitatea textului și prin prețul scăzut, cartea a devenit un instrument de cultură accesibil unui cerc larg de cititori.

6. UMANISMUL ERUDIT ȘI CRITIC

Progresul spiritului critic se manifestă în căutarea și colecționarea manuscriselor vechi, în reconstituirea textului original, în întemeierea criticii filologice și istorice, în restaurarea studiilor eline și ebraice, în trezirea simțului artistic și în formarea unui nou ideal de cultură.

În ceea ce privește descoperirea operelor antichității clasice, aportul Renașterii a fost exagerat. Evul mediu cunoștea majoritatea operelor clasice, dar ele nu l-au interesat decît în funcție de serviciile pe care le puteau aduce teologiei. Manuscrisele operelor clasice erau păstrate în bibliotecile mănăstirilor, încît umanității n-au avut decît să consulte cataloagele acestor depozite pentru a descoperi ceea ce căutau. Descoperiri însemnate s-au făcut în Germania și Elveția, fără ca descoperitorul să fi avut nevoie să se deplaseze din Italia; altele au fost rezultatul unor cercetări speciale, ca acelea ale lui Poggio Bracciolini, Laurentiu Valla sau Poliziano.

Poggio Bracciolini, care a însoțit Curtea papală la conciliul de la Constanța (1414—1418), a descoperit în Elveția și sudul Germaniei opere de Quintilian, Cicero, Amian Marcelin, Lucrețiu, Tertulian, Plaut etc. Vestea acestor descoperiri a stîrnit mare entuziasm la Florența; Poggio a fost numit „al doilea părinte al elocinții romane“.

Cea mai mare descoperire, opera capitală a lui Tacit, fusese făcută în 1392. Cunoașterea istoriei deprimante a corupției imperiale a coincis cu lupta Florenței pentru independența republicană și a contribuit să orienteze entuziasmul umanistilor spre republica romană și să înlocuiască influența lui Titu Liviu, autorul favorit al primilor umanisti, cu aceea a lui Tacit.

Entuziasmul stîrnit de descoperirea operelor pierdute ale antichității clasice fu atît de puternic, încît umaniștii avură impresia că din împărăția morților un zvon de recunoștință se ridică spre ei. Poggio a povestit cum a descoperit pe Quintilian în pivnița întunecoasă a unui turn. El a avut impresia că Quintilian întindea mîinile după ajutor și se ruga : „O, voi bărbaților, care iubiți limba latină, scăpați-ne din temnița întunecoasă și prăfuită în care ne-au închis barbarii“.

În același timp cu descoperirea clasicii latine, Guarino da Verona, Giovanni Aurispa, Ciriaco d'Ancona și Francesco Filelfo, emuli ai lui Poggio, împreună cu refugiații greci, au redat culturii Renașterii literatura greacă, ignorată în evul mediu.

După era descoperirilor a urmat era analizei și reconstituirii critice. Evul mediu n-a ignorat antichitatea clasică, dar nu i-a înțeles originalitatea și valoarea. El s-a mulțumit cu fragmente izolate și denaturate de ignoranța copiștilor, cu texte transmise de arabi și cu traduceri adesea inexacte și n-a căutat să pătrundă în esența operelor clasice și să reînvie cu ajutorul lor epoca și civilizația care le-a produs. Evul mediu nu s-a străduit să restabilească textul integral și autentic, să definească sensul adevărat al cuvintelor și să scoată în evidență calitățile artistice ale operelor clasice. Clericii care profesau în universitățile medievale nu s-au preocupat să recupereze comorile civilizației antice, pierdute după căderea Imperiului roman. Ei nu căutau decît argumente în sprijinul credinței.

În aceste condiții, prima sarcină a umaniștilor a fost să restituie lumii, printr-un efort de critică filologică și istorică, adevărata înfățișare a civilizației antice, figura autentică a antichității și sensul nealterat al operelor ei. Ei au înțeles că numai așa studiul operelor clasice va putea exercita o influență educativă asupra contemporanilor și va face din ei cetățeni buni și activi.

Exigența critică față de operele antichității se datora maturității intelectuale atinse în republicile urbane, în primul rînd la Florența. Pentru umaniști studiul artelor liberale nu era un scop în sine, ci un mijloc de dezvoltare și de perfecționare a personalității libere, care le permitea să înțeleagă cele mai mari genii ale omenirii, nu numai din antichitate, ci și din epoca recentă, ca Dante și Petrarca.

Reprezentantul cel mai de seamă al erudiției critice a fost *Laurențiu Valla* (1405—1457). Criticismul lui a atins un grad de precizie și de adîncime, pe care umanismul italian nu-l va putea întrece. Cu *De elegantis linguae latinae* (Despre expresiile elegante ale limbii latine) a întemeiat lexicografia modernă. Prin exemple luate din cei mai buni autori clasici, Valla explică sensul cuvintelor rare sau obscure și fixează nuanța locuțiunilor particulare. Lexiconul acesta răspundea atît de bine nevoilor învățămîntului, încît, între 1471 și 1536, a fost reprodus în șaiszeci de ediții. Din el a învățat Erasmus să scrie latinește corect și elegant.

În *Annotationes*, Valla a făcut asupra limbii *Vulgatei* (textul oficial al Bibliiei catolice) însemnări, care relevau erori, contrasensuri și interpretări îndoielnice în traducerea Noului Testament al fericitului Ieronim. El a aplicat textelor fundamentale ale religiei creștine metoda criticii filologice, rezervată pînă atunci operelor profane.

Erasmus, care a publicat această operă în 1515, s-a recunoscut totdeauna extrem de îndatorat metodei și ideilor lui Valla și a considerat al său *Novum Instrumentum* (Noul Testament, publicat într-o nouă traducere latină, împreună cu textul grecesc) ca o aplicare a lecțiilor predecesorului său.

În 1440, la curtea regelui Neapolului, Alfons de Aragon, Valla a publicat *De falso credita et ementita Constantini donatione* (Despre fals presupusa și desmințita donație a lui Constantin), în care, cu argumente istorice și filologice, dovedi că pretinsa donație făcută de Constantin cel Mare papii Silvestru e un fals din secolul al VIII-lea. Dovezile lui că latina documentului nu era cea din secolul al IV-lea, ci aceea din secolul al VIII-lea au fost atât de decisive, încît de atunci nimeni n-a mai îndrăznit să invoce acest document în favoarea stăpînirii temporale a papilor. Prin acest succes, Valla a dovedit că textele sacre trebuie citite, ca și cele profane, cu ochii trezi și liberi de orice prejudecată.

Acest efort de restaurare a textelor originale a dus la unele dintre cele mai mari cuceriri ale umanismului : crearea metodei de analiză filologică și critica istorică. Restaurarea operelor clasice, denaturate de ignoranța și neglijența copiştilor, fără să mai vorbim de alterările săvîrșite din interes, ca în cazul scrierilor sacre, ar fi fost mult mai grea și mai nesigură, dacă unele opere nu s-ar fi păstrat în două sau mai multe copii. Confruntînd diferitele copii, umaniștii au izbutit, prin analiză, comparație și conjectură, să restabilească forma originară. Așa s-a născut critica filologică.

Dar critica filologică nu ajungea totdeauna să rezolve toate dificultățile pe care le prezenta un text. Umaniștii s-au văzut siliți să situeze opera în împrejurările istorice care i-au dat naștere și să caute în moravurile și instituțiile timpului soluția problemei. Așa s-a constituit critica istorică.

Analiza critică a operelor literare n-a revelat umaniștilor numai adevărul, ci și frumusețea literaturii clasice. Ei au început să prețuiască arta de a exprima ideile și sentimentele într-o ordine logică și clară. Pentru a și-o însuși, ei au căutat să stabilească regulile compoziției artistice. Așa s-a introdus în cultura Renașterii ideea formei artistice, altă achiziție importantă a umanismului.

În urma activității critice a lui Valla, concepția despre antichitate se schimbă. Umaniștii nu mai caută în studiul clasicilor lecții de morală. Ei nu studiază autorii clasici într-un scop apologetic sau polemic, ci pentru ei înșiși, din interes pentru noua viziune a lumii și vieții pe care o reflectă operele lor. Viața religioasă, cu idealul ei ascetic, e atacată de pe poziția unei experiențe concrete și

pur umane. Se tinde, cu o conștiință încă crepusculară, spre o concepție realistă și laică despre natură și om.

Laicizarea gândirii se ridică pînă la noțiunea autonomiei spiritului. Problema culturii se confundă cu aceea a culturii pe care o creăm noi și la care fiecare generație își aduce contribuția ei. Ideea de progres e o importantă cucerire a umanismului.

7. RESTAURAREA LITERELOR GRECEȘTI ȘI A FILOLOGIEI EBRAICE

Evenimentul care mai mult decît oricare altul a contribuit la lărgirea orizontului intelectual al Renașterii a fost restaurarea literelor grecești. Renașterea datorește grecilor antici tot ce gîndirea modernă conține ca încredere în rațiune : omul ca măsură a tuturor lucrurilor, valabilitatea universală a cunoașterii raționale, legile gîndirii ca legi de ordin superior, credința că omul poate domina natura prin rațiune și că se poate izbăvi el însuși de teama de moarte și de superstițiile pe care această teamă le-a generat³².

Dar aceste idei, contrare ideologiei bisericești, n-au dobîndit o forță creatoare și n-au exercitat o influență generală decît în cultura burgheză din secolele XV—XVI, în care gîndirea marilor atenieni — Socrate, Platon și Aristotel — a găsit un teren prielnic de dezvoltare. Numai în economia urbană, unde prosperau industria și comerțul, imaginea rigidă și hieratică a lumii, impusă de biserică, putea fi înlocuită cu imaginea mobilă a unei creații în perpetuă devenire. Noua concepție despre lume în care natura apare ca un sistem de forțe, care pune în mișcare materia, nu se putea constitui decît în mediul urban, ca un reflex al modului de producție capitalist și ca expresie a unor relații mercantile, bazate pe libera concurență. Producția capitalistă și libera concurență au fost bazele gîndirii antiscolastice.

Dar, dacă în cultura burgheziei nascente de la sfîrșitul evului mediu au fost pentru prima oară realizate condițiile favorabile unei adevărate înțelegeri a gîndirii antice, aceste condiții au fost de natură să împingă gîndirea dincolo de limitele atinse de greci. Gîndirea greacă a fost critică, dar n-a transformat nici economia, nici structura societății, fiindcă economia antică se întemeia pe sclavagism, iar organizarea politică pe stăpînirea claselor sociale care disprețuiau munca manuală ca servilă. De aceea antichitatea greacă nu a acordat atenție tehnicii industriale și agricole și s-a oprit la speculația abstractă. Științele naturii, care ar fi permis perfecționarea metodelor de producție, nu au interesat

³² Kenneth M. Setton, *The Byzantine Background to the Italian Renaissance in „Proceedings of the American Philosophical Society”, C, nr. 1 (1956).*

gîndirea greacă decît în măsura în care aplicațiile practice puteau să procure claselor libere o viață mai plăcută și să întărească puterea statului.

Dimpotrivă, în cultura urbană de la sfîrșitul evului mediu, gîndirea critică a fost orientată spre aplicații practice, susceptibile de a mări productivitatea muncii, și, oricît de stînjenită ar fi fost invenția tehnică de sistemul corporativ și de slaba dezvoltare a științelor exacte, o serie de invenții tehnice dovedesc că metoda experimentală a început să fie aplicată și în domeniile rezervate speculației abstracte. Succesele metodei au dovedit că primul instrument care trebuia perfecționat era gîndirea însăși.

Interesul erudiților italieni pentru limba greacă a precedat cu aproape un secol căderea Constantinopolului. Petrarca a luat lecții de greacă de la calabrezul Barlaam, iar Boccaccio de la un alt calabrez, Leontius Pilatus, care petrecuse un timp și la Constantinopol. Dar încercarea n-a dat rezultate, din cauza slabei pregătiri științifice a celor doi profesori și a lipsei instrumentelor de inițiere în studiul unei limbi străine, cum sînt gramatica și dicționarele.

Înainte de organizarea unui învățămînt sistematic, interesul pentru literele grecești s-a manifestat mai ales prin colecționarea de manuscrise grecești, care a început înainte de căderea Constantinopolului, și inițiativa a venit din Italia, dovadă că gîndirea atinsese un grad de maturitate care nu se mai mulțumea cu traduceri. Manuscrisele originale au fost aduse în Italia de savanți ca Filelfo, Barbaro și Aurispa, care au cutreierat centrele grecești pentru a le achiziționa, și de refugiați greci în tot cursul secolului al XV-lea. Tocmai, fiindcă operele antichității grecești ajunseseră o marfă foarte căutată, refugiații greci au adus un mare număr de manuscrise vechi, pe lingă acelea pe care agenți și colecționari s-au dus să le caute ei înșiși. Savantul grec Ioan Lascaris, care a făcut din însărcinarea Medicilor două călătorii în Orient, a adus în 1492 două sute de manuscrise. Cardinalul Bessarion întreținea în fostul Imperiu bizantin o ceată de agenți care au făcut achiziții de cea mai mare însemnătate.

Deși cunoașterea limbii grecești comune n-a dispărut complet din regiunile bizantine din sudul Italiei și din Sicilia și deși la curțile Hohenstaufilor și Angevinilor de la Palermo și Neapol, greaca clasică a fost cunoscută în secolele XIV și XV, făcîndu-se chiar încercări de a transcrie și de a traduce în latinește opere grecești³³, restaurarea literaturii și filozofiei grecești a întîmpinat foarte mari greutăți, fiindcă greci care să cunoască bine limba greacă clasică și latina erau puțini chiar și la Constantinopol. Apoi, cultura bizantină care a păstrat tradiția antichității clasice s-a osificat într-un sistem abstract de formule teologice, din care a dispărut aproape orice sevă. În aceste condiții, totul a trebuit luat de la capăt și, dacă emigrații greci au fost utili ca inițiatori, reintegrarea gîndirii grecești în cultura europeană a fost opera umanștilor occidentali. Dar pentru

³³ A. Siegmund, *Die Überlieferung der griechischen christlichen Literatur in der lateinischen Kirche bis zum zwölften Jahrhundert*, München, 1949.

inițierea lor, acești umanisti aveau nevoie de profesori greci și de instrumente de lucru (gramatici și dicționare). De aceea, ei s-au dus la Constantinopol, ca Francesco Filelfo, sau au atras în Italia profesori greci, asigurându-le catedre la universitățile lor.

Așa a ajuns *Manuel Chrysoloras* profesor de greacă la „Studio“ din Florența (1397—1400). Erudit și elocvent, el a stîrnit un mare entuziasm printre numeroșii săi auditori. Leonardo Bruni a urmat cu atîta însuflețire lecțiile lui Chrysoloras, încît „visa noaptea ceea ce auzise ziua“. Astfel după o întrerupere de opt-nouă secole, studiul limbii grecești a fost restabilit și se poate spune că o dată cu Bruni o nouă eră începea în istoria literelor europene.

Chrysoloras a compus, sub forma de întrebări și răspunsuri, prima gramatică a limbii eline pentru străini (*Erotemata*) și a tradus în latinește *Republica* lui Platon. Opera lui a fost continuată de Leonardo Bruni și de noi învățați aduși de la Constantinopol, ca Gh. Trapezuntius, care a venit în Italia pe la 1420 și a profesat la Venetia, Florența și Roma, și Theodor Gaza care a ocupat nouă ani (1441—1450) catedra de greacă de la Universitatea din Ferrara, a făcut traduceri din Aristotel și a compus o nouă gramatică greacă, cu explicații în latinește.

Conciliul, convocat la Florența, în 1439, pentru a uni bisericile ortodoxă și catolică, a atras un mare număr de savanți greci, care au părut florentinilor superiori în cultură. Printre ei se afla tînărul arhiepiscop de Niceea, Bessarion, partizan înfocat al unirii și umanist erudit, care, convertit la catolicism, a fost numit cardinal și a jucat un rol însemnat în istoria umanismului ca filozof, mecenat și colecționar de manuscrise.

Un accent nou a adus în învățămîntul literelor grecești *Gemistos Plethon* (+ 1447)³⁴. Originar din Sparta, acest bătrîn de 83 de ani păru umanistilor florentini întru chiparea vie a înțelepciunii antice. El voia să restaureze instituțiile Greciei antice și susținea că, pentru cunoașterea lucrurilor materiale, trebuie urmat Aristotel; pentru tot ce privește sufletul, „divinul Platon“ e superior. Așa s-a deschis între partizanii celor doi filozofi greci o controversă care avea să dureze treizeci de ani și sub care se ascundea de fapt o mișcare de opoziție împotriva scolasticii.

Arghiropulos, invitat la Florența, unde a predat greaca între 1456 și 1471, a întărit acest curent, degajînd limpede esența gîndirii lui Socrate, Platon și Aristotel.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, platonismul a devenit la Florența filozofia savanților și poeților, pe care nu-i satisfăceau latina barbară și metodele sterile ale scolasticii. Pentru ei, calitatea expresiei importa tot atît de mult cît și conținutul. Geniul florentin e sedus de claritatea și de eleganța literelor grecești și vrea să le cucerească cu ajutorul filozofiei lui Platon. Așa s-a ajuns la

³⁴ F. R. Massai, *Plethon et le platonisme de Mistra. Les classiques de l'humanisme*, Paris, 1956.

constituirea unei teorii filozofice care se opunea peripatetismului scolasticii și la afirmația că resursele sufletului sînt infinite. Această dublă afirmație, legată de elogiul omului ca artist, al înțeleptului ca poet, a dus la descoperirea artei ca atribut fundamental al umanității. Această doctrină reclamă o atenție mărită cu privire la formă și acordă un loc privilegiat exigenței frumosului. Efortul filozofului tinde să redea sufletului conștiința resurselor sale interioare. Elenismul deschide astfel noi perspective umanismului și artei și face din Florența centrul umanist și artistic al Italiei. Florentinii se laudau, pe bună dreptate, că ei au cules moștenirea bizantină și au degajat din ea, cu nota dominantă a platonismului, bazele unei sinteze universale³⁵.

După 1500, centrul studiilor grecești s-a strămutat la Veneția, care de la întemeierea sa trăise în contact strîns și permanent cu lumea bizantină. Pe ruinele Imperiului bizantin, cucerit de cruciați în 1204, ea întemeiase un imperiu colonial, din care a păstrat porțiuni importante, în special insula Creta, chiar și după căderea Constantinopolului în stăpînirea turcilor.

Dacă restaurarea elenismului s-ar explica printr-o influență dinafară, ea ar fi trebuit să se producă mai întîi la Veneția, nu la Florența. În tot cursul secolului al XV-lea un mare număr de refugiați greci s-a așezat la Veneția, dar aceasta n-a reținut decît pe negustori, meseriași și lucrători.

La sfîrșitul secolului al XV-lea, Veneția era departe de a fi atins nivelul intelectual al Florenței. Oligarhică și bănuitoare față de ideile noi, ea n-a produs o literatură originală, fiindcă nu voia să întretină un ferment intelectual, generator de revoluții³⁶. Abia la începutul secolului al XVI-lea s-a produs o deșteptare intelectuală, care avea să facă din Veneția centrul internațional cel mai important al Europei în materie de studii grecești. Numai după ce savanta Florență asigurase triumful mișcării eleniste și invenția tiparului făcuse din editarea clasicilor greci o industrie prosperă, Veneția a devenit centrul elenismului și a înlocuit Florența frămîntată de tulburări după invazia franceză. Deși primatul Veneției n-a durat decît un sfert de secol, rolul ei în răspîndirea elenismului a fost imens. Cu ajutorul refugiaților și al supușilor săi greci din Creta, printre care cel mai de seamă a fost Marcu Musurus, ea a editat, în cele peste două sute de tipografii ale sale, principalii autori greci³⁷. Cretanii Zaharia Callergis și Demetrios Duca, după ce s-au afirmat la Veneția, au introdus primul tiparul la Roma, iar al doilea învățămîntul limbii grecești la Alcalá de Henarès. Adevăratul inițiator al elenismului în Franța, Girolamo Aleandro, s-a format la Veneția, ca și elenistul maghiar Ioan Vitéz. Erasmus însuși n-a acceptat

³⁵ A. Chastel, *Art et humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique*, Paris, 1959.

³⁶ I. Guido Piovene, *Anacronismo della Venezia Quattrocentesca*, în „Civiltà Veneziana del Quattrocento”, Florența 1956.

³⁷ Deno John Gianakoplos, *Greek Scholars in Venice*, Cambridge, Mass., 1962, pp. 1—12.

catedra de greacă la Universitatea din Cambridge decît după ce și-a însușit de la grecii din Veneția pronunția limbii grecești. În afară de aceasta, Veneția a jucat rolul unei piețe internaționale pentru achiziția de manuscrise și apoi de cărți grecești.

La Roma, elenismul a fost cultivat de la mijlocul secolului al XV-lea. Sub egida cardinalului Bessarion, mai mulți eleniști au făcut traduceri din operele clasice grecești. În nordul Europei, elenismul s-a răspîdit mai tîrziu, după 1500, și a fost pretutindeni introdus de studenți care și-au făcut studiile în Italia. Aryas Barbosa, fost elev al lui Poliziano, a fost primul elenist spaniol. Thomas Linacre și John Colet, care au studiat greaca la Ferrara și la Florența, au organizat învățămîntul limbii grecești la Oxford. În Germania, inițiatorul elenismului a fost Reuchlin. Dar, în aceste țări, condițiile generale nu erau încă favorabile pentru înțelegerea esenței umanismului.

În Franța, dimpotrivă, umaniștii, care au introdus din Italia limba greacă, au găsit terenul pregătit. Învățămîntul limbii grecești se organizează în mai multe colegii, iar elenistul Girolamo Aleandro, numit rector al Universității din Paris, se face interpretul elocvent al filozofiei și literaturii grecești. După o scurtă fază de inițiere, francezii ajung prin operele lor de erudiție și prin edițiile clasicilor greci să joace un rol de frunte în răspîndirea elenismului.

Revelator pentru poziția intelectuală a bisericii e faptul că, în tot cursul evului mediu, a ignorat cele două limbi în care erau scrise Vechiul și Noul Testament : ebraica și greaca, și s-a mulțumit cu versiunea latină a Bibliei, efectuată de fericitul Ieronim în secolul al IV-lea.

În ceea ce privește ebraica, deși coloniile evreiești din principalele orașe europene au întreținut vie tradiția orală și scrisă a culturii ebraice, această tradiție a început, abia în secolul al XV-lea să pătrundă în conștiința creștină.

Interesul pentru studiile ebraice s-a manifestat mai întîi în Italia și Spania. *Giannozzo Manetti* (1365—1459) s-a distins la curtea lui Nicolae al V-lea prin cunoașterea limbii ebraice și prin zelul său de colecționar de manuscrise ebraice. Dar marele centru medieval al studiilor ebraice a fost Spania, ceea ce se explică prin marele număr de evrei care trăiau în această țară, prin rolul lor economic și prin influența exercitată asupra lor de filozofia arabă. Cabala și Talmudul au avut o înrîurire directă asupra gândirii creștine în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

Sub forma unui comentariu al Vechiului Testament, Cabala era în realitate o compilație de filozofie, puternic impregnată de un platonism transmis de tradiția arabă.

Centrul acestei filozofii îl forma teoria emanațiilor prin care se explica relația dintre un Dumnezeu transcendental și lumea creată. Superioritatea iubirii în raport cu inteligența și voința a fost de asemenea puternic accentuată. Asemănarea dintre literatura cabalistă și doctrina filozofică a neoplatonicilor florentini a întărit interesul pentru studiile ebraice.

Reprezentantul cel mai însemnat al acestor studii a fost *Pico della Mirandola* (1463—1494). El a cuprins în 900 teze înțelepciunea tuturor timpurilor și tuturor popoarelor, inclusiv a evreilor, și s-a oferit să le susțină în fața tuturor savanților. Cuvîntarea lui *Despre demnitatea omului* avea să servească ca prefață la cele 900 teze.

O parte din aceste teze au fost găsite eretice și Pico, pentru a nu fi arestat, a fugit la Florența, unde s-a străduit să rezolve problema concordanței dintre filozofia greacă și tradiția ebraică cu doctrina creștină. În mijlocul acestei lucrări a fost surprins de moarte la vârsta de 31 ani. Prin Pico, gîndirea cabalistă a intrat în civilizația occidentală³⁸.

Opera lui a fost continuată de elevul său, *Johann Reuchlin* (1455—1522), care, după ce a studiat dreptul la Paris și greaca la Roma și Florența, a devenit cel mai mare elenist al Germaniei. Dorind să reconstituie textul original al Bibliei, a învățat ebraica de la evreii din Germania și de la Pico la Florența și a întocmit gramatica și dicționarul limbii ebraice. În *De verbo mirifico* (1496) și *De arte cabalistica* (1517) a acordat o atenție deosebită Cabalei în care spera să găsească cheia reconcilierii creștinismului cu filozofia greacă și cu tradiția ebraică. El deveni prima autoritate în materie de ebraism tocmai în momentul cînd în Germania s-a pus, cu toată acuitatea concurenței bancherilor germani și negustorilor evrei, problema raporturilor dintre tradiția ebraică și creștinism.

Zelul lui pentru studiile ebraice a provocat un conflict, care avea să decidă de însăși soarta umanismului german. În 1509, Johann Pfefferkorn, un evreu convertit, propuse împăratului să distrugă toate cărțile evreiești, afară de Biblie, ca injurioase pentru creștinism. Împăratul Maximilian ceru avizul lui Reuchlin, care combătut opinia lui Pfefferkorn cu argumente științifice și juridice. Pfefferkorn declară pe Reuchlin trădător și obține sprijinul dominicanilor din Colonia, al căror decan era inchișitorul Hochstraten. Citat în fața Curții de la Mainz, a fost achitat și papa a confirmat sentința (1516).

În toiul controversei, umaniștii germani și-au însușit cauza lui Reuchlin și au publicat împotriva adversarilor lor pamfletul *Epistolae obscurorum virorum* (1515—1517). Principalii autori au fost Crotus Rubianus și Ulrich von Hutten. *Viri obscuri* sînt adversarii lui Reuchlin, care, pretinzînd să dea lecții oamenilor învățați, nu fac decît să-și trădeze prin jargonul lor latino-german propria lor ignoranță și ineptie.

Contraversa Reuchlin-Pfefferkorn a constituit un triumf al noii conștiințe umaniste asupra modului tradițional de gîndire și o lărgire a orizontului intelectual. Erudiția ebraică a introdus schimbări importante în evoluția tradiției creștine, ale cărei surse au devenit accesibile unui număr tot mai mare de specialiști și au putut fi cercetate în limbile originale.

³⁸ Myron P. Gilmore, *The World of Humanism, 1453—1517*, p. 195—197. A. Chastel — R. Klein, *L'Europe de la Renaissance. L'âge de l'Humanisme*. Bruxelles, 1954, p. 294.

Astfel critica filologică a putut fi aplicată textelor biblice. Rezultatul a fost evidența că dogme importante se întemeiau pe fraze greșit înțelese și greșit traduse în textul oficial al bisericii catolice, *Vulgata*.

Colecționarea manuscriselor vechi a dat naștere unora dintre cele mai mari biblioteci din Europa. Erudiți ca Bessarion și Pico della Mirandola, principi ca Medici din Florența și ducele de Urbino, regi ca Matias al Ungariei și Cazimir al Poloniei au creat biblioteci, în care au strâns comori de literatură, filozofie și știință. În cursul secolului al XV-lea, numărul marilor biblioteci din Europa s-a dublat.

Cea mai mare bibliotecă din Italia era cea a Vaticanului. Scaunul papal posedă din cele mai vechi timpuri o colecție de manuscrise grecești și latine pe care papa Zaharia (741—752) o îmbogățise și o așezase în palatul Lateran. Nicolae al V-lea (1447—1455) adaugă la acest fond mai multe mii de manuscrise și voi să construiască o clădire specială pentru bibliotecă, dar moartea l-a împiedicat să-și realizeze planul. Sixt al IV-lea (1471—1484) o așază în actualul palat al Vaticanului și o înzestră cu săli de lectură frumos decorate.

Bessarion și-a lăsat în 1470 toată biblioteca republicii venețiene, care a constituit din ea centrul colecției marciene.

Pentru a furniza bibliotecilor și colecționarilor cărți și manuscrise, s-au înființat librării și ateliere de copiat manuscrise, ca acelea ale lui *Vespasiano da Bisticci* (1421—1498), care a lăsat în *Vite di uomini illustri del secolo XV* o colecție de portrete ale clienților săi.

Cel mai bun client al lui Bisticci a fost *Niccolò Niccoli* (1364—1437) care a strâns 800 de manuscrise rare. La moartea lui, Cosimo de Medici a cumpărat toată colecția. Patru sute de volume au fost dăruite mănăstirii San Marco, unde s-a deschis prima bibliotecă publică din Europa, iar restul a fost păstrat pentru biblioteca familiei Medici. Aceste două colecții formează acum fondul primitiv al celebrei biblioteci Medici-Laurenziana din Florența.

În Franța, bazele bibliotecii regale de la Fontainebleau au fost puse de Francisc I, care a îmbogățit-o cu fondul bibliotecii Sforza din Milano.

Catalogeale acestor biblioteci arată o creștere notabilă, în cursul secolului al XV-lea, a numărului manuscriselor grecești, ceea ce constituie o indicație interesantă cu privire la curiozitatea intelectuală a acestei perioade. Astfel, pe când Biblioteca papii Eugen al IV-lea conținea 340 manuscrise, din care numai trei grecești, Biblioteca Vaticanului posedă la moartea lui Nicolae al V-lea, în 1455, 1 200 volume din care 3—400 grecești, deci aproape o treime. Proporția s-a menținut și sub pontificatul lui Sixt al IV-lea, catalogul marcând peste 1000 de manuscrise grecești dintr-un total de 3 600.

Tot atât de semnificativă e creșterea numărului textelor ebraice. Pico della Mirandola avea peste 100 de manuscrise ebraice, ducele de Urbino la fel. Oricît

de importantă ar fi fost creșterea numărului manuscriselor greco-latine și ebraice, cele mai numeroase erau textele patristice și biblice, mărturii ale dominației milenare a bisericii asupra întregii activități intelectuale. Dar faptul cel mai important e deplasarea centrului de greutate al activității intelectuale din universități în bibliotecile publice, în afară de controlul direct al clerului.

8. INVENȚIA TIPARULUI

Secularizarea activității intelectuale, care a făcut progrese neîntrerupte de la începutul secolului al XV-lea, a primit un impuls decisiv la mijlocul secolului prin invenția tiparului și prin înzecirea numărului de cititori. Tiparul a pus la dispoziția acestor cititori texte critice, care le-a permis să cunoască direct, nu prin adaptări, fragmente și glose, gândirea autorilor clasici și, multiplicându-le, a schimbat condițiile vieții intelectuale, creînd noi posibilități pentru dezvoltarea învățămîntului³⁹.

Tiparul a făcut din latina umaniștilor un mijloc de comunicare internațională care a favorizat răspîndirea ideilor și a contribuit la întărirea mișcării de protestare împotriva autorității papale. În același timp, el a stimulat formarea limbilor naționale, silind pe editori să fixeze ortografia, ortoepia și gramatica limbii tipărite și contribuind în Italia la triumful limbii toscane asupra graiurilor locale.

Pînă la invenția tiparului, manuscrisul era unicul mijloc de răspîndire a cuvîntului scris. Or, manuscrisele erau rare, defectuoase și scumpe. Înmulțirea universităților, începînd cu secolul al XII-lea, și răspîndirea învățămîntului laic în afară de universități au mărit cererea de cărți și au deplasat centrul de greutate al vieții intelectuale, deci și pe cel al producției de manuscrise, de la mănăstiri la universități.

Pentru lecțiile lor, profesorii aveau nevoie de texte. Pentru a le procura s-au înființat biblioteci și ateliere de copiat manuscrise. Așa au luat naștere adevărate corporații de librari și de copişti, care lucrau sub controlul autorităților universitare. Dar producția acestor ateliere nu a putut acoperi cererea tot mai larg simțită de texte critic întocmite. Această cerere a fost cauza principală a invenției tiparului. A doua a fost apariția hîrtiei. Chinezii cunoșteau încă înainte de era noastră arta de a transforma cîrpele și fibrele unor plante în hîrtie. În timpul cruciadelor, hîrtia a ajuns în Europa prin mijlocirea arabilor și a început

³⁹ Lucien Febvre — H. I. Martin, *L'apparition du livre*, Col. „Evolutoin de l'humanité”, Paris, 1958 ; G. A. E. Bogeng, *Geschichte der Buchdruckerkunst*, 2 vol., Dresden, 1939—1941.

să înlocuiască pergamentul scump și rar. În secolul al XIII-lea au apărut primele mori de hîrtie în Italia și în sudul Franței. Răspîndirea lenjeriei de corp a furnizat materia primă necesară.

Studiul condițiilor generale și al momentului în care a apărut tiparul a eclipsat gloria lui Gutenberg. Înmulțirea numărului cititorilor laici a fost prima dintre aceste condiții generale. Dacă cititul ar fi rămas privilegiul clerului, tiparul n-ar fi triumfat așa de repede și de ușor. Constituirea de grupuri mari de cititori a provocat și investițiile de capital necesare întemeierii unor tipografii în momentul în care dezvoltarea tehnicii făcea posibilă soluția problemei tiparului.

Punctul decisiv a fost descoperirea caracterelor mobile. Pecețile sugeraseră, încă din secolul al XIII-lea, ideea de a grava inițialele unor cuvinte, apoi cuvinte întregi pe o placă de lemn care, unsă cu cerneală, era aplicată pe hîrtie.

Acest procedeu a fost apoi folosit pentru reproducerea unor ilustrații de cărți bisericești. Sub gravura ilustrației s-a săpat inscripția explicativă. S-a trecut apoi la gravarea unor pagini care puteau fi multiplicare la infinit. Ideea de a compune o asemenea placă din litere mobile trebuie să fi venit în același timp mai multor lucrători care și-au dat seama de pierderea de timp cu gravarea aceleiași litere pe care o săpaseră în ziua precedentă. Așa s-a născut ideea literelor mobile.

Diferitele experiențe făcute cu litere de lemn și apoi cu cele turnate dintr-un metal mai rezistent la uzură, dar nu atât de tare încît să perforzeze hîrtia, au dus la descoperirea artei de a turna literele din plumb. Probabil în această fază a intervenit invenția lui Gutenberg. Pasul decisiv care a făcut posibil tiparul cu litere de metal și teasc și procurarea de metal în suficientă cantitate pentru a putea trece la tiraje pe scară largă s-a făcut între 1440 și 1450.

Primele tipărituri făcute de Gutenberg la Mainz sînt din 1454 (fragmente dintr-un calendar astronomic) ; Biblia și Psaltirea sînt din 1457. După acest succes, tiparul s-a răspîndit repede în toată Europa, dovadă cererea presantă la care răspundea. La sfîrșitul secolului erau 73 de tipografii în Italia, 51 în Germania, 39 în Franța. Prima noastră tipografie e din 1508.

Cu toate că umaniștii de origine aristocratică și colecționarii de manuscrise vechi au respins cartea ca vulgară, tipografiile s-au înmulțit și unele din ele au ajuns centre de erudiție înaltă, ca de pildă tipografia lui Aldo Manuzio din Veneția care, cu ajutorul unor refugiați greci și al unor savanți celebri ca Erasinus, a întreprins publicarea clasicilor greci.

Faptul că textul unei opere clasice stabilit de un erudit putea fi multiplicat la infinit, fără erorile unui copist, a constituit o revoluție completă în condițiile de lucru ale lumii savante.

Între 1494 și 1515, tipografia lui Aldo Manuzio a scos nu mai puțin de 26 *editiones principes* de autori clasici greci și de opere de referințe (lexicoane și

dicționare), care au permis umaniștilor din nordul Alpilor să introducă elenismul în țara lor. Pentru a stabili textul critic, pentru a-l culege și a face corecturile, pentru a desena și turna literele grecești, Aldo Manuzio, care nu era un simplu editor, ci un mare elenist, s-a servit de savanți și tehnicieni greci și de eleniști din toată Europa. În jurul tipografiei lui Aldo s-a constituit o adevărată academie (*Neakademia*), în care nu se vorbea decât grecește și din care a făcut parte și Erasmus. În ședințele academei se stabileau planurile editoriale, se discutau problemele de metodă și se schimbau manuscrise. Umaniști din Italia și din restul lumii au venit la Veneția să învețe greaca și să întâlnească pe cei mai buni eleniști ai vremii. În timpul celor 21 de ani de activitate ai lui Aldo (1494—1515), Veneția a fost incontestabil principalul centru al erudiției grecești din Europa occidentală.

9. ÎNCEPUTURILE ISTORIOGRAFIEI MODERNE

Lărgind orizontul intelectual, erudiția greacă și ebraică a ascuțit simțul istoriei, adică al facultății de a plasa evenimentele în condițiile în care s-au produs. Evul mediu a fost total lipsit de acest simț. Diferitele reprezentări de scene biblice și antice pe fresce, vitraluri și portaluri dovedesc că evenimentele trecute, oricât de îndepărtate în timp, erau considerate și tratate de autori ca evenimente contemporane. Fuga în Egipt e deplasarea unei familii țărănești, care, călare pe un catâr, se duce în satul vecin să-și vadă rudele sau prietenii.

Această deprindere mintală a fost foarte greu de schimbat. Chiar și în secolul al XVII-lea, spectatorii nu erau de loc surprinși că grecii din timpul lui Pericle sau romanii din vremea lui Nero erau reprezentați în costumele curtenilor lui Ludovic al XIV-lea.

Primele manifestări ale spiritului istoric se produc când umaniștii pătrund în cancelariile statelor italiene și sînt puși să susțină punctul de vedere al negustorilor, fabricanților și bancherilor, puțin deprinși să țină seamă în conducerea afacerilor lor de intervenția unei providențe divine. În mîinile acestor umaniști, istoria devine un mijloc de propagandă în serviciul patriei și guvernului lor, în armonie cu tendințele de centralizare și independență a statului laic la sfîrșitul evului mediu. Pe cale pur empirică, fără să discute concepția bisericească despre lume, istoricii umaniști, desprind istoria Florenței din complexul „republicii creștine“ și nu rețin din faptele externe decât ceea ce interesează Florența. Ei consideră istoria din punctul de vedere al statului teritorial și astfel contestă autoritatea celor două forțe universale ale evului mediu, imperiul și papalitatea.

Această secularizare a istoriei s-a făcut fără polemică, fiindcă gândirea umanistă n-a găsit o bază sigură în descoperirile științelor naturii, care aveau să se producă abia în secolul al XVII-lea.

Ruptura istoriografiei umaniste cu concepția bisericească a fost înlesnită de cultul antichității. Exemplul lui Titus Livius i-a confirmat în tendința lor de a nu recunoaște alt criteriu de adevăr decât interesul statului lor.

Primul istoric care a dat în *Istoria poporului florentin*, scrisă între 1410 și 1444, modelul istoriei umaniste a fost *Leonardo Bruni* (1369—1444). Originar din Arezzo, dar legat prin toată activitatea sa intelectuală de Florența, de două ori cancelar al republicii, Bruni a fost, cum am văzut, reprezentantul cel mai de seamă al umanismului civic florentin. El a făcut operă de istoric adevărat, coborîndu-se la sursele originale, eliminînd minunile și legendele și căutînd să stabilească legătura cauzală a evenimentelor. El a recunoscut importanța condițiilor generale în dezvoltarea procesului istoric și a știut să aprecieze forțele active în istorie. Astfel, el explică așezarea Florenței într-o cîmpie prin securitatea care domnea în Imperiul roman, cînd orașul a fost întemeiat. În sfîrșit, spre deosebire de cronicarii medievali care îngrămădeau faptele fără nici o alegere, Bruni ordonă materia după un plan rațional ⁴⁰.

Dar cu toate meritele lui pentru secularizarea gândirii istorice, Bruni n-a ajuns să dea o operă cu adevărat modernă din cauza imitației scriitorilor latini care considerau istoria ca un gen al retoricii, opera istorică trebuind să producă asupra cititorului același efect ca o tragedie sau un poem epic. Faptele lipsite de efect teatral, ca fenomenele economice, sociale și culturale erau omise sau înlocuite cu expresii stereotipe. Bruni nu a acordat atenție decât personalităților războinice sau politice care puteau fi puse în scenă. Apoi, pentru a păstra puritatea limbii latine, Bruni traduce instituțiile medievale în termenii latinei clasice, chiar cînd nu au echivalent. Cardinalii devin *patres*, trupele mercenare — *legiones*, cavalerii feudali — *militēs* etc.

O direcție nouă în istoriografie a inaugurat *Flavio Biondo* din Forlì (1388—1463), lărgind informația istorică prin documente arheologice, numismatice și particulare (scrisori). *Istoria decadenței Imperiului roman (472—1440)* se distinge prin condiția și spiritul critic al autorului. Biondo se coboară la sursele cele mai vechi și respinge tradiția recentă cînd e contestată sau neconfirmată de surse anterioare. Astfel el respinge legenda reconstrucției Florenței de către Carol cel Mare pentru motivul că Alcuin nu o menționează. El a întrevăzut importanța evului mediu și a făcut mai mult decît istoricii umaniști pentru a-l cunoaște. Istoriografia erudită pe care a întemeiat-o Biondo n-a fost apreciată în timpul său, fiindcă era lipsită de calitățile retorice și n-a fost consacrată unui oraș. Biondo a scris istoria creștinătății medievale fără preocuparea de a proslăvi papalitatea.

⁴⁰ Ed. Fueter, *Histoire de l'Historiographie moderne*, Paris, 1914, pp. 19—25.

Cu toate progresele istoriografiei umaniste, tradiția cronicărească continuă încă. Cele mai multe istorii se scriu din însărcinarea unui principe, oraș sau mânăstiri și încep în general de la facerea lumii. Exemplul cel mai caracteristic e *Cronica din Nürnberg* a lui Hartmann Schedel, publicată în 1493, în care scene din viața orașului sînt amestecate cu scene biblice și cu minuni.

Dar paralel cu aceste cronici apar, tot mai numeroase, însemnări de evenimente contemporane și de experiențe personale, ca acelea ale lui Marino Sanudo *Despre venirea lui Carol, regele francilor (1494—1495)* sau ale lui Infessura și Burckhard despre curtea romană. Cele mai celebre sînt *Memoriile* lui Philippe de Commines, sfetnicul lui Ludovic al XI-lea și Carol al VIII-lea. Bernardo Rucellai a povestit invazia franceză din 1494 într-o *Istorie* pe care Erasmus a găsit-o demnă de Salustiu.

Un progres decisiv s-a produs cînd oameni de stat care au jucat un rol activ în politica din timpul lor au luat în mîini acest gen pentru a-și expune și apăra politica. După năvălirea francezilor în Italia (1494), Florența a fost teatrul mai multor revoluții. În 1494, Medicii au fost alungați și, în locul principatului, s-a introdus republica democratică; în 1512 Medicii s-au reîntors, dar în 1527 au fost din nou alungați, pentru ca în 1530 stăpînirea lor să fie restaurată în mod definitiv. De fiecare dată, învingătorul a modificat constituția și a schimbat personalul politic.

Cei mai de seamă oameni ai Florenței s-au străduit, scrutînd istoria, să găsească o formă de guvernămînt care să garanteze Florenței un regim de stabilitate. Simplu gen retoric pentru umaniști, istoria devine pentru oamenii de stat o problemă politică și constituțională. Această origine determină conținutul și forma istoriei. Autorii care au studiat istoria într-un chip utilitar nu s-au ocupat decît de evenimentele politice și militare, fiindcă, după părerea lor, numai acestea au provocat revoluțiile florentine. În al doilea rînd, ei s-au străduit să desprindă din întîmplările trecutului elementele cu valoare permanentă și cu aplicație la toate împrejurările asemănătoare. Această concepție, unilaterală și parțială, a produs totuși primele capodopere ale istoriografiei moderne; *Istoriile florentine* ale lui Machiavelli și *Istoria Italiei* a lui Guicciardini.

Niccolò Machiavelli (1469—1527) își începe *Istoriile* cu căderea Imperiului roman, dar pe el nu-l interesează atît efectele prăbușirii puterii romane, cît însemnătatea noilor puteri care se ridică, imperiul și papalitatea, și influența lor asupra destinului Italiei. Problema care-l preocupă e aceea de a stabili elementele pe care se întemeiază viața statelor și mijloacele prin care s-ar putea realiza unitatea Italiei. Cînd faptele sînt de acord cu teoriile lui, Machiavelli dovedește o putere de a înlănțui evenimentele și o privire largă pe care nici un istoric nu le-a întrecut. El a recunoscut legătura dintre politica internă și politica externă și a întrezărit adevărul că marile transformări sociale sînt independente de activitatea conștientă a individului. Toate aceste considerații au fost exprimate

într-o limbă plastică și colorată, care au făcut din opera lui Machiavelli modelul prozei italiene.

Leonardo Bruni și Machiavelli nu au tratat, ca și cronicarii medievali, decît istoria orașului lor. Primul care rupe cu istoria locală și atacă un subiect de istorie universală a fost *Francesco Guicciardini* (1484—1540). Ambasador al republicii florentine în Spania, guvernator al Statului papal sub Clement al VII-lea, Guicciardini a fost amestecat în toate evenimentele mari ale Italiei din prima jumătate a secolului al XVI-lea. *Istoria Italiei* nu e decît dezvoltarea unui memoriu pe care l-a conceput pentru a-și justifica activitatea ca locotenent general al papii în războiul Ligii de la Cognac, care s-a terminat cu celebrul *sacco di Roma* din 1527, memoriu pe care retragerea din activitate i-a permis să-l dezvolte într-o istorie generală a luptei pentru supremația asupra Italiei. Spre deosebire de Machiavelli, Guicciardini nu s-a ocupat decît de fapte, nu a pierdut niciodată contactul cu realitatea și nu a deformat-o pentru a o pune de acord cu teorii preconceptuate. Interdependența statelor europene i-a apărut clar ; de aceea a expus evenimentele italiene în funcție de politica internațională. Astfel, pe drept cuvînt, a fost numit „părintele istoriografiei moderne“.

Pe lîngă o nouă concepție despre istorie, Renașterea a adus o nouă idee despre societate și despre arta de a o governa. Din observațiile sale și din practică, ca și din studiul celor vechi, Niccolò Machiavelli a construit un sistem care rezumă experiența și gîndirea politică a timpului său. Problema centrală spre care converg toate ideile lui o constituie formarea și conservarea statelor. Machiavelli și-a dat seama de inferioritatea politică a Italiei, divizată în fața statelor centralizate, și a arătat în *Principele* său că, numai reorganizată și unificată, Italia își va putea redobîndi și păstra independența. Dar întemeierea unui stat nou e lucru anevoios, fiindcă toți aceia care au ceva de pierdut vor fi *contra* lui, iar *pentru* — numai aceia care speră vreun folos. Două calități sînt necesare pentru a izbuti totuși : viclenie și forță. Principele care vrea să întemeieze un stat trebuie să fie vulpe pentru a evita cursele și leu pentru a băga groaza în lupi. Cel ce disprețuiește viclășugurile vulpii nu-și cunoaște meseria, iar cel ce uită că, pentru a se impune, e nevoie să fii tare va sfîrși rău, căci, „totdeauna profeții înarmați au învins, iar cei dezarmați s-au prăbușit“. Machiavelli a aprobat toate perfidiile și crimele lui Cezar Borgia, care încercase să constituie un stat în centrul Italiei și părea merit să realizeze cu ajutorul papii unitatea peninsulei, și dîndu-l ca exemplu tuturor acelor care „din întîmplare sau cu ajutorul armelor altora au ajuns la suveranitate“.

Pentru a se menține, Principele trebuie să cunoască arta războiului și să-și constituie o armată națională. Armatele mercenare au pierdut în antichitate Cartagina, iar în evul mediu — Italia. Machiavelli nu crede decît în valoarea armatelor naționale care știu pentru ce luptă și care găsesc „totdeauna aliați“.

Principele lui Machiavelli nu se lasă condus decît de rațiunea de stat. Dreptate, onoare, jurămînt, morală nu sînt respectate decît dacă sînt necesare și

utile. Dacă interesul politic o cere, el le respectă ; altfel — nu. Religia însăși nu e pentru el decît un instrument de guvernămînt.

Această totală indiferență față de morală a fost numită machiavelism, ca și cînd amoralitatea politică n-ar data decît de la Machiavelli. Termenii în care Machiavelli a fost descris de filistinii moralei burgheze tind să acrediteze că el a fost duhul răului, descoperitorul ambiției și răzbunării, inventatorul original al sperjurului și că, înainte de apariția *Principelui* său, nu a existat niciodată ipocrizie, tiranie sau trădare, virtute fățarnică sau crimă politică.

În realitate, Machiavelli nu a făcut decît să descrie practica universală a oamenilor politici din timpul său și experiența sa personală. Confruntîndu-le cu faptele romanilor și cu învățămintele care se desprind din ele, Machiavelli a întocmit un tratat politic care constituie demascarea necruțătoare a ipocriziei politice și religioase și secularizarea desăvîrșită a gîndirii. În același timp, practica istoricilor romani, în primul rînd a lui Titus Livius, l-a învățat să-și formuleze observațiile și reflecțiile în mod sistematic și clar, într-o limbă deosebit de viguroasă și de expresivă. Descriind procesul creației sale istorice și politice, Machiavelli a definit esența eternă a umanismului.

În țările din restul Europei, umanismul a apărut mai târziu și n-a prins rădăcini decât acolo unde terenul era pregătit și unde a întâlnit condiții favorabile de dezvoltare. Oricare ar fi limitele între care istoriile naționale ale acestor țări cuprind Renașterea, gândirea, literele și arta din această perioadă se disting prin caractere specifice, care le deosebesc și de cele din perioada anterioară, și de cele din alte țări.

1. UMANISMUL FRANCEZ

Umaniștii francezi din secolul al XVI-lea au avut sentimentul că literatura și știința din vremea lor se deosebeau esențial de acelea din evul mediu. Rabelais a reprezentat contrastul dintre cele două epoci confruntând amintirea din tinerețe a lui Gargantua, când „vremea era încă întunecată și se resimțea de nenorocirea și calamitatea goșilor care distruseseră toată literatura bună”, cu experiența lui din vârsta maturității, când „toate disciplinele erau restituite, limbile instaurate” și când „lumea era plină de oameni învățați, de preceptori foarte savanți... Văd tilharii, călăii, aventurierii, rîndașii de azi mai învățați decât doctorii și predicatorii din timpul meu”. Și încheie : „Într-un cuvînt, văd un abis (o imensitate) de știință”¹. Jules Michelet a susținut același punct de vedere. „Revoluția din secolul al XVI-lea, ivită la mai mult de o sută de ani după decesul filozofiei de atunci, a întâlnit o moarte de necrezut, un neant, și a porni: de la nimic”².

Renașterea franceză se explică, după Michelet, prin întilnirea bruscă a civilizației franceze cu Renașterea italiană. „A fost nevoie de acest miracol violent, contra naturii și verosimilului, pentru a smulge spiritul uman din vechiul făgaș scolastic... și a-l lansa pe aripi noi în sfera înaltă a rațiunii”.

¹ Fr. Rabelais, *Oeuvres*, vol. III, Ed. Abel Lefranc, Paris, 1922, pp. 102—108.

² Jules Michelet, *Histoire de France*, vol. VI, *La Renaissance*.

Înainte de cel de-al doilea război mondial, s-a produs o reacție împotriva acestei concepții, bazată pe reconsiderarea civilizației medievale, care a culminat cu conceptul de continuitate. Partizanii continuității pretind că nu numai Renașterea franceză, ci chiar și cea italiană n-ar fi decît ramura tardivă a Renașterii franceze din secolul al XII-lea³. Primele încercări de poezie artistică italiană au luat naștere la contactul și prin imitația poeziei provenșale. „Și dacă Franța, care a fost principalul teatru al primei Renașteri, a cedat mai tîrziu Italiei locul în fruntea civilizației europene, cauza a fost Războiul de o sută de ani, cea mai sinistrală calamitate pe care a cunoscut-o țara noastră”⁴. Această teză presupune persistența neîntreruptă a Renașterii franceze din secolul al XII-lea, adică înglobarea Renașterii în evul mediu și, în fond, teza că, în cel mai bun caz, Renașterea franceză din secolul al XVI-lea n-a fost decît „o nouă viziune a vechiului”⁵.

Teza continuității nu ține seama de superioritatea incontestabilă a civilizației italiene, de efectele evidente ale războaielor italiene, de rolul savanților italieni în formarea umanistilor francezi și, mai ales, de schimbările sociale marcate prin ridicarea rapidă a populației urbane, apărată de monarhia centralizată împotriva insecurității generale, care caracteriza societatea feudală. Abia atunci ceea ce constituie frumusețea și farmecul vieții pămîntești a putut fi ridicat la rang de virtute de către beneficiarii vremii.

Inițierea Franței în umanism s-a făcut prin cărți și învățați veniți din Italia. Influența italiană s-a manifestat în toate domeniile, în industrie, comerț, arta militară, îmbrăcăminte, modă, mobilier, viața socială, în artă, literatură și știință. „Numai bucătăria a rămas pur franceză”. Nobilimea, care trecuse Alpii cu Carol al VIII-lea, Ludovic al XII-lea și Francisc I adoptă manierele vieții elegante și le răspîndi în Franța.

Inovațiile acestea corespund evoluției societății franceze și dezvoltării vieții de la curte. Sub Francisc I, o transformare adîncă se produce în organizarea curții. Vechiul personal de origine feudală nu mai izbuteste să rezolve problemele pe care le pune monarhia. Funcțiile se înmulțesc și se specializează, administrația se complică, nobilii se strîng în jurul regelui, care le oferă perspectiva unei vieți largi și strălucite. Artele sînt solicitate să dea lustru serbărilor și reprezentărilor de la curte; dreptul roman găsește, în elaborarea ordonanțelor regale, un domeniu de activitate atît de prielnic, încît umanismul francez va lua un caracter esențialmente juridic; cugetarea se emancipează de sub tutela bisericii și ia poziție contra credinței și moralei tradiționale.

³ Charles Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge Mass., 1927; Johan Nordström, *Moyen âge et Renaissance*, Paris, 1933; D. Murărașu, *La poésie neo-latine et la Renaissance des lettres antiques en France*, ed. a II-a, Paris, 1928; Jacques Boulanger, *Le vrai siècle de la Renaissance*, Paris, 1934.

⁴ Jacques Boulanger, *op. cit.*, p. 9.

⁵ Henry Hornike, *Three Interpretations of the French Renaissance* în „Studies in The Renaissance”, vol. VII, New York, 1960, pp. 43—66.

Influența Italiei nu a făcut decât să stimuleze energiile naționale și să favorizeze dezvoltarea germenilor care au găsit în condițiile sociale și politice ale Franței terenul pregătit. Astfel, savanții veniți din Italia introduc în Franța limba greacă, aproape complet necunoscută pînă atunci, dar umaniștii francezi nu caută atît lecții de retorică în filozofia elină, cît cunoștințe noi.

O dată cu armata lui Carol al VIII-lea sosi din Italia grecul Ioan Lascaris care predase greaca la Milano și care, numit profesor la Paris, avu ca elev pe Guillaume Budé. Un italian de origine greacă, Grigore Tifernas, fu însărcinat în 1548 să predea greaca la Paris. De renume și mai mare s-a bucurat Girolamo Aleandro care a predat greaca, latina și ebraica, ajungînd rector al Universității din Paris. Învățămîntul limbii grecești se organizează în mai multe colegii și, în 1507, se publică la Paris primele opere grecești : gramatica lui Chrysoloras, operele lui Hesiod, Theocrit și Musaeus. În anul următor iese de sub tipar *Moralia* lui Plutarh. Apoi, după o lungă pauză, datorită probabil dezinteresării publicului, apar în 1528 un text al lui Aristofan și altul al lui Sofocle.

După această perioadă de inițiere, francezii se disting prin opere de erudiție originale. *Robert Estienne* (1503—1559) publică un *Thesaurus linguae latinae* (1532), iar fiul său *Henri Estienne* (1528—1598) un *Thesaurus linguae graecae* (1572), care avea să servească pînă în secolul al XIX-lea ca izvor de referințe și de citații.

Cel mai vestit dintre umaniștii francezi a fost *Guillaume Budé* (1468—1540). Secretar și consilier al lui Francisc I, Budé, după ce a învățat greaca cu Ioan Lascaris și cu Aleandro, a publicat un tratat despre monedele antice (*De Asse*) și două volume de *Adnotări la Pandecte*, prin care a întemeiat numismatică și critica științifică a textelor juridice. Lăsînd la o parte glosele comentatorilor medievali, care mai mult întunecau dreptul roman, Budé aplică metoda, întemeiată pe cunoașterea limbii, arheologiei și istoriei antice, a umaniștilor italieni, și izbuște să dea o nouă interpretare a *Pandectelor*.

Sub influența lui Budé, legiștii, magistrații, consilierii parlamentelor și, în general, marii demnitari ai statului, obligați prin profesiunea lor să se servească de limba latină, au căutat să dea acestei limbi puritatea și eleganța pe care i le restituiseră umaniștii și să aplice la interpretarea codului civil regulile criticii filologice.

Așa s-a ridicat în Franța o pleiadă de juriști eminenti care au deschis drumuri noi în critica și interpretarea dreptului roman. *Jacques Cujas* (1522—1590) a inaugurat critica izvoarelor dreptului roman, *Hugues Doneau* (1527—1591) a introdus o nouă clasificare sistematică a dreptului în *Comentarii juris civilis*, iar *Denis Godefroy* (1549—1621) a dat o ediție valabilă și azi din *Corpus juris civilis*. Umanismul francez a găsit în studiul dreptului cel mai prielnic teren pentru afirmarea calităților sale de analiză, claritate și finețe.

Budé n-a fost numai un critic erudit: *Comentarii linguae graecae*, publicat în 1529, l-a așezat în fruntea eleniștilor din Europa. Grija cu care autorul a explicat termenii juridici ai limbii grecești a făcut din comentariile lui o carte indispensabilă pentru interpretarea oratorilor greci.

Școala lui Budé a format un număr de eleniști distinși și a pus bazele educației clasice, care avea să constituie una din notele caracteristice ale culturii franceze pînă în zilele noastre. Printre aceștia au fost *Adrien Turnèbe* (1512—1565), care a publicat opera lui Sofocle și despre care Montaigne spune că „știe mai mult, și ceea ce știe, știe mai bine decît orice alt om din timpul său și din trecut“, și *Henri Estienne* care a făcut cunoscută contemporanilor săi colecția de ode bachice atribuite lui Anacreon din Teos, iar prin *Thesaurus linguae graecae* (1572) voia să dovedească asemănarea limbii franceze cu elina. Concluzia lui e că nici un popor nu e mai apt decît francezii să înțeleagă cultura elină și nici o limbă nu poate reda mai exact nuanțele limbii grecești decît cea franceză.

Etienne Dolet (1509—1546), elev al universităților din Paris, Padova, și Toulouse, și-a dovedit știința publicînd *Comentarii linguae latinae*, care fac din el un demn, deși inegal, continuator al lui Valla, și și-a afirmat curajul intelectual tipărind și răspîndind operele lui Erasmus, Lefèvre și Melanchthon, din care reformații au scos principalele arme contra dogmei catolice. La acestea a adăugat traduceri, ca *Hipparchos* și *Axiochos* de Platon, în care Sorbona a descoperit propoziții contra nemuririi sufletului. Urmărit pentru erezie, Dolet a fost ars pe rug la 3 august 1546.

Pentru promovarea studiilor clasice, Francisc I a creat în 1530, la propunerea lui Budé, *Colegiul lectorilor regali*, care, după Revoluția franceză, a luat numele de *Collège de France*. Colegiul era o corporație liberă de profesori plătiți din caseta particulară a regelui și însărcinați să predea greaca, latina și ebraica. Privilegiile și drepturile cu care au fost înzestrați permiteau lectorilor regali să studieze literele clasice pentru valoarea lor intrinsecă și-i scoteau de sub controlul Sorbonei. Colegiul lectorilor regali a fost un triumf pentru umanisții care proclamă cu entuziasm „suveranitatea literelor“.

La propunerea lui Budé, Francisc I își instalează biblioteca la Fontainebleau și, pentru a o îmbogăți, trimise emisari în Italia, Grecia și Asia Mică să cumpere manuscrise grecești, dînd dispoziție ca, din toate operele tipărite în Franța, să se trimită un exemplar pentru biblioteca regală; așa a luat ființă instituția „depozitului legal“, introdusă în toate țările din lume. Biblioteca regală, care constituie baza actualii Bibliotecii Naționale din Paris, una din cele mai bogate și mai însemnate din lume, a fost deschisă tuturor savanților. Pentru instruirea nobilimii sale, Francisc I a hotărît ca operele istoricilor greci să fie traduse în franceză. *Viețile bărbaților iluștri* a lui Plutarh, traduse de Amyot deschid o epocă în istoria limbii franceze.

Sub influența umanismului s-a reînnoit și literatura. *François Rabelais* (1494—1553), în *Pantagruel și Gargantua*, cu o vervă uriașă, care nu disprețuiește grosolănia, își bate joc de abuzurile timpului său și preconizează un nou sistem de educație, întemeiat pe natură, pe rațiune și pe individualitatea copilului. Ideea fundamentală a lui Rabelais e că natura e bună ; prin urmare, toate reglementările care stinjenesc libera expansiune a omului sînt rele. Abația Thélème, în care Rabelais a așezat societatea sa ideală, are un singur principiu : *Fais ce que voudras !* Viața membrilor ei „era organizată nu după legi, statute sau reguli, ci după voia și judecata lor“. Abația Thélème (adică *Tel aime* = așa-mi place) nu e o școală modernă, ci o mănăstire, cu singura deosebire că călugării sînt înlocuiți cu umaniști, care pot să trăiască după voia și judecata lor, fiindcă majoritatea oamenilor continuă, ca și mai înainte de formularea principiilor lui Rabelais, să le procure mijloacele de a se instrui și de a duce o viață liberă și lipsită de griji.

Poetul *Pierre Ronsard* (1525—1585), studiind literaturile clasice, a introdus în literatura franceză teme, expresii și ritmuri noi.

Dar reprezentantul cel mai de seamă al umanismului francez a fost filozoful *Michel de Montaigne* (1533—1592). *Essais*-urile lui rezumă și exprimă în mod superior toată cultura umanistă din secolul al XVI-lea. Dar, zugrăvind omul din timpul său, Montaigne s-a zugrăvit pe sine însuși și pe omul din toate timpurile. Forța, grația și eleganța expresiei, împletite cu libertatea absolută a gândirii, au făcut din opera lui Montaigne unul din monumentele cele mai însemnate ale umanismului.

Sub influența umanismului, raportul omului cu natura și cu sine însuși s-a schimbat și în Franța. Natura a devenit din nou educatoarea cea mare și bună, izvorul puterii, înțelepciunii și bucuriei. Antichitatea a descoperit poezilor secretul formei artistice care le-a permis să exprime experiența lor sufletească în opere de semnificație universală. Contactul cu scriitorii antici le-a trezit sentimentul fraternității umane și ideea de toleranță, care se opun fanatismului clerical.

2. UMANISMUL IN GERMANIA °

Umanismul n-a întilnit în Germania condiții atît de prielnice ca în Italia. Cultura generală se reducea la o pătură socială foarte subțire. Idealul antic

° Karl Brandi, *Mittelalterliche Weltanschauung, Humanismus und nationale Bildung*, Berlin, 1925; Hans Baron, *Zur Frage des Ursprungs des deutschen Humanismus und seiner Reformbestrebungen* în „Historische Zeitschrift“, CXXXII (1952); Hans Rupprich, *Humanismus und Renaissance in den deutschen Städten und an den Universitäten*, Leipzig, 1935.

nu putea găsi răsunet decât în orașele cu o burghezie înfloritoare, ca Augsburg, Nürnberg și orașele din valea Rinului : Mainz, Trier, Colonia. Restul populației trăia încă în condiții feudale. Umanismul german a luat, de la început, o formă pedagogică, încercând să transforme învățămîntul tradițional în sensul intereselor burgheziei, care simțea nevoia unei educații mai simple, mai raționale și mai practice.

Germania avea mai multe școli înalte, unele întemeiate înainte de secolul al XIV-lea, de orașe sau de principii, dar supuse controlului bisericii. Ele predau, ca și universitățile, ramurile diverse ale teologiei, dar nu puteau conferi grade superioare. Acest privilegiu era rezervat vechilor universități din Franța, Italia, Spania și Anglia. Situația se schimbă în 1348, oînd Carol al IV-lea înființează Universitatea din Praga, căreia îi urmează cele din Viena (1365), Heidelberg (1386), Colonia (1388), Erfurt (1393) și Leipzig (1409).

Deși învățămîntul se reducea la comentarea unor texte scolastice și urmărirea în primul rînd să pregătească preoți, universitățile au format, din elemente ridicate de jos, o clasă mijlocie cultă, care avea să smulgă și clerului din Germania direcția mișcării intelectuale.

Umanismul german începe cu Johann Müller, numit *Regiomontanus*, după locul său de naștere, Königsberg. Continuînd opera astronomului Georg Peurbach, de la Viena, el a întemeiat astronomia modernă. După o călătorie în Italia, care i-a permis să învețe greaca, Regiomontanus s-a stabilit la Nürnberg, unde un burghez bogat i-a pus la dispoziție un observator astronomic, un atelier mecanic și o tipografie pentru texte de matematică. Deși a murit în 1476, la vîrsta de patruzeci de ani, Regiomontanus a făcut mai multe descoperiri în astronomie și trigonometrie și a înmulțit instrumentele de cercetare științifică prin invenții noi. *Efemeridele* lui au permis navigatorilor spanioli și portughezi să se orienteze pe mările necunoscute. *Johann Reuchlin* este, cum am văzut, întemeietorul filologiei ebraice.

Georgius Agricola (+ 1555), mai puțin cunoscut decât omonimul său neerlandez, e considerat ca unul din cei mai însemnați umaniști din Europa centrală. El e întemeietorul a patru discipline legate de recrudescența activității mîiere din secolele XV și XVI : *Mineritul*, *Metalurgia*, *Geologia* și *Mineralogia*. El s-a făcut celebru printr-un tratat de metrologie : *De mensuris et ponderibus Romanorum atque Graecorum* (Despre măsurile și greutatele romanelor și grecilor), tipărit mai întîi la Basel, în 1533, apoi în mai multe ediții la Paris și Veneția. Acest tratat a servit mineritul și metalurgia care erau atunci în mare dezvoltare.

Raportînd diversitatea sistemului de măsuri, greutate și monede din cuprinsul Imperiului german, Agricola a militat implicit pentru adoptarea unui sistem unitar. Caracteristic pentru felul său de a gîndi e axioma care poate fi considerată ca profesiunea sa de credință umanistă : „Voi apăra ceea ce este adevărat și autentic, întemeiat pe autoritatea (autorilor clasici), pe experiență

și rațiune“. Agricola era în relații de prietenie cu mulți savanți ai vremii și se bucura de prețuirea deosebită a lui Filip Melanchthon ⁷.

Rudolf Agricola-Huysman (1443—1485), care studiasse greaca la Ferrara, sub direcția lui Theodor Gaza, adoptase programul de studii al umaniștilor italieni și voi să-l aplice în învățământul universitar german. El a predat greaca și latina la Universitatea din Heidelberg și a susținut că restaurarea literelor clasice constituie preludiul înnoirii gândirii filozofice și a vieții religioase. Programul acesta avea să fie realizat de *Philip Schwartzerd-Melanchthon* (1497—1560).

Umanismul a introdus în Germania studiul literelor clasice, dar spiritul german a rămas refractar sensului artistic al culturii și vieții antice. Germanii au văzut în umanism un mijloc de reformă școlară, care le permitea să înlocuiască metodele învechite ale scolasticii cu acelea mai simple, mai clare și mai substanțiale ale umanismului.

Adevăratul moștenitor al filozofiei medievale și al științei umaniste a fost *Nicolae Cusanus*, născut la Cues, pe Mosella în 1401 și mort în Italia în 1464. Jurist, elenist, matematician, filozof și astronom, Cusanus a fost unul din cele mai mari spirite ale secolului al XV-lea. În cărțile sale de filozofie : *De docta ignorantia* și *De quaerendo Deum*, el a căutat să concilieze teoria științifică despre lume cu teologia mistică și să consolideze dogma creștină ; sfortarea lui nu mai putea avea succes în epoca umanismului.

Țările de Jos au dat umanismului personalitatea cea mai celebră și mai influentă din cite a cunoscut Renașterea după Petrarca, pe *Dezideriu Erasm de Rotterdam* (1467—1536) ⁸. Operele nici unui scriitor nu s-au tras în atâtea exemplare și nu au cunoscut atâtea ediții ca ale lui Erasm. Când s-a răspândit zvonul că Sorbona are de gând să ardă *Colocviile* lui ca eretice, un editor parizian s-a grăbit să tragă 24 000 de exemplare. Scrisorile lui treceau de la om la om. Toți puternicii zilei l-au copleșit de daruri și au căutat să-i obțină favoarea. Carol Quintul, Enric al VIII-lea și Francisc I, papii, arhiducii s-au întrecut să-l atragă și să-l rețină la curțile sau universitățile lor. Împăratul Germaniei i-a oferit un loc în consiliul său. Pentru contemporanii săi, Erasm a fost întruchiparea înțelepciunii și a științei, „părintele studiilor“ și „lumina lumii“.

Erasm nu a avut nici familie, nici patrie. Fiu nelegitim al unui preot, care-l lasă orfan de mic, Erasm a crescut la Școala capitulară din Deventer. În 1487

⁷ Georg Fraustadt, *Georgius Agricola und die antike Metrologie*, in *Renaissance und Humanismus in Mittel-und Osteuropa*, vol. I, pp. 218—226.

⁸ Pierrede Nohac, *Erasm en Italie*, Paris, 1888 ; P. S. Allen, *The Age of Erasmus*, Oxford, 1914 ; N. Nulli, *Erasmò è il Rinascimento*, Torino, 1955 ; Augustin Renaudet, *Etudes érasmiennees, 1521—1529*, Paris, 1939.

a intrat în mănăstirea Augustinilor din Steyn, care poseda cea mai bogată bibliotecă din țară. Episcopul de Cambrai l-a scos din mănăstire și l-a luat ca secretar. Papa Iuliu al II-lea la scutit de obligația de a purta rasa, iar un certificat medical l-a scăpat de neplăcerile postului. Erasm nu a reținut decît avantajele condiției sale de călugăr.

Cu o bursă a protectorului său, Erasm se așază la Paris, dar scolastica cu subtilitățile ei formale nu-i inspiră decît dezgust. După cîțiva ani de lipsuri, părăsește Sorbona, și își începe cariera de cosmopolit. În 1498 vizitează Oxford și, în intimitatea celor mai de seamă umaniști englezi, ca John Colet, Thomas Morus și John Fisher, își lărgeste cunoștințele și învață să aplice metoda criticii filologice la textele biblice.

Între 1500 și 1505, Erasm e la Paris, unde publică o culegere de locuțiuni proverbiale, extrase din autorii clasici și însoțite de scurte comentarii, intitulată *Adagia*. Ediția din 1508, considerabil îmbogățită, a format o mină bogată de informații și referințe pentru erudiți și literați asupra principalelor probleme ale vremii. În puțin timp *Adagia* a atins 12 ediții. Un istoric literar a văzut în ea „prima revelație a faptului că spiritul uman e unul și același și că literaturile nu-s decît mărturia înțelepciunii umane“. Pe această carte se întemeiază reputația europeană a lui Erasm.

În 1506, Erasm își realizează visul de a cunoaște Italia, unde rămîne pînă în 1509. Favoarea lui Enric al VIII-lea și a lui Thomas Morus îl aduc din nou în Anglia, apoi se stabilește la Basel, unde moare în 1536.

Ca și umaniștii italieni, Erasm a luptat pentru o nouă concepție despre știință și pentru lărgirea domeniului inteligenței și a imaginației. Și pentru el, literatura greco-latină era un instrument de emancipare intelectuală și morală. Dar, pe cînd umaniștii italieni, în frunte cu Petrarca, nu vedeau în studiul literaturii clasice decît mijlocul de a forma individul, pentru Erasm umanismul era o forță de înnoire socială, arma cea mai eficace pentru a combate ignoranța, izvorul tuturor relelor. Abuzurile bisericii, corupția clerului, pedanteria filozofilor, egoismul și nedreptățile conducătorilor, mizeria poporului — toate relele sociale purced, după Erasm, din ignoranță. Răspîndirea luminii poate singură îndrepta aceste rele. Erasm a exagerat rapiditatea cu care se poate răspîndi știința, dar a fost consecvent și a făcut tot ce i-a stat în putere s-o răspîndească.

În 1511, el publică *Lauda Nebuniei*. Sub masca nebuniei care, îmbrăcată în togă, se urcă pe catedră și își face propriul său elogiu, Erasm își bate joc de ignoranța călugărilor, de corupția preoților și de pedanteria savanților. Nebunia se laudă că ea conduce lumea împreună cu cele două surate ale sale : lingușirea și vanitatea. Popoarele nu și-ar tolera stăpînitorii, bărbatul — femeia, ucenicii — patronul, prietenul — prietenii, într-un cuvînt, oamenii nu s-ar îngădui unii pe alții, soldații nu și-ar risca viața în război, negustorii nu și-ar sacrifica liniștea pentru bani, dacă în capul tuturor nu ar încolți un ger-

mene de nebunie. Fără o doză de nebunie, fericirea ar fi imposibilă ; onestitatea, sinceritatea, perspicacitatea, prevederea ne-ar otrăvi viața, dacă nebunia n-ar arunca peste toate mirajul iluziei. Sub masca nebuniei, Erasm a făcut critica societății contemporane. Lucrarea a exercitat imediat o influență directă asupra literaturii.

Erasm a reluat aceleași teme, ca în *Lauda Nebuniei*, în *Colocviile* sale, publicate în 1522. Principalul subiect al discuțiilor îl formează abuzurile și viciile clerului. Protestanții s-au prevalat de atacurile lui Erasm împotriva practicilor bisericii catolice și astfel *Colocviile* au jucat un rol direct în ascuțirea crizei religioase din Germania și au exercitat o puternică influență asupra celor mai mari reprezentanți ai literaturii din secolul al XVI-lea : Rabelais, Cervantes, Shakespeare.

Erasm nu s-a mulțumit să critice abuzurile bisericii catolice. În *Enchiridion militis christiani* (Manualul creștinului militant), publicat în 1504, el descrie virtuțile creștine care se pot realiza într-o viață activă. Filozofia creștină, cum o numește el, consideră pocăința, posturile, milosteniile ca fără valoare, dacă nu pornesc dintr-un spirit sincer de caritate creștină. Erasm încearcă să elibereze creștinismul de formalismul iudaic și de teologia scolastică, și să-l reducă la esența lui pur umană. Astfel înțeles, creștinismul se îmbogățește cu adevărurile celorlalte religii. „Adevărul e creștin ori unde l-ai întâlni“. Sub forma unei credințe pur interioare, Erasm ataca întregul sistem dogmatic și rolul bisericii ca mijlocitoare necesară între Dumnezeu și om. El a secularizat creștinismul. Pentru a permite tuturor creștinilor să atingă izvorul adevăratei credințe, Erasm s-a gândit, încă din 1505, să publice, după metoda ilustrată de Valla, Noul Testament în grecește, să pregătească o traducere latină mai exactă decât a *Vulgatei* și să însoțească textul cu comentarii critice. O lungă călătorie în Italia și în Anglia nu i-a permis să-și realizeze planul decât în 1516.

În locul fragmentelor izolate de care se servea scolastica, Erasm oferi umanismului textul integral al Noului Testament, stabilit după regulile criticii filologice. Pe acest text, eliberat de toate adaosurile și schimbările, Erasm a întemeiat religia pur spirituală, care nu o mai găsea incompatibilă cu înțelepciunea antică. Fără să discute instituțiile catolice, Erasm a făurit armele cele mai redutabile cu care protestanții aveau să combată catolicismul.

Ideea care domină toate scrierile lui Erasm e puterea educativă a culturii. Pe această idee se întemeiază pedagogia lui care ține loc de frunte în preocupările sale. Numai cultura poate dezvolta sentimentele umane. Umanismul formează din toți învățații o comunitate liberă, deschisă oricărui om care aspiră la cultură — fără considerație de rasă, de clasă, de națiune și de limbă. Latina de care se servesc umanistii, departe de a fi o barieră, constituie o trăsura de unire între umanistii din diferitele țări. Idealul patriotic trebuie să facă loc unui ideal european, internațional. „Lumea întreagă e patria noastră a tuturor“. Neînțelegerile dintre fiii diferitelor națiuni europene rezultă dintr-o

cultură insuficientă. Visul lui Erasm e de a întemeia comunitatea europeană pe baza unei unități spirituale. Credința în această comunitate europeană constituie o religie pentru umaniști.

Umanismul a răspândit interesul pentru cultură și a sporit numărul acelor care se puteau împărtăși de la ea ; a introdus și în Germania metodele cercetării științifice și ale criticii filologice și a stabilit principiul că creștinismul nu trebuie predicat decît pe baza textului Bibliei, fără nici un adaos.

3. UMANISMUL ÎN SPANIA ȘI ANGLIA °

Umanismul a fost introdus în Spania de studenții care și-au făcut studiile în Italia. Întemeietorul elenismului spaniol, *Ariyas Barbosa*, a predat timp de douăzeci de ani greaca la Universitatea din Salamanca.

Contemporanul său, *Antonio Lebrija*, după ce a studiat zece ani în Italia, a profesat la Sevilla, Salamanca și Alcalá. Era mai puțin tare în greacă decît Barbosa, dar cunoștea ebraica și avea cunoștințe mai largi. El a format mai mulți elevi, printre care cel mai vestit a fost *Hernando de Guzman Nuñez*. Acesta a profesat la Alcalá și la Salamanca și a scos o ediție a lui Seneca.

Cardinalul Jimenez, întemeietorul Universității din Alcalá, luase inițiativa de a stabili textul grecesc al Noului Testament. Dar, de teama protestantismului, o reacție s-a produs pe la 1530 împotriva studiilor literare, și Inchiziția a curmat înflorirea plină de cele mai frumoase nădejdi ale umanismului spaniol.

Spania a înăbușit mișcarea umanistă și în posesiunile ei din Țările de Jos. Universitatea din Leyda devenise centrul mișcării umaniste care luă un puternic avînt. Fără să amintim de Erasm, Țările de Jos au produs umaniști de seamă, care și-au desfășurat însă activitatea dincolo de limitele perioadei care ne interesează. Astfel *Justus Lipsius* (1547—1606) s-a distins prin cunoașterea istoriei și antichității romane și prin ediția lui Tacit (1575). *Vossius* (1577—1649) a adus servicii eminente studiilor istorice, introducînd punctul de vedere istoric în studiul religiilor vechi. *Hugo Grotius* (1583—1645) s-a făcut celebru prin tratatul său *De jure belli ac pacis* (1625), prin care a întemeiat dreptul internațional modern. Umanismul olandez s-a distins prin tendința de a ordona, clasifica și critica materialul strîns și prin eleganța expunerii.

° Fr. Seebohm, *The Oxford Reformers: John Colet, Erasmus and Thomas Morus*, Londra, 1867; Walter F. Schirmer, *Der englische Frühhumanismus*, Leipzig, 1931; R. Weiss, *Humanism in England during the Fifteenth Century*, Oxford, 1941; Marcel Bataillon, *Erasmie et l'Espagne*, Paris, 1937.

În Anglia, Renașterea s-a produs mai târziu, sub influența directă a Italiei. Umanismul a fost adus la Oxford, în ultimele două decenii ale secolului al XV-lea, de William Crocyn care audiase pe Poliziano la Florența, de Thomas Linacre care fusese membru al *Neakademiei* lui Aldo Manuzio de la Veneția și de William Lilly care învățase greaca la Rhodos și la Roma. Ei au trezit interesul pentru literatura greacă, pentru latina clasică și pentru medicina științifică. Prin ei, lumea Greciei antice, de atîta vreme uitată, a prins din nou să se însuflețească și să releveze învățaților o gândire pur rațională.

În prima jumătate a secolului al XVI-lea, studiile clasice au devenit baza învățămîntului la universitățile din Oxford și Cambridge și au fost introduse și în școlile publice, care aveau să transforme în secolul al XVI-lea educația claselor superioare și mijlocii din Anglia.

Un alt ferment activ al civilizației engleze moderne a fost introdus de *John Colet*, fiul unui negustor din Londra. La întoarcerea sa din Italia, preot tînăr, abia sfințit, a surprins lumea universitară de la Oxford, aplicînd critica umanistă la textele sacre. El explica Epistolele apostolului Pavel pe baza textului grec, fără să țină seamă de glosele și interpretările scolastice, după metoda aplicată de umaniști textelor profane. Ca și aceștia, întrebîndu-se ce înțeles aveau Epistolele pentru acela care le scrisese și pentru aceia cărora erau destinate, el a ajuns să dea despre viața și învățătura apostolului o expunere realistă și vie. Astfel „studiile și știința evului mediu au căzut în pulbere ca un cadavru expus la aer liber”.

Dar direcția pe care Colet, împreună cu Thomas Morus și cu Erasm, a dat-o studiilor umaniste era deosebită de aceea a Renașterii italiene. „Reformatorii de la Oxford”, cum erau numiți aceștia, studiau greaca și latina pentru a reforma nu numai învățămîntul, ci și biserica. Pentru ei, și în general pentru englezii culți, Renașterea însemna mai ales Noul Testament în grecește și Vechiul Testament în limba ebraică. Această orientare a înstrăinat și mai mult Anglia de civilizația franceză și italiană, căreia-i datora inițierea sa în cultura superioară. E și aceasta o dovadă că ideile nu prind rădăcini decît acolo unde găsesc teren prielnic și în măsura în care corespund relațiilor sociale.

Cel mai mare și cel mai original om al Renașterii engleze, înainte de Shakespeare, e *Thomas Morus* (1480—1535). Dîrz, intransigent și auster, el s-a impus prin forța geniului său. Enric al VIII-lea l-a numit în fruntea Eșichierului, apoi cancelar. Dar cînd Parlamentul a votat actul de supremație care făcea din rege capul bisericii anglicane, Morus a refuzat să depună jurămîntul care implica recunoașterea Reformei și a fost decapitat.

Scrierea care l-a făcut celebru e *Despre statul republicii și despre noua insulă a Utopiei*, cunoscută sub numele de *Utopia*. Locul unde e situat regatul Utopiei, pe care-l descrie după o călătorie imaginară, se cheamă *Nicăierea*. Virtuțile locuitorilor Utopiei permit autorului să scoată în relief, prin contrast, viciile societății din timpul său.

Utopienii au dreptul să-și aleagă regele și să-l depună, dacă încearcă să reducă populația în șerbie. Ei detestă războiul și susțin că scopul guvernului nu e să îmbogățească o minoritate de privilegiați și să procure plăceri regelui, ci să asigure fericirea poporului. Ei au introdus ziua de lucru de nouă ore — mare îndrăzneală pentru vremea aceea! — „căci una din condițiile fericirii obștești e ca fiecare om să aibă câteva ore de răgaz pentru a reflecta și pentru a-și cultiva spiritul“. În comparație cu regimul Utopiei, ordinea socială din vremea aceea, când muncitorii, de care societatea nu s-ar putea lipsi nici o singură zi, „duc o viață mai nenorocită decât a animalelor“, e înfățișată de Morus ca „o conspirație permanentă a celor bogați împotriva celor săraci“. Morus s-a ridicat cu tărie împotriva expropriării țăranilor și împotriva legilor teroriste prin care expropriatorii au căutat să se apere de urmările propriilor lor crime. „Dacă îngăduiți ca oamenii din popor să fie neinstruiți și corupți din copilărie și dacă-i pedepsiți pentru crime, al căror germen l-au supt cu laptele mamei lor, să recunoaștem că societatea fabrică criminali pentru plăcerea de a-i spînzura“. Societatea ideală a lui Morus e democrația și comunitatea bunurilor. Ideile lui Morus produc o impresie cu atât mai profundă, cu cât sînt expuse într-un stil sobru, calm și lipsit de orice artificiu retoric.

4. UMANISMUL ÎN CENTRUL ȘI RASARITUL EUROPEI

În Europa orientală nu se poate vorbi încă de o adevărată burghezie. Acumularea primitivă nu apare nici măcar în cazuri izolate. Pătura superioară a populației urbane, luată uneori drept burghezie, se compunea din negustori concentrați la intersecția marilor căi de comunicații, ca, de exemplu, Kitai-Gorod din Moscova, și în orașele de reședință episcopale, regale sau imperiale, unde se constată și cele mai însemnate grupuri de intelectuali¹⁰.

În aceste orașe se înființează primele universități: la Praga (1348), Cracovia (1364), Viena (1365). Ludovic de Anjou (1342—1382) a întemeiat în 1367 Universitatea de la Pécs, în sud-vestul Ungariei, probabil în legătură cu politica sa de expansiune spre Adriatică. În Europa centrală și răsăriteană, primele manifestări umaniste se constată la cancelaria imperială de la Praga, la cea regală de la Buda și în Universitatea de la Pécs, organizată după modelul celei din Bologna.

¹⁰ Institutul de studii clasice al Academiei de Științe din Berlin, condus de profesorul Johannes Irmischer, a organizat între 3 și 8 iunie 1959, cu o largă participare internațională, o conferință la Wittenberg, asupra temei *Renaissance und Humanismus in Mittel-und Osteuropa*. Comunicările prezentate au fost reunite în două volume (Akademie-Verlag, Berlin, 1962), la care ne vom referi în paginile următoare. Vezi și *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650)*, Budapesta, 1963.

La Praga, devenită sub Carol al IV-lea reședință imperială, elementele umaniste au apărut în legătură cu ceremonialul antic de curte, menit să confere demnității imperiale strălucire și prestigiu.

La Buda și Pécs, elementele umaniste sînt perceptibile cu un secol înainte de Matei Corvinul, din timpul lui Carol de Anjou, care a întreținut legături strînse cu nordul Italiei, cu Veneția, Milano și Florența. *Pier Paolo Vergerio* (1370—1440), originar din Istria și decedat la Buda, a jucat un rol important în introducerea stilului și concepției umaniste în cancelaria ungară.

Umanismul ungar s-a caracterizat printr-un dublu aspect : politic și religios. El a servit politica de centralizare a statului și a fost reprezentat mai ales de clerici. Așa se explică pe de o parte conformismul ideologic al reprezentanților săi, iar pe de alta faptul că principalul gen al umanismului ungar a fost istoriografia.

Epoca de înflorire a umanismului ungar a coincis cu domnia lui *Matei Corvinul* (1458—1490). Foarte instruit, Matei a protejat literele și artele. În relații strînse cu umanității din Italia, mai ales după căsătoria sa cu Beatrice, fiica regelui Ferdinand al Neapolului, el a atras la curtea sa de la Buda umanști, poeți și artiști, printre care cel mai vestit a fost *A. Bonfini*, care a scris *Istoria Ungariei* (pînă în 1495). În celebra sa bibliotecă, numită *Corvina*, Matei a strîns mai multe mii de manuscrise, împodobite cu miniaturi ale celor mai vestiți copiiști italieni¹¹. Cancelarul său, arhiepiscopul de Pécs, *Ioan Vitéz*, om de stat și umanist de seamă, a recrutat în Germania profesori eminenți pentru universitatea maghiară, printre care celebrul astronom Regiomontanus. Reacțiunea nobiliară care a urmat după moartea lui Matei a pus capăt și operei de centralizare și culturii umaniste din Ungaria.

Polonia, ca și Germania, a luat contact cu Renașterea italiană la marile concilii din secolul al XV-lea. Umanismul italian a stîrnit un entuziasm durabil : tineri polonezi au început să frecventeze universitățile italiene ; umanști și artiști italieni au fost atrași în Polonia. Regele Sigismund I s-a căsătorit cu Bona Sforza, ea însăși o înflăcărată umanistă¹².

Preceptorul italian al regelui Ioan Albert, Filip Callimachus-Buonaccorsi, a încetățenit la Cracovia poezia umanistă în limba latină. Umanistul german Conrad Celtis a întemeiat prima societate literară polonă (*Sodalitas Vistulana*) și a format pe Laurentius Corvinus, autorul unui tratat de versificație.

¹¹ Clara Csapodi-Gardonyi, *Bericht über neue Forschungen auf dem Gebiet der Bibliotheca Corvina*, vol. II, pp. 9—13 ; László Gerevich, *Bemerkungen über die panonische Renaissance*, vol. II, pp. 14—18 ; János Balázs, *Johannes Sylvester und der Humanismus in Mitel-und Osteuropa*, vol. II, pp. 19—37.

¹² Kazimierz Kumaniecki, *Die lateinische Dichtung in Polen in der Zeit der Renaissance*, vol. II, pp. 107—120 ; Lidia Winiczuk, *Die lateinische Dichtung des Simon Simonides (1558—1629)*, vol. II, pp. 139—148 ; Władisław Madyda, *Johannes Longinus Długosz als Vorläufer des Humanismus in Polen*, vol. II, pp. 183—191.

În prima jumătate a secolului al XVI-lea, focarele de cultură se înmulțesc și poezia latină găsește tot mai mulți reprezentanți de origine polonă, printre care un loc eminent revine lui *Clemens Janicki*.

În a doua jumătate a secolului, limba polonă respinge pe planul al doilea limba latină și atinge perfecțiunea clasică cu marele poet *Kochanowski* și cu prozatorul *Górnicki*.

O reputație europeană și-au câștigat istoricii poloni *Jan Dlugosz*, *Bielski* și *Strykowski*, care au scris istoria Poloniei din punct de vedere național. Prin mijlocirea acestor istorici, influența umanismului polon s-a răsfrînt și asupra Moldovei. Curtea regală exercită o puternică atracție asupra umaniștilor poloni și străini, iar Universitatea din Cracovia devine un puternic centru de cultură umanistă, unde s-a format și marele *Copernic*. Umaniștii poloni ca *Ieronim Laski* și *A. Krzycki* întrețin legături personale cu Erasm, ale cărui opere constituie materie de predare la Universitatea din Cracovia¹³. Influența lui a contribuit să lărgescă orizontul intelectual al umaniștilor poloni.

Și în Cehia, umanismul a debutat prin scrierile latine ale unor autori cehi, care constituie prețioase surse istorice, dar încă insuficient explorate¹⁴. Lupta pentru primatul limbii cehe a fost inițiată de mișcarea husită, care a insuflat culturii cehe un ideal de justiție socială și a făcut din limba ceică instrumentul creației culturale naționale. Umanismul ceh a găsit în opera lui *Jan Blahoslav* (1523—1571) o expresie care-l ridică la nivelul umanismului italian. Marele pedagog ceh, *Jan Amos Komensky* (Comenius), a fost de asemenea un fervent susținător al limbii cehe.

În Slovacia, umanismul a primit un puternic impuls prin înființarea Universității de la Bratislava (1456). Difuzarea textelor clasice, progresele criticii filologice și răspîndirea Reformei în secolul al XVI-lea au reînnoit cultura medievală slovacă. Războiul de treizeci de ani avea să curme în ambele țări o evoluție culturală cu cele mai frumoase perspective.

Elementele preumaniste și-au făcut apariția și în Rusia, încă din secolul al XV-lea¹⁵. „Marele stareț“ *Nil Sorskii* (aproximativ 1433—1508) s-a străduit, în opoziție cu tradițiile spirituale ale vremii sale și cu Bizanțul medieval, să restaureze idealul ascetic al primelor generații de pustnici. Acest ideal se în-

¹³ Maria Cytowska, *L'influence d'Erasm en Pologne au XVI-e siècle* vol. II, pp. 192—196.

¹⁴ Antonin Škaska, *Komenskys Beziehungen zum nationalen Humanismus*, vol. II, pp. 258—269; Antonin Salač, *Ein zusammenhängendes Werk über die humanistische Literatur in Böhmen und Mähren*, vol. II, pp. 249—250; Peter Ratkoš, *Die Problematik des Humanismus und der Renaissance in der Slowakei*, vol. II, pp. 270—278.

¹⁵ Fairy von Liliensfeld, *Vorboten und Träger des „Humanismus“ in Russland Ivans III*, vol. I, pp. 387—395.

temeia pe studiul literaturii ascetice grecești, pe scrierile reprezentanților vieții monahale din primele secole ale creștinismului și implica condamnarea feudalizării bisericii. Aplicând textelor bisericești metoda criticii filologice, el visa să reînvie epoca monahală „clasică”, suprimând toată evoluția medievală care nu corespundea ascetismului monahal. Această referire la sursele originale — *Ad fontes* — combinată cu critica filologică îl apropie pe marele stareț de umaniști, cu tot idealul lui de ascetism monahal.

De altfel, prin Novgorod și Pscov, Rusia lui Ivan al III-lea a fost în relații permanente cu Europa occidentală. Aceste relații au fost întărite prin căsătoria marelui cneaz al Moscovei cu Sofia Paleolog. Pentru încheierea căsătoriei au fost trimise în Italia solii care au tratat și probleme de ordin științific, de pildă fixarea datei paștilor. Apoi Sofia a venit la Moscova însoțită de o suită de „greci-romani”, care și-au pus erudiția în serviciul culturii rusești. Astfel, cu ajutorul lor, la curtea arhiepiscopului de Novgorod, Ghenadie, a fost tradusă Biblia în limba slavonă bisericească, după textul grec și ebraic, și după versiunea latină a *Vulgatei*.

Aceste începuturi au făcut posibilă activitatea, în secolul al XVI-lea, a unor personalități de prim ordin, ca *Maxim Grecul* (+ 1556) și *Vassian Patrikeev* (+ 1545).

Maxim, grec refugiat mai întâi în Italia, apoi în Rusia, și-a însușit cultura umanistă care i-a permis, după ce s-a stabilit în Rusia, să facă corectura cărților liturgice. Cu toată formația sa umanistă, Maxim a luat atitudine contra tendințelor laice ale umanistului italian și a dus viața severă a unui călugăr ascet.

Vassian Patrikeev a fost primul călugăr rus care, pe lângă părinții bisericești, citează scriitorii clasici pentru a ataca domeniile clerului și a secularizat viața bisericească. Deși n-a fost în Italia, Vassian a cunoscut limba greacă și metoda filologică, care i-au permis să dea o ediție critică a Nomocanonului. Scopul lui era să provoace o mișcare împotriva feudalizării bisericii și de întoarcere la creștinismul primitiv. În lipsa unei burghezii, interesele să lupte pentru laicizarea culturii și abolirea ascetismului medieval, elementele umaniste din cultura rusă au fost puse de membrii clerului în serviciul unui ideal perimat de ascetism medieval.

Iacob Eraclid Despotul a încercat să întemeieze la Cotnari o academie umanistă și să atragă în Moldova învățați eminenti ca Gaspar Peucer, matematicianul Joachim Rhaeticus din Cracovia, Justus Jonas din Wittenberg și reformatori ca Fr. Lismanini și Ioan Lasinski, dar numai acesta din urmă și tânărul Johann Sommer din Pirna au răspuns la chemarea lui. Despot a trebuit să se mulțumească cu o școală latină, ca aceea întemeiată la Wittenberg după ideile pedagogice ale lui Filip Melanchthon. Conducerea școlii a fost

incredințată lui Sommer. Ea avea să pregătească pe viitorii pastori ai bisericii lutherane, căreia îi aparținea Despot.

Cu toată ostilitatea cercurilor ortodoxe, școala s-a menținut pînă în 1588, cînd Petru Șchiopul a cedat-o iezuiților care au transformat-o în școală catolică pentru formarea preoților destinați coloniilor germane și maghiare din Moldova ¹⁶.

Încercarea lui Despot de a face din umanism un mijloc de prozelitism protestant n-a putut avea succes, totuși ideea protestantă de a cîștiga populația română prin traducerea în românește a cărților liturgice n-a rămas fără efect. Poporul român a respins protestantismul, dar a păstrat una din ideile sale progresiste : naționalizarea limbii literare care avea să-și producă efectele mai înții în Transilvania prin traducerile cărților liturgice, apoi în Moldova prin operele istorice din secolul al XVII-lea.

5. RENAȘTEREA ȘTIINȚIFICA

Epoca umanismului, care a făcut din om cel mai de preț obiect de studiu, a fost și epoca în care, după lungi dibuiri, începe să se constituie, pe observație, experiență și calcul, știința pozitivă.

În evul mediu, oamenii credeau adevărat ceea ce se putea sprijini pe autoritatea Bibliei. Umaniștii au înlocuit autoritatea Bibliei prin autoritatea antichității clasice. Natura la care s-au întors nu era realitatea perceptibilă prin observație, ci natura așa cum au văzut-o filozofii antici. Din faptul că gîndirea lor părea îndreptată nu spre viitor, ci spre trecut, istoricii cei mai reacționari au tras concluzia că ceea ce noi eram ispitiți a considera ca o revoluție era în realitate „o restaurație“.

Fără îndoială, chiar și gînditorii cei mai originali ai acestei epoci au păstrat unele din deprinderile de expunere ale filozofiei scolastice. Teoriile verbale, formele învechite ale dialogului și abuzul de citate și de alegorii persistă și la cei mai hotărîți adversari ai scolasticii.

Dar spiritul unei epoci nu se rezumă în formele tradiționale ale gîndirii, ci în elementele noi care anunță și pregătesc viitorul. Or, în secolul al XVI-lea, se constituie o nouă concepție despre știință. Împotriva cultului absolut al autorității, fie ea Biblia sau antichitatea clasică, se afirmă suveranitatea rațiunii și experienței. Astfel, însăși ideea de știință se schimbă. Ea nu mai în-

¹⁶ A. Oțetea, *Wittenberg et la Moldavie, în Renaissance u. Humanismus*, vol. I, pp. 302—321.

seamnă, ca în evul mediu, o sumă de cunoștințe date o dată pentru totdeauna și transmise invariabil din generație în generație, ci cunoștințe dobândite prin observația directă a fenomenelor naturii. Faptul capital, care va determina tot progresul ulterior al științei, e că experiența înlocuiește autoritatea. Medicul francez Ambroise Paré a exprimat caracterul, în adevăr revoluționar al acestei schimbări, într-o frază de superbă conștiință individuală : „Prefer să am dreptate singur, decît să mă înșel nu numai cu toți înțelepții, dar cu tot restul lumii”¹⁷.

La baza științei Renașterii stă ideea corespondenței perfecte dintre spiritul uman și realitatea materială. Armonia prestabilită dintre natură și rațiune permite cunoașterea obiectivă, care-și găsește expresia superioară în demonstrația matematică. Galileo Galilei era sigur că Dumnezeu a scris universul în caractere matematice. „Nici o cercetare umană nu se poate numi știință adevărată dacă nu trece prin demonstrațiile matematice”. „Universul ascunde sub aparențele sale un fel de matematică reală”, spunea Leonardo da Vinci. Pentru el „înțelepciunea e fiica experienței. Cine, discutînd, invocă autoritatea, nu se servește de judecata, ci de memoria sa. Ferește-te de preceptele intelectualilor, ale căror argumente nu sînt confirmate de experiență”. Experiența e poarta prin care putem atinge cauza fenomenelor („rațiunea lucrurilor”); ea nu e negarea rațiunii, ci, dimpotrivă, respect pentru rațiunea lucrurilor. Experiența e deci condiția esențială a oricărei științe adevărate, capabilă să prevadă efectele, dacă cunoaște cauzele. Prin inducție, el se ridică de la faptele particulare la legile generale, iar de la legile generale se coboară prin deducție la faptele particulare. „Nici un efect nu se produce în natură fără cauză ; înțelege cauza și n-ai nevoie de experiență”.

Leonardo respinge toate cunoștințele care nu se întemeiază pe experiență, ca fizica scolasticilor și doctrinele lor filozofice. Aplicînd aceste teorii, Leonardo caută legile mișcării, echilibrului și căderii corpurilor și proclamă imposibilitatea de a crea forță din nimic. El formulează teoria formării și propagării undelor, pe care o aplică la lumină și la sunete și reduce legea propagării lor la mecanica generală. O observație decisivă : rocile stratificate, formate din pături de mil depuse succesiv de ape, îi sugerează evoluția geologică. „Lucruri născute în apele sărate se regăsesc în vîrfurile munților, departe de mările actuale. Fenomenele la care asistăm explică trecutul”.

Desenele lui dovelesc că nimic nu l-a pasionat mai mult decît disecția, pe care a studiat-o ca anatomist și ca artist. Urmărind același organ la diferitele specii, el a conchis că toate ființele sînt constituite pe același plan și a întemeiat anatomia comparată. El reduce fiziologia și fizica la legile mecanicii. El admite circulația sîngelui, compară ochiul cu o cameră obscură și face din creier organul senzațiilor și al gîndirii.

¹⁷ După H. Hauser, *La modernité du XVI-e siècle*, Paris, 1930, p. 23.

Descoperirile și teoriile lui Leonardo nu s-au pierdut niciodată în abstract. De la observație și experiență, el s-a ridicat la teoria generală, pentru a se coborî apoi la practică : „Studiază mai întâi știința, apoi practica născută din această știință. Când vei studia mișcărilor apei, nu uita să pui sub fiecare propoziție aplicările ei practice“. Unind teoria cu practica, Leonardo a construit canale în Lombardia și a perfecționat mașini pentru diferitele industrii. El a prevăzut superioritatea avionului asupra balonului, jucărie a vînturilor. El a crezut în valoarea suverană a științei care va permite omului să smulgă secretele și să pună forțele naturii în slujba omenirii. Etica lui Leonardo duce la glorificarea muncii călăuzite de știință.

Metoda experimentală a discreditat autoritatea scolastică și în domeniul științelor naturale. Elvețianul *Paracelsus* (1493—1541) a făcut din stimularea „forței vitale a omului“ principiul terapeutic fundamental : medicul are să intervină în punctul în care forța vitală e slăbită. El a combătut cunoștințele pur formale ale scolasticii, susținînd importanța proceselor chimice și fizice ale ființelor vii. Medicul lui Carol Quintul, *André Vésale* (1514—1564), a întemeiat anatomia umană modernă. Spaniolul *Mihail Servet* (1511—1553) a explicat circulația sîngelui în plămîni. Francezul *Ambroise Paré* a combătut cauterizarea rănilor provocate de armele de foc și a practicat ligatura contra emoragiilor. Autodidact, el s-a format prin practică și practica a dovedit superioritatea experienței asupra tradiției scolastice. Obstetrica lui s-a întemeiat pe „anatomia practică asupra femeilor care au murit însărcinate“. Concluzia lui, care anunță formula viitorului, e : „Deși erudiția e mare lucru, totuși sufletul (progresul) stă în experiență“.

Niccolò Fontana, numit Tartaglia, și *Girolamo Cardano* au continuat efortul lui Leonardo în domeniul matematicii și au pregătit opera lui *Nicolae Copernic* (1473—1543). Născut la Thorn, în Polonia, Copernic a studiat medicina și matematicile la Cracovia și astronomia la Bologna, apoi și-a trecut doctoratul în dreptul canonic și s-a călugărit.

În Italia, Copernic a cunoscut teoriile pitagorice, care l-au condus la sistemul heliocentric, întrezărit de Nicolae Cusanus și admis de Leonardo. În *De revolutionibus orbium caelestium*, terminat în 1507, dar publicat abia în 1543, Copernic a dovedit sfericitatea pămîntului, rotația lui în jurul axei sale și revoluțiile planetelor în jurul soarelui, care formează centrul universului.

Johann Kepler (1571—1630) a demonstrat că orbita corpurilor cerești e o elipsă și a calculat timpul revoluțiilor lor.

Galileo Galilei (1564—1642) a dovedit prin experiențe științifice teoriile lui Copernic și a stabilit legile gravitației universale.

Dar, pentru ca valoarea metodei experimentale să fie recunoscută și importanța descoperirilor lui Copernic și Galilei admisă dincolo de cercul în-

gust al unei elite intelectuale, va fi încă nevoie de timp. La mijlocul secolului al XVI-lea, papalitatea a dezlănțuit ofensiva contra Reformei și contra tuturor ideilor care amenințau sistemul dogmatic și autoritatea bisericii. Ordinul iezuiților și Inchiziția restabilesc controlul bisericii asupra activității intelectuale. Galilei a fost de două ori urmărit de Inchiziție pentru că s-a pronunțat în favoarea teoriilor lui Copernic. Bisericile protestante nu sînt mai tolerante față de descoperirile științifice. Michel Servet e ars pe rug în 1553, la Geneva, din ordinul lui Calvin, fiindcă în opera sa *Christianismi restitutio* a negat dogma trinității.

A doua jumătate a secolului al XVI-lea și secolul al XVII-lea au însemnat o întoarcere la tradiție. Disciplina intelectuală impusă de absolutismul monarhic a operat în același sens. Știința, literele și artele au fost puse în serviciul monarhiei sau al bisericii și gîndirea liberă a devenit din nou suspectă și uneia și alteia.

Dar eclipsa vremelnică a marelui efort de reînnoire intelectuală, ca și persistența unor forme de gîndire scolastică nu ne pot împiedica să recunoaștem că Renașterea a însemnat mărirea capacității generale de cultură liberă, înlocuirea principiului autorității prin acela al liberei cercetări și schimbarea noțiunii însăși de știință, care încetează de a mai fi o comoară de cunoștințe, date o dată pentru totdeauna, pentru a deveni o sumă de cunoștințe dobîndite prin observația directă a realității, prin experiență și prin calcul. Or, aceasta a însemnat o adevărată revoluție intelectuală.

Dar idealul umanismului, adică dezvoltarea amplă și, pe cît posibil, integrală a personalității umane, nu e posibil decît în orînduirea socialistă, fiindcă numai socialismul realizează atît condițiile materiale, cît și cele spirituale pentru desăvîrșirea personalității umane.

Dînd producției un țel uman, socialismul asigură fiecărui om posibilitatea să-și dezvolte la maximum aptitudinile și permite societății să facă dintr-o masă mai largă selecția elementelor superior dotate, menite să contribuie la progresul general al civilizației. Ridicarea culturală a maselor creează atmosfera în care preocuparea esențială nu o mai constituie perfecționarea personalității, considerată izolat, ci cultivarea personalității în raport cu celelalte persoane, deci cu omenirea întregă. Nota dominantă a acestor relații e *omenia*, care nu se poate concepe în afara raporturilor dintre oameni.

Vorbînd de înstrăinarea omului de sine însuși în societatea bazată pe proprietatea particulară, K. Marx a definit sensul adînc al umanismului socialist. „Comunismul în sensul desființării *pozitive a proprietății private* considerate ca *autoînstrăinare a omului* și deci în sensul unei reale luări în stăpînire a esenței omenești de către om și pentru om ; deci ca revenire completă a omului, săvîrșită conștient și în cadrul întregii complexități a dezvoltării de pînă acum

la starea sa de om *social*, cu alte cuvinte de om uman. Acest comunism, ca naturalism desăvârșit, este egal cu umanismul, ca umanism desăvârșit, este egal cu naturalismul, el este *adevărata* rezolvare a conflictului dintre om și natură și dintre om și om“¹⁸. Această proiecție spre viitor a umanismului de către Marx este în același timp justificarea — în condițiile istorice în care s-a produs — a umanismului Renașterii, pe care umanismul socialist îl preia ca pe „întreaga bogăție a dezvoltării anterioare“, făcându-l accesibil întregii omeniri.

¹⁸ K. Marx — F. Engels, *Despre artă și literatură*, E.P.L.P. 1953, p. 109.

Christum ex fontibus praedicare

ERASM

Transformările de ordin economic, social politic și cultural care s-au produs în timpul Renașterii nu puteau lăsa neatinsă poziția spirituală și materială a bisericii catolice. Independența și suveranitatea monarhiilor moderne erau incompatibile cu sistemul de privilegii și de imunități al bisericii.

Consolidarea statului modern a favorizat constituirea unor biserici naționale, din ce în ce mai independente de Roma, și formarea unor literaturi naționale în limba poporului, care au restrâns și în domeniul culturii influența bisericii. Societatea occidentală atinse la începutul secolului al XVI-lea un grad de dezvoltare atât de înaintat, încât toate forțele vii se simțeau stînjinite de situația privilegiată a bisericii, de puternica ei organizare, de imensele ei bogății și de autoritatea ei spirituală.

Cauzele profunde ale Reformei trebuie deci căutate în contradicția dintre suveranitatea statului modern și pretențiile bisericii la stăpînirea universală, dintre aspirațiile noilor clase, în special ale burgheziei, și privilegiile economice, sociale și politice ale clerului, dintre spiritul de liberă cercetare și principiul autorității reprezentat de biserică, dintre noua concepție despre natură și om a umanismului și ascetismul medieval. Aceste cauze explică simultaneitatea și universalitatea Reformei, care sub forme și cu succese diverse, s-a manifestat în același timp în toate țările catolice.

De altfel poziția bisericii catolice a fost puternic zdruncinată în secolul al XV-lea. Schisma cea mare (1378—1429) — în cursul căreia au existat simultan mai mulți papi, unii cu sediul la Avignon, iar alții la Pisa sau la Roma, și care se excomunicau reciproc — a slăbit autoritatea centrală a papalității și a

¹ J. Delumeau, *Naissance et affirmation de la Réforme* („Nouvelle Clio”, n. 30), Paris, 1965. — E. G. Léonard, *Histoire générale du protestantisme*, vol. I, *La Réformation*; vol. II *L’Etablissement*, Paris, 1961. — H. Hauser, *La naissance du protestantisme*. Paris, 1940. — B. Gebhardt, *Reformation bis zum Endes des Absolutismus*, Stuttgart, 1955. — G. R. Elton, *The Reformation Era, (1520—1559)*. (New Cambridge Modern History). Cambridge, 1957. — H. J. Grimm, *The Reformation in Recent Historical Thought*, New York, 1964. — L. Febvre, *Un destin: Martin Luther*, Paris, 1931.

discreditat armele ei spirituale, interdictul și excomunicarea. Sfirșitul schismei, în urma abdicării în 1449 a antipapei Felix V, n-a fost victoria absolutismului papal, ci opera conciliului de la Basel, care a susținut doctrina superiorității conciliilor asupra autorității papale și a revendicat dreptul de a se întruni periodic pentru a controla afacerile bisericii. Deși conciliul n-a izbutit să joace alături de papalitate rolul unei adunări reprezentative și să limiteze puterea papală, el a creat un precedent pe care adversarii papei — Savonarola, Ludovic XII și Luther — aveau să-l invoace pentru a justifica răzvrătirea contra Romei.

Constituirea bisericilor naționale, apărute de regalitate de exploatarea pontificală, a fost pretutindeni însoțită de îngrădirea amestecului papei în afacerile interne ale acestor biserici și de reducerea veniturilor pe care le trăgea din ele. Pragmatica sancțiune de la Bourges (1438) a redus la chestiunile spirituale autoritatea papei asupra bisericii „gallicane”, iar concordatul din 1516 a făcut din regele Franței „suveranul temporal al bisericii franceze și distribuitorul universal al beneficiilor ei”². Mișcarea conciliară a fost în același timp un atac împotriva absolutismului papal și un preludeu al naționalizării complete a bisericii în timpul Reformei.

Dubla calitate de cap al bisericii catolice și de suveran al unui stat italian a implicat papalitatea în toate conflictele italiene și internaționale și a dus, pe de o parte, la laicizarea progresivă a politicii scaunului papal, iar pe de alta, la împărtășirea tuturor riscurilor politicii italiene. Papii Renașterii, în frunte cu Alexandru Borgia, au subordonat interesele spirituale ale bisericii autorității lor de suverani laici și s-au făcut vinovați de toate viciile — nepotism, simonie, desfrâu — care i-au discreditat și au favorizat răspândirea ereziilor și sectelor disidente.

Dar mișcarea de reformă n-a pus în discuție numai autoritatea papală, ci întreaga ordine feudală. Biserica nu devenise o piedică în calea progresului numai prin autoritatea spirituală pe care o exercita asupra lumii catolice, ci și prin domeniile sale și prin organizarea sa feudală și mai ales prin sprijinul și consacrarea religioasă pe care le acordă feudalismului din toate țările catolice. De aceea, „mai înainte ca feudalismul laic să poată fi atacat în fiecare țară în parte, trebuia distrusă această organizație centrală sacră a feudalismului...” Clasa direct interesată în lupta împotriva autorității bisericii catolice era tocmai burghezia și, cum pe atunci „orice luptă împotriva feudalismului trebuia să îmbrace o haină religioasă, (ea) trebuia să fie îndreptată, înainte de toate, împotriva bisericii. Deși chemarea la luptă a fost lansată de universități și de către oamenii de afaceri de la orașe, ea trebuia inevitabil să găsească un răsunet puternic în rîndurile populației rurale, printre țărani care duceau pretu-

² H. Hauser, *La naissance du protestantisme*, Paris, 1940, p. 72.

tindeni o luptă înverșunată împotriva stăpînitorilor lor feudali, clerici și mireni, o luptă pentru însăși existența lor³. Reforma a fost deci și ea, ca și Renașterea, o mișcare pentru abolirea feudalismului și pentru biruința lumii moderne³.

1. ORIGINEA REFORMEI

În ultimele trei sau patru decenii, o reacțiune s-a produs și în studiul Reformei împotriva concepției materialiste. „Reforma e înainte de toate un fenomen religios, o dramă a conștiinței europene“, declară în ultima sa lucrare H. Hauser, inițiatorul studiilor social-economice asupra Reformei franceze⁴. Reforma a făcut adepți în toate păturile societății franceze, în mijlocul clerului, al nobililor, al intelectualilor și al maselor muncitoare de la orașe și sate, declară E. G. Léonard, unul din cei mai recentți istorici ai protestantismului. Motivele de ordin material invocate pentru a explica originea Reformei „se întind atît de mult la totalitatea societății, favorabilă sau refractară ideilor noi de la începutul secolului al XVI-lea, încît își pierd caracterul de elemente determinante: dacă Reforma apare în același timp în mediile sărace și în mediile bogate, la

³ Marx - Engels, *Opere*, vol. 22, p. 291—292. — În spiritul publicului nostru domnește o mare confuzie cu privire la numele diferitelor confesiuni din țara noastră. Termenul cel mai general care cuprinde toate confesiunile ieșite din Reformă e acela de *protestant*. Toți reformații sînt protestanți. Termenul a apărut în 1529, cînd cinci principii germani și șase-sprezece orașe imperiale au *protestat* împotriva hotărîrii Dietei de la Speyer care le retrăgea dreptul de a efectua reforme religioase în cuprinsul teritoriului lor. De atunci termenul s-a aplicat tuturor adepților Reformei.

Principalele biserici protestante sînt cea lutherană, cea calvină și cea anglicană. Adepții lui Luther și-au zis la început *evangelici* sau *biblieni*, pentru a arăta că credința lor se întemeia pe Evanghelie. Biserica lutherană din Transilvania se numește și azi *Biserica evanghelică (Evangelische Kirche A.B.)*. Calviniștii au luat nume diverse după țara în care au pătruns. Numele cel mai general e acela de *reformați*. Biserica reformată e biserica calvină. *Reformați* se numesc și adepții lui Calvin din Transilvania. În Franța ei se numesc *hughenots* (de la *Eidgenossen*, legați prin jurămînt). Reformații din Scoția se numesc *presbiterieni*, cei din Anglia *puritani*, cei din Țările de Jos *calviniști*.

Biserica protestantă oficială din Anglia, așa cum a ieșit din reformele lui Enric VIII, Eduard VI și Elisabeta, s-a numit *anglicană*. Ea a păstrat ierarhia catolică ca o necesitate de stat. Dar alături de biserica oficială, s-au dezvoltat, mai ales începînd din secolul al XVII-lea, o serie de secte radicale: *independenți*, *anabapțiști*, *quakeri*, *metodiști*, *welseeni* etc., numite non-conformiste sau disidente. O mențiune specială merită secta *unitarienilor* sau *antitrinitarilor*, constituită în Polonia de Fausto Sozzini. Expulsați de reacțiunea catolică, antitrinitarii s-au stabilit în Transilvania și și-au fixat sediul principal la Cluj. Antitrinitarii sînt cei mai „raționali“ dintre toți protestanții: ei neagă dogma Sfintei Treimi, natura divină a lui Isus și nu se cred obligați decît de „textul pur“ al Evangheliei.

⁴ H. Hauser, *La naissance du protestantisme*, p. 5.

orașe și la țară, e că principala sa cauză nu ține de situații economice și sociale“. Reforma nu se poate explica decât prin motive valabile pentru toți oamenii. Dintre aceste cauze generale, nici una nu e mai universală decât sentimentul religios. E deci natural ca unei revoluții religioase să-i căutăm motive esențiale religioase⁵.

La concluzii asemănătoare au ajuns istoricii care au studiat originile Reformei în afară de Franța. William R. Hitchcock a invocat faptul că ordinul cavalerilor germani, ale cărui rădăcini erau adânc înfipte în vechea orînduire și ale cărui baze economice și sociale erau feudale și agrare, a răspuns cu entuziasm la chemarea lui Luther, pentru a trage concluzia că „esența Reformei nu stă în ralierea ei la interesele noii clase în ascensiune adică a clasei mijlocii“⁶.

La fel, împotriva tezei după care regele Angliei Enric VIII, regii scandinav și principii germani ar fi aderat la Reformă mai ales pentru a seculariza averile bisericesti, s-a invocat argumentul că a nega orice sentiment religios unor principii din secolul al XVI-lea ar fi în contradicție cu tot ceea ce se știe despre mentalitatea generală a vremii.

Aceste considerații au dus la concluzia surprinzătoare, care constituie tema fundamentală a istoriei lui Léonard că „Reforma, departe de a fi fost o revoltă împotriva evlaviei catolice, a fost rezultatul, înflorirea ei“⁷.

Marxismul n-a negat niciodată caracterul religios al Reformei. Dar a arătat că acest caracter n-a fost decât expresia și travestirea religioasă a intereselor fiecărei clase care a aderat la Reformă, în primul rînd a clasei burgheze.

Dacă pietatea catolică n-a fost în stare să reinnoiască prin propriile sale forțe biserica, ca în atîtea cazuri în trecut, e că apariția Reformei ține mai puțin de viața spirituală decât de starea societății. La începutul secolului al XVI-lea, toate forțele noi s-au întors împotriva bisericii, care nu era numai o doctrină, ci o formidabilă organizare, legată prin toate fibrele ei de structura feudală și, prin urmare, contrară direcției de dezvoltare a societății occidentale. De aceea, așa cum am arătat, toate forțele noi ale vremii, s-au ridicat împotriva bisericii feudale și a forțelor economice și sociale legate de trecut. Reforma a fost o mișcare general europeană, provocată de progresul economic și social.

Atitudinea diferitelor clase față de Reformă — moderată la principii și la nobile, radicală la burghezie și revoluționară la clasele populare — a fost determinată de interesele lor de clasă. Primele s-au mulțumit cu deposedarea bisericii de bunurile ei materiale și de autoritatea exercitată asupra statului;

⁵ E. G. Léonard, *Histoire générale du protestantisme*, I, *La Réformation*, Paris, 1961, vol. I, p. 9—10.

⁶ W. H. Hitchcock, *The Background of the Knights' Revolt*. Barkley, 1958, p. 112.

⁷ E. G. Léonard, *op. cit.*, p. 10. „La Réforme, bien plus qu'une révolte contre la piété catholique, en fut l'aboutissement, la floraison“.

burghezia voia o biserică simplă și ieftină, în acord cu spiritul noii orînduiri capitaliste ; clasele populare, care din doctrina protestantă au reținut mai ales ideea egalității originare a tuturor oamenilor, s-au ridicat împotriva mizeriei și asupririi sociale ; ele urmăreau răsturnarea întregii orînduiri feudale și instituirea „împărăției lui Dumnezeu“, prin care ei înțelegeau egalitatea socială, nu dincolo de mormînt, ci aici pe pămînt. Întrucît îi privește pe principii, prin doctrina întoarcerii la creștinismul originar, Reforma le oferea justificarea biblică a secularizării averilor bisericesti. Cum n-ar fi îmbrățișat cu însuflețire o doctrină care împăca așa de bine interesele lor materiale cu scrupulele lor de conștiință ?

Dar, ni se va răspunde, regii Spaniei și Franței au rămas credincioși bisericii catolice. Da, dar regele Franței nu mai avea nevoie de secularizare după concordatul din 1516, cînd biserica franceză începe o viață practic separată de Roma, iar Ferdinand Catolicul transformase cu asentimentul papei obolul cruciatei într-un impozit public și, devenind marele maestru al celor trei ordine călugărești — Sf. Iacob, Calatrava și Alcantara — devenise stăpîn pe averea lor care reprezenta a treia parte din teritoriul țării. Astfel cazul Franței și Spaniei constituie contraproba interpretării materialiste despre origina Reformei.

Orientarea nouă în studiul Reformei a susținut-o și articolul celebru al lui Lucien Febvre, care afirma că originile Reformei nu trebuie căutate numai în caracterul și ideile reformatorilor, ci și în starea de spirit a poporului, care se caracteriza atunci printr-o sete de evlavie, de cunoaștere a Bibliei, de potolire a conștiinței păcatului⁸. Ceea ce oamenii reproșau preoților nu era atît destrăbălarea, cît necredința lor. Orientarea cercetărilor sugerată de L. Febvre se sprijinea pe concluziile cărții istoricului olandez J. Huizinga, care a descris în culori vii starea generală de nesiguranță și de anxietate și schimbarea de mentalitate, generală la sfîrșitul evului mediu, care au fost de asemenea invocate pentru a dovedi originea religioasă a Reformei, Războiul de o sută de ani, Războiul celor două-roze, războaiele husite, expansiunea otomană și depresiunea economică prelungită în afară de Italia, au descumpănit în adevăr lumea și au creat o stare generală de anxietate, care s-a manifestat pe de o parte printr-o conștiință morbidă a păcatului — atîtea nenorociri nu puteau fi decît efectul mîinii lui Dumnezeu pentru păcatele lumii — iar pe de alta, prin înăsprirea procedurii judiciare împotriva ereziei și vrăjitoriei.

Sentimentul de justiție, bazat pe convingerea că orice faptă cere răsplată, era încă dominat de nevoia de răzbunare. Masele populare nu vedeau leac împotriva violenței și nesiguranței decît în măsuri de represiune sîngeroasă. Practica răscumpărării pedepsei, care la începutul evului mediu contribuise să potolească furia vendetei, face loc ideii că crima e un atentat împotriva

⁸ Lucien Febvre, *Une question mal posée : les origines de la Réforme française et le problème des causes de la Réforme*, publicată mai întîi în *Revue historique* și reprodusă în L. Febvre, *Au coeur religieux du XVI-e siècle*, Paris, 1957, p. 3—70.

societății și majestății divine. Sfirșitul evului mediu a fost o epocă de cruzime judiciară. Poporul aprobă pedepsele cele mai aspre și face din torturile la care sînt supuși condamnații în piața publică un spectacol de predilecție. Lovitura de grație pe care o cer nenorociții e aminată pentru ca spectatorii să se poată delecta cît mai mult timp la vederea suferințelor lor.

Cu aceeași cruzime erau urmărite și pedepsite cazurile de vrăjitorie, și aici nu mai era vorba de instinctele oarbe ale unei mulțimi exasperate. Procesele împotriva vrăjitoriei au fost justificate și organizate de bula *Summis desiderantes* a papei Inocențiu VIII (1484) și de scrieri ca *Malleus maleficarum* (Ciocanul vrăjitoarelor, 1487) care au cunoscut o mare răspîndire.

Cronicarii și poeții de la nord de Alpi ne înfățișează și ei lumea rea, dominată de ură și de violență. Nedreptatea e atotputernică și personificarea ei, diavolul, acoperă cu aripile lui de liliac o lume a întunericului și a nenorocirii. Domnia lui Antechrist anunță sfirșitul apropiat al lumii. Acest sentiment al deznădejzii și-a găsit expresia și în artele plastice. Artiștii au reprezentat cu o lugubră predilecție judecata din urmă și moartea sub aspectul hidos al descompunerii, ca la Campo Santo din Pisa, sau sub forma unui dans macabru, în care sînt atrași, ca într-un vârtej irezistibil, papi și regi, nobili și șerbi, clerici și mireni, înțelepți și nebuni, fără deosebire de condiție socială și de sex. Aceste scene erau foarte populare, fiindcă, pe lîngă ideea obsedantă a sfirșitului lumii, ele reprezintă egalitatea în fața morții. Gravurile în lemn au răspîndit aceste scene și au făcut din ideea morții preocuparea dominantă a sfirșitului evului mediu. „Neîncetat răsună în tot cursul vieții apelul *emento mori*”⁹.

Reforma ar fi fost în primul rînd răspunsul religios la acest sentiment al deznădejzii. Oamenii se întreabă cu îngrijorare cum ar putea să scape de chinurile veșnice ale iadului. Gîndul lor se îndreaptă în mod natural spre figura lui Isus Cristos, care s-a întrupat ca să răscumpere păcatele lumii. Patimile lui Cristos, încununarea lui cu coroana de spini, biciuirea, răstignirea, coborîrea de pe cruce și așezarea corpului livid pe genunchii Maicii Domnului îndurerate sînt reprezentate de sculptori, pictori, gravori și de mozaicari de vitralii, cu o insistență care dovedește cît de răspîndit era cultul patimilor lui Isus și al figurii îndurerate a Maicii lui.

De la cultul Maicii Domnului s-a trecut la acela al sfinților, în primul rînd al Sfintei Ana, mama Mariei, care puteau prin intercesiunea lor să răscumpere pe credincioși și să le asigure viața de veci. Pe cultul sfinților s-a întemeiat teoria indulgențelor care a cunoscut o favoare extraordinară la sfirșitul evului mediu. Biserica a constituit din jertfa lui Isus și din meritele Fecioarei Maria și ale sfinților o comoară a harului, asupra căreia credincioșii puteau trage un

⁹ J. Huizinga, *Le déclin du Moyen Age*, Trad. fr., Paris, 1961, p. 30, 31, 38, 164. Autorul și-a bazat expunerea mai ales pe mărturiile documentare ale Franței și Burgundiei.

fel de cec, cumpărînd indulgențele pe care papii le-au pus în vînzare prin mijlocirea Fuggerilor. La judecata din urmă cumpărătorul n-avea decît să prezinte judecătorului suprem cecul. Cu toate acestea, conștiințele mai delicate au păstrat o îndoială, și această îndoială constituie anxietatea de la sfîrșitul evului mediu și explică succesul lui Luther ¹⁰.

Expresia cea mai puternică a deznădejdii de care e cuprinsă lumea în această vreme e cîntecul funebru *Dies irae, dies illa*, în care omul apare singur în fața judecătorului suprem, fără ca cineva să-l poată ajuta. Sentimentul dezolării totale a omului care se simte părăsit în mijlocul unei lumi ostile, ca și apelul disperat la ajutorul sfinților, exprimă mai limpede decît critica moravurilor clerului necesitatea universal resimțită a unei reînnoiri.

Impresia generală pe care o lasă aceste manifestări de la sfîrșitul evului mediu e că omul, în mijlocul tuturor calamităților care s-au abătut asupra lui, s-a simțit părăsit și singur. El n-a mai găsit consolare nici în biserică, părăsită și ea de slujitorii ei, care se mulțumeau să încaseze venitul beneficiilor lor lăsînd împlinirea slujbelor pe seama unor „deservanți“ ignoranți și lacomi. Caracterul sacru al preotului se întunecă. Distincția între laic și eclesiastic tinde să dispară. Ideea sacerdoțiului universal e în aer înainte de a fi proclamată de Luther și de Calvin. Credincioșii se îndepărtează de liturghie și caută refugiu în cultul sfinților și al icoanelor, în procesiuni și în pelerinaje, în misticism sau în practici magice. Dezechilibrul sufletesc într-un climat de nesiguranță generală a creat un fel de „anarhism creștin“, care traduce în lumea ideilor transformările produse în domeniul economic și social în urma apariției relațiilor de producție capitaliste și a ridicării elementului laic. Desprinderea practică și treptată de sub autoritatea Romei exprimă lupta pe plan religios împotriva „marelui centru internațional al sistemului feudal, care era biserica romano-catolică“ ¹¹. Criza religioasă de la sfîrșitul evului mediu nu trebuie deci înțeleasă ca o dovadă pentru originea religioasă a Reformei, ci ca un indiciu al crizei orînduirii feudale, care într-o societate, unde totul lua o formă teologică, nu putea să nu-și găsească expresie și în domeniul religios.

2. CAUZELE ECONOMICE ȘI SOCIALE ALE REFORMEI

Într-o epocă de progres material și cultural, biserica singură a rămas refractară oricărei schimbări. În timp ce economia devine industrială și capitalistă, biserica rămîne agrară și feudală și, prin îngrădirile pe care le opune

¹⁰ J. Delumeau, *op. cit.*, p. 53—55.

¹¹ Marx-Engels, *Opere*, vol. 22, p. 291.

noilor forme de producție ale muncii, apare ca o piedică în calea progresului. O adaptare la noile condiții ale producției era indispensabilă și, din moment ce clerul n-a realizat transformările cerute de evoluția economică, deposedarea lui și redistribuirea averii bisericești se impuneau ca o necesitate de ordin istoric. Toate forțele noi ivite pe urma dezvoltării comerțului și industriei militau pentru răsturnarea regimului feudal de care era legată biserica. Aceste forțe dau atacurilor îndreptate împotriva bisericii o putere irezistibilă și asigură triumful ideilor de reformă, chiar și în țările care rămăseseră credincioase papei.

La sfârșitul secolului al XII-lea, biserica romano-catolică devenise o mare putere seculară. Papii interveneau în alegerea episcopilor și egumenilor din toată lumea catolică, percepeau o dijmă din venitul tuturor bisericilor, exercitau o jurisdicție care făcea neconținute progrese și trimiteau „legați” (ambasadori) în toate țările pentru a-și apăra interesele.

Biserica crease un vast aparat administrativ, judiciar și fiscal, care cuprindea toată lumea catolică. Întreținerea acestui aparat, cheltuielile Curiei pontificale, construcțiile monumentale, războaiele cu împărații germani cereau sume din ce în ce mai mari.

Curtea pontificală și le-a procurat multiplicând taxele percepute în țările catolice sub forma de *contribuții excepționale pentru cruciate, de anate* (venitul pe un an al unui beneficiu, mănăstire sau episcopie, devenit vacant) care se plăteau la orice schimbare de titular și de *confirmări, investituri, dezlegări, dispense, anulări de căsătorie, indulgențe* etc.

Sistemul fiscal al bisericii romano-catolice a fost deosebit de apăsător pentru germani și englezi. În Germania, mișcarea de reformă pornită de Luther a luat repede forma unei revoluții naționale contra Romei, fiindcă toate clasele sociale erau interesate în răsturnarea puterii papale. Principii și nobilimea vedeau în exproprierea domeniilor bisericești un remediu salvator la criza agrară. Ei priveau cu jind mai ales la domeniile imunitare ale bisericii care formau enclave între propriile lor domenii.

Mișcarea de opoziție a prins însă rădăcini mai ales în orașe. Populația urbană, care se emancipase de sub regimul feudal, era nerăbdătoare să scuture jurisdicția bisericească și controlul autorităților bisericești. Ea era mai ales nemulțumită de scutirile fiscale ale clerului și de sumele încă considerabile pe care le plătea curții papale. Pentru burghezia germană, afirmația — de altfel exagerată — că Germania plătea curții papale 300.000 ducați pe an, în afară de milionul pe care-l consumau călugării, erau argumente decisive. Ele implicau înlăturarea controlului papal asupra bisericii germane și disolvarea ordinelor călugărești. Adeziunea burgheziei la mișcarea de reformă a făcut din orașe bastioanele Reformei și a procurat mișcării cadrele de con-

ducere. Un studiu recent ¹², consacrat orașelor hanseatice, a ajuns la concluzia că clasa mijlocie și masele populare au jucat un rol capital în introducerea Reformei lutherane. Masele populare au aderat cele dintii la ideile noi, dar nici negustorii bogați, nici chiar principii împotriva cărora luptau burghezia și masele populare, n-au lipsit din rîndul partizanilor Reformei. La începuturile ei, Reforma a reprezentat o voință generală de emancipare. B. Moeller a arătat că în orașele imperiale Reforma s-a introdus mai ales în urma petițiilor burghezilor, deci sub presiunea opiniei publice ¹³.

Adeziunea țărănimii din sudul și vestul Germaniei avea să dea mișcării o forță explozivă de o excepțională intensitate. Starea țărănimii germane era mai grea decît în alte țări occidentale. Chiar și principii electori au recunoscut că poporul a fost copleșit de dări, de redevențe feudale, de corvezi și de taxe laice și ecleziastice. Dar ceea ce exaspera mai mult țărănimea era huzurul și trîndăvia călugărilor. Erasm a spus că nimic n-a contribuit mai mult să-l popularizeze pe Luther decît moravurile călugărilor. Nobilimea germană a căutat să recupereze pierderile suferite pe urma crizei agricole care în Germania s-a prelungit dincolo de secolul al XV-lea agravînd sarcinile țărănimii. În Suabia și Westfalia, unde s-au produs primele explozii ale războiului țărănesc din 1524—1525, la aceste cauze generale de nemulțumire s-au adăugat obiceiul de a împărți pămîntul între toți copiii unei familii, ceea ce a dus la fărâmițarea loturilor țărănești. Receptarea dreptului roman care, necunoscînd diversitatea regulilor dreptului consuetudinăr, clasa pe țărani semi-liberi în rîndul șerbilor, a avut drept rezultat despuierea lor de ultimele resturi de libertate. Toate aceste împrejurări au făcut din țărănimea germană un mediu foarte receptiv propagandei revoluționare. Atacurile lui Luther împotriva bancherilor cămătari, împotriva judecătorilor venali și împotriva călugărilor parazitari au sfîrșit ecouri puternice în rîndurile țărănimii germane. Marele război țărănesc german (1524—1525) a rupt vâlul armoniei care masca puternicele antagonisme de clasă și inegala dezvoltare a societății germane.

Simultaneitatea și generalitatea Reformei rezultă și din apariția independentă a unor reformatori în diferite centre ale Europei: Ulrich Zwingli la Zürich ¹⁴, Oecolampad la Basel, Bucer la Strasburg, Lefèvre la Paris.

¹² Ph. Dollinger, *La Hanse (XIIe—XVIIe siècle)*, Paris, 1964, p. 393—398.

¹³ B. Moeller, *Reichsstadt und Reformation*, Gütersloh, 1962.

¹⁴ Cel mai original și mai important dintre ei, Ulrich Zwingli (1484—1531), a fost un umanist distins. El a păstrat credința că Dumnezeu a mintuit pe înțelepții antichității care n-au cunoscut revelația. În calitate de preot la Glarus (1506—1516) și-a însoțit enoriașii în campaniile italiene și a asistat la bătăliile de la Ravenna și Marignano. Întors la Glarus a început să predice împotriva sistemului mercenar, în care vedea un factor de corupție a moravurilor simple și de subordonare a țării față de puterile care, ca Franța, angajau elvețieni ca mercenari. Dar cum meseria de mercenar era atunci principala industrie a Elveției, singura care-i permitea să-și procure sarea și grîul necesare, cantoanele de munte au rămas refractare predicății lui Zwingli. Numit preot al catedralei de la Zürich, Zwingli

În țările scandinave, cauza principală a Reformei a fost dorința nobilimii și a coroanei de a seculariza averile bisericesti. Reforma lutherană a fost introdusă în toate trei țările scandinave pe cale legislativă. Averile bisericesti au fost secularizate, jurisdicțiile ecleziastice abolite, episcopii înlocuiți cu superintendenți.

În Polonia și Ungaria, propaganda lutherană a găsit teren prielnic mai ales în orașele cu populație germană¹⁵. Calvinismul a făcut adepți în Lituania și Transilvania. Pretutindeni și sub orice formă a pătruns, Reforma a fost urmată de secularizarea averilor bisericesti și de instituirea unor preoți aleși. Doctrina libertății creștine a servit peste tot ca program de revendicări sociale. Dar rivalitatea între sectele protestante, antagonismul dintre nobilime și populația urbană și radicalismul revoluționar al anabapțiștilor și antitrinitarilor, care a speriat clasele dominante, au împiedicat Reforma polonă să se transforme într-o mare mișcare națională. Sinodul de la Sandomir (1570) a consacrat această situație, proclamând un regim de toleranță, de care aveau să profite iezuiții, pentru a restabili supremația bisericii catolice.

În Ungaria, răspîndirea Reformei a fost favorizată de dezastrul de la Mohács. Cei doi regi rivali, Ferdinand și Ioan Zápolya, s-au arătat toleranți pentru a nu-și pierde supușii. Turcii au favorizat Reforma în teritoriile dominate de ei. În Transilvania, maghiarii au adoptat calvinismul, sașii lutheranismul. Unitarianismul s-a răspîndit mai ales în regiunea Clujului. După aprige lupte confesionale, constituția Transilvaniei a recunoscut patru confesiuni autorizate: catolică, lutherană, calvinistă și unitariană, și a instituit un regim de toleranță care contrasta cu situația din restul Europei. Dar religiile „recepte” se opuneau religiei ortodoxe care era religia majorității populației Transilvaniei. La divergențele de ordin național, economic și social care divizau populația Transilvaniei se adaugă astfel o nouă cauză de diviziune, cea religioasă.

Lutheranismul s-a răspîndit și în coloniile săsești și maghiare din Moldova. Ideea de a cîștiga lumea ortodoxă l-a sedus pe Luther și, după o mărturie din 1532, el a chemat la Wittenberg pe un doctor moldovean pentru a pregăti editarea unui *Nou Testament* în trei limbi, pentru poloni, germani și români. În lupta lor cu papalitatea și cu imperiul, lutheranii vedeau în convertirea românilor ortodocși, care de asemenea respingeau autoritatea papală, celibatul și purgatoriul, o întărire a protestantismului și un sprijin puternic în

s-a ridicat împotriva tuturor instituțiilor și dogmelor care nu se întemeiau pe Evanghelie. Învățătura lui s-a răspîndit în centrele urbane (Zürich, Berna, Basel, Schafhausen), dar cantoanele de munte, mai înapoiate și mai sărace, interesate în menținerea sistemului mercenar, au rămas catolice și s-au coalizat. Zwingli a pornit război contra lor, dar a fost înfrînt și omorît în bătălia de la Cappel (1531). După moartea lui, partizanii lui au trecut în tabăra lui Calvin sau Luther.

¹⁵ *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie* (1450—1650), Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1963.

lupta antiotomană care se pregătea în Germania. Astfel Moldova deveni obiectul unei duble solicitări: una religioasă venind de la Wittenberg cu scopul de a o câștiga pentru lutheranism și alta politică, pornind de la Viena și Praga cu intenția de a o atrage în cruciata antiotomană. Rezultatul acestei duble acțiuni a fost ridicarea în scaunul Moldovei a lui Despot-Vodă, convertit la lutheranism, și crearea școlii latine de la Cotnari. Dar încercarea de a reforma Moldova și de a scutura dominația otomană n-a izbutit, fiindcă i-au lipsit condițiile obiective esențiale. Coloniile săsești și maghiare erau prea slabe pentru a înlocui absența unor clase mijlocii române și pentru a înfringe opoziția boierilor și clerului, legați prin toate interesele lor de orânduirea feudală¹⁶.

Protestantismul francez a început cu zece ani înaintea celui german și a prezentat de la început un caracter propriu pe care l-a păstrat și după apariția lui Luther. Particularitățile Reformei franceze țin de întreaga constituție și civilizație a Franței. Poporul francez, deja constituit ca națiune, era cel mai coerent și cel mai conștient din cîte existau atunci în Europa, iar statul francez cel mai centralizat. Încă din secolul al XIV-lea, Franța a fost apărată de stoaarcerea pontificală, iar concordatul din 1516 a pus clerul și bogățiile lui la dispoziția regelui, care s-a servit de ele pentru a răsplăti serviciile și fidelitatea nobilimii. Regalitatea și nobilimea nu erau deci interesate, ca în Anglia, Germania sau țările scandinave, în secularizarea averilor mănăstirești.

Cu toate acestea, nici biserica franceză n-a scăpat de abuzurile fatale ale unei îndelungate stăpîniri fără control, nici clerul superior n-a evitat contaminarea de viciele marii nobilimi din mijlocul căreia se recruta. Lăcomia și destrăbălarea clerului superior, ignoranța și mizeria clerului inferior și imoralitatea vieții unor mănăstiri, absenteeismul și simonia, provoacă și în Franța protestări și dorința generală a unei reînnoiri a vieții spirituale. Lucien Febvre¹⁷ a scos puternic în relief aspirația generală spre o religie mai interioară, de un individualism mai pronunțat, care s-a manifestat și în alte domenii.

Reforma a atras în primul rînd meseriașii de la orașe, care sufereau din cauza sistemului asupritor al corporațiilor și țărani, care voiau să scape de ultimele resturi ale orîndurii feudale. Ceea ce ei au reținut din predicile reformatorilor a fost apelul la dreptate și egalitatea socială. Ideile lui Luther anterioare războiului țărănesc au cunoscut un succes rapid și au dat loc la manifestații iconoclaste.

În noaptea de 17—18 octombrie 1534 placarde „împotriva liturghiei papale”, au fost răspîndite în localurile publice din Paris și afișate chiar și pe

¹⁶ A. Oțetea, *Wittenberg et la Moldavie, în Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, vol. I, Berlin, 1962, p. 302—321.

¹⁷ *Une question mal posée: les origines de la Réforme française et le problème général des causes de la Réforme* în *Revue historique*, t. CLXI, 1929.

ușile camerei regelui care se afla la Amboise. Tonul placardelor și îndrăzneala cu care au fost răspândite au făcut să se creadă într-o vastă conspirație, iar regele, care pînă atunci se arătase tolerant față de Reformă, a fost afectat ca de un atentat împotriva autorității sale. Partidul reacționar, ne mai fiind ținut în friu, s-a dezlănțuit cu o furie sălbatică, și persecuția a pornit necruțătoare. Sute de reformați — cei mai mulți meseriași: tipografi, țesători, zidari, legători de cărți — sînt aruncați în temniță, unii arși pe rug. O serie de edicte asimilează cu lutheranii pe cei ce-i ascund sau le păstrează scrierile, promit denunțătorilor un sfert din bunurile celor denunțați și interzic tipărirea și răspîndirea în Franța a scrierilor lui Luther. Edictul de la Fontainebleau (1 iunie 1549), „actul organic al persecuției fără cruțare“, răpește reformaților ultimele garanții judiciare. În iulie, Parlamentul de la Paris publică o ordonanță împotriva răspîndirii prin tipografie și librării a cărților declarate de Sorbona ca eretice. Sub Enric II (1547—1559), persecuția devine și mai aprigă.

Deși în prima jumătate a secolului al XVI-lea, propaganda reformată a pătruns în toată țara, pînă la intervenția lui Calvin, protestantismul francez și-a păstrat caracterul său popular și laic. Adepții lui n-au constituit un corp și n-au creat nici o organizație. A fost mai mult o stare de spirit. Calvin i-a dat un crez, adică un program, și o organizație. Din inițiativa și sub impulsul lui, grupurile protestante, fără ierarhie și legături solide între ele, au fost transformate în biserici și cele mai importante puse sub conducerea unor pastori trimiși de la Geneva. Primul sinod francez, întrunit la Paris în 1559, a definit credința și a întărit disciplina bisericii reformate. Azeziunea unui mare număr de nobili, în frunte cu Enric de Bourbon, regele Navarei — viitorul Enric al IV-lea — a dat o puternică armătură socială Reformei calviniste și a transformat-o într-un partid politic, care avea să dezlănțuie războaiele religioase din a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Cauzele economice ale Reformei au fost mai limpede puse în lumină prin exemplul englez de Oscar A. Marti¹⁸. Autorul a scos la iveală, dincolo de calculele dinastice ale lui Enric al VIII-lea și de divergențele cu privire la actul de supremație, interesele materiale și transformările economice care aveau să asigure triumful Reformei în Anglia.

Anglia era principalul izvor de venituri al papilor, și englezii n-au încetat a se plînge de stoarcerile Curții romane. Ea era singura țară care în secolul al XVI-lea plătea încă obolul sfîntului Petru.

În momentul secularizării, biserica engleză poseda a treia parte din pămîntul Angliei, și această avere era ocrotită de datini și de legi contra oricărei atingeri. Considerată sfîntă, proprietatea bisericii era scutită de sechestrul și de înstrăinare.

¹⁸ *Economic causes of the Reformation in England*, London, 1929.

La proprietatea solului se adaugă avantajele unor monopoluri, produsul dijmelor și venitul epitrafirului. Ordinul Cisterciților controla aproape tot comerțul linei. Venitul total al clerului englez a fost evaluat la 320.000 lire sterline la începutul secolului al XVI-lea. Numărul preoților era de 10.000, cu un venit de 10 lire de persoană.

Biserica engleză posedă deci o porțiune din avuția națională pe care poporul o găsea inadmisibilă. Absenteismul, cumulul și numirile făcute de papi tindeau să concentreze această avere în mâna citorva prelați, dependenți de Roma, și să facă din ea o primejdie pentru suveranitatea națională.

Nobilimea de la țară și negustorii orașelor, amenințați de puterea temporală a clerului, întrețineau spiritul anticlerical în Camera Comunelor, unde aveau majoritatea. Primele măsuri legislative contra proprietății și jurisdicției ecleziastice, votate încă din secolul al XIII-lea, au fost completate cu altele în secolele următoare și astfel, la începutul secolului al XVI-lea, spiritele erau pregătite pentru expropriere și schismă.

Forțele care rezultau din dezvoltarea comerțului și industriei au venit să întărească curentul anticlerical. Activitatea industriei și comerțului avea nevoie de protecție contra anarhiei și de legi uniforme, pe care numai monarhia le putea da. De aceea, centralizarea, unitatea și liniștea internă au devenit cuvintele de ordine ale noilor clase urbane. Această tendință era însă contrariată de universalismul ecleziastic și de anarhia feudală.

De aici o dublă mișcare de opoziție îndreptată contra autorităților pontificale și contra bogăției clerului englez. Opoziția antipapală s-a manifestat prin atacuri contra numirilor pontificale și contra fiscalismului ei.

În fruntea episcopilor și mănăstirilor, papii numeau străini, mai ales italieni, dintre care unii ignorau complet limba și mentalitatea poporului englez, iar alții nici nu puneau piciorul în eparhia lor, ci se mărgineau să încaseze veniturile episcopiei printr-un procurator fiscal. De multe ori ei nu se mulțumeau cu veniturile episcopiei lor, ci cumulau alte beneficii, ducând un trai mai fastuos decât cei mai mari seniori ai regatului.

Parlamentul englez a protestat neconținut împotriva acestor abuzuri care prezentau două primejdii: una religioasă și morală, alta economică și financiară. Turma credincioșilor rămânea fără păstori, iar veniturile bisericii erau trimise peste graniță.

Nu mai puțin detestat era clerul englez pentru privilegiile lui economice. Camera Comunelor a încercat de mai multe ori să interzică clericilor să se ocupe de comerț și de industrie, iar intendenților averilor mănăstirești să ia cu arendă moșii. Dar ceea ce indispucea mai mult Camera erau privilegiile judiciare ale clerului. Clerul n-avea numai dreptul de-a fi judecat exclusiv de instanțele bisericesti, dar justiția ecleziastică intervenea în toate cazurile relative la moșteniri, testamente, dijme, erezie, sperjur, căsătorie și alte chestiuni seculare încât erau puține cauze care să nu fi fost de competența lor.

În secolul al XIV-lea, opoziția luă o formă organizată și principială. Exponenții ei cei mai de seamă au fost John Wyclif și lollarzii.

Susținând că stăpînirea clerului se întemeiază pe harul duhovnicesc nu pe puterea materială, Wyclif a atacat însuși principiul proprietății bisericești. Dumnezeu e stăpînul suveran al întregului pămînt, pe care l-a împărțit între seniorii laici și ecleziastici cu condiția îndeplinirii unor servicii. Clerul n-a prestat serviciile legate de posesiunea beneficiilor sale. În loc să se folosească de averile sale pentru a promova interesele lui Dumnezeu, membrii clerului s-au purtat ca niște vasali răi, vicleni și necredincioși. Cu cît s-au îmbogățit mai mult, cu atît s-au îndepărtat mai mult de poruncile Evangheliei. Cristos a trăit în sărăcie și datoria elementară a clerului e să-l imite. Călcarea acestui precept a avut ca urmare corupția clerului, sărăcia laicilor și criza statului. Pentru îndreptarea situației, Wyclif cunoaște un singur leac : clerul să restituie societății civile averea sa. Dacă moșiile clerului ar fi împărțite săracilor cîte familii sănătoase nu s-ar putea întemeia, spre cel mai mare bine al regatului !

Pe lîngă aceste argumente, Wyclif adaugă unul menit să impresioneze în chip deosebit autoritatea civilă : taxele trimise peste graniță slăbesc mijloacele de apărare ale țării și întăresc pe ale dușmanului. Papa fiind sub controlul regelui Franței, banii storși din Anglia serveau la întărirea poziției unei țări cu care Anglia era în război. Astfel bogăția clerului e înfățișată ca o amenințare pentru suveranitatea și integritatea teritorială a Angliei.

Sub efectul teoriilor și propagandei lui Wyclif s-a constituit mișcarea lollarzilor, care urmăreau răsturnarea întregii stări de lucruri existente. În secolul al XV-lea, după represiunea sîngeroasă din 1417, în timpul războaielor externe și civile, lollarismul a încetat de a mai fi o forță revoluționară, dar îndată după restabilirea păcii, în 1485, agitația pentru confiscarea averilor clerului a reapărut.

Fără să țină seamă de răsunetul doctrinelor lui Wyclif și de forța mișcării lollarde, papalitatea continuă să practice politica de exploatare și, sub presiunea necesităților ei financiare, tot mai imperioase, s-o agraveze. La începutul secolului al XVI-lea, limita răbdării fu atinsă și izbucnirea crizei era cu atît mai inevitabilă cu cît spiritul național devenise mai intransigent și mai nerăbdător de a se libera de orice amestec străin.

Reforma engleză a fost realizată prin o serie de legi votate între 1529 și 1536, care au liberat Anglia de jurisdicția papală și au secularizat averile mănăstirești.

Reforma propriu-zis religioasă a jucat un rol neînsemnat în separarea bisericii engleze de Roma. Regele era oportunist în materie de religie. Ierarhia și disciplina ecleziastică a suferit puține schimbări. Esențialul a fost eliberarea bisericii engleze de sub autoritatea pontificală și trecerea averii bisericești în mîinile regelui și a curtenilor săi. Chestiunea divorțului regelui n-a jucat

în aceste evenimente decît un rol cu totul secundar. Reforma engleză a fost virtual realizată prin actele Parlamentului din 1529, înainte ca chestiunea divorțului să se fi pus oficial.

Studiile recente consacrate lui Laurențiu Valla și Pico della Mirandola au scos în relief rolul Italiei în istoria religioasă a umanismului¹⁹. „Umanismul biblic“ al umaniștilor italieni se integrează în mișcarea europeană care urmărește să pună la dispoziția tuturor credincioșilor Biblia în limba populară. Umaniștii creștini credeau că biserica se poate reforma singură, erau împotriva schismei și se opuneau tendinței novatorilor radicali de a exclude din creștinism tot ce nu se întemeia pe Biblie. Dar acțiunea lor n-a atins decît un mic cerc de intelectuali. Șerbiile erau eliberați în Italia și prin urmare n-au putut oferi Reformei elanul revoluționar pe care i l-au adus masele populare în Germania. Totuși aspirația la reformă s-a manifestat și în Italia și în Spania. Dar mișcarea de reformă n-a fost susținută în aceste țări de autoritatea publică. Dimpotrivă, principii au înăsprit represiunea ereziilor, servindu-se de Inchiziție și de ordinul Iezuiților. Numeroși eretici italieni au emigrat, ca Pietro Martire Vermigli și Fausto Sozzini, sau au practicat un fel de nicodimism. Ereticii italieni, au păstrat relații mai strînse cu umanismul și adeseori au transmis epocilor următoare idei umaniste și un spirit de critică independentă.

Interesele materiale au fost deci cauzele determinante ale Reformei. Revendicările și reformele religioase au fost pretutindeni însoțite de un imens transfer de proprietăți care le-a asigurat succesul și durata. Reforma apare astfel ca expresia și travestirea religioasă a crizei prin care a trecut Europa în secolul al XVI-lea.

3. CAUZELE POLITICE ȘI MORALE

De altfel existența statului modern, constituit la sfîrșitul evului mediu, era incompatibilă cu sistemul de imunități și privilegii al bisericii catolice. Dacă pînă în secolul al XIII-lea a fost silit să recunoască supremația bisericii, ca începere din secolul al XIV-lea, statul, identificat cu persoana suveranului, nu reușește numai să scuture tutela ecleziastică, dar pretinde chiar să facă din religie un simplu instrument de guvernare. Principatele care au înlocuit republicele italiene din secolul al XIV-lea și al XV-lea ne oferă deja exemplul caracteristic al unei comunități laice, guvernate de o voință puternică și fără scrupule. Franța lui Filip cel Frumos prezintă un exemplu analog, și mai ră-

¹⁹ Alain Dufour, *Humanisme et Réforme*, în „Rapports au XIIe Congrès international des Sciences historiques“, Vienne, 1965, vol. III, p. 57—74.

sunător. Autoritatea publică, concentrată în persoana suveranului, caută pe de o parte să-și întindă controlul asupra tuturor locuitorilor, iar pe de alta să scoată supușii de sub orice altă autoritate care nu emană de la stat. În mod firesc, statul a tins să aplice clerului legea comună, restrângându-i privilegiile judiciare și fiscale, și să sustragă pe laici jurisdicției ecleziastice. La strîmtoare, statul nu ezită să-și însușească o parte din averile sau din veniturile clerului, sau să intervină în administrația internă a bisericii. Rezultatul acestor neîncetate împietări avea să fie completa subordonare a bisericii față de stat. Instinctul național, bănuitor față de orice intervenție din afară, trebuia să ducă, și a dus în adevăr, la constituirea unor biserici naționale din ce în ce mai independente de Roma.

Încă din secolul al XIV-lea se ridică voci, ca a lui Marsiliu din Padova și Wyclif care atribuie statului dreptul de control asupra activității și averii bisericii, pentru motivul că biserica e o instituție de stat, iar averea ei proprietate publică.

Astfel toate forțele elementare care se ridică din sînul poporului tind convergent spre același scop : descompunerea unității creștine, ruina autorității pontificale și abolirea sistemului dogmatic al catolicismului. Întrebarea dacă biserica oficială mai corespunde chemării pentru care a fost instituită nu și-o mai pun acum cîțiva novatori izolați, ușor de redus la tăcere, ci întregi categorii sociale : muncitori ale căror suferinți biserica nu le mai poate alina, burghezi stingheriți în activitatea și ambițiile lor de scutirile și de privilegiile ecleziastice, nobili ahtiați după averile și prerogativele clerului, umaniști nerăbdători să scape de controlul apăsător și intolerant al bisericii. Din toate părțile se ridică protestări care tind la limitarea autorității și puterii ecleziastice pe care servicii reale nu le mai justifică. Biserica romano-catolică dobîndise o situație privilegiată pentru a lecu relele sociale și pentru a aduce oamenilor învățătură și consolare în nenorocire. La începutul secolului al XVI-lea, ea se dovedește nu numai incapabilă de a îndeplini această misiune, dar apare ca un obstacol în calea înfăptuirii reformelor necesare. Acest obstacol trebuia înlăturat și a fost înlăturat.

De patru sute de ani se repetă mereu că luxul și destrăbălarea clerului au fost cauza esențială a Reformei. Nimeni nu mai tăgăduiește azi că biserica romano-catolică suferea, la începutul secolului al XVI-lea, de abuzuri grave. Mănăstirile cele mai bogate, aproape toate demnitățile ecleziastice, erau, în toate țările catolice, încredințate nobililor numai pentru a le permite să ducă o viață largă, corespunzătoare cu rangul lor. Numiți fără vocație și fără pregătire, cardinalii, episcopii și abajii nobili continuau să ducă o viață de mari seniori : se îmbrăcau elegant, își construiau palate mărețe, dădeau serbări strălucite, vîneau și se războiau întocmai ca și semenii lor laici, iar preoții de la țară abia aveau cu ce să trăiască. Umaniștii, laici și ecleziastici, n-au încetat de a protesta împotriva acestor moravuri ; dar rostul lumii nu se schimbă

cu pamflete ; Erasm, Hutten și toate pamfletele lor ar fi răsunit în pustiu în secolul al XIII-lea. Apoi, dacă corupția clerului ar fi fost cauza principală a Reformei, aceasta ar fi trebuit să triumfe în Italia, unde însuși capul bisericii dădea exemplul celor mai grave abateri de la simplitatea și evlavia evanghelică.

Reforma n-a fost determinată de viciile clerului, ci de forțele noi care nu se puteau acomoda cu poziția ei privilegiată și care s-au dovedit mai puternice decât biserica. Ansamblul acestor forțe constituie ceea ce se cheamă Renașterea. Reforma bisericească nu e decât un aspect, aspectul religios, al acestei mișcări, și ea s-ar fi produs în mod necesar, chiar dacă biserica catolică n-ar fi abuzat de lunga ei stăpânire fără control. Incompatibilitatea între aspirațiile noilor clase sociale, îndeosebi ale burgheziei, și între privilegiile politice, economice și sociale ale bisericii catolice, între spiritul de liberă cercetare, încurajat de marile descoperiri tehnice și geografice și între principiul autorității, între noua concepție despre om și natură și între ascetismul medieval — iată cauzele profunde ale Reformei religioase. Ele sînt în același timp cauzele Renașterii.

4. CAUZELE INTELECTUALE

Inaugurînd critica istorică și filologică, umanismul a deschis în mod firesc calea exegezei biblice. După ce au descoperit în textul original pe Homer, pe Aristotel și pe Platon, umaniștii au căutat prin aceleași procedee să restabilească textul autentic al Bibliei și au dovedit că unele din dogmele fundamentale ale bisericii, ca de exemplu dogma imaculatei concepții, se întemeiau pe greșeli de traducere. Textul original (grec) al *Noului Testament*, stabilit de Erasm după regulile criticii filologice, însoțit de o nouă traducere latină, eliberat de toate glosele și alterările introduse în cursul vremii, a discreditat doctrina tradițională a bisericii și a oferit protestanților cele mai redutabile arme împotriva sistemului dogmatic al bisericii.

Contactul direct cu „adevărata imagine a lui Cristos” și cu „adevăratul cuvînt al apostolilor” a produs asupra cititorilor efectul unei noi revelații. „Dacă l-am fi văzut pe Cristos cu proprii noștri ochi, scrie Erasm în prefața ediției sale, noi n-am fi avut o conștiință mai limpede despre caracterul său decât citind Evangheliile”. În lumina acestei descoperiri, care reduce esența religiei la contactul direct al credinciosului cu divinitatea, slujbele bisericii, celibatul și practicile externe (posturile, pelerinajele, cultul sfinților, moaștelor și icoanelor) apar ca acte formale sau ca reminiscențe păgîne. Tot sistemul dogmatic și ierarhic al bisericii pare întemeiat pe ignoranță, dacă nu pe

fraudă. Deviza lui Erasm : *Christum ex fontibus praedicare* devine însăși deviza Reformei.

Umanismul a adus Reformei două mari servicii. Mai întâi, prin pasiunea cu care a scrutat resursele, particularitățile și misterele limbilor clasice, umanismul a stimulat dezvoltarea exegezei biblice și a favorizat tendința reformatorilor de a face din Biblie textul fundamental al credinței (cu excluderea tradiției) și de a opune autorității papale suveranitatea Bibliei.

Al doilea serviciu a fost critica istorică. Reformatorii au reluat schema umanistă : după cum antichitatea clasică a fost urmată de o epocă de întuneric și de barbarie pînă la restaurarea purității originale, tot astfel creștinismul primitiv a fost urmat de o perioadă de decădere pînă cînd adevărata doctrină a fost restabilită. Pentru a-și face o idee clară despre biserica primitivă pe care voiau s-o restaureze, reformatorii au studiat nu numai Biblia, ci și părinții bisericești și primele sinoade. Melanchthon a cercetat istoria bisericii pentru a stabili elementele străine care au alterat în cursul veacurilor puritatea doctrinei creștine.

Dar aportul umanismului la Reformă nu se reduce la critica filologică și istorică. În *Prereforma și umanismul său*, Aug. Renaudet a indicat între cele două fenomene o apropiere mai subtilă și mai profundă²⁰. Mai întâi, el a relevat că întoarcerea la Biblie care caracterizează pe reformatori a fost precedată de pasiunea mai multor umaniști, ca Gianozzo Manetti, Laurentiu Valla și Erasm de a reconstitui textul pur, original al Bibliei. *Notele la Noul Testament* ale lui Valla l-au inspirat pe Erasm, l-au ajutat la editarea *Noului Testament* care a exercitat o mare influență asupra tuturor reformatorilor și a servit ca model lui Luther pentru traducerea Bibliei în limba germană.

În al doilea rînd, umanistii au fost cei dintîi care au renunțat la quadrupla interpretare a textelor biblice — literară, tropologică, alegorică și anagogică — practică de teologii medievali. Lefèvre d'Étaples, John Colet și Erasm s-au ținut exclusiv de sensul literal, și aceasta explică impresia de prospețime și de claritate pe care a produs-o citirea simplă și directă a textului.

În sfîrșit, acest umanism, numit *biblic* sau *creștin*, a favorizat înțelegerea și răspîndirea Bibliei, oferind cititorilor o cheie de interpretare sub forma unei culegeri de pasaje biblice esențiale numite *locuri comune*. Erasm le-a ales din *Predica de pe Munte* a lui Isus. Melanchthon și-a constituit cheia din *Epistola către romani* a apostolului Pavel.

Aici paralelismul între umanismul biblic și Reformă încetează. Erasm a extras din *Predica de pe Munte* o învățătură morală, o *philosophia Christi*, care putea fi pusă alături de morala celor mai buni autori antichi. Ea n-a avut nici-o influență asupra mulțimii.

²⁰ Aug. Renaudet, *Préreformes et humanisme à Paris pendant les premières guerres, d'Italie (1495—1517)*, Paris, 1916 — *Humanisme et Renaissance*, Genève, 1958.

Locurile comune întocmite de Melanchthon (1521) din *Epistola către romani*, au fost orînduite încît au format o dialectică între păcat și grație. Această cheie de interpretare se aplică întregii Biblii și așează pe primul plan jertfa mîntuitoare a lui Christos și harul care e singura nădejde de izbăvire.

Prin această cheie, Reforma a pus la dispoziția predicatorilor o interpretare dramatică care corespundea celor mai generale aspirații spirituale ale mulțimii și care tocmai de aceea a produs o profundă impresie asupra maselor populare ²¹.

5. DOCTRINA PROTESTANTA

Ideea centrală a protestantismului e izbăvirea prin credință. Ea presupune că, în urma păcatului originar, natura omenească e atît de coruptă încît prin propriile sale puteri omul nu se poate justifica în fața lui Dumnezeu (adică nu se poate izbăvi de păcate). Numai credința în harul (grația) lui Dumnezeu îl poate salva. Izbăvirea de păcat e un dar gratuit al lui Dumnezeu, ca și credința.

Prin această teorie, care a rezultat din experiența sa personală, Luther (1483—1546) a stabilit o legătură directă între Dumnezeu și om ²². Biserica,

²¹ Alain Dufour, *op. cit.*, p. 61—62.

²² Martin Luther s-a născut în 1483 la Eisleben, în Turingia, dintr-o familie de țărani. „Eu sînt fiul unui țaran din Mōhler, lingă Eisleben“, spunea Luther. „Tatăl meu, bunicul meu, străbunicul meu, au fost toți țărani adevărați“. Toată viața lui, Luther a păstrat truculența și limba colorată a unui om ieșit din popor. Tatăl său, cu toate greutățile unei familii cu șase copii, s-a ridicat la o oarecare bună stare, de vreme ce a putut dobîndi o parte în exploatarea unei mine, la Mansfeld, unde Martin și-a început educația elementară. La vîrsta de 14 ani, el a fost trimis la școala catedrală de la Magdeburg, apoi la școala de la Eisenach, în sfîrșit la Universitatea din Erfurt, unde și-a luat gradul de bacalaureat în 1502 și de magistru în filozofie în 1505. El era pe punctul de a se înscrie, conform cu dorința tatălui său, la Facultatea de drept, cînd brusc a abandonat totul și a intrat în mănăstire. Motivele acestei hotărîri constituie și azi unul din punctele cele mai controversate ale biografiei lui Luther. Explicația nesatisfăcătoare pe care ne-a dat-o Luther însuși e că în drum de la Mansfeld la Erfurt, la 2 iulie 1502, a fost surprins de o furtună năpraznică. Trăznetul a lovit un copac în apropierea lui. Cuprins de spaimă, Luther a căzut în genunchi și a spus : „Sfîntă Ana, scapă-mă și mă călugăresc“. La 17 iulie 1503, cu toată opoziția tatălui său, a intrat în mănăstirea Augustinilor din Erfurt.

Hotărîrea de a căuta în viața monahală liniștea sufletească pe care nici teologia, nici filozofia nu i-au adus-o, e incontestabil indiciul unei crize interne care a putut fi precipitată de cauze externe. În mănăstire a observat cu rigoare toate regulile vieții monahale : post, rugăciune, veghe, spovedanie, dar nu s-a ales decît cu convingerea dureroasă că omul, prin propriile sale puteri, nu poate învinge pornirea spre păcat. Nici preoția nu i-a redat liniștea sufletească. Cu toată strădania lui de a împlini poruncile bisericii, simțea că nu va putea satisface *dreptatea lui Dumnezeu*. Abia cînd a descoperit că dreptatea de care

cu toate tainele și slujbele ei, încetează de a mai fi o mijlocitoare între Dumnezeu și om. Preotul pierde darul de a revărsa asupra credincioșilor harul lui Dumnezeu și puterea de a lega și dezlega faptele lor. El nu mai păstrează decât capacitatea dobândită prin studiu de a explica Evanghelia. Această capacitate o poate dobândi orice credincios. Preot și laic sînt egali în fața lui Dumnezeu. Religia a devenit o chestiune personală și clerul a încetat de a mai constitui o stare deosebită în societate. Consecințele revoluționare ale acestei teorii, care surpa baza dogmatică a autorității bisericii în opera de salvare a omului, aveau să se manifeste în cursul luptei lui Luther cu Roma.

În 1515, papa Leon X însărcinase pe călugărul dominican Ioan Tetzel să vîndă în Germania indulgențe, pentru ca din venitul lor să poată termina biserica Sf. Petru, iar noul arhiepiscop de Mainz, Albert de Brandenburg să poată plăti papei taxa de confirmare (21.000 florini). Deși Tetzel n-a pătruns în ducatul de Saxa, Luther s-a crezut dator să ia atitudine împotriva unei practici care era în contradicție cu învățămîntul său la universitatea din Wittenberg și se întemeia pe credința că mîntuirea sufletească se poate cumpăra cu bani. Potrivit obiceiului timpului, el a redactat 95 de propoziții sau teze asupra pocăinței, le-a afișat pe poarta bisericii castelului de la Wittenberg și s-a declarat gata să le susțină împotriva oricui (31 octombrie 1517). Tipărite și răspîndite în toată Germania, cele 95 de teze au devenit manifestul de război împotriva Romei și actul inițial al Reformei.

Formal Luther nu contestă încă autoritatea papei. El se ridică numai împotriva practicii indulgenței. „Predicatorii indulgențelor se înșeală cînd spun că prin indulgențele papilor omul e dezlegat de orice pedeapsă și izbăvit“ (Teza 21). „Orice creștin care se căiește are drept la iertarea păcatului, chiar și fără scrisori de indulgență“ (Teza 36).

Aczat de erezie, Luther a fost citat la Roma. Dar electorul de Saxa, Frederic cel Înțelept, care întemeiasc universitatea din Wittenberg, l-a luat sub scutul său și papa Leon X din motive politice n-a insistat. Papa ținea mai mult să cîștige sprijinul electorului de Saxa pentru a împiedica alegerea regelui Spaniei la tronul imperial decît să-l reducă la tăcere pe Luther, și Luther a fost lăsat în pace. Dar, provocat de Ioan Eck, unul din cei mai ce-

vorbea apostolul Pavel era harul prin care Dumnezeu izbăvește pe cei care au păcătuit și că harul se dobîndește, nu prin efortul de a-l merita, ci prin credința în milostenia lui Dumnezeu, revelată în Evanghelie, și-a recăpătat liniștea sufletească. Așa a ajuns Luther printr-o experiență personală la *doctrina justificării sau izbăvirii prin credință*, care, stabilind o legătură directă între divinitate și om, surpa din temelie rolul bisericii de mijlocitoare între Dumnezeu și om, și toată ierarhia bisericească. Toate principiile pe care se întemeiazc autoritatea bisericii erau la pămînt și răzvrătirea împotriva ei legitimată de Biblia restaurată în textul ei autentic de critica filologică. Numit profesor la Universitatea nou înființată la Wittenberg, Luther a putut să-și precizeze ideile și să le răspîndească. Opinia publică, ostilă Romei, avea să descopere sensul lor antipapal și să facă din ele un program național de luptă împotriva Romei.

lebrî doctori ai vremii, la o dispută publică, la Lipsca, în iulie 1519, Luther s-a lăsat antrenat să declare că numai cuvîntul lui Dumnezeu e infailibil și că autoritatea Bibliei e mai presus de papi și de concilii. Prin această declarație, el s-a exclus din sînul bisericii catolice.

Dar în acest moment, Luther nu mai era singur; deja fruntași ai micii nobilimi ca Ulrich von Hutten și Franz von Sickingen, care reprezentau curentul național german, umanisti ca Oecolampad, Capito, Filip Melanchthon și Justus Jonas, artiști ca Luca Cranach și Albrecht Dürer, s-au declarat partizanii lui și astfel cele două curente, unul religios, iar altul politic, s-au unit într-o mișcare generală de revoltă împotriva Romei.

Încurajat de suflul revoluționar care străbate toată Germania, Luther publică una după alta scrierile sale cele mai îndrăznețe: *Apel către nobilimea creștină de națiune germană*, *Captivitatea babilonică a bisericii* și *Libertatea creștină*, în care nu se mărginește să reia sub o formă agresivă vechile sale teze, dar acceptă toate consecințele care decurg din ele: dacă e de ajuns, pentru a fi salvat, să crezi în sacrificiul mîntuitor al lui Cristos, care prin moartea sa pe cruce a răscumpărat păcatele lumii, nu mai poate fi vorba de harul preoțesc pe care biserica și-a întemeiat stăpînirea. Fiecare creștin e preot și poate intra direct în contact cu divinitatea, dacă crede în cuvîntul Evangheliei. În consecință, el a propus emanciparea statului de sub autoritatea Romei, suprimarea tuturor taxelor plătite scaunului papal și constituirea unei biserici naționale germane.

Papa a condamnat aceste scrieri și a somat autorul să le retracteze în termen de două luni. Luther a ars bula papală în fața studenților săi și a unei mulțimi îndîrjite (20 decembrie 1520). Papa l-a excomunicat și a cerut autorităților germane să-l aresteze.

Opinia publică germană era atît de pornită încît noul împărat german, Carol Quintul, n-a îndrăznit să execute sentința papală. La sfatul electorului de Saxa l-a citat pe Luther în fața Dietei de la Worms și i-a trimis un salvconduct (aprilie 1521). Somat în fața împăratului și a legatului papal să retracteze afirmațiile condamnate de biserică, Luther a declarat că nu va retracta nimic, afară numai dacă va fi convins prin mărturia Evangheliei sau prin probe evidente că s-a înșelat. „Nu vreau și nu pot să retractez nimic, căci nu se cuvine și nu e cînstit să vorbești împotriva conștiinței. Așa să-mi ajute Dumnezeu! Amin“.

În fața celor două puteri universale, imperiul și papalitatea, un simplu călugăr a îndrăznit să opună autorității bisericii drepturile suverane ale conștiinței individuale și să deschidă drumul emancipării gîndirii și cercetării libere care vor triumfa în secolul al XVIII-lea.

Ruptura era desăvîrșită. Dieta l-a declarat pe Luther în afară de lege. Oricine putea să-l prindă și să-l omoare. O ceată de călăreți ai electorului de Saxa l-a răpit și l-a ascuns în castelul de la Wartburg, unde, un an cît a stat

ascuns, a tradus *Noul Testament* într-o limbă simplă și colorată, care a creat limba literară germană. Prima ediție completă a Bibliei, terminată în 1534, ilustrată de Luca Cranach, a cunoscut 84 de ediții în timpul vieții lui Luther, mai mult de 100.000 exemplare între 1534 și 1584.

S-a spus că Biblia germană e cel mai frumos dar pe care Luther l-a făcut poporului său. Semnificația acestui fapt e și mai mare, e universală. Traducerea Bibliei în limba poporului, care a însoțit pretutindeni introducerea Reformei, a însemnat naționalizarea rugăciunii, care a completat opera filologică și literară a Renașterii. Limba populară obținea aceeași demnitate pe care o aveau limbile clasice.

În lipsa lui Luther, partizanii lui au tras toate consecințele practice ale învățăturii lui: au scos icoanele din biserici, au înlocuit liturghia latină cu cîntece și rugăciuni în limba germană, au închis mănăstirile și au secularizat averile bisericesti. Adeziunea la Reformă a unei serii de principate și orașe imperiale a dat propagandei reformate un puternic impuls și a atras toate clasele societății în mișcare. Mai întîi mica nobilime germană — cavalerii — din valea Rinului s-au ridicat sub conducerea lui Franz von Sickingen și au încercat să pună stăpînire pe moșiile arhiepiscopului de Trier, dar au fost înfrinți (1522). În 1524, a izbucnit în Suabia marele război țărănesc care s-a întins repede în valea Rinului, apoi în Turingia și Franconia. Plebea multor orașe a făcut cauză comună cu răscoala țăranilor și s-a încadrat în luptă.

Țăranii revoltați au comunicat lui Luther cererile lor care se întemeiau pe libertatea creștină (desființarea iobăgiei și dijmelor și libertatea de a-și alege preoții care să predice „Evanghelia pură”). Luther a răspuns că „cine ridică sabia, de sabie va pieri; chiar dacă principii sînt nedrepti și răi, nimic nu autoriză revolta contra lor”. Cum țăranii n-au ținut seamă de îndemnurile la supunere, Luther a lansat „împotriva cetelor prădalnice și ucigașe ale țăranilor” apelul către toți partizanii ordinei existente de a trata pe răsculați ca pe niște ciini turbați, de a-i lovi, de a-i ucide și de a-i sugruma.

În fața „reformato­rului burghez Luther” s-a ridicat „revoluționarul plebeu” Thomas Münzer, care susținea că principii și seniorii feudali închid poporului drumul Evangheliei. Masele populare sînt prea sărace pentru a avea timpul necesar să studieze Biblia și să se roage. Reforma religioasă nu e posibilă fără revoluția socială. Münzer punea astfel în plină lumină caracterul social al Reformei religioase și a luptat în fruntea răsculaților pînă la sfîrșit.

Părăsit de masele populare care nu mai vedeau în el decît un trădător, Luther se aruncă în brațele principilor teritoriali și le încredințează sarcina de a organiza și conduce biserica lutherană. Reforma lutherană proclamată în numele conștiinței individuale, s-a transformat într-un partid politic, condus de principii germani, care au făcut din ea un instrument de guvernare absolutistă. Dieta de la Augsburg (1555) a consfințit acest fapt, conferind principilor dreptul de a impune supușilor lor, în virtutea principiului: *cujus*

regio, ejus religio, confesiunea pe care ei înșiși au adoptat-o. Reforma lui Luther a dus ce-i drept, la o nouă religie, și anume la religia de care avea nevoie monarhia absolută.

„Dar acolo unde Luther a fost învins a biruit Calvin“²³, spune Engels. Calvin (1509—1564)²⁴ pleacă de la izbăvirea prin credință, dar îi răstoarnă termenii spunând că Dumnezeu nu ne-a ales, fiindcă am crezut, ci ca să credem. Pe când Luther spunea : „Crede și te vei mântui“, Calvin susținea că darul grației nu depinde de credința omului, ci de voința nepătrunsă a lui Dumnezeu care trimite harul său unora și-l refuză altora. „De ce ? Fiindcă așa vrea el. Din eternitate, el predestinează pe unii la viață, pe alții la osînda de veci“. „Nu spuneți că e nejust, fiindcă suprema justiție e voința lui Dumnezeu“. Toată teologia lui Calvin e în această frază. Doctrina predestinației e formula dogmatică a suveranității lui Dumnezeu.

Consecințele acestei doctrine sînt și mai radicale decît ale lui Luther : nici cler, nici liturghie, nici altar, nici icoane, nici sacramente (afară de botez și de Cina cea de taină, ca simple simboluri). Un predicator ales de comunitate, îmbrăcat simplu (fără odăjdii), citea evanghelia zilei și o explica, apoi toată asistența cînta psalmi, și oricine era destul de instruit putea fi predicator. Stabilit la Geneva, Calvin a organizat biserica și orașul după preceptele sale, impunînd tuturor locuitorilor Micul său catehism, eliminînd din moravurile orașului orice element de frivolitate și făcînd din Geneva un oraș puritan și centrul calvinismului. În ultimii săi ani, Calvin s-a ocupat de organizarea Reformei din Țările de Jos, din Anglia, din Scoția și din Polonia. Pînă la moartea sa (1564), el a rămas șeful temut și respectat al calvinismului, căruia i-a asigurat biruința finală.

²³ Marx-Engels, *Opere*, vol. 22, p. 292.

²⁴ Jean Calvin s-a născut la Noyon, în 1509, dintr-o familie de juriști. Tatăl său a fost avocat, apoi procurator al Capîtlului catedral. Destinat carierei ecleziastice, Calvin și-a făcut studiile în orașul său natal și la Paris, în Colegiul Montagu, apoi a studiat dreptul, greaca și ebraica la universitățile din Bourges și Orléans. În 1532 și-a luat doctoratul în drept, dar n-avea să practice niciodată avocatura. Contactul cu umaniști adepți ai lui Luther, ca Melchior Wolmar, cu ebraizanți ca Vatable sau cu eliniști ca vărul său Olivétan, reflecțiile sale personale și înclinațiile familiei sale (tatăl său și fratele său mai mare au murit excomunicăți) l-au condus la Reformă. El a colaborat la discursul pe care rectorul Universității din Paris, Cop, trebuie să-l pronunțe la deschiderea cursurilor, la 1 noiembrie 1533. Discursul conținea pasaje întregi din Luther și a produs scandal. Calvin s-a refugiat mai întîi la Nérac, la curtea Margaretei de Angoulême, protectoarea reformatilor, apoi la Basel, unde a tipărit *Christianae religionis institutio* (Așezămîntul religiei creștine), care a făcut din Calvin „al doilea patriarh al Reformei“. Lucrarea era precedată de o scrisoare către Francisc I, în care Calvin ia apărarea coreligionarilor săi persecutați, declarînd că puterea care persecută pe adevărații creștini nu e ordine, ci dezordine. În august 1536, el se stabilește la Geneva, deja convertită la Reformă, și face din ea centrul calvinismului.

Sub forma lutheranismului, calvinismului și a mai multor secte, printre care cea mai radicală a fost aceea a anabaptismului, protestantismul a triumfat, fiindcă dintre toate confesiunile el a răspuns mai bine nevoilor vremii. Protestantismul a secularizat noțiunea mântuirii, rupînd legătura dintre faptele din viața pămîntească și răsplata din viața de dincolo de mormînt. El a scos idealul de viață creștină din mănăstire și l-a plasat în viața de toate zilele și a pus accentul pe viața cotidiană și pe vocația profesională. Luther a introdus în etica profesională noțiunea de *vocație* (*Beruf*), dar a redus-o la munca țărănilor și meșteșugarilor, singura pe care o prețuia. Calvin a extins-o asupra tuturor formelor de activitate. Prin vocație, el înțelegea o stare și un fel de trai legitime. Orice profesiune e legitimă și nobilă dacă e exercitată cu toată priceperea și conștiința. Prin urmare, datoria țaranului e să fie bun gospodar, a meșteșugarului să fie bun meșteșugar, a negustorului să fie bun negustor. În locul ascezei monahale și a concepției medievale despre viața economică, el proclamă legea muncii și ascetismul profesional (*Berufsaskese*) și declară că „lenea și trîndăvia sînt afurise de Dumnezeu“. Calvin justifică și negoțul, așa de disprețuit de etica medievală, prin folosul adus societății.

Vocația profesională explică semnificația și rolul predestinației în doctrina lui Calvin. Ca și Luther, Calvin a spus că numai harul (grația), care e un dar gratuit al lui Dumnezeu, îl poate mîntui pe om. Dar Calvin adaugă că Dumnezeu hotărăște din eternitate cine va fi *ales*, adică mîntuit. Calvin neagă deci orice parte voinței omenești în opera mîntuirii. Or, printr-un adevărat paradox, această doctrină care reducea la neant voința umană în fața puterii suverane a lui Dumnezeu, a devenit o sursă de energie. Ascetismul profesional se întemeiază pe convingerea că succesul în afaceri e un semn al elecțiunii divine, și această convingere e cîtățit mai puternică, cu cît succesul e mai mare. Cîștigul devine astfel scop în sine, dar nu pentru plăcerile pe care le poate procura, ci pentru a împlini voința atotputernică a lui Dumnezeu. Din această doctrină a rezultat în secolul al XVII-lea fariseismul care consideră pe sărac ca un păcătos căruia i-a lipsit harul, iar pe marele capitalist ca pe un „ales“ al lui Dumnezeu.

Protestantismul apare astfel ca forma creștinismului cea mai favorabilă dezvoltării capitalismului și nevoilor intelectuale ale secolului al XVI-lea. Max Weber a construit o întregă teorie pe această constatare, stabilind că „spiritul capitalist“, în care Werner Sombart²⁵ văzuse „forța diriguitoare în dezvoltarea capitalismului“, e un produs al eticei calviniste²⁶. Teza lui Weber a stîrnit o vie discuție printre istorici, sociologi și teologi, unii ca Ernest Trölsch susținînd-o, alții ca Werner Sombart, combătînd-o. Aceștia din urmă au obiectat

²⁵ Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, 1903; Cf. R. W. Green, *Protestantism and Capitalism*, Boston 1959.

²⁶ Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Tübingen, 1934; prima ediție e din 1906.

că capitalismul e mai vechi decît protestantismul și că alți factori au jucat un rol mult mai important în dezvoltarea capitalismului decît protestantismul. R. H. Tawney a admis o relație cauzală între reforma protestantă și dezvoltarea capitalismului, dar a insistat asupra rolului întregului protestantism și asupra condițiilor generale, economice, sociale, politice din secolul al XVI-lea și al XVII-lea ²⁷.

O obiecție mult mai valabilă împotriva tezei lui Weber o constituie observația făcută deja de H. Hauser, că protestantismul (în general, nu redus la calvinism) nu s-a manifestat ca un factor puternic de dezvoltare a capitalismului decît în societatea puritană din Anglia și Olanda, în secolul al XVII-lea. Cei mai mari bancheri din secolul al XVI-lea, pe lângă Fuggeri care, cu o excepție, au rămas catolici, au fost genevezi, spanioli și florentini catolici. Cele mai mari întreprinderi industriale din vremea aceea : minele de argint și de cupru din Tirol și Slovacia, arsenalul din Veneția și minele de alaun (piatră acră) din Tolfa (Statul papal) erau catolice. Se remarcă, în sfîrșit, că Reforma a fost urmată în Germania de o adevărată prăbușire economică ²⁸.

Pare astfel greu de tras o linie de demarcare între țările catolice înapoiate din punct de vedere economic și țările protestante galvanizate de noul spirit calvinist. E adevărat că spiritul capitalist, rod al relațiilor de producție capitaliste, ar fi triumfat și fără Calvin, dar poate mai tîrziu și mai greu. Dar pentru a se dezvolta, capitalismul avea nevoie de o nouă mentalitate care să justifice și să favorizeze ceea ce devenise practică curentă.

Obiecțiile care i s-au adus l-au obligat pe Weber să-și nuanțeze și precizeze teza. El a protestat mai întîi împotriva afirmației care i s-a atribuit de a fi făcut din capitalism un produs direct al calvinismului. Ceea ce a susținut el e că între setea nepotolită de cîștig, nu pentru satisfacerea unor nevoi sau plăceri personale, ci ca scop în sine, și anumite idei religioase există o strînsă corelație. Răsturnarea raportului dintre activitatea economică a omului și îndeostularea nevoilor lui constituie principiul diriguitor al capitalismului.

În al doilea rînd, Weber a precizat mai bine ceea ce înțelege prin setea de cîștig. El a admis că, în sine, setea de a strînge bani, cît mai mulți bani, n-are nimic a face cu capitalismul. Setea nepotolită de cîștig e din toate timpurile și s-a manifestat la oameni de toate condițiile, „la birtași, la doctori, la avocați, la nobili, la călugări, la funcționarii venali, chiar și la cerșetori“. Ea nu e identică, ci contrară capitalismului și spiritului capitalist.

²⁷ R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, London, 1926.

²⁸ J. Delumeau, *op. cit.*, p. 310—311. Idem, *L'alaun de Rome aux XVIe et XIXe siècles*, Paris, 1962. Descoperirea minelor de la Tolfa a permis papilor să interzică importul alaunului din Orient și să ia turcilor un beneficiu anual de 300.000 ducați de aur (cît bugetul Republicii florentine). După războiul țărănesc, Germania a fost exclusă „pentru 200 de ani din rîndul națiunilor europene active din punct de vedere politic“. (Marx, Engels, *Opere*, vol. 22, p. 292.)

Spiritul capitalist se caracterizează prin urmărirea profitului, neîncetat reînnoit, al unei întreprinderi bazate pe organizarea rațională a muncii salariate sub o disciplină de fier. Originea acestui spirit capitalist coincide cu apariția anumitor idei religioase, cu posibilitățile de dezvoltare ale tehnicii și științei moderne. Caracteristic pentru noua mentalitate economică e că evaluarea profitului se face în termeni de balanță prin metode contabile, ceea ce presupune un anumit grad de dezvoltare a științelor naturii și a matematicii. În evul mediu, știința n-a fost decît servitoarea umilă a bisericii. „Acum știința s-a răzvrătit împotriva bisericii, burghezia avea nevoie de știință și participa la această răzvrătire“²⁹. Ceea ce rămîne valabil din teza lui Weber e afirmația că protestantismul a favorizat dezvoltarea capitalismului negînd orice legătură între acțiunile pămîntești și răsplata cerească și ruinînd prin aceasta morala supranaturală și etica economică a Evului mediu.

Calvinismul a servit cauza capitalismului și prin legitimarea canonică a împrumutului cu dobîndă. Luther, mai legat de concepțiile medievale, a considerat cămătăria și *fuggereiturile* ca cea mai mare nenorocire a Germaniei. El a rămas credincios doctrinei bisericesti care, bazată pe preceptul lui Aristot că „banii nu fac pui“, susținea că, prin ei înșiși, banii sînt improductivi. Prin urmare cine cere roade după banii împrumutați, păcătuiește nu numai împotriva dreptului divin și uman, ci și împotriva naturii lucrurilor. Camăta, cu care se confunda orice dobîndă, a fost declarată de biserica catolică „fiică a ereziei“ și conciliul de la Lateran (1515) a reînnoit osînda.

Este adevărat că interdicția canonică a împrumutului cu dobîndă n-a împiedicat operațiile de credit, dar a silit pe oamenii de afaceri să recurgă la diferite stratagemе care le complicau. De altfel canoniștii înșiși s-au străduit să adapteze rigorile legii la nevoile vieții practice. Ei au recunoscut dreptul la o despăgubire, cînd, în urma împrumutului acordat, creditorul suferea o pagubă sau a pierdut ocazia unui cîștig legitim. Dar, de cele mai multe ori, dobînda se ascundea sub masca unor operații de schimb, de transfer de monete sau de vînzare-cumpărare.

Cu toate excepțiile admise sau tolerate, interdicția împrumuturilor cu dobîndă constituia o jenă în calea operațiilor de credit. Calvin a înlăturat-o, dovedind că ea se întemeia pe o greșită interpretare și a lui Aristotel și a Bibliei. Este adevărat, a spus Calvin, că banii împrumutați nu fac pui, dar numai dacă-i ții închiși într-o ladă sau îi consumi. Dar, dacă cu banii împrumutați cumperi o moșie sau o turmă de oi, mai poți spune că ei nu fac pui? În acest caz nu se cuvine oare ca din cîștigul realizat să primească și creditorul o parte?

Calvin supune apoi criticii filologice și istorice interpretarea textului biblic pe care biserica își întemeia interdicția împrumutului cu dobîndă. El a arătat

²⁹ Marx-Engels, *Opere*, vol. 22, p. 292.

mai întâi că termenul ebraic pe care Vulgata l-a tradus prin camătă (*usura*) are în original o accepție mult mai tare, de jupuitură, de sfîrtecare. Ceea ce textul condamnă nu era împrumutul cu dobîndă în sine, ci cîștigul care lua pielea săracului și călca legile carității.

Prima concluzie pe care Calvin o trage din exegeza textului biblic e că creditorul trebuie să se poarte față de debitorul său ca un frate, adică cu echitate și milă; a doua e distincția, importantă din punct de vedere economic, între împrumutul de consum și între împrumutul de investiție. Săracilor și fraților strîmtorați le vom împrumuta bani fără dobîndă, dar pentru împrumutul de investiție vom lua dobîndă în conformitate cu legile statului. La Geneva din timpul lui Calvin dobînda era de 6,66%.

Teoria lui Calvin în materie de dobîndă a eliberat gîndirea oamenilor de afaceri de subtilitățile canoniștilor și a înlăturat o piedică din calea înțelegerii faptelor economice. Cu toate rezervele, inspirate de ideile de echitate și caritate, Calvin a răsturnat poziția dogmatică a problemei: pînă atunci, împrumutul cu dobîndă era interzis în principiu, și tolerat în unele cazuri particulare; de la Calvin, împrumutul cu dobîndă e permis în principiu și interzis cînd venea în contradicție cu regulile echității și carității³⁰. Cu toate rezervele impuse de scrupulele sale de conștiință, Calvin a adus într-una din problemele capitale ale timpului său, aceea a creditului, un punct de vedere nou, care a însemnat o cotitură în gîndirea europeană. „Dogma sa, scrie Engels, corespundea năzuințelor celor mai îndrăznețe ale burgheziei de atunci. Doctrina predestinării, preconizată de el, era expresia religioasă a faptului că, în lumea comercială a concurenței, succesul sau falimentul nu depind de activitatea sau de iscusința individului, ci de împrejurări independente de dînsul. „Nu voința cuiva este hotărîtoare, ci mizericordia unor forțe economice superioare, necunoscute“. Aceasta era cu atît mai adevărat într-o vreme de revoluționare economică, cînd toate vechile căi și centre comerciale erau inițiate de altele noi, cînd America și India deveniseră accesibile lumii întregi și cînd chiar cea mai sacră dogmă economică — valoarea aurului și argintului — începea să se clatine și să se prăbușească. „Apoi organizarea bisericii lui Calvin era cît se poate de democratică și de republicană, și, dacă împărăția Domnului era republicanizată, puteau oare împărățiile pămîntești să rămînă supuse regilor, episcopilor și seniorilor feudali? În timp ce lutheranismul german devenise o unealtă docilă în mîinile principilor, calvinismul a întemeiat o republică în Olanda și partide republicane active în Anglia și mai ales în Scoția“³¹.

³⁰ Vezi discuția problemei în H. Hauser, *Les débuts du capitalisme*, cap. II, *Les idées économiques de Calvin*, p. 44—79 și J. Delumeau, *op. cit.*, cap. III, *Protestantisme et capitalisme*, p. 301—325.

³¹ Marx - Engels, *Opere*, vol. 22, p. 212—293.

6. PROPAGAREA DOCTRINEI

Protestantismul s-a răspândit cu o rapiditate atât de extraordinară încât, în 2—3 decenii, a eliberat de sub autoritatea Romei două treimi din lumea germană și din cantoanele elvețiene, jumătate din Țările de Jos, o bună parte din Franța, Ungaria și Polonia, cele trei Țări scandinave și aproape toată Anglia. În afară de motivul de o importanță capitală, că protestantismul a fost forma creștinismului care corespundea mai bine necesităților vremii, Luther și Calvin au dispus de un mijloc de propagandă formidabil, care a lipsit și lui Wyclif și lui Hus și tuturor ereticilor anteriori : *tiparul*. El i-a permis lui Luther să pună în mișcare împotriva bulei de excomunicare a papei și împotriva proscrispției Dietei de la Worms întreg Imperiul german. „Apelul către nobilimea creștină de națiune germană“ a răsunat ca o goarnă de război și într-o săptămână s-au vândut 4.000 exemplare. Scrieri religioase ca *Imitația lui Cristos*, *Biblia celor săraci*, *Ogînda mîntuirii omului* și operele părinților bisericești, care au circulat în manuscrise-tipărite au cunoscut o extraordinară răspîndire. S-a stabilit că 75% din cărțile tipărite între 1445 și 1520 erau cărți religioase. În același interval s-au scos nu mai puțin de patru sute de ediții complete sau parțiale ale Bibliei. Cititorii care nu cunoșteau limba latină au putut să-și procure Biblia în traduceri care se înmulțesc. Între 1466 și 1520, Biblia a apărut în 22 traduceri germane. Prima traducere italiană e din 1471, cea franceză din 1487, cea spaniolă din 1495, cea olandeză, din 1477. Răspîndirea Bibliei în limba populară nu se datorește deci reformatorilor, ci cererii credincioșilor, dornici să cunoască din Scriptură adevărata revelație ³².

Astfel influența tipografiei nu s-a mai mărginit la o elită intelectuală, ci a pătruns și în masele populare. Coborînd prețul cărții încît l-a făcut accesibil și cititorilor cu resurse modeste, tipografia a răspîndit pretutindeni ideile care pînă atunci constituiau apanajul exclusiv al claselor avute, și Reforma profită de ea.

În mase, Reforma a pătruns mai ales prin cărțuțile și pamfletele de 8—10 pagini care, ascunse printre mărunțișurile negustorilor ambulanti, erau colportate în cele mai îndepărtate colțuri ale țării. Între 1517 și 1520 s-au desfăcut în Germania peste 350.000 de astfel de cărțuții, fără nume de autor și de editor. Pe lîngă *Tratatul despre libertatea creștină* al lui Luther sau *Catehismul* lui Calvin, adepții lor strecurau doctrina protestantă în prefetele sau în textul unor broșuri în aparență nevinovate, ca *Abecedarele* sau *Gramaticile* pentru copii. Nu e de mirare că alături de tipografi și de librari, cel mai mare număr de victime ale persecuției l-au dat în Franța colportorii.

³² J. De l u m e a u, *op. cit.*, p. 66—68.

Pe lângă acest mod de răspîndire sînt de amintit marile bîlciuri ale cărții, la Frankfurt, la Lyon, la Veneția și la Medina del Campo, în Spania, unde se desfășeau produsele teascurilor din toate centrele intelectuale ale Europei³³.

Reforma a profitat chiar și de restaurarea latinei clasice. Înlocuirea jargoanelor pseudo-latine întrebuintate în Universitățile lumii catolice cu latina clasică a creat între savanții diferitelor țări un fel de comuniune intelectuală, bazată pe aceleași principii raționale, aceleași metode de critică filologică și istorică și pe un limbaj comun. Așa s-a constituit universalitatea culturii laice, care a favorizat înțelegerea între oameni trăind în medii sociale și naționale diferite. Englezul John Colet a dus la Oxford de la Florența, unde l-a cunoscut pe Savonarola, ideea unei renașteri religioase și a comunicat-o lui Erasm, care a răspîndit-o în toată lumea catolică. Astfel mișcarea de Reformă din secolul al XVI-lea nu mai e un eveniment particular și local, ca pe vremea lui Wyclif și Hus, ci „revoluția no. 1, care era mai europeană decît cea engleză, și care a devenit mult mai repede europeană decît cea franceză”³⁴.

Școala și predica au fost de asemenea puternice instrumente de răspîndire a ideilor de reformă. Pretutindeni unde pătrund, reformații întemeiază școli, deschid cursuri de alfabetizare, cum am spune azi, organizează învățămîntul secundar, și înființează tipografiile. Făcînd din citirea Bibliei datoria fundamentală a credincioșilor, Reforma a pus bazele instrucțiunii populare și a făcut din Biblie un extraordinar instrument de cultură. Astfel progresele Reformei au mers paralel cu dezvoltarea instrucțiunii populare, și opera de emancipare a elementului laic, întreprinsă de Renaștere, a fost adîncită și lărgită de Reformă. În lupta contra autorității bisericii catolice, deschisă de umaniștii Renașterii, reformații au adus forța și entuziasmul maselor populare. Reforma a democratizat ideile Renașterii.

7. RENAȘTEREA ȘI REFORMA

Raportul dintre Renaștere și Reformă formează încă din secolul al XVI-lea obiectul celor mai vii controverse. Unii apropie cele două mișcări pînă a le confunda, alții le consideră contrare „prin esență”. Unii — ca Lessing, Hegel, Michelet — susțin că amîndouă, proclamînd principiul „reîntoarcerii la surse”, au contribuit la triumful libertății conștiinței, la emanciparea individului și la triumful elementului laic. Alții — ca Rabelais, Machiavelli, Voltaire — dimpotrivă, obiectează că acolo unde Renașterea s-a dezvoltat în toată plenitudi-

³³ H. Hauser, *La naissance du protestantisme*, p. 56—58.

³⁴ Marx-Engels, *Opere*, vol. 21, p. 400.

nea ei, ca în Italia. Reforma n-a putut prinde rădăcini, iar acolo unde Reforma a triumfat, ca în Germania, Renașterea a fost înăbușită brusc, și idealul ei de cultură compromis pentru două secole și jumătate.

Protestanții au înclinat spre prima părere, catolicii spre a doua. Nimeni însă n-a exprimat mai puternic contrastul între aceste două mișcări decât Nietzsche: „Renașterea italiană conținea virtual toate forțele pozitive cărora se datorește civilizația intelectuală modernă... Reforma germană a venit ca o protestare energică a unor spirite înapoiate, insașiabile de ideile evului mediu și care, în loc să se bucure, cum s-ar fi convenit, de indiciile descompunerii sale și ale unei vieți religioase din ce în ce mai superficiale și mai externe, au resimțit o mare nemulțumire. Cu energia și cu încăpăținarea lor septentrională, ei au aruncat omenirea înapoi, au adus cu forța Contrareforma, adică un creștinism catolic de apărare legitimă, însoțit de toate violențele unei stări de asediu. Ei au întârziat cu două sau trei secole deșteptarea și domnia științelor. Ei au făcut poate pentru totdeauna imposibilă contopirea cugetării antice cu cugetarea modernă”³⁵. Din punct de vedere marxist, cele două mișcări au aceeași origine. Amândouă sînt, după expresia lui K. Marx, „fiice ale timpului lor”. „Marea și puternica Reformă, care se naște în secolul al XVI-lea”, este „fiică a acelei forme a noii economii care se ivește atunci și se impune lumii repede cîștigate, economia capitalistă”.

Studiile consacrate problemei originii au stabilit că la început Renașterea și Reforma s-au confundat. Revendicările dreptului la liberă cercetare și proclamarea autonomiei conștiinței individuale sînt inseparabile de cererile de reformă a bisericii și ele s-au produs mai întîi în rîndul clerului. Cei dintîi umaniști au aparținut bisericii. Chiar și revendicările de ordin economic, social sau politic și-au căutat legitimarea mai întîi în preceptele Bibliei și în învățăturile bisericii. Pînă la sfîrșitul evului mediu, toate controversile au luat fatal un aspect religios. Ele nu se pot concepe fără cultura bisericească.

Din această efervescență intelectuală, pe la mijlocul secolului al XV-lea, s-au cristalizat două curente distincte: unul urmărind reforma bisericii „în capul și membrele ei”, iar altul tinzînd spre constituirea unei culturi laice independente. Aceste două curente au mers o bucată de vreme paralel, pînă în 1525, cînd s-au despărțit.

Separarea a luat o formă spectaculară prin calitatea și prestigiul protagoniștilor care reprezentau cele două curente: Luther și Erasim. În 1524, Erasim a publicat scrierea *De libero arbitrio*, în care susținea că omul dispune de puterea de a alege între bine și rău și, prin urmare, de facultatea de a săvîrși tot ce-i poate asigura mîntuirea de veci. „Demnitatea omului, spunea Erasim, stă în voința lui liberă”.

³⁵ *Menschliches, Allzumenschliches*, aforism 273, citat după C. A. Bernouilli, *La Réforme de Luther* (Revue de Métaphysique et de Morale, sept.-dec. 1918, p. 551).

Luther a replicat în anul următor prin *De servo arbitrio*, în care susține că natura umană, coruptă în urma păcatului originar, nu permite creștinului să facă nimic prin el însuși pentru a se mîntui. Numai harul (grația) lui Dumnezeu, care se obține prin credință, îl poate izbăvi în ziua judecării din urmă. El a pus teza lui Erasmi în fața dilemei : ori liberul arbitru (voința liberă a omului) are puterea de a ne mîntui și atunci harul lui Dumnezeu e inutil (ceea ce e un sacrilegiu), ori n-o are și atunci e un cuvînt deșert.

Fapt și mai important, negînd liberul arbitru, Luther condamnă în același timp toată înțelepciunea antică, numai fiindcă filozofii antici — pe care Dante nu s-a putut hotărî să-i condamne la osînda de veci — n-au fost creștini și fiindcă virtuțile care li se atribuie neagă dreptul exclusiv al lui Dumnezeu de a realiza prin harul său mîntuirea omului. Calvin de asemenea a rupt cu umaniștii care proslăveau înțelepciunea antică.

În aceeași ordine de idei, protestanții au respins manifestările artistice ale Renașterii. Artele plastice, chiar cînd reprezentau subiecte religioase, au fost declarate idolatrie.

Astfel Renașterea și Reforma s-au desfășurat în mișcări contrare. Cu toate acestea, originea comună și necesitatea de a lupta împotriva aceluiași dușman au făcut ca Renașterea și Reforma să continue și după separarea lor, fiecare în felul său, să favorizeze dezvoltarea individualismului : Renașterea proslăvind demnitatea omului, iar protestantismul raportul direct, fără mijlocirea bisericii, între Dumnezeu și om³⁶.

Ca și Renașterea, Reforma e o mișcare complexă. Factorii ei determinanți n-au fost numai religioși și morali, după cum ai Renașterii n-au fost exclusiv intelectuali și artistici. Forțe economice, sociale, politice și intelectuale au contribuit la izbînda ei într-o măsură mult mai mare decît necesitatea universal resimțită a unei reînnoiri religioase. Fără cooperarea acestor forțe, ai căror exponenți de multe ori incoștienți au fost, Luther, Zwingli și Calvin ar fi avut soarta pe care au avut-o predecesorii lor, Wyclif și Hus.

CONCLUZII

Umanismul și Reforma s-au confundat la început. Nimic nu împiedică pe umaniști să adere la primele doctrine ale mișcării evanghelice. Programul inițial al Reformei era destul de larg și de vag pentru a se împăca ușor cu aspi-

³⁶ H. Hauser, *De l'Humanisme et de la Réforme en France (1512—1552)* în *Etudes sur la Réforme française*, Paris, 1909. — L. Febvre, *Au cœur religieux du XVIe siècle*, Paris, 1957. — E. G. Léonard, *op. cit.*, vol. I, p. 121. J. Boisset, *Erasmus et Luther*, Paris, 1962.

rațiile umanismului. Evanghelia proclamată suprema autoritate în materie de credință și conduită, cu înlăturarea tuturor glosei adăugate de biserică și a tuturor poruncilor nesancționate printr-un text al Evangheliilor, — iată la ce se reduce crezul primilor reformatori. El implică abolirea tuturor practicilor și ceremoniilor, procesiunilor și pelerinagiilor, posturilor și celibatului, care nu sînt prescrise de Evanghelie și a tuturor intermediarilor — cler și sacramente — care se interpun între Dumnezeu și om. Această simplificare a doctrinei nu poate decît să seducă pe umaniștii setoși de claritate și evidentă.

Dar cînd Luther adăuga la autoritatea Bibliei teoria justificării prin credință, pe care teoria predestinației lui Calvin avea s-o împingă la ultimele-i consecințe, umaniștii se separă de Reformă. Sentimentul valorii lor personale, bucuria lor de a trăi și de a se afirma, setea lor de glorie nu se potriveau cu teoria care neagă liberul arbitru, refuză omului orice merit și-i impune în schimb o viață de eroism, de martiriu, nu spre a-l glorifica, ci pentru a-l strivi în fața dumnezeirii. Cînd, după dieta de la Worms, Luther a fost crezut mort, mulți și-au îndreptat privirile spre Erasm. „Ascultă tu, cavalier rătăcitor al lui Crist, îi scrisse Dürer, treci de partea Domnului nostru Isus Cristos, apără credința și întinde mîna după coroana de martir“. Dar Erasm n-avea nici o vocație de martir. Ca Pirkheimer, Cochlaeus, Johann Faber și Ieronim Emser în Germania, Briçonnet, Nicolas Bourbon, Clément Marot și Rabelais în Franța, el nu era dispus să împingă convingerea pînă la rug inclusiv. Cei mai compromiși în Franța s-au retractat, cînd, după afacerea placaredelor, a început persecuția.

În afară de teama de persecuție, umaniștii ezită să rupă violent cu biserică, fiindcă au nevoie de liniște și se tem de agitațiile zgomotoase. Ei preferă o Reformă pașnică, fără schismă, care să nu doboare la pămînt întreg edificiul bisericii. Mulți dintre ei erau titularii unor beneficii ecleziastice și n-au avut tăria să le sacrifice pentru convingerile lor religioase, cum a făcut Calvin.

La aceste motive de ordin personal, se adaugă două de ordin general. În primul rînd reformații, pentru care autoritatea Bibliei era un principiu normativ, nu concepeau apelul la libera cercetare decît în cadrul și pe temeiul Sfintei Scripturi. Ei au înlocuit astfel autoritatea bisericii prin autoritatea Bibliei. Umaniștii însă nu înțelegeau să admită nici o restricție la dreptul lor de liberă cercetare. Pentru cei mai îndrăzneți dintre ei, Biblia nu era decît o carte, ca oricare alta.

În al doilea rînd, negarea dogmei păcatului originar și apoteoza liberei expansiuni morale și fizice a omului, care constituie esența Renașterii, trebuia să vină în conflict cu Reforma a cărei doctrină se caracterizează tocmai prin completa restaurare a acestei dogme. Definirea riguroasă a doctrinei catolice la Trento și a celei reformate la Geneva împrăștie ultimul echivoc dintre umaniști și reformați. În fața injoncțiunilor severe ale bisericii, umaniștii se pleacă sau emigrează. Calvin nu e mai puțin intolerant față de libera cugetare decît

biserica romano-catolică : și el vede în ea erezia prin excelență, păcatul contra Duhului Sfânt. Astfel Reforma sfârșește prin a nega principiul de la care pornește. Dar nu pentru totdeauna, căci multiplicarea sectelor protestante și persecuția al căror obiect au fost cele disidente, mai ales anabapțiștii, le-a silit să invoce dreptul la libertatea gândirii. Astfel, rigorismul lui Calvin și defecțiunile lui Luther n-au putut opri decât vremelnic triumful final al libertății de gândire și de cercetare pe care Renașterea și Reforma au descoperit-o și au transmis-o vremilor moderne.

Retrospectiv, se poate regreta „că Europa n-a evitat lungul înconjur prin care a trecut de la Renaștere la cugetarea liberă“. Poate, fără cele două sute de ani de neoscolasticism, cultura ar fi azi mai înaintată. Printr-un joc reparator al imaginației, Voltaire și Rousseau pot fi puși în legătură directă cu Rabelais și cu Montaigne³⁷. Din nenorocire, e de ajuns să ne reamintim, în primul rînd, că libera cugetare n-a fost tolerată în Italia decît atîta vreme cît s-a mărginit la o elită care n-a primejduit sistemul dogmatic, ierarhia și resursele financiare ale bisericii catolice. Or, fără ruina acestui sistem de privilegii, nu vedem cum s-ar fi putut naște civilizația modernă direct din Renașterea italiană. Curtea pontificală nu era toată biserica romano-catolică, și, oricît de minată de viciile ei interne am presupune-o, ea nu s-ar fi lăsat deposedată fără rezistență de poziția ei dominantă. E o naivitate să presupunem că ideile Renașterii italiene și-ar fi putut dezvolta toate consecințele fără să ajungă în conflict cu biserica romană. În al doilea rînd, toleranța, care e garanția și condiția indispensabilă a liberei cugetări, n-a triumfat și nu poate triumfa decît în urma insuccesului luptei de exterminare pe care biserica romano-catolică o pornește contra celorlalte biserici rivale. Toleranța unei autorități care ar putea să nu tolereze nu e toleranță. Apelul la libertatea conștiinței s-a născut din persecuție, iar regimul de toleranță și de libertate din eșecul persecuției. Libertatea de cugetare e rezultatul unei lupte biruitoare împotriva celei mai puternice forțe de control și de opresiune pe care lumea a cunoscut-o vreodată, și nu o mină de umaniști egoiști și sceptici ar fi putut înfrînge rezistența ei.

La fanatismul pe care biserica romano-catolică l-a inspirat milioanele sale de credincioși, minoritatea protestantă a opus un fanatism și mai îndrîjit și mai ireductibil. Numai cu acest preț a putut fi cîștigată biruința finală a libertății. Sursa acestui fanatism eroic, protestantismul a găsit-o în teoria izbăvirii prin credință și în proclamarea suveranității absolute a lui Dumnezeu, care din veșnicie predestinează omul pentru fericirea sau pentru osînda de veci. În locul principiului care a făcut din biserica romano-catolică mijlocitoarea necesară între Dumnezeu și om, protestantismul a proclamat teoria care atribuie mîntuirea exclusiv lui Dumnezeu, dar tocmai prin aceasta o ridică peste nesiguranta faptelor noastre milostive și-i dă siguranța absolută a comunității cu

³⁷ C. A. Bernouilli, *op. cit.*, p. 552.

divinitatea. Creștinul în stare de grație, și oricine simțea în sufletul său un elan generos și nobil avea dreptul să se considere în stare de grație, s-a dovedit ireductibil față de orice presiune de afară. Printr-una din contradicțiile cele mai stranii ale naturii omenești, tocmai doctrina care nega libertatea și anihila voința omenească în fața absolutei suveranități a lui Dumnezeu s-a dovedit un principiu activ de energie nesecată și de virtute eroică.

Adevărații întemeietori ai libertății conștiinței moderne n-au fost amabili sceptici ai Renașterii italiene, ci umilii dăraci, țesători și tipografi care au preferat să moară pe rug decât să se supună unor practici pe care conștiința lor le osîndea. Libertatea modernă a izvorit din puterea sufletească a acestor martiri ai convingerilor lor, „care au murit pentru a nu minți, pentru a nu minți față de ei înșiși“. Reforma a fost „singura expresie populară posibilă a tendințelor generale ale epocii“³⁸.

E adevărat că protestantismul oficial a devenit la rîndul său o religie de autoritate. Regimul principului *cujus regio, ejus religio* n-a fost un regim de toleranță și de libertate. Dar protestantismul n-a fost nicăieri atît de puternic încît să exercite un control așa de sever și de exclusiv ca al catolicismului. Pretutindeni el a dat loc la secte în care s-a refugiat cugetarea independentă. Apoi rivalitatea a trei confesiuni oficiale care se excomunicau reciproc le-a discreditat pe toate. Nimic n-a încurajat mai mult „secta blestemată și execrabilă“ a libertinilor și a naturaliștilor decât această rivalitate³⁹. Astfel, rupînd unitatea catolică, protestantismul a frînt pentru totdeauna puterea de control a catolicismului, și aceasta era prima condiție pentru formarea unei culturi autonome, întemeiate nu pe o sancțiune transcendentă, ci pe valoarea sa intrinsecă și pe influența sa directă.

Dar rolul protestantismului în pregătirea viitorului nu s-a mărginit la această acțiune negativă. Cu toate că indirect, el a exercitat o puternică influență în domeniul politicii, dreptului, familiei, economiei, științei și artelor. După Luther, statul nu mai e chemat să legifereze pentru suflete. Puterea seculară nu poate nici să inspire credința, nici să stăvilească necredința. „Apărarea unei doctrine, a spus reformatul Sébastien Castellion, nu e treaba autorității. Ce are a face sabia cu teoria ? Aceasta-i treaba învățăturii“. Limitînd acțiunea statului și a bisericii la sfera lor proprie, stabilind o distincție clară între afacerile lumesti și chestiunile religioase, protestantismul a secularizat statul, l-a ridicat deasupra controverselor confesionale, și prin aceasta a consacrat autonomia civilizației laice moderne.

³⁸ Marx - Engels, *Opere*, vol. 21, p. 401.

³⁹ Voltaire explica libertatea gîndirii și toleranța în Anglia secolului al XVIII-lea prin marele număr al sectelor religioase. „Dacă în Anglia n-ar exista decît o singură religie, ne-am teme de despotism ; dacă ar fi două, ele și-ar tăia gîtul ; dar sînt treizeci și trăiesc în pace și fericire“ (Voltaire, *Opere alese*, București, 1957, vol. I, p. 258).

CAPITOLUL IX

RENAȘTEREA ARTISTICĂ.
ARHITECTURA ȘI SCULPTURA¹

Tui ipsius arbitrarius plastes et pictor

PICO DELLA MIRANDOLA

Tendințele noi pe care le-am surprins în filozofie, literatură și știință s-au manifestat cu atîta putere și strălucire în domeniul artelor plastice, încît pentru marele public Renașterea a rămas pînă azi epoca inegalabilei frumuseți intruchipate în artă.

Contrastul dintre lumea medievală și lumea Renașterii e și mai izbitor în domeniul artelor. Arta Renașterii reneagă tot ce a fost caracteristic evului mediu. Ea oferă Europei o nouă viziune a lumii și o nouă concepție a formei, un nou raport între om și spațiu. Ea pune stăpînire pe o lume mai vastă și mai variată decît a artei religioase. Ea inaugurează o nouă epocă în istoria artelor.

Obiectul studiului nostru e arta din secolele XV—XVI. Dar trebuie să cunoaștem, măcar în linii mari, arta din secolul al XIV-lea. Istoria artei Renașterii ar fi ininteligibilă fără cei o sută de ani de experiențe, mai numeroase și mai sistematice decît s-ar putea crede. Ar însemna mai ales să ignorăm rolul umanismului în formarea conștiinței artiștilor și rezultatele cercetărilor recente.

1. INOVAȚIILE

Renașterea schimbă destinația artei. Chiar în subiectele tradiționale, religioase, ea nu mai tinde spre afirmarea universalului, ci spre expresia particularului și a realului.

¹ Gh. Oprescu, *Manual de Istoria artei*, vol. I—III, București, 1943; A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*, Milano, 1901—1941; P. Toesca, *Storia dell'arte italiana*, vol. II, *Il trecento*, Torino, 1951; L. Hautecoeur, *Histoire de l'art. De la Réalité à la Beauté*, vol. II, Paris, 1959; A. Chastel, *L'art italien*, 2 vol., Paris, 1956; M. Dvóřak, *Geschichte der italienischen Kunst im Zeitalter der Renaissance*, 2 vol., München, 1927—1928; J. Alazard, *L'art italien*, 3 vol., Paris, 1949—1955; E. Carli și G. A. Dell'Acqua, *Profilo dell'arte italiana*, 2 vol., Bergamo, 1955; R. Schneider și G. Cohen, *La Formation du Génie moderne dans l'art de l'Occident* (Col. Evolution de l'Humanité), Paris, 1936; L. Réau, *La Renaissance. L'Art moderne*, Paris, 1936; L. Courajod, *Leçons professées à l'École du Louvre (1887—1896)*, vol. II, *Origines de la Renaissance*, Paris, 1901; G. Vasari, *Viețile celor mai de seamă pictori, sculptori și arhitecți*, 2 vol., București, 1962.

Biserica se servise de artele plastice într-un scop de propagandă pentru a comunica mai ușor cu credincioșii și pentru a le întări sentimentele religioase. Sculpturile, icoanele și vitraliile, care împodobeau bisericile, formau o adevărată enciclopedie în imagini pentru neștiutorii de carte care găseau, exprimate în forme și culori, lucrările diverse ale câmpului și ale meseriilor, episoade biblice și istorice, învățături morale și religioase. Arta, ca și filozofia, era în serviciul teologiei.

Începînd cu secolul al XIV-lea, arta tinde să se emancipeze de sub tutela spirituală a bisericii. Arta se laicizează chiar și atunci cînd lucrează pentru biserică, în sensul că artiștii, ca și umaniștii, nu mai consideră lumea în funcție de ideea mîntuirii, ci ca un domeniu de activitate, de afirmare și de bucurie pentru om.

Arhitectura, civilă ia un avînt necunoscut pînă atunci și, pretutindeni unde elementul laic cîștigă în bogăție și putere, ca la curtea principilor și în mijlocul patriatului orașelor, se transformă, pentru a da satisfacție nevoii de eleganță și de confort a noii societăți. Marii seniori, sătui de tristețea și severitatea castelelor lor militare, cer locuințe care să împace exigențele apărării cu nevoia de confort și de fast. Invenția geamurilor transparente, a hornurilor care permit încălzirea apartamentelor cu cămine și descoperirea luminărilor de se u și de ceară, care, așezate în sfeșnice portative și în imense candelabre, dădeau o lumină mai puternică și mai uniformă decît focul din vatră, opaițul de untdelemn sau torțele de rășină, fac posibilă construirea de locuințe mai somptuoase și mai sănătoase decît pînă atunci. La Paris și în împrejurimi se înmulțesc palatele care, cu toată aparența exterioară a vechilor castele feudale, posedă vaste săli luminate prin ferestre largi și împodobite cu tapiserii, cămine monumentale și mobile sculptate. Castelul ducelui de Orléans de la Pierrefonds, casa financiarului Jacques Coeur de la Bourges și palatul abaților de Cluny de la Paris sînt locuințe pașnice. Aceeși evoluție în centrele industriale și comerciale din Italia și Flandra. În Italia, palatul cu frontoane, cornișe și porticuri interioare și biserica cu cupolă, inundată de lumină, au împins în umbră castelul feudal și basilica întunecată. Într-o jumătate de secol, Florența „îmbogățită prin cîștiguri nepermise“ se transformă atît de profund, încît bătrînii n-o mai recunosc. Strămoșul lui Dante, Cacciaguidda, în cîntul al XV-lea al Paradisului, a exprimat în versuri des citate contrastul dintre cele două Florențe. În vremea lui, adică la mijlocul secolului al XIII-lea, Florența „trăia în pace, sobră și pudică“. Femeile nu purtau podoabe, lanțuri de aur, coroane și centuri, „mai demne să atragă privirile decît acelea care le poartă“, și blestematul obicei al zestrei nu făcea să tremure pînții ori de cite ori li se năștea o fiică.

În contrast cu această lume, Cacciaguidda evocă unele figuri ale Florenței patriarhale, a cărei dispariție o regretă: el a văzut pe un Bellincione Berti încins cu o centură de piele, cu o agrafă de os, iar femeia sa părăsea oglinda

fără să aibă obrazul fardat ; aceeași simplitate la un Nerli și la un Del Vecchio, ale căror soții, deși aparținând mării aristocrației florentine, torceau la roată. „Femeile, continuă Cacciaguیدا, știau unde se vor odihni osemintele lor și nici una nu-și vedea căminul părăsit pentru Franța“, unde negustorii și bancherii florentini începuseră să se lase atrași de setea de câștig². Florența mercantilă și industrială e condamnată aici de un reprezentant al Florenței aristocratice și feudale. *Popolo grasso*, care la sfârșitul secolului al XIII-lea a cucerit puterea nu s-a lăsat impresionat de aceste imprecacții și dintr-un oraș cu o populație sobră și modestă a făcut centrul inițiator al Renașterii.

Arta se pune în serviciul noii societăți, se îngrijește de toate accesoriile unei vieți largi și elegante, de locuință, de mobilier și de îmbrăcăminte, și traduce în forme plastice noul ideal de viață.

Arta iese din spațiul sacral sau festiv al monumentelor cu destinație colectivă (biserici, palate comunale) și pătrunde în locuința privată. Prin aceasta, funcția ei instructivă și educativă se dublează cu una estetică. În același timp ea capătă un caracter somptuar ; opera de artă devine un obiect de lux, care mărește prestigiul social al achizitorului.

Devenind profană, arta se face tot mai realistă. Realismul e al doilea element, și cel mai fecund, al artei Renașterii. Arta se apropie din ce în ce mai mult de realitate și caută s-o reprezinte cât mai fidel. Leon Battista Alberti considera natura ca „stăpînă excelentă a tuturor lucrurilor, creatoare a tuturor formelor“. Louis Courajod a pretins că această tendință e gotică³. E adevărat că sculptura gotică a înfățișat omul în luptă cu exigențele, cu mizeriile și cu preocupările sale zilnice și n-a ignorat nici studiile profane. Catedrala de la Laon e dedicată celor șapte arte liberale. Arta gotică se continuă în naturismul vegetal și animal, în arabescul cutelor și în inflexiunea șoldului. Corpul nu e modelat pe o axă verticală, ca în statuile-coloane, ci pe una curbă, sinusoidală, care imprimă corpului o unduire armonioasă. Viziunea generală a omului rămîne gotică în subțirimea siluetei firave. Surîsul îngerilor catedralei de la Reims e expresia captivantă a veșnicei tinereți. Dar ceea ce interesează în arta gotică e raportul omului cu divinitatea. Chiar așezat în centrul universului, omul nu servește decît să illustreze ordinea perfectă a creației lui Dumnezeu. Pentru arta Renașterii, ceea ce importă e omul și raportul său cu natura.

În al doilea rînd, vorbind de natură, arta gotică caută să realizeze ce era tipic (Dumnezeu-tatăl, profetul, Maica Domnului etc). Arta nouă tinde spre

² Dante, *Divina Comedie*, Paradisul, XV, 96—156.

³ Expresia de artă gotică a fost pusă în circulație de artiștii și umaniștii Renașterii, pentru care gotic era sinonim cu barbar, prin opoziție cu romanic. Arhitectura gotică e o creație franceză. Cele dintii catedrale „gotice“ au apărut în regiunea pariziană, între Seine și Somme. Biserica abațială de la St. Denis a fost inaugurată în 1144 ; biserica din Noyon a fost începută în 1140, Notre-Dame din Paris în 1167, cea din Chartres în 1194, din Reims în 1211, din Amiens în 1215. Din nordul Franței tipul gotic s-a răspîndit în toată Europa, pînă în Transilvania.

particular, spre individual. Ea evită generalitatea și convenția și se îndreaptă spre observația realului care e individual și divers. Trăind aceeași temă și același subiect, arta gotică și arta Renașterii exprimă concepții și aplică metode deosebite. Prin amănunțele precise, arta Renașterii caută să confere un caracter de autenticitate chiar și scenelor religioase. Ea prezintă scene trăite în locul simbolurilor.

Arta devine profană nu numai prin destinație, ci și prin conținutul ei ideologic. Artiștii continuă să trateze teme religioase, ca *Nașterea*, *Închinarea păstorilor*, *Fuga în Egipt*, *Sfânta familie*, *Patimile Domnului* etc., dar în cadrul acestor scene se introduce un conținut ideologic nou care transformă temele religioase în adevărate scene de gen. Elementele umane din viața lui Iisus atrag mai mult decât cele mistice și supranaturale. Credința n-a slăbit, dar s-a umanizat. Mai mult, unii artiști s-au servit de scene religioase pentru a protesta împotriva unor practici bisericesti. Umanizarea subiectelor e rezultatul conținutului nou, pentru care temele tradiționale nu-s decât un pretext. *Închinarea magilor* de Benozzo Gozzoli e o cavalcadă florentină, în onoarea lui Manuel II Paleologul, reprezentat ca mag, într-un somptuos costum de brocart, însoțit de tineri florentini care-i fac slujbă de scutieri.

Viața contemporană pătrunde mai întâi în subiectele religioase, apoi se impune ea însăși ca subiect. Lumea externă, considerată ca realitate sensibilă, nu ca simbol, atrage toată atenția artistului. În loc de tipuri, de simboluri și de idei generale, arta Renașterii înfățișează persoane, scene și evenimente reale. Artistul devine conștient de raportul său cu lumea înconjurătoare și tinde să-l exprime din ce în ce mai clar și mai fidel.

Evul mediu n-a ignorat frumusețile naturii și plăcerile vieții, dar le-a considerat din punctul de vedere al eticii. Frumusețea corporală nu era reprezentată decât pentru a-i scoate în evidență aparența înșelătoare și efemeră. Atitudinea artistului era determinată de *contemptus mundi*, de disprețul pentru lumea reală, de care se conducea și teologul.

În timpul Renașterii, natura, societatea și viața, cu frumusețea și plăcerile lor, considerate de misticismul medieval ca piedici în calea mântuirii, devin supremele valori spre care tind omul și artistul. În acest sens s-a spus că Renașterea înseamnă „descoperirea omului, descoperirea naturii“.

Idealul care exprimă mentalitatea clasei burgheze în ascensiune se manifestă în artă prin preferința pentru concret și particular, prin dorința omului de a se distinge, prin ceea ce Dante numea *il gran disio dell'eccellenza*. Arta medievală avea un caracter anonim și colectiv. Catedralele erau zidite și decorate spre lauda Domnului și spre gloria orașelor care le-au construit. În evul mediu, omul nu conta decât ca membru al unei colectivități: neam, partid sau corporație. În timpul Renașterii, individul scutură tutela colectivității și iese din anonim. Artiștii își semnează operele și, de la succesul lor, așteaptă avere

și glorie. Apoteoza, care în evul mediu era rezervată sfinților, ajunge o formă de consacrare a oamenilor mari. Corpul lui Coluccio Salutati, care a murit la 76 de ani în slujba republicii florentine, a fost expus în piața Peruzzi și, în prezența celor mai mari demnitari ai Comunei, după un discurs funebru în stil antic, a fost încununat cu lauri. Leonardo Bruni a fost înmormântat în Santa Croce, unde Bernardo Rossellino i-a ridicat un monument funerar, care-l reprezintă culcat, cu *Istoria Florenței* pe piept. Superbele statui ecvestre, a lui Donatello la Padova și a lui Verrocchio la Veneția, sînt glorificarea a doi condotieri : *Gattamelata* și *Colleone Colleoni*.

Dar, pentru a reda realitatea, artistul trebuie să-și însușească toate cuceririle artei și tehnicii. Leonardo da Vinci spunea că arta e știință (*L'arte è cosa mentale*). Afirmînd că arta e știință, Leonardo anticipa judecata lui Galilei, care susținea că numai matematicile permit spiritului uman să atingă certitudinea absolută.

Pentru a se mișca liber și a se consacra amănuntului natural, sculptura se desprinde de arhitectură și se emancipează de sub disciplina monumentală. Ea devine capabilă să exprime mișcarea, pitorescul și particularul.

Artistul pune sentimentul și concepția lui personală deasupra canoanelor tradiționale. El caută efectul și-și semnează opera. În locul anonimului artei medievale își face apariția „evanghelia sfințului efect“.

În secolul al XV-lea, condiția socială a artiștilor se ridică și se constituie un nou tip de om, acela de artist, caracterizat prin anumite trăsături morale și intelectuale : independență de spirit, preocupări filozofice și literare, sensibilitate artistică, pasiune pentru muncă, dispreț pentru *ozio* (inactivitate, trîndăvie).

În 1378, artiștii plastici din Florența, confundați pînă atunci cu argintarii, obțin autorizația să formeze o secție independentă a corporației medicilor și farmaciștilor (singura corporație de intelectuali) „opera lor fiind importantă pentru viața statului“. Giotto fusese făcut suprintendent al lucrărilor catedralei Santa Maria del Fiore. Andrea Mantegna și Tizian au fost înnoiați, iar Luca Signorelli și Raffael (fără să pomenim de Leonardo da Vinci, socotit ca cel mai elegant om din Florența) se îmbrăcau ca niște prinți. Leonardo da Vinci vorbea de sus cu clienții nepricepuți și snobi, oricare ar fi fost rangul lor social. Dürer scria din Veneția, în 1505 : „Ah, ce dor are să-mi fie de soare ! Aici sînt domn, acasă un parazit !“ (*Oh, wie wird mich nach der Sonnen frieren, hie bin ich ein Herr, daheim ein Schmarotzer*⁴).

În ceea ce privește pasiunea pentru muncă amintim cazul lui Domenico Ghirlandajo, care, cuprins de o adevărată frenezie a muncii, voia să acopere cu fresce toate zidurile fortificațiilor Florenței. Michelangelo a lucrat patru ani

⁴ Erwin Panofsky, *Artist, Scientist, Genius* în *The Renaissance*, p. 167.

culcat pe spate, la bolta Capelei Sixtine, încît nu mai putea citi decît în această poziție ⁵.

Astfel de eforturi presupun o concepție superioară despre om și despre valoarea creațiilor lui. Evul mediu a acceptat ca un principiu de bază că omul, creat după chipul și asemănarea lui Dumnezeu, e liber și trebuie tratat ca scop în sine, nu ca mijloc.

De acord cu Ptolemeu, biserica plasa pămîntul în centrul Universului și susținea că toate lucrurile din cer și de pe pămînt au fost făcute pentru om și omul pentru sine însuși, ca să laude pe Dumnezeu și să atingă fericirea de veci.

Principiul Renașterii a fost formulat de Pico della Mirandola : „Tu, omule, propriul tău plăsmuitor și sculptor“. E o deosebire ca de la cer la pămînt între aceste două concepții despre om, între libertatea lui de a accepta sau respinge harul lui Dumnezeu și aceea de a alege între impulsurile generate de el însuși, între omul creat de Dumnezeu și omul plăsmuit (format) de sine însuși. Simbolul omului care se plămuieste și se sculptează pe sine însuși e Prometeu. Spiritul medieval nu putea admite că, fără ajutorul harului divin, omul ar putea atinge în viața pămîntească perfecțiunea prin efortul și creațiile sale. *Creatura non potest creare* (Creatura nu poate crea). Renașterea a avut îndrăzneala să aplice omului puterea de a crea care, în spiritul evului mediu, era un atribut exclusiv al divinității. Și oamenii Renașterii nu s-au dat înapoi de la consecințele acestui principiu. Ei au admis că un om, care în creațiile sale atinge perfecțiunea, nu mai e om, ci „divin“, și epitetul de divin a fost aplicat de contemporani geniului lui Michelangelo : geniul îl poate ridica pe artist deasupra muritorilor de rînd, dar aceasta e ca a doua cădere în stare de păcat, și artistul genial e amenințat de tragedii necunoscute de simplii muritori : melancolia sau căderea în abisul nebuliei ⁶.

2. CONDIȚIILE DE DEZVOLTARE

Renașterea artistică s-a produs în Italia mai devreme decît în țările nordice, fiindcă acolo s-a constituit mai întîi o categorie de oameni bogați și culți, care doreau să-și împodobească existența cu toate creațiile artelor și care aveau mijloacele s-o facă. Activitatea comercială și industrială a dezvoltat în orașe ca Florența, Milano, Veneția, Genova și Roma o intensă viață socială și intelectuală. Patriciatul, îmbogățit din comerț și industrie, se ia la întrecere cu nobi-

⁵ A. Chastel, *Art et humanisme à Florence au temps de Laurant le Magnifique*, Paris, 1959.

⁶ Erwin Panofsky, *op. cit.*, p. 172—173.

limea și clerul în lux și eleganță, și le întrece. Astfel se constituie un mediu social care nu se mai conduce după un ideal transcendent, ci după principii raționale și estetice. În mediul acesta, manierele elegante, cultura intelectuală, gustul artistic, locuințele luxoase și costumele elegante sînt elemente de superioritate și de succes. Papii, cardinalii și episcopii, principii și bancherii își construiesc palate și vile mărețe, pentru înfrumusețarea cărora nu cruță nici o jertfă. Artiștii primesc comenzi ce le permit să se afirme și să dobindească, prin operele lor, glorie și bogăție. Orașul care a realizat mai desăvîrșit aceste condiții a fost Florența. Datorită patricienilor săi bogați, spiritului subtil al locuitorilor și concurenței aprige dintre artiști, Florența a devenit centrul artistic al Italiei și orașul, „care, după Atena, a contribuit mai mult la dezvoltarea civilizației umane“.

Corporațiile au sprijinit arta, fiindcă ea a tradus în frumusețe și prestigiu puterea și bogăția lor. *Arte di Calimala* a patronat *Baptisterul* și l-a îmbrăcat în marmură. *Arte della lana* s-a îngrijit de catedrala orașului, de *Santa Maria del Fiore*. Cînd clădirea întreagă nu era plasată sub controlul unui corp constituit, celelalte corporații ofereau care o statuie, care un tablou, care un altar sau un tabernacol. Monumentul era astfel opera tuturor. De aceea nu e de mirare că, pe clopotnița (*campanile*) catedralei florentine, zidită de Giotto, basorelieful, reprezintă invențiile tehnice și activitățile fecunde de la începutul istoriei: invenția țesătoriei, îmblinzirea calului, navigația, comerțul, artele plastice. Istoria muncii pe clopotnița unei catedrale e marca maselor muncitoare, pe un monument care e al lor, și proclamarea unui ideal pur uman.

Roma a devenit din nou un centru artistic și intelectual abia după sfîrșitul marii schisme, sub pontificatul lui Nicolae al V-lea (1447—1455). El însuși umanist de seamă, Nicolae al V-lea a conceput planul grandios de a restaura complet Roma, dar numai o parte neînsemnată a acestui program a putut fi realizată: lărgirea Vaticanului, repararea unor biserici și întocmirea planului bisericii apostolului Petru. Urmașii săi au continuat opera începută; îndeosebi Alexandru al VI-lea Borgia (1492—1503), Iuliu al II-lea della Rovere (1503—1513) și cei doi papi mediceeni, Leon al X-lea (1513—1521) și Clement al VII-lea (1522—1534), au fost mari protectori ai artelor. Ei au pus în serviciul artelor imensele resurse ale bisericii și, la apogeul Renașterii, au făcut din Roma capitala intelectuală și artistică a lumii.

În nordul Italiei, cele mai însemnate centre artistice au fost Milano și Veneția. Mare centru bancar și industrial, Milanul era un oraș populat și bogat, cu străzi mărginite de palate somptuoase, cu porți monumentale și cea mai vastă catedrală gotică din Italia. Cele două familii ducale, Visconti și Sforza, au atras la curtea lor și la Universitatea din Pavia pe cei mai de seamă erudiți și artiști ai Italiei.

Veneția s-a trezit cu o sută de ani mai târziu decât Florența, dar la sfârșitul secolului al XV-lea a devenit un mare centru artistic, iar în secolul următor a rivalizat cu Roma pentru supremația artistică. Patricienii venețieni, mari amatori de lux și de serbări, și-au construit palate admirabile, le-au împodobit cu opere de artă și au strâns neprețuite colecții de manuscrise, opere de artă, monede și medalii. Prin legăturile lor cu Orientul, au procurat artei motive de inspirație orientale care, îmbinându-se cu influențele nordice, au dat un caracter cu totul original artei venețiene.

Pe lângă aceste focare principale, diferite alte orașe italiene, ca Mantova, Urbino, Ferrara, Perugia, Bologna și Neapole, datorită unui mare artist sau unor mecenazi generoși, au jucat un rol adesea important în mișcarea artistică. Marchizul Francisc Gonzaga din Mantova și soția sa Isabella d'Este au comandat tablouri celor mai de seamă artiști ai timpului. Frederic de Montefeltro, duce de Urbino, a cheltuit pe construcții și opere de artă toată averea câștigată în calitate de condotier. Ducatul Ferrarei, cel mai bine administrat dintre statele italiene, a oferit multor artiști și literați un refugiu generos și sigur.

Lipsa de unitate politică a împiedicat Italia să creeze o artă națională, ca expresie a unității poporului italian. Diviziunea politică a favorizat constituirea mai multor școli, dar în mijlocul lor Florența a exercitat un primat necontestat și a devenit capitala artistică a Italiei.

3. ARHITECTURA ⁷

În timp ce arta gotică stăpânește nordul Europei pînă la sfârșitul secolului al XVI-lea, arhitecții italieni rup cu tradiția franceză și, în cursul secolului al XV-lea, creează o arhitectură nouă. Deși orașele mai însemnate din Italia își aveau biserica lor gotică, stilul gotic a rămas străin de poporul italian și, în afară de Lombardia și Veneția, n-a prins rădăcini adînci. Introdus de Angevini la Neapole, de Visconti la Milano, iar în restul peninsulei de ordinele călugărești franceze, îndeosebi de cisterciți, a fost transformat de mai multe ori în sensul tradiției locale.

Italia a avut avantajul de a nu fi fost copleșită de influență gotică. Tradiția antică s-a menținut, în stare latentă, mai puternic decât în alte țări. De aceea,

⁷ M. Kirchmayer, *L'Architettura italiana*, 3 ed., Torino, 1950; C. Ricci, *L'Architettura del Cinquecento in Italia*, Torino, 1923; G. Giovannoni, *Saggi sull'Architettura del Rinascimento*, Milano, 1931; Banister Fletcher, *A History of Architecture on the Comparative Methode*, ed. 17, Londra, 1961; G. Chierci, *Il Palazzo italiano dal secolo XI al secolo XIX*, 3 vol., Milano, 1952; G. Rouchès, *L'architecture italienne*, Paris, 1928.

trecerea de la arhitectura medievală la arhitectura Renașterii s-a făcut într-un timp foarte scurt. Trebuie să subliniem însă din nou că și aici antichitatea a servit numai ca model de care s-au folosit arhitecții în căutarea unor noi soluții. Dacă noua arhitectură ar fi fost determinată de antichitatea clasică, ea s-ar fi născut la Roma, care era plină de monumente antice, nu la Florența, unde arhitectura romană n-a lăsat nici o urmă.

Forța de inovație a fost și aici maturitatea intelectuală a artiștilor, formați într-un mediu social mai evoluat decât în alte părți. Brunelleschi și Ghiberti, dacă n-au găsit la Florența modelele antice, s-au dus la Roma, unde au petrecut ani de zile măsurînd, desenînd și studiînd monumentele antice. Vitruviu, care în *De architectura* a stabilit regulile arhitecturii clasice și ne-a lăsat cea mai completă descriere a monumentelor romane din timpul lui August, acum e studiat cu pasiune și înțelegere. El a exercitat o puternică influență asupra arhitecturii Renașterii.

Dar atît elementele arhitecturii antice, cît și regulile fixate de Vitruviu sînt interpretate și combinate liber de arhitecții Renașterii. Ordinele antice — doric, ionic și corintic — sînt încorporate, nu ca simple ornamente, ci ca elemente care contribuie la crearea unui nou stil.

Arhitecții Renașterii înlocuiesc arcul frînt al construcțiilor gotice cu semicercul, pe care-l așază nu pe stîlpi, ci pe coloane, formînd astfel arcada care, repetată, constituie porticul. Arcul semicircular n-a fost niciodată părăsit în Italia și elementele gotice s-au îmbinat cu tradițiile structurale și decorative ale arhitecturii romane. Întoarcerea la antichitate n-a fost pentru arhitecții Renașterii italiene o ruptură bruscă cu trecutul, nici o evoluție în concepția și tehnica construcției. Maniera largă a termelor și amfiteatrelor romane fusese de mult depășită de stilurile medievale, mai concise și mai științifice. Elementele artei clasice — cele trei ordine de coloane, cupola, frontonul, cornișa etc. — au fost adoptate cînd arhitectura italiană, în virtutea evoluției sale naturale, a ajuns la un grad de maturitate care a făcut-o sensibilă acelei influențe. Timp de o mie de ani, între secolele V și XV, monumentele romane, pretutindeni prezente în Italia, au servit ca material brut de construcție, nu ca modele de imitat. Urmînd evoluția ei normală, arhitectura Renașterii a asimilat moștenirea bizantină și gotică și a ajuns la soluții originale printr-o luptă între planul longitudinal gotic și cel concentrat bizantin. Biserica italiană a Renașterii se caracterizează prin cupola ridicată pe un plan pătrat. Evul mediu a cunoscut, în curțile mănăstirilor, galeriile deschise și umbrite care amintesc peristilul grec, dar Renașterea le-a dat o aplicație largă și variată în jurul curților interioare ale palatelor, de-a lungul unor străzi. Andrea Orcagna a aplicat principiul în construcția așa-numitei *Loggia dei Lanzi* din Florența, terminată în 1380.

Dintre ordinele clasice, arhitecții Renașterii au preferat ordinul corintic, pentru bogăția lui vegetală, dar ei au inserat printre frunzele de acantă figu-

rine sau scene de gen, de exemplu o scoică pe care e întinsă o nimfă. Ei adoptă pilastrul, încadrat în zid, fiindcă ritmează suprafața netedă a peretelui. Ei speculează asupra proporțiilor ideale ale clădirii, după cum sculptorii și pictorii meditează asupra proporțiilor ideale ale corpului uman, și caută să realizeze frumusețea clasică prin ritm și proporție.

În arhitectura religioasă, ei înlocuiesc bolta cu nervuri prin bolta semicilindrică sau chiar prin plafonul orizontal al bazilicilor romane. Dar elementul principal al noii arhitecturi religioase e cupola. Brunelleschi a inaugurat stilul nou ridicând deasupra unui transept gotic o cupolă bizantină.

Arhitectura Renașterii a creat o nouă concepție de organizare a spațiului și a stabilit între obiectul arhitectonic și spațiu un raport care se deosebește de cel din evul mediu. Caracterul tipic al arhitecturii gotice, care a atins formele cele mai desăvârșite în secolele XII—XIII, e spațiul deschis, continuu, nelimitat; arhitectura Renașterii tinde spre limitarea spațiului pe măsura omului. Ea introduce ordinea umană în construcție și în urbanistică, așa cum această ordine fusese introdusă în știință, literatură și artă.

Catedrala gotică — realizarea supremă a artei medievale — nu constituia numai un spațiu sacral și festiv, ci centrul obișnuit al vieții publice. În faza comunală a orînduirii feudale, structura corporatistă a societății urbane simțea nevoia să strîngă într-o clădire toată comunitatea. Breslele își aveau biserica lor parohială; biserica catedrală, unde slujea episcopul, era locul de întrunire al tuturor breslelor, al întregii comunități urbane. De aici dimensiunile enorme ale acestor catedrale. Or, numai orașele populate și bogate, stăpîne pe drumurile de acces la carierele de piatră, puteau întreprinde construcții atît de monumentale.

Marea problemă în aceste construcții era de a organiza spațiul în așa fel, încît văzul și auzul credincioșilor să fie îndreptate către amvonul sau altarul de unde se propagau învățăturile bisericii și poruncile stăpînirii.

Această funcție socială a determinat structura catedralei gotice, dominată de o logică constructivă, care împinge pînă la limita extremă raporturile dintre forțe și forme și tinde să sugereze infinitul. Succesiunea bolților, a căror greutate se scurge prin stîlpi și nu prin pereți, ca în bisericile romanice, permite arhitectului să suprime zidul dintre stîlpi și să folosească lumina ca un mijloc de exaltare mistică.

Catedrala gotică e o compoziție dinamică, care, prin ritmul formelor ei, tinde să îndrepte privirea și gîndul credincioșilor mai întîi spre altar, apoi spre cer. Pereții străpuși de ferestrele imense, departe de a delimita volumul construcției, accentuează mișcarea pilaștrilor care, prin mănunchiul lor de nervuri, se pierd în spațiul nelimitat. Catedrala gotică dă o impresie de măreție imaterială: pare în adevăr construită din aer și din lumină.

Renașterea înseamnă întoarcerea la rațiune: adică la predominarea valorilor logicii, la respectul echilibrului, la aspirația spre armonia formelor, la introdu-

cerea unei geometrii precise în spațiul organizat pe măsura omului. Spiritul raționalist al Renașterii limitează spațiul și-l folosește ca normă pentru structura interiorului arhitectonic. Verticalul e înlocuit de orizontal, liniile de mase de zidărie, bine proporționate și armonizate între ele. Întoarcerea la rațiune e totală în *Quattrocento*.

Această organizare a spațiului nu se mărginește la clădiri, ci creează și piața publică prin așezarea potrivită a fațadelor clădirilor, prin înșiruirea edificiilor după criterii de simetrie, cu perspective către deschideri de străzi axiale sau radiale. Fațadele acestor clădiri sînt subordonate nevoilor urbanistice atît în proporții, cît și în raporturile dintre ele.

Toate aceste inovații purced dintr-o idee centrală și răspund unei tendințe dominante : înlocuirea liniei verticale a construcțiilor gotice cu linia orizontală, care limitează spațiul și permite o definiție personală și energică a masei monumentale. Arhitectura nu mai urmărește să trezească fiorul infinitului și al misterului, ci să procure o satisfacție estetică prin echilibrul maselor, eleganța proporțiilor și calitatea nuanțată a efectelor.

Trecerea de la arhitectura gotică la arhitectura Renașterii poate fi urmărită mai ușor în catedrala *Santa Maria del Fiore* din Florența, a cărei construcție a durat mai bine de un secol.

Arnolfo di Cambio care, din 1296 pînă în 1301, conduce lucrările, Giotto care pune bazele clopotniței separate de catedrală (1334—1336) și urmașii care le continuă adoptă planul în formă de cruce latină și nava triplă a bisericilor gotice, dar resping uzul arc-butanților, introduc motive antice în decorarea ferestrelor și ușilor, obțin prin placajul de marmură multicoloră efecte misterioase de lumină și umbră și înlocuiesc arcul frînt cu semicercul. Ei inaugurează, după expresia lui Michelet, arhitectura fără cîrje, care nu se sprijină decît pe calcul și pe autoritatea rațiunii.

O schimbare decisivă se produce cînd, între 1420 și 1446, Filippo Brunelleschi (1377—1446) ridică deasupra transeptului gotic, la o sută de metri înălțime, cupola octogonală care nu a fost întrecută decît de a Sfîntului Petru, desenată de Michelangelo. L.B. Alberti spunea că Brunelleschi „a ridicat spre cer un monument destul de vast pentru a acoperi cu umbra lui toate popoarele Toscaniei“⁸.

Cupola lui Brunelleschi nu e, cum s-a spus uneori, calota Panteonului lui Agrippa, ridicată deasupra transeptului gotic. Panteonul constă dintr-o imensă emisferă sprijinită pe un cilindru, a cărei greutate se scurge prin pereți, pe cînd cupola lui Brunelleschi, în opt ape, e așezată pe un tambur octogonal, întărit de contraforturi. Ea nu e numai încoronarea edificiului, ci însăși rațiunea lui de a fi.

⁸ Citat după René Schneider, *La formation du génie moderne dans l'art de l'Occident* (Coll. Evolution de l'humanité), Paris, 1936, p. 184.

Cupola catedralei din Florența nu e numai o îndrăzneată realizare tehnică, ci și aplicarea unei noi concepții arhitectonice. Brunelleschi petrecuse mai mulți ani la Roma, studiind „proporțiile muzicale” ale monumentelor antice, și se întoarce la Florența cu un stil nou care s-a exprimat în porticul *Azilului copiilor găsiți*, în bisericile *San Lorenzo* și *Santo Spirito* și în *Capela Pazzi* de la biserica *Santa Croce*.

La propunerea lui Leonardo Bruni, primăria Florenței hotărește în 1421 să întemeieze un azil pentru copiii lepădați. Așa luă ființă *Ospedale degli Innocenti*. Ideea era revoluționară : autoritatea laică lua asupra sa una din sarcinile asistenței publice care aparținea bisericii și prin care aceasta își justifica imensele ei bogății.

În fața acestui așezământ modern, Brunelleschi a zidit, pentru a decora piața *Santa Maria Annunziata*, un portic care este prima construcție caracteristică a Renașterii. Pe un postament înalt se întinde o galerie deschisă, ușoară și veselă, care constituie un loc de așteptare umbrat și primitiv. Deasupra arcurilor semicirculare susținute de coloane zvelte, pe un brâu care se întinde de-a lungul clădirii, se înșiră ferestrele împodobite cu frontoane triunghiulare. Lungimea galeriei, lărgimea arcurilor și înălțimea redusă accentuează sistemul orizontal al construcției și lasă o impresie generală de grație primitivă. Rolul pur decorativ al acestei galerii e de asemenea un element nou. În evul mediu, fațada avea menirea să indice destinația practică și caracterul construcțiilor ; numai bisericile și palatele princiare aveau fațade decorative. Prin înlăturarea sistematică a elementelor gotice, prin ritmul orizontal al compoziției, prin utilizarea arcadelor și coloanelor antice ca mijloace de expresie, Brunelleschi realizează o nouă concepție arhitectonică.

Această concepție se definește și mai limpede în bisericile *San Lorenzo* și *Santo Spirito*. Situat în imediata apropiere a palatului Medici, *San Lorenzo* a devenit un fel de sanctuar al familiei și s-a bucurat de solitudinea tuturor membrilor ei, de la Giovanni de Medici până la Clement al VII-lea. În 1425, Giovanni de Medici l-a însărcinat pe Brunelleschi cu reconstruirea bisericii în care fusese înmormântat primul episcop al Florenței și care ajunsese în stare de dărăpănare. Rupînd complet cu tradiția gotică, Brunelleschi a adoptat tipul bisericilor primitive creștine, cu colonade, plafon orizontal, bolți și arcuri combinate. Baza compoziției o constituie însă cupola ridicată deasupra unui tambur de formă cubică.

În contrast cu elanul vertical al catedralei gotice, în opera lui Brunelleschi totul e echilibru, calm și repaus. În locul spațiului liber din catedralele gotice, masa monumentală e riguros delimitată. Articulația zidurilor subliniază și mai mult acest fapt. Pilaștrii încadrați în zid formează soclul pe care se sprijină arhivele care conduc la cercul cupolei ; întreaga substructură contribuie astfel la susținerea cupolei. *Capela Pazzi* (1429—1446) de la *Santa Croce* e realizarea desăvîrșită a acestei concepții. Fațada e concepută ca un fel de

portic, compus din două grupe de câte trei coloane corintice. Arcatura semi-circulară susține două jumătăți de perete, separate prin arcul central al intrării. Pilaștrii interiori din *pietra serena*, de culoare sumbră, contrastează cu pereții albi și subliniază liniile de forță ale construcției sale, prin armonia proporțiilor, prin raporturile expresive dintre plinuri și goluri și prin predominarea elementelor structurive asupra celor ornamentale, fac din această capelă o perlă a arhitecturii Renașterii.

La *Santo Spirito*, replică măreață a capelei Pazzi, planul în formă de cruce latină a fost înlocuit cu acela în formă de cruce bizantină, încît lungimea bisericii a fost redusă, ca și înălțimea, iar bolta cu ogive a fost înlocuită cu un plafon orizontal care comprimă energic elanul vertical al formelor și dă întregii construcții un aspect concentrat. Cununa de capele care îngrădește interiorul întărește și mai mult impresia de spațiu limitat și închis. Apoi, fiecare capelă avînd un altar, atenția credincioșilor nu mai e îndreptată spre un singur punct, ci în toate direcțiile. În locul unității subiective, care rezultă din concentrarea tuturor privirilor spre altar, s-a introdus un principiu de unitate obiectiv : cupola ridicată pe un tambur cubic. Centrul bisericii nu mai e exclusiv liturgic, ci și artistic, în sensul că accentul funcțional pus de artist pe construcția realizată tinde nu atît să concentreze privirile asupra altarului, cît să producă în suflet un acord desăvîrșit între om și univers. Evoluția arhitecturii se confundă astfel cu procesul general de raționalizare și de laicizare a întregii culturi. Această coincidență nu e întîmplătoare. Brunelleschi n-a procedat empiric, ca arhitecții medievali, ci metodic, după principii întemeiate pe observarea naturii monumentelor romane și pe lecțiile cuprinse în *De Architectura* a lui Vitruviu.

Brunelleschi a întocmit și planul palatului Pitti, cea mai mare clădire civilă din Italia după cea a Vaticanului. Construcția n-a început decît după moartea artistului și nu cuprindea decît partea centrală a actualei clădiri. Aripile laterale, care dau palatului o extensiune uriașă, au fost adăugate în secolul al XVII-lea. Predominarea liniei orizontale asupra celei verticale exprimă o opoziție și mai conștientă față de tradiția medievală, care ar fi reclamat turnuri, creneluri și deschideri mici la parter. Palatul exprimă atmosfera de pace și securitate internă pe care dictatura Medicilor a statornicit-o în folosul patriciatului urban.

Leon Battista Alberti (1405—1472), literat, muzician și arhitect, a făcut din arhitectură un obiect de speculație abstractă, legîndu-i problemele de cultura umanistă. Prin însași originea și experiența sa, Leon Battista Alberti a contribuit la întărirea tendinței spre universalitatea arhitecturii, care, chiar și la un geniu ca Brunelleschi, păstrase încă un caracter local, regional. Alberti se născuse la Genova, dar dintr-o mare familie florentină, și-a petrecut copilăria la Veneția, și-a făcut studiile la Padova, și, la vîrsta de treizeci de ani, înainte

de a se stabili la Roma, a petrecut cîțiva ani la Florența, unde și-a însușit cuceririle artistice și umaniste ale generației care l-a precedat. Spirit universal, Leon Battista Alberti a sistematizat și generalizat toată experiența timpului său. El și-a sintetizat teoriile în *De re aedificatoria* (Despre arhitectură), care e în același timp o interpretare critică a tratatului lui Vitruviu și o expunere a propriei sale concepții. Cînd scrierile romane și vestigiile antice din toată Italia, Alberti s-a eliberat de particularitățile locale ale arhitecturii florentine, și printr-un efort de raționalizare, s-a ridicat la concepția clasică a operei de artă, considerată ca un organism estetic, la care nu se poate schimba nimic fără a distruge totul. Alberti a impus contemporanilor și urmașilor săi o concepție estetică ce face ca totul într-o clădire să se bazeze pe analiză și calcul, iar frumusețea rezultă din armonia elementelor componente.

Leon Battista Alberti a exercitat o puternică influență asupra dezvoltării arhitecturii noi prin machetele pe care le-a executat și prin directivele pe care le-a dat. El a întocmit planul palatului *Rucellai* din Florența, construit de Bernardo Rossellino (circa 1446—1451), și al bisericii *San Francesco* din Rimini.

Fațada palatului Rucellai e împodobită cu trei rînduri de pilaștri suprapuși, constituind primul monument „stilar“ (cu coloane) al Renașterii. Dificultatea acestui dispozitiv constă în faptul că cornișa care-l încoronează nu poate fi în scară cu înălțimea clădirii și cu șirul de coloane care se află imediat dedesubt. Acest dispozitiv și rafinamentul amănunțelor au făcut din acest palat un model des imitat.

Biserica *San Francesco* din Rimini, care era o construcție gotică, a fost restaurată (1445—1456) pentru Sigismondo Malatesta, de Matteo de Pasti, după planurile lui Leon Battista Alberti. Fațada, care n-a fost niciodată terminată, reproduce arcul de triumf al lui August din același oraș. Alberti a desenat și fațada bisericii gotice din Florența, *Santa Maria Novella*.

Construcția *Sfintului Andrei* din Mantova n-a început decît în anul morții lui Alberti (1472—1494). Porticul de la intrare, în marmură albă, reproducînd forma unui arc de triumf roman, duce într-o navă unică, de proporții riguroase (lungimea de trei ori lățimea) și acoperită cu o enormă boltă semicilindrică. Interiorul, flancat de capele, se distinge printr-o puternică alternanță de goluri și de plinuri și printr-o unitate mult mai severă a planului decît basilicile cu coloane. Fațada trebuia, după instrucțiunile lui Alberti, să păstreze „măsurile și proporțiile pilaștrilor : a le modifica înseamnă a dezacorda toată această muzică“.

Importanța lui Leon Battista Alberti stă în faptul de a fi stabilit regulile și modelele arhitecturii din *Quattrocento* constînd din schema armonioasă a proporțiilor, alternanța golurilor și plinurilor și suprapunerea ordinelor antice (doric, ionic, corintic). „A percepe armonia unei fațade, proporția justă a unei statui sau a unor coloane înseamnă a verifica inconștient rezultatul unei ope-

rații matematice“. În ceea ce privește rolul ei, arhitectura e „adevărata artă socială, care unește pe oameni și-i deprinde cu viața în comun“.

Arhitectura civilă se transformă de asemenea și, semn caracteristic al vremii, întrece în însemnătate arhitectura religioasă. Expresia arhitecturală a societății feudale fusese castelul, o cetățuie destinată să apere un punct strategic important. În secolele XIV—XV, pe lângă nevoia de apărare, începe să se afirme preocuparea de confort. Aparatul militar, turnurile, crenelurile, zidurile groase rămân, dar locuința se face mai luminoasă, mai încăpătoare și mai comodă. În secolul al XV-lea, din cetățuie, castelul se transformă în locuință confortabilă.

Mai complet s-a săvârșit evoluția aceasta la Florența. Palatele construite de principalele familii florentine în secolele XIII și XIV (cînd nobilimea feudală fusese silită să-și părăsească cetățile ei din Toscana și să se așeze înăuntrul orașului, sub supravegherea corporațiilor) au fost cetăți masive, întărite contra mișcărilor de stradă și capabile să adăpostească tot neamul proprietarului cu clientela lui cu tot. Construit din ziduri groase și pline, cu deschideri rare și mici, palatul era încununat cu creneluri și cu o galerie proeminentă care forma un fel de cornișă (*machicoulis*). Într-un colț se ridică turnul, simbol al mîndriei și puterii feudale. Exemplu caracteristic e *Palazzo della Signoria* (sediul guvernului), construit între 1298 și 1318 după desenele lui Arnolfo di Cambio.

Palatul florentin din timpul Renașterii păstrează planul pătrat și aspectul sever al castelului feudal, dar renunță la turn și transformă crenelurile și *machicoulis* în cornișe.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, sub dominația autoritară a Medicilor, din cetățuie, castelul florentin, fără să părăsească exteriorul sever, se transformă într-o locuință confortabilă și luminoasă pentru patriciatul bogat. Prototipul palatului patrician e *Palazzo Riccardi* (1444—1459), construit de Michelozzo pentru curtea strălucită a lui Laurențiu cel Măreț. În 1659 palatul a fost vîndut familiei Riccardi. Exteriorul e un bloc masiv, străpuns la nivelul inferior de ferestre enorme, încununate de arcuri semicirculare. Pietrele formînd „cocoase“ la parter se netezesc la nivelurile superioare, încît la ultimul, peretele nu mai e decît un șirag de ferestre, dominate de o cornișă enormă (a opta parte din înălțimea clădirii). Pereții nivelului superior sînt ritmați de ferestre bifurcate îngemănate sub arcuri semicirculare.

Acest bloc sever se deschide înăuntru spre o curte pătrată, împrejmuită de un portic format din trei arcade de fiecare latură și repetînd la etaj șirul de ferestre de la pereții exteriori. Prin acest palat, Michelozzo a adaptat arta lui Brunelleschi la nevoile patriciatului florentin.

Dar exemplul cel mai desăvîrșit al palatului florentin din epoca Renașterii e *Palazzo Strozzi* (1489—1539), început de Benedetto da Majano și continuat

de Cronaca. Fațada, fără pilaștri, se compune din trei registre. Coccoșele de la parter, mai pronunțate decât la palatul Riccardi, produc un joc de umbre și lumini care fac să vibreze fațada. Cornișa, inspirată din cele mai bune modele ale artei romane, e celebră. Noutatea o constituie și aici curtea interioară, cu arcade la toate trei nivelurile, care-i conferă o înfățișare deosebit de atrăgătoare.

Stilul Renașterii a luat la Veneția forme deosebite de cele din restul Italiei. Prin situația sa geografică, prin originea și dezvoltarea ei, care o plasau la marginea Italiei, prin climatul, atmosfera și constituția ei, Veneția ocupă un loc aparte printre celelalte state italiene. Prosperitatea ei nu s-a bazat pe o putere teritorială, ci pe flota ei maritimă și pe exploatarea domeniului ei colonial. Monopolul comerțului cu produsele Orientului i-a conferit o poziție economică și politică dominantă și a făcut din ea, pînă la începutul secolului al XVI-lea, un factor de legătură între Orient și Occident. Civilizația venețiană poartă pecetea acestor condiții particulare de existență.

Goticul s-a dovedit aici mai tenace, decât în restul peninsulei și, combinat cu tradiția bizantină, a dat naștere unui stil propriu care a rezistat pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea stilului Renașterii și influenței Romei clasice.

Arhitectura venețiană e mai aeriană și mai grațioasă decât a Florenței. Palatele ei, clădite într-o mulțime de insule mici, pe stâlpi de lemn și de piatră, nu puteau avea nici masivitatea, nici extensiunea palatelor florentine. Spațiul strîmt și prețios a impus palatelor venețiene un plan compact, iar apa, aerul și lumina le-au determinat rolul urbanistic. Palatele aliniate pe marginea canalelor formează o fațadă continuă, căreia stabilitatea politică i-a permis să se desfășoare în afară. Combinînd tradiția exotică a Orientului cu formele goticului înflorit, arhitectura venețiană a realizat un stil pitoresc și elegant. Pereții traforați dau clădirilor aspectul aerian al unor dantele de marmură prin care lumina pătrunde provocînd un joc feeric de umbră și lumină, complet detașat de sensul geometric al fațadelor. Străzile de apă accentuează și mai mult acest efect, reflectînd lumina proiectată de pereții de marmură ai palatelor în mănunchiuri de raze strălucitoare care pun în valoare fiecare amănunt arhitectonic.

Altă trăsătură caracteristică a palatelor venețiene e gruparea centrală a ferestrelor, pentru a lumina camerele adînci care dau spre canal. În perioada Renașterii timpurii, parterul păstrează încă un caracter rustic, încît coloanele sînt reduse la etajele superioare, unde sînt încununate cu antablamente continue. Balcoanele cu colonete fine, care produc jocuri de umbre și lumină, contribuie și ele să întărească impresia de fast.

Gloria și puterea Veneției sînt ilustrate de două monumente celebre așezate unul lîngă altul: *Bazilica Sfîntului Marcu*, care era centrul vieții religioase

și *Palatul dogilor*, care era centrul vieții politice a Republicii venețiene. Bazilica, închinată evanghelistului Marcu, patronul orașului, e un monument bizantin, construit (1042—1085) pe un plan în formă de cruce greacă, cu cupole susținute de arcuri imense și împodobit cu mozaicuri de aur. Leul înaripat, simbolul evanghelistului Marcu, e în același timp emblema republicii. Al doilea monument, *Palatul dogilor* a fost construit între 1309 și 1424, după planurile lui Giovanni și Bartolomeo Buon. Primele două etaje ale palatului sînt formate din arcade deschise, deasupra cărora se ridică un perete înalt și plin, acoperit de marmură albă și trandafirie, pe suprafața căruia apusul soarelui aprinde reflexe scînteietoare. Ferestrele elegante de la etajul al treilea, împodobite cu statui, crenelurile ascuțite ca și arcadele cu arcuri frînte, așezate pe coloane cu capiteli sculptate reprezentînd subiecte antice, biblice și contemporane, meseriile și produsele țărilor cu care Veneția întreținea relații comerciale — totul în această construcție era făcut să lase o impresie puternică despre măreția, bogăția și gloria Republicii venețiene.

Patricienii venețieni și-au zidit palate somptuoase care reflectă alte condiții de viață decît cele din Florența. Palatul venețian e construit pe același plan ca cel florentin, dar fără aspectul unei fortărețe care nu se deschide decît înăuntru. La Veneția, unde liniștea și pacea n-au fost decît rar tulburate de lupte civile, totul se desfășoară în afară. Fațadele palatelor care mărginesc Canalul cel Mare — „cea mai frumoasă stradă din lume și cea mai împodobită cu case“ (Comynnes) — nu-s decît dantele de marmură. Pretutindeni balcoane și ferestre, semnul caracteristic al vieții vesele, ușoare și sigure a patricienilor care le-au zidit. Policromia și arabescurile, de proveniență orientală, se combină cu înfloriturile stilului gotic pentru a da arhitecturii venețiene o fizionomie originală.

Palatul Corner Spinelli (circa 1480) e un specimen caracteristic al Renașterii venețiene timpurii : fațadă simetrică, intrare din Canalul cel Mare în axa clădirii, ferestre bifurcate la etajul I și II, dispuse încît să lumineze puternic camerele centrale, balcoane în fața ferestrelor. Dar nivelul inferior, în afară de intrarea puternic arcuită, e încă masiv. *Palatul Vendramin* are o fațadă toată în dantelă de marmură ajurată. Ferestrele largi sînt separate numai de cîte o coloană corintică.

Înainte de a cuceri Roma, noua arhitectură a Renașterii s-a introdus în provinciile din nord ale statului papal, la Urbino și Gubbio. Luciano Laurana (1420—1479) a fost însărcinat în 1465 de ducele Federico da Montefeltro să reconstruiască palatul ducal. Originar din Dalmația, Laurana a suferit în tinerețe și alte influențe decît cele italiene, de unde caracterul abstract al construcțiilor sale, exprimate în scheme geometrice ideale, în suprafețe ritmate,

simplificate. În *Palatul ducal* din Urbino, una din fațade prezintă profilul orizontal, caracteristic construcțiilor civile princiare, cealaltă fațadă, deschisă spre câmpie, se înalță vertical între turnuri de castel fortificat, în contrast cu puternicele deschideri care ritmează, prin goluri ample, plinurile fațadei. Respectul masei netede în care reliefurile modanaturilor e redus la minimum, criteriul de simplificare, exaltând sensul formei plastice a edificiului, tendința de a da oricărui element, fie el constructiv sau decorativ, o semnificație proprie, constituie caracterele esențiale ale artei lui Laurana.

Curtea interioară, împrejmuită de arcade semicirculare pe coloane corintice unice, ca la Florența, e marea reușită estetică a arhitecturii din *Quattrocento*. Apartamentele palatului, cu porțile monumentale, cu căminele îmbrăcate în marmură și cu ferestrele grațioase, sînt celebre ⁹.

Castel Nuovo din Neapole care a servit ca reședință regilor și viceregilor regatului napolitan, a fost construit de Luciano Laurana sau de fratele său Francesco, sub Alfons de Aragon pe fundațiile castelului zidit pentru Carol de Anjou și numit *Maschio Angioino*. Între două turnuri rotunde și masive care lasă un spațiu îngust, Laurana a înscris arcul de triumf roman din Pola.

Lucrările lui Luciano Laurana capătă o semnificație psihologică nouă. În locul concepției care urmărea să imprime construcției o forță capabilă de a constrînge materia să se supună unor reguli raționale, arhitectura lui Laurana elimină orice urmă de dramatism pentru a nu exprima decît echilibrul, repausul și contemplația senină.

Cel mai însemnat monument religios al Renașterii e catedrala *Sfintului Petru* din Roma. Inceputurile lui sînt legate de numele lui Donato Bramante (1444—1514), primul mare arhitect al Romei Renașterii. El s-a format la Urbino, sub conducerea lui Laurana, apoi, pe la 1480, s-a așezat la Milano, unde a construit biserica *Santa Maria* (1482—1494), lîngă o mică biserică din secolul al IX-lea, numită *San Satiro*, într-un spațiu atît de strîmt încît absida a trebuit înlocuită cu o falsă perspectivă. În afară de navă se află o sacristie octogonală (una din cele mai originale creații ale lui Bramante), cu nișe enorme la parter și cu un etaj împodobit cu medalioane, o friză și o arcatură semicirculară, deasupra căreia se ridică o cupolă.

Proiectul *Certosei din Pavia* a fost întocmit de Bramante, împreună cu alți arhitecți; corul e o aplicație originală a planului central, în formă de cruce ortodoxă cu cupolă, care formează un spațiu central omogen. Același plan e adoptat în corul bisericii *Santa Maria delle Grazie* din Milano (1492—1498) și în proiectul catedralei Sfîntul Petru.

⁹ Palatul de la Gubbio (1474—1480), construit tot pentru ducele Federico da Montefeltro, e atribuit aceluiași arhitect, fiindcă prezintă aceleași caractere ca cel din Urbino.

Originalitatea lui Bramante stă în faptul că el a înlocuit echilibrul liniilor care limitează spațiul prin echilibrul maselor care rezultă din complexitatea raporturilor dintre volume. Arhitectura e concepută ca o sculptură uriașă, ceea ce a dat monumentelor un sens grandios. Bramante a imprimat arhitecturii din primele decenii ale secolului al XVI-lea o nouă orientare care și-a găsit expresia cea mai caracteristică în *Tempietto di San Pietro in Montorio* (1502—1510). Pe un portic circular doric, Bramante a ridicat un tambur cilindric care susține o cupolă elegantă. Tamburul e străbătut de ferestre mari alternând cu nișe și împrejmuț de o balustradă cu colonete. Această construcție a realizat idealul de perfecțiune a Renașterii clasice care considera cercul și sfera ca forme desăvârșite, iar cupola ca imagine a sferei cerești.

Papa Iuliu al II-lea i-a oferit, în 1506, lui Bramante prilejul de a-și aplica teoriile arhitectonice la cea mai măreață construcție a vremii, la noua bazilică a Sfințului Petru, în care voia să-și așeze mausoleul comandat lui Michelangelo. Bramante a înlocuit planul prelungit al vechii bazilici cu unul concentrat, în formă de cruce greacă, care-i reducea baza la un pătrat, iar o cupolă imensă încadrată de patru cupole mai mici, așezate la cele patru colțuri, avea să încoroneze edificiul. La moartea artistului (1514), lucrările nu erau destul de avansate, încît planul lui să nu mai poată fi modificat. Timp de mai bine de o sută de ani cît a durat construcția, planul a suferit mai multe schimbări. Michelangelo a dat mai mult avînt cupolei, ceea ce l-a silit să întărească stîlpii de suport. Maderna a înlocuit crucea bizantină din planul lui Bramante cu crucea latină, adică a prelungit nava centrală, conform tradiției catolice, și a construit, dintr-un singur rînd de coloane, o fațadă monumentală, care strică perspectiva cupolei. În sfîrșit, Bernini a accentuat efectul fațadei înconjurînd piața cu o dublă colonadă. Cei mai mari arhitecți ai Renașterii au lucrat mai bine de un secol la acest monument, care a servit ca model întregii arhitecturi catolice din secolele XVII și XVIII.

Trecerea la stilul nou al arhitecturii Renașterii, elaborat de Bramante care a combinat tradiția florentină, ordonanțele lui Alberti și vestigiile romane, a fost asigurată de *Giuliano da Sangallo* (1445—1516), capul unei familii de arhitecți care au lucrat în tot secolul al XVI-lea. Giuliano a construit vila familiei Medici de la *Poggio a Cajano* (1480—1485). În mijlocul unui parc imens, pe un dîmb natural, între Florența și Prato, el a așezat, pe o terasă în formă de portic, o clădire cubică, a cărei principală podoabă o constituie *loggia* de la intrare, încununată de un fronton triunghiular. Salonul, care ocupă partea centrală a vilei, decorat cu fresce, tapiserii și mobile de artă, reflectă toată splendoarea Renașterii. Biserica *Madonna delle Carceri* (1485—1491) construită la Prato pe un plan central și sacristia bisericii *Santo Spirito* din Florența (1489—1492) sintetizează toate cuceririle anterioare, conferindu-le o

măreție eroică. Giuliano da Sangallo s-a distins și ca inginer militar : el a întocmit planurile fortificațiilor de la Ostia (1483) și de la Poggio Imperiale (1488). riale (1488).

În sfârșit, lui i se datorește o inițiativă de mare importanță în istoria arhitecturii : strângerea documentării arhitecturale. El a început în 1465 redactarea unui caiet de planuri pe care l-a continuat timp de o jumătate de secol, pînă la moarte (1516). Caietul cuprinde reconstituiri de clădiri antice — terme, bazine, temple rotunde, arcuri de triumf, schema Sfintei Sofia de la Constantinopol — și, printre lucrările moderne, operele lui Brunelleschi. Aceste schițe și planuri arată cercetarea sistematică a unui principiu arhitectural nou, bazat pe studiul antichității, și strînsa legătură dintre efortul de înnoire al artiștilor și evoluția culturii umaniste.

Andrea Palladio (1508—1580), care a exercitat o influență puternică asupra dezvoltării arhitecturii și dincolo de perioada Renașterii, s-a născut la Padova și, pînă în 1540, a lucrat ca simplu cioplitor în piatră. Pe la 1524 s-a așezat la Vicenza, unde avea să-și desfășoare cea mai mare parte a activității sale. Două călătorii la Roma i-au permis să studieze monumentele antichității romane, să cunoască operele lui Bramante, Rafael și Michelangelo și să compună celebrul tratat, intitulat : *Quattro libri dell'Architettura*. Tipărit mai întîi la Veneția, în 1570, și reprodus apoi în toată Europa occidentală, acest tratat a exercitat, prin desenele și schițele sale, o influență mult mai puternică și mai generală decît construcțiile sale, în cea mai mare parte neterminate sau deteriorate din cauza materialului mediu (cărămidă și stuc) din care au fost clădite. Amintim două din cele mai caracteristice opere ale acestui mare teoretician al artei.

Palladio a adăugat în 1549 la structura medievală a Bazilicii din Vicenza, construită în 1444, un portic, în care predomină motivul arcadei, care-i conferă o maiestate clasică. *Villa Capra* (1569) e o construcție pătrată, cu un portic de fiecare latură și cu o cupolă joasă care acoperă un hol circular.

Originalitatea și însemnătatea lui Palladio stau în faptul de a fi găsit echilibrul dintre modelul clasic și gustul modern. Prin reacția lui împotriva abuzului elementelor pur decorative și prin grija de a defini exact valoarea și rolul elementelor constructive (fronton, coloane, arcuri, cornișe), el a orientat arhitectura spre efectul fin și delicat și spre rafinamentul manierist.

Michelangelo (1475—1564) a încheiat, ca și în sculptură, evoluția arhitecturii Renașterii și, prin tensiunea extremă a formelor, a orientat-o spre baroc. Prima lui operă de arhitectură a fost planul fațadei lui *San Lorenzo*, cu refacerea căreia fusese însărcinat de Leon al X-lea în 1515. El voia să facă din această fațadă „oglindea întregii Italii“. Dar planul lui, cunoscut din schițele care s-au păstrat, n-a fost niciodată executat. El voia să trateze fațada ca un cadru de statui, fără nici un raport cu clădirea, și să-i impună o mișcare care să agite toată suprafața exterioară.

Între 1521 și 1534, el a construit *Capella Medici* în biserica *San Lorenzo*, ca un „pendant“ la vechea sacristie a lui Brunelleschi. Michelangelo și-o propus să unească arhitectura, sculptura și pictura într-o construcție închinată gloriei familiei Medici. El a adoptat planul pătrat și liniile arcurilor lui Brunelleschi, dar a dat construcției un ritm puternic scandat de pilaștrii din piatră neagră de Istria. Statuile ducilor mediceeni Giuliano (acțiunea) și Laurentiu al II-lea (contemplația), așezate față în față în firide, deasupra unor sarcofage care sprijină figuri alegorice culcate (în primul caz, Noaptea și Ziua, în al doilea, Amurgul și Zorile), sînt simboluri ale lumii pieritoare. Deasupra statuilor și firidelor, pe o friză, o serie de fresce aveau să reprezinte *Invierea Domnului*, dar ele n-au fost executate.

În 1536, Michelangelo a fost însărcinat cu sistematizarea pieței Capitoliului. El a întocmit schițele celor trei palate monumentale care încadrează piața trapezoidală și statuia lui Marc Aureliu din centrul ei. Dar numai scara exterioră a *Palatului Senatorilor* a fost executată sub directa supraveghere a lui Michelangelo. Palatul Senatorilor și cele două clădiri laterale au fost construite de succesori după schițele sale. Pilaștri imenși încadrează porticul inferior și ferestrele etajului superior al acestor palate.

Michelangelo și-a încheiat cariera de arhitect cu proiectul cupolei baziicii Sfîntului Petru și cu construcția etajului superior și a cornișei enorme a palatului Farnese.

Arhitectura lui Michelangelo reflectă tensiunea care se produce la mijlocul secolului al XVI-lea între stilul clasic, caracterizat prin spiritul de ordine și de claritate, prin proporțiile armonioase, prin formele geometrice regulate și prin măreția ansamblului, și între stilul baroc, amator de contraste violente și de efecte pitorești și pe care contrareforma le va împinge la limitele extreme, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Cu tot prestigiul arhitecților italieni atrași la curtea Franței, ca Francesco Primaticcio, Sebastiano Serlio și Giacomo Vignola, castelul francez a rămas de tip feudal. Formele arhitecturii clasice au pătruns greu, și doar pentru a îmbogăți decorația, nu și pentru a schimba structura stilului tradițional gotic. Castelele de la Chambord și Blois păstrează din gotic decorația luxuriantă a fațadelor, acoperișul ascuțit, turnurile masive de la unghiuri și scările în spirală.

Clasicismul nu triumfă în arhitectura franceză decît în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cu Pierre Lescot (1515—1578), care adoptă la fațada noului Louvre ordonanța clasică a celor trei ordine de coloane, dar păstrează acoperișul în două ape.

Teza tradițională care explica arta Renașterii prin influența antichității a fost contestată mai întâi de L. Courajod, care a încercat să stabilească o filiație directă între arta Renașterii și arta gotică. „Adevărata origine a Renașterii, spune el, a fost întoarcerea la natură, și tendința aceasta se manifestă, încă din secolul al XIV-lea, în toată Europa occidentală. Stilul gotic n-avea deci nevoie să fie regenerat prin influența antichității, fiindcă se regenerase singur prin întoarcerea la natură“.

Este incontestabil că, în secolul al XIV-lea, se produce o schimbare care prevestește triumful unei noi concepții artistice. Sculptura și pictura încep să se desprindă de sub dominația arhitecturii și să reprezinte din ce în ce mai fidel omul și natura. Arte de imitație prin excelență, ele se apropie de natură tratând mai liber temele religioase și mai exact realitatea care le servea de model. În secolul al XIII-lea, sculptura și pictura nu reprezentau decît tipuri generale; în secolul următor, figurile reprezentate încep să devină portrete, iar subiectele tradiționale ale Evangheliei dobîndesc o semnificație din ce în ce mai umană. Ridicarea clasei burgheze favorizează această tendință. Artiștii nu mai lucrează exclusiv pentru clerul înalt, pentru regi și principii, ci și pentru burghezii îmbogățiți, și arta lor se adaptează în mod necesar gustului noii clientele. Faptul se poate verifica mai ales în arta funerară. Capelele întemeiate de laici se umplu cu statuile donatorilor și cu scene reprezentînd actele memorabile din viața lor. Sentimentul de pietate al donatorului se combină cu dorința de a lăsa urmașilor chipul său. Defunctul este înfățișat cu trăsăturile sale caracteristice și familiare, în atitudini din ce în ce mai puțin convenționale. Statuile funerare ale lui Filip al VI-lea, Ioan cel Bun și Carol al V-lea de la Saint Denis (lingă Paris) prezintă un aer de autenticitate și de adevăr care le distinge de simbolurile medievale.

Aceeași tendință de a reprezenta natura se observă și în sculptura din Germania, Țările de Jos și Anglia. Figurile nude ale lui Adam și a Evei, de la catedrala de la Bamberg, fecioarele nebune de la Erfurt, statuile apostolilor de la Colonia (1342—1361) vădesc o năzuință remarcabilă de a combina expresia sentimentelor cu realismul atitudinilor și al gesturilor.

¹⁰ A. Chastel, *Art et Humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique*, Paris, 1959; Ch.-M. Raymond, *La sculpture italienne*, Paris, 1927; P. Schubring, *Die italienische Plastik des Quattrocento*, Berlin, 1919; W. R. Valentiner, *Studies of Italian Renaissance Sculpture*, New York, 1950; W. V. Bode, *Florentiner Bildhauer der Renaissance*, Berlin, 1910; E. Panofsky, *Studies in Iconology, Themes in the Art of the Renaissance*, New York, 1962; H. Kaufmann, *Donatello; eine Einführung in sein Bilden und Denken*, Berlin, 1935; H. W. Janson, *The Sculpture of Donatello*, 2 vol., Princeton, 1957; Ch. de Tolnay, *Michel-Ange*, Paris, 1951.

Influența artei gotice asupra artei Renașterii e incontestabilă. Cei mai originali sculptori și pictori, ca Donatello și Masaccio, poartă semnele influenței gotice. Dar arta Renașterii s-a definit și s-a dezvoltat în opoziție cu arta gotică, prin redarea volumului și descoperirea perspectivei, prin înțelegerea rolului pe care-l joacă într-un peisaj nu numai formele, ci și aerul și lumina, prin reprezentarea vieții spirituale, prin gesturi și jocul fizionomieii.

Cu tot progresul realismului, plastica gotică rămâne subordonată arhitecturii și regulilor stilului monumental. Statuile fac parte integrantă din masa construcției și această condiție le determină proporțiile, masa și modelajul. Sculptate să fie așezate pe un postament, uneori la 30 m înălțime de la pământ, statuile gotice renunță la proporțiile normale și recurg chiar la deformări pentru a obține efecte puternice și juste : gâtul lung, picioarele scurte, ochii îndepărtați de rădăcina nasului și sprincenele puternic arcuite, pentru ca, privite de jos, nici trupul să nu pară îndesat, nici capul înfundat în umeri. Al doilea element care definește caracterul monumental e masa. Masa statuilor se dezvoltă în sensul vertical al maselor arhitectonice. Legea constituției lor e stabilitatea și repausul ; de aceea gesturile sînt greoaie, stîngace și abia schițate.

Admirabilă pentru a exprima maiestatea sacerdotală sau regală, pacea eternă și reculegerea creștină, arta aceasta era nepotrivită pentru a reda particularitățile vieții și emoțiile individuale, și tocmai în aceasta stă originalitatea artei Renașterii și, pentru a o exprima, inovațiile se înmulțesc.

Mai întii în ceea ce privește materia primă : sculptura medievală s-a servit de piatră, de lemn, de fildeș. Sculptura Renașterii se întoarce la materiile nobile ale antichității, la marmura cu grăuntele fin, care cu timpul ia tonul cald al pielii, și la bronzul care permite modelajul fin și mișcările vii.

Arta Renașterii a reluat apoi sau a creat genuri noi : bustul-portret, medalia, statuia ecvestră. Individualismul și mîndria de familie au readus pe primul plan bustul așa de răspîndit la romani și de neglijat în evul mediu. Sculptura florentină s-a complăcut să cultive acest gen sintetic, care suprimă brațele, picioarele și corpul și concentrează interesul asupra feței și privirii pentru a exprima esența personalității. Bustul-portret e un omagiu individului care a izbutit prin energia și inteligența sa. *Niccolò da Uzzano* de Donatello sau *Giuliano de Medici* de Verrocchio sînt portrete realiste care accentuează notele caracteristice, chiar urite. Dar scripirea inteligenței și farmecul surisului iluminează toată figura. Realismul acesta care se manifestă printr-un simț atît de intens al individualului e o caracteristică modernă. El va însufleți și statuile de profeți și de sfinți în care s-au descoperit portrete. Medaliile au servit de asemenea la glorificarea individualului. Pisanello sau Niccolò Fiorentino au știut să dezvăluie prin profil, ca și prin viziunea frontală a capului, fizionomia personajului.

Dar omagiul suprem ce se poate aduce gloriei unui personaj ilustru, unui comandant de oști e statuia ecvestră. Viziunea eroică a unor artiști însetați de

glorie s-a realizat în statuile condotierilor lui Donatello și Verrocchio, așezate în piețe publice, pe socluri înalte, ca omagii ale admirației publice.

În sfârșit, cu o predilecție, care de asemenea e o noutate caracteristică, sculptura florentină a reprezentat, de la Donatello și Verrocchio pînă la Michelangelo, adolescența eroică, în *David* și *Sfîntul Gheorghe*, biruitori prin încrederea neclintită în forța și agilitatea lor. Ei sînt imaginea vie și captivantă a generațiilor care, în fața lumii feudale, reprezentau ideile și sentimentele unei lumi noi.

Sculptura medievală, subordonată arhitecturii, n-a ignorat figura umană, dar a tratat-o ca mijloc, nu ca scop. Ea servea să dea poporului precepte religioase și morale. În ciclurile artei romanice, care reprezentau muncile anului, figura umană era așezată pe același plan cu animalele de muncă. În concepția populară, omul era considerat ca frate cu „*sereni animali*” care-i împărtășeau greutățile vieții.

Statuara franceză de la sfîrșitul secolului al XII-lea introduce elementul de umanitate, postulînd o viață spirituală la figurile reprezentate. Sculptorii gotici ai evului mediu tîrziu caută să se exprime pe sine în figurile sacre și să traducă stări sufletești în mișcările personajelor. Dar aceste mișcări rămîn simple poze, fără semnificație pentru psihologia personajului, care urmează să fie exprimată de figuri. Mișcările statuilor de la Reims sînt calme, încît nu alterează maiestrea hieratică a sfinților și regilor. Chiar și surîsul grațios al îngerilor nu iese din cadrul normelor de comportare și gîndire colectivă ale clasei dominante. Deși umanizate, aceste figuri sacre nu sînt încă moderne. Ele rămîn centrate pe divinitate.

Modern, în sensul pe care Renașterea îl va da acestui cuvînt, înseamnă conștiința dramatică a misiunii istorice a omului. Omul Renașterii e Lucifer sau Prometeu, revoltați atît împotriva ordinii cosmice, propovăduită de Ptolemeu și de Biblie, cît și împotriva ordinii feudale. Combaterea teocrației medievale e semnul înnoirii în artă, ca și în gîndire. Chiar în operele de artă religioasă, a căror tematică ar fi trebuit să exprime punctul de vedere teocentric al bisericii, Renașterea introduce un conținut nou, străin acestei ideologii, un fel de a simți lumea concretă ca pe o valoare în sine și ca pe un domeniu propriu al vieții omenești. Chiar înainte de apariția unei filozofii antropocentrice, resimțirea imanenței ca domeniu propriu al omului înseamnă valorificarea vieții pămîntești, a naturii, a concretului și prefacerea lor în obiecte ale cunoașterii și ale expresiei artistice.

Primii reprezentanți italieni ai acestei noi mentalități au fost sculptorii toscani din familia Pisano : *Niccolò* (circa 1225—1287), fiul său *Giovanni* (1250—1314) și nepotul său *Andrea* (1270—1348), *Arnolfo di Cambio* (1250—1302) și *Andrea Orcagna* (+ 1377).

Niccolò a combinat în amvonul Baptistei de la Pisa, considerat ca prima mărturie a Renașterii, elementele tradiției bizantine (iconografia scenelor

biblice. *Buna vestire, Închinarea magilor, Prezentarea în Templu, Răstignirea*), ale tradiției romanice (leii care susțin coloanele) și ale influenței franceze (decorul gotic, arcurile polilobate, colonetele triple și tipul unor personaje). Sub influența romanicului, personajele sînt înfățișate printr-un fel de racursi, iar masa sculpturală, tradițional îndesată, se efilează și devine subtilă, în sensul statuilor de la Reims.

Giovanni Pisano, o personalitate excepțională care anunță pe Michelangelo, a condus între 1284 și 1299 lucrările catedralei de la Siena și a executat busturile și sculpturile Baptisterului de la Pisa. El preia mișcarea gotică, dar o împinge spre efecte din ce în ce mai violente și mai dramatice. Reliefurile lui sînt fără perspectivă și fără încadrarea unei cornișe, nearhitecturale. Ele au totuși un ritm care provine din pateticul puternic, adesea chinuit, al personajelor reprezentate. Madona sa din cimitirul pisan, ca și cea din capela Scrovegni din Padova sînt intens umane, în ciuda coroanei regale pe care iconografia tradițională o impune și madonelor lui Pisano. Maica Domnului schimbă cu pruncul Iisus priviri care stabilesc o legătură afectivă între personaje și dau ansamblului o unitate spirituală. Astfel, adevăratul subiect al grupului statur devine dragostea maternă. Tema religioasă s-a laicizat. Acest proces e accentuat și prin desprinderea sculpturii de sub dominația arhitecturii. Statuile Domului din Siena irup din cornișe, iar figurile amvonului de la Pisa sînt tratate ca elemente autonome, supuse exclusiv intensității dramatice a pasiunilor lor.

Giovanni Pisano e un precursor al Renașterii prin capacitatea lui de a reda dramatic lupta omului cu mediul, cu societatea, cu gîndirea dominantă a clasei din care face parte și cu care se simte într-un conflict ireconciliabil.

Andrea Pisano, autorul primei porți de bronz a Baptisterului și al basoreliefurilor clopotniței catedralei din Florența, e mult mai clasic. Elev al lui Giotto și admirator al tradiției bizantine, el a excelat prin desenul clar și prin simțul echilibrat al maselor. Drama dispăre din operele lui în favoarea fineței sentimentelor, a calității execuției și a măsurii aproape clasice. Dar puternicul sentiment al prezenței omului în univers și al demnității personalității umane în sinul naturii și pe scara creaturilor divinității fac din Andrea Pisano un reprezentant al noii viziuni despre lume și artă.

Opera de sinteză înnoitoare a ideilor generale și a concepțiilor artistice realizată de membrii familiei Pisano, precursori ai Renașterii, a fost curmată în secolul al XIV-lea de marile calamități (criza economică și demografică prelungită, ciuma neagră, foamete) care s-au abătut asupra Europei întregi. Goticul francez și misticismul medieval pun din nou stăpînire pe conștiința artiștilor și umanistilor. Exponentul acestei stări de spirit e Andrea Orcagna, pictorul triumfarilor morții, care îmbină stilul stenic al lui Giotto cu sentimentul pesimist al nimicniciei omului în fața morții.

Înnoirea artei, ca și a umanismului, nu se va produce decât la începutul secolului al XV-lea la Florența. În atmosfera de încredere și mândrie patriotică, creată de victoriile repurtate împotriva „tiranilor“ de la Milano și Neapole. care-i amenințau libertățile civice și independența politică. Cetățeanul florentin, care timp de trei decenii (1397—1427) a fost în fruntea luptei pentru „libertățile Italiei“, se simte din nou în centrul universului. Mentalitatea antropocentrică, opusă misticismului medieval, e produsul acestei atmosfere de biruință. În timpul luptelor cu ducatul de Milano ea găsisse în antichitatea clasică (în Roma republicană) o sursă de îmbărbătare, iar după victorie un mijloc de împotrivire față de spiritul medieval. Întoarcerea spre clasici a fost consecința înstrăinării de tradiția medievală. Chiar și atunci când imitația antichității e incontestabilă, avem de-a face în realitate cu o estetică folosită conștient pentru valoarea ei combativă și pentru capacitatea ei de a înfringe estetica medievală.

Aceasta nu înseamnă că artiștii din *Quattrocento* au rupt cu credința creștină și au adoptat pe cea păgână. Știința nu oferea încă o bază fermă necredinței. Esența reînnoirii din secolul al XV-lea stă în poziția omului față de marile probleme ale existenței și moralei : raportul dintre om și natură, dintre om și divinitate, posibilitatea cunoașterii lumii exterioare, discutată fără să se conteste dogma bisericii. Ghiberti, Masaccio, Brunelleschi și Donatello reușesc în aceași vreme să-și transforme viziunea din lineară în picturală și să reprezinte imaginea lucrurilor și figurilor înconjurată de atmosferă și supusă legilor perspectivei.

Un precursor al lor, *Jacopo della Quercia* (1374—1438), reprezintă dramatic lupta dintre vechi și nou. În *Fecioara de la Fonte Gaja* din Siena, cutele ascuțite și frământate sînt încă gotice, dar dezvoltarea amplă a planurilor determină un ritm plastic însuflețit, relevînd stări de suflet profunde și o sensibilitate puternică. Chiar și în momentul funerar al *Ilariei del Caretto* din catedrala orașului Lucca, Jacopo introduce o viziune nouă : soclul e împodobit cu *putti* (*copii mici*) care țin o ghirlandă, potrivit motivului antic reprodus după un sarcofag roman. Accentul antic e și mai puternic în panourile portalului bisericii San Petronio din Bologna. Nudul e redat cu o plasticitate cu totul nouă. Grandoarea reliefurilor și energia mișcărilor (*Uciderea lui Abel*, *Fuga în Egipt*) dovedesc că Jacopo și-a însușit cuceririle spațiale ale artei noi și a înțeles sensul Renașterii spre care îl împingea și puternica lui înclinare spre dramatismul figurilor.

Noua direcție s-a afirmat puternic cu prilejul concursului pentru decorarea porților Baptisterului din Florența. În 1401, Corporația linarilor, *Arte della Lana*, publică un concurs pentru decorarea porții septentrionale a bisericii Sfîntului Ion Botezătorul asupra căreia avea un drept de patronaj.

Tema concursului a fost sacrificiul lui Avram. Din lucrările prezentate, juriul a reținut pe a lui Brunelleschi, care atunci ezita încă între sculptură și arhitectură, și pe a lui Lorenzo Ghiberti. După lungi dezbateri, premiul și comanda

au fost atribuite acestuia din urmă, „pentru perfecțiunea tehnică“ a lucrării lui, cum susține Vasari. Examinarea machetelor, care ni s-au păstrat, relevază însă alte motive de preferință, mai adânci. Pe cînd Ghiberti se menține în tradiția sculpturii din secolul al XIV-lea, Brunelleschi rupe cu stilul tradițional și propune o formulă artistică nouă. Amîndoi artiștii au arătat că știu să trateze nudul, dar pe cînd la Ghiberti tot în interesul compoziției e concentrat asupra actului jertfei, ceea ce ia nudului în sine caracterul de necesitate, la Brunelleschi fiecare personaj, chiar și cei doi servitori, este tratat ca individualitate de sine stătătoare și dobîndește un rang disproporționat cu rolul lui în povestire. Aceasta dovedește că pentru artist o problemă particulară și concretă e mai importantă decît conținutul religios și moral : perfecta expresie, prin formă, a ideii, considerată ca scop ultim al creației, e principiul fundamental al artei moderne și negarea însăși a artei medievale. Gustul public nu era însă destul de format pentru noua formulă și de aceea a preferat proiectul lui Ghiberti. Dar viitorul era al ideilor lui Brunelleschi, și cel mai tînăr dintre concurenții din 1401, Donatello, avea să le facă să triumfe.

Lorenzo Ghiberti (1378—1455) a făcut din decorarea porților Baptisterului opera întregii sale vieți. Pe poarta septentrională, la care a lucrat douăzeci și unu de ani, Ghiberti a reprezentat, în douăzeci și opt de basoreliefuri, istoria Noului Testament. Stilul lui nu se îndepărtează încă de schema gotică : figurile sînt puține la număr, așezate pe același plan și încadrate într-un desen cvadrilobat. Pe ușa a doua, la care a lucrat douăzeci și șapte de ani (1425—1452) și despre care Michelangelo a spus că ar fi demnă de a servi ca intrare a paradisiului, Ghiberti a dat drum liber imaginației pitorești și uimitoarei sale măiestrii. În douăzeci de cadre dreptunghiulare a inserat tot atîtea panouri de bronz, în care o mulțime de personaje se agită pe planuri deosebite. Personajele din primul plan se detașează de fundalul panoului prin mai mult decît jumătate din volumul lor. Reliefurile personajelor din planurile mai îndepărtate se încadrează în fundal prin siluete : conturul acestora este și punctul de inserție în fundal. Scara celei de-a treia dimensiuni, adîncimea, crește ca cifră și descrește ca semnificație de dimensiune reală, după gradul de depărtare a personajului de ochii spectatorului, și, pentru ca iluzia de tablou să fie și mai desăvîrșită, construcții monumentale și peisaje prelungesc la infinit perspectiva. Ghirlande de flori și fructe, o friză cu păsări și cu animale domestice și sălbatice, statuete și figurine dovedesc că Ghiberti nu era numai un mare admirator al antichității, ci și un cunoscător al artei gotice și un fin observator al naturii.

Pe cînd Ghiberti continuă tradiția artei trecentiste cu o virtuozitate, un pitoresc și o delicatețe care prevestesc manierismul barocului, Donatello apucă drumul realismului.

Personalitate cu totul excepțională, ca și Brunelleschi, *Donatello* (1387—1466) își făcuse ucenicia într-un atelier de argintărie. Sculptorii florentini au păstrat,

în urma acestei experiențe, predilecția pentru tehnica bronzului, față de a marmurei, înclinată spre amănuntul cizelat și gustul pentru desenul precis și sec.

Donatello e inițiatorul unei noi concepții artistice, a cărei influență s-a exercitat asupra tuturor formelor artei. Primele lui statui au fost destinate să împodobească, după tradiția gotică, catedrala Santa Maria del Fiore ; dar, înainte de a fi fost terminate, proiectul a fost părăsit, fiindcă între timp publicul a încetat să mai considere sculptura ca o parte constitutivă a arhitecturii. În această schimbare a gustului public, rolul lui Donatello a fost decisiv.

Statuile profetilor care trebuiau să decoreze catedrala sînt tratate după regulile stilului gotic : poziție verticală, accentuată prin faldurile drepte ale hainei, atitudine țeapănă, costum convențional, greutatea corpului anulată de ritmul îmbrăcămîntei. Și totuși, statuile acestea înseamnă un pas uriaș în dezvoltarea sculpturii : haina alunecată de pe umăr descoperă bustul ; corpul, indicat sumar sub învelișul lui vestimentar, se emancipează și devine obiectul suprem al artei statulare, iar haina se transformă într-o draperie care însoțește și subliniază particularitățile corpului. Consecințele revoluționare ale acestei inovații se simt în toate operele următoare ale lui Donatello. *Sfîntul Gheorghe* deschide noi perspective sculpturii. Cu picioarele înfipite în pămînt, într-o atitudine de ostentativă încredere în sine, *Sfîntul Gheorghe* oferă icoana tînărului erou care sfidează destinul și, prin toată făptura, exprimă forța biruitoare. Deși haina care-i atîrnă de pe umăr și scutul care-i acoperă corpul de la talie în jos pot fi considerate ca resturi de înveliș gotic, corpul se desface în toată strălucirea tineretii. Fapt și mai remarcabil, curajul tînărului erou nu e înfățișat ca o virtute morală, ci ca un atribut al sănătății și al forței fizice.

În statuia de bronz a lui *David*, Donatello reprezintă nudul direct și fără reticențe. Proscris o mie de ani, nudul reapare triumfător, și încă într-o figură biblică. În nici una din operele sale, Donatello n-a apărut mai aproape de idealul artistic al antichității ; corpul de efeb al profetului, în *contrapposto*, e zvelt, grațios și robust, ca al unui zeu grec.

Stăpîn pe toate mijloacele artei sale, Donatello a compus *Buna vestire* pentru Santa Croce, a sculptat *Cantoria* (foișorul corului) de la Santa Maria del Fiore, a decorat *Sacristia* lui Brunelleschi de la San Lorenzo și a așezat altarul bisericii pe un soclu în formă de arc de triumf. La Padova, Donatello a compus, după modelul statuii evestre a lui Marc Aureliu, monumentul condotierului Erasmo di Narni, numit *Gattamelata* (mîță mieroasă). Condotierul e înfățișat în costum de general roman, într-o armură de o cizelatură extraordinară, cu bastonul de comandant în mînă, pe un cal modelat după tipul cailor din cvadriga lui Lisip. Cal, călăreț și soclu lasă o impresie de măreție monumentală. Dar fruntea pleșuvă, privirea bănuitoare, buzele strînse ale cavalerului sînt de un realism crud, pe care nu-l întrece în ansamblul operei lui Donatello

decît Iov, supranumit de florentini *Lo Zuccone* (dovleacul), din cauza craniului pleşuv.

Operele lui Donatello sînt incomparabile prin intensitatea expresiei. El a rezolvat în chip superior problema dominantă a secolului al XV-lea, aceea de a exprima mişcările sufleteşti prin gesturile şi acţiunile corpului. Figurile lui sînt macerate de viaţă interioară, consumate de pasiuni, antrenate de irezistibile impulsuni lăuntrice, expresive chiar şi atunci cînd artistul împinge tensiunea formei plastice pînă la limitele extreme ale „teribilităţii“ sau urîţeniei. Donatello a îmbogăţit metodic registrul afectivităţii şi dramaticului permis operei sculptate prin recursul la mişcare ca semn esenţial al vieţii sufleteşti.

Donatello a exercitat o influenţă puternică nu numai asupra contemporanilor săi, ci şi asupra tuturor generaţiilor de artişti care l-au urmat. O pleiadă întregă de artişti s-au format la şcoala lui şi au creat opere de valoare. Dar aceia care au dus mai departe tehnica sculpturii şi arta statuară înnoite de Donatello au fost *Antonio Pollajuolo* (1432—1498) şi *Andrea Verrocchio* (1435—1488). Originalitatea lui Pollajuolo stă în faptul că, deşi şi pe el îl preocupă expresia mişcărilor, sintaxa lui e grafică, în funcţie de linia conturilor siluetei şi în egală măsură plastică, în funcţie de dispoziţia volumelor pe axele ce constituie linii de forţă. Este o artă esenţialmente plastică, ale cărei posibilităţi le va duce la ultimele consecinţe Michelangelo. Anatomist, Pollajuolo, „disecă multe cadavre ca să le vadă anatomia şi, printre primii, el arată cum trebuie căutaţi muşchii care au formă şi ordine în figuri“, scrie Vasari. Anatomia alimenta fantezia lui Pollajuolo, adăugînd un intens sens de mişcare şi de viaţă statuii, înscrise într-o linie energetică cu ecouri în spaţiul împrejmuitor.

Andrea Verrocchio, sculptor, argintar şi pictor, a fost lăudat de un contemporan ca maestrul „tuturor acelora, al căror nume zboară prin oraşele Italiei“¹¹. În atelierul său, adevărată şcoală de arte plastice, s-au format Leonardo da Vinci, Lorenzo di Credi, Perugino şi o serie de sculptori, azi uitaţi, ca Francesco di Simone Ferrucci, Agnolo di Polo şi acel Nanni Grosso care pe patul de moarte nu s-a putut spovedi în faţa unui crucifix, fiindcă era prost sculptat. Arta lui e o sinteză picturală, mai donatelliană decît a lui Pollajuolo, dar mai perfect integrată în plastică decît a lui Donatello, datorită unui intens spirit de arhitecturare interioară a figurilor, concepute nu în mişcări dramatice, ci în poze perfecte. Andrea Verrocchio a sculptat, pentru Sfatul negustoresc (un fel de tribunal de comerţ), pe *Toma Necredinciosul*, ales ca patron al sfatului tocmai pentru necredinţa lui, considerată de judecători ca o datorie profesională. Apostolul, ruşinat de necredinţa sa, se apropie de Isus, care îşi desface haina pentru ca Toma să poată pune degetul pe rană şi să se convingă că în

¹¹ A. Chastel, *Art et humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique*, p. 191 şi nota nr. 3.

adevăr Isus a fost mort și a înviat. Naturaletăea atitudinii nu e întrecută decît de pateticul expresiei.

Statuia lui *Bartolomeo Colleone*, sculptată din ordinul Republicii venețiene, constituie un nou progres al realismului. Voința condotierului e atît de dominatoare, încît călăreț și cal fac una. Jocul mușchilor calului e atît de fidel redat, încît contemporanii spuneau că Verrocchio a jupuit pielea calului ca să-i arate mai bine mușchii. Ținuta condotierului e numai sfidare, iar ochii și gura — numai dispreț și ură. Colleone e cea mai frumoasă statuie ecvestră a Renașterii, și, după unii critici, a lumii.

Luca della Robbia (1399—1482) și nepoții săi Andrea și Giovanni au popularizat, cu o grație și emoție delicate, geniul sculptural al Florenței în nenumărate teracote smălțuite. Pe lângă ei, o mulțime de alți sculptori au lăsat opere de un gust elegant sau de un farmec poetic. Antonio Rosselino a sculptat mormîntul grațios al cardinalului de Portugalia, la San Miniato, iar Desiderio da Settignano — mormîntul cancelarului Carlo Marsupini, la Santa Croce. În sfîrșit, Benedetto da Majano și Mino da Fiesole au lăsat portrete, basorelieuri, altare și morminte învăluite într-o atmosferă de duioșie discretă.

Sculptorii florentini se bucură de un prestigiu suveran în toată Italia. Veneția, Roma, Ferrara caută să-i atragă. Numai Milanul, expus influenței septentrionale, rezistă. La Pavia se constituie o școală de sculptură care continuă tradiția gotică.

Sculptura florentină nu s-a liberat de influența lui Donatello decît sub *Michelangelo* (1475—1564).

La vîrsta de 15 ani, abia ieșit din atelierul lui Ghirlandajo, tînărul Michelangelo a fost admis în cercul lui Laurențiu cel Măreț și a putut studia colecțiile importante de sarcofage, busturi, camee, medalii și monede antice de la villa Careggi și din palatul din Via Larga. Printr-o muncă pasionată, el a ajuns să-și însușească atît de temeinic stilul antic, încît prima lui operă, un *Cupidon*, a fost vîndută ca antică. La masa din palatul Medici, el a cunoscut pe cei mai de seamă membri ai Academiei platoniciene, pe Marsilio Ficino, Angelo Poliziano, Cristoforo Landino și pe Pico della Mirandola. Filozofia platoniciană i-a permis să facă legătura între artă și experiența practică. Antichitatea n-a fost pentru el o colecție de episoade și de motive, ci un „cosmos istoric“, adică un ansamblu organic, care l-a ajutat să realizeze un stil unitar, degajat de orice element pur decorativ.

Michelangelo a rămas toată viața legat de reprezentanții umanismului platonician din Florența. În 1519 el a fost unul din semnatarii petiției adresate lui Leon al X-lea pentru aducerea la Florența a cenușii lui Dante. Poet el însuși a compus *in volgare*, adică în limba toscană, sonete de conciziunea și adîncimea lui Shakespeare.

Arta supremă pentru Michelangelo era sculptura. El spunea că nu există idee pe care artistul să n-o poată întruchipa în marmură. Sculptura posedă, după el, puterea magică de a desprinde din materie statuia latentă pe care intuiția a relevat-o artistului. Dar mîna trebuie să se pună la lucru pentru a sili materia să elibereze ideea și aceasta cere un efort extraordinar. Contemporanii au notat înverșunarea cu care ataca marmura și grija cu care căuta să ascundă efortul pentru a realiza o operă finită. Michelangelo a făcut din creația artistică o aștează, care cere toate sacrificiile și care uneori nu lasă în urmă decît amărăciune și tristețe. Pentru Vasari, Michelangelo era artistul suprem trimis de providență pe pămînt. Dar însușirile lui geniale — în primul rînd *la terribilità* — au fost contrabalansate de solitudinea interioară și de izolarea dramatică. Un admirator l-a descris, în mijlocul marmurelor sale, copleșit de tristețe, ca *Melancolia* lui Dürer. Primele sale opere, *Amor adormit* și *Bacchus îmbătăt*, sînt de inspirație păgînă. Pietă din catedrala Sfîntului Petru (1501) aparține încă artei din secolul al XV-lea, prin draperia largă și expresia Madonei, dar modelarea puternică a lui Cristos anunță originalitatea autorului. În 1504, apare statuia uriașă a lui *David*, care reprezintă tipul ideal al frumuseții virile, mai presus de timp și de loc. În aparență, atitudinea tînrului erou e stăpînită și calmă ; dar fiecare mușchi e încordat, și corpul întreg e gata de luptă.

În 1505, Iuliu al II-lea l-a însărcinat să-i construiască mormîntul în bazilica Sfîntul Petru, al cărei plan nici nu fusese încă întocmit. Michelangelo voia să ridice pe un postament uriaș o capelă care să adăpostească statuia și mormîntul papii. Monumentul avea să fie împodobit cu atîtea statui, încît executarea lor ar fi ținut toată viața artistului. Dar cuprins de teamă, întreținută și de adversarii lui Michelangelo, ca monumentul să nu-i aducă nenorocire, papa și-a schimbat părerea și l-a însărcinat pe Michelangelo cu decorarea *Capelui Sixtine* (1508—1512). După moartea lui Iuliu al II-lea, Michelangelo a reluat, în proporții reduse, planul monumentului funerar, dar n-a putut executa decît doi sclavi, „prizonieri ai morții“, și statuia colosală a lui *Moise*. Conducătorul poporului evreu e reprezentat pe tron într-o atitudine imobilă, dar clocotind de mînie. Coborît de pe Muntele Sinai, unde a comunicat cu Atotputernicul, el privește cu indignare abia stăpînită cetele de evrei idolatri. Fulgerele din privire, barba stufoasă și agitată, mușchii încordați și vinele umflate pe brațe, piciorul stîng aruncat înapoi, dau impresia unei forțe fizice și morale supranaturale.

În 1520, Leon al X-lea l-a însărcinat să construiască, în *San Lorenzo*, capela funerară a familiei Medici. În 1531, pe timpul altui papă medician, Clement al VII-lea, Michelangelo termină statuile funerare ale lui Iulian și Laurențiu al II-lea Medici, reprezentați sub forme ideale și așezați în două firide. Deasupra sarcofagelor lor, cîte două figuri alegorice, reprezentînd Amurgul și Aurora, Ziua și Noaptea, „statuile deznădejdiei lui“.

Michelangelo a reprezentat forța atletică sub toate formele ei, când liniștită și stăpînă pe sine (*David*), cînd clocotitoare și gata de a izbucni (*Moise*), cînd tristă și meditativă (*Lorenzo al II-lea de Medici*), cînd contractată pentru efort (*Giuliano*), cînd copleșită de oboseală (*Sclavii*), cînd deznădăjduită (*Noaptea*), cînd fulgerătoare (*Isus*). El a ridicat la apogeu geniul sculptural al florentinilor și a contopit într-o formă neîntrecută cele două tendințe fundamentale ale Renașterii: cultul frumuseții corporale și pateticul religiei creștine care divinizază suferința.

Cu toată superioritatea ei necontestată, arta italiană n-a fost primită fără rezerve de popoarele occidentale. Faza mai înapoiată a civilizației lor și rezistența tradițiilor naționale reduc influența italiană la motive ornamentale care nu transformă fondul stilului tradițional. În Portugalia, arabescurile se combină cu ornamentația gotică aleasă din fauna și flora marină, iar Spania, cu toate posesiunile ei italiene, rămîne credincioasă tradiției medievale. Cele mai de seamă opere ale sculpturii germane *Tabernacolul Sfîntului Laurențiu* de Adam Kraft și *Mormîntul Sfîntului Sebald* de Peter Vischer, sînt de inspirație gotică, fără legătură cu arta italiană.

CAPITOLUL X
RENAȘTEREA ARTISTICĂ
PICTURA¹

Ogni dipintore dipinge sè

LEONARDO DA VINCI

Dintre toate artele Renașterii, pictura e cea mai specific modernă, fiindcă artiștii s-au exprimat în ea mai direct și mai complet și fiindcă influența antichității a fost și mai redusă decît în domeniul arhitecturii și sculpturii.

Originea florentină a picturii moderne, acceptată ca o dogmă de la Vasari pînă la Burckhardt, e azi viu contestată. La Roma, pictura atinsese în secolui al XIII-lea, sub influența artei protocreștine descoperite în catacombe, un înalt grad de perfecțiune. Creștinii din primele secole (I—IV) s-au servit de arta antică, alexandrină și romană, pentru nevoile cultului lor. Catacombele din jurul Romei, de la Ostia și Neapole, au păstrat fresce care reproduc nu numai stilul și tehnica artei pămîntine, ci și temele și motivele ei decorative. Repertoriul artei funerare romane, mai ales cel al sarcofagelor, a fost utilizat pentru ilustrarea învățăturilor creștinismului. Mitologia greco-romană a fost adaptată la învățătura creștină. Prometeu a fost identificat cu Dumnezeu-tatăl, Orfeu cu Cristos. Pastorală antică a furnizat elementele temei Bunului Păstor, iar scenele de banchet s-au transformat în agapele primilor creștini. Frescele catacombelor au păstrat diferite embleme: peștele — simbol al lui Isus Cristos, porumbelul — emblema vieții veșnice, ramura de măsline — simbol al păcii etc.

Stilul acestor fresce, care se exprimă doar prin cîteva pete de culoare, e sărac. Dar unele figuri, ca *Apostolii* din hipogeul Aurelieniilor și *Madona cu copilul* din cimitirul de la Ostia, anunță arta monumentală creștină.

¹ B. Berenson, *Pittura italiana del Rinascimento*, Milano, 1936; P. D'Ancona, *Les primitifs italiens du XI-e au XIII-e siècle*, Paris, 1935; L. Venturi, *La Peinture italienne*, 3 vol., Paris, 1950—1952; M. Meiss, *Painting in Florence and Siena after the Black Death*, Princeton, 1951; K. Clark, *Florentine Painting, XVth Century*, London, 1947; E. Carli, *La Peinture siennoise*, Paris, 1955; M. Valsecchi, *La Pittura veneziana*, Milano, 1954; F. Bérence, *Raphaël ou la puissance de l'esprit*, Paris, 1936; Idem, *Léonard de Vinci, ouvrier de l'intelligence*, Paris, 1945; S. Bettini, *Botticelli*, Bergamo, 1944; A. Chastel, *Léonard de Vinci par lui-même*, Paris, 1952; E. Mâle, *L'art religieux de la fin du Moyen âge en France. Etude sur l'iconographie du Moyen âge et sur ses sources d'inspiration*, Paris, 1925; K. Tolnay, *La volta della Capella Sixtina*, în „Bolletino d'Arte“, XXIX, 1935/1936; E. Panofsky, *Albrecht Dürer*, 3 ed., Princeton, 1948; Peter et Linda Murray, *L'art de la Renaissance*, Paris, 1964.

În aceste fresce artiștii, din secolul al XIII-lea au descoperit valoarea persoanei umane, zeificată de mitologia păgână, sub forma frumuseții fizice. Exemplele artei protocreștine au încurajat reacțiunea împotriva procedeelelor artei bizantine: frontalitatea figurilor, schematizarea formelor, rigiditatea corpurilor uscate, fixitatea privirii și lipsa de expresie a fizionomiei, poziția verticală a ansamblurilor picturale, reproducerea ierarhiei morale și sociale în cadrul compoziției, înlocuirea reliefului prin scheme lineare și prin fibre de culoare.

La începutul secolului al XIII-lea, forma predominantă în arta italiană era cea bizantină, care-și menținuse autoritatea și în cadrul vieții comunale. Dar lumea nouă a orașelor se introduce în iconografie și, prin o anumită valorificare a concretului, anunță zorile unei noi concepții artistice. Marile construcții publice din secolul al XIII-lea favorizează această transformare, cu toate că picturile murale erau încă didactice, urmărind să instruiască, nu să placă. Primul simptom de declin al interesului pentru supranatural îl oferă efortul de a reproduce în pictură corporalitatea materială a figurilor. Sub influența franciscanismului, duioșia și umanitatea iau locul maiestății divine a figurilor. Crist al durerilor se substituie lui Crist al gloriei și e înțeles ca om, nu ca divinitate. În iconografia Maicii Domnului se introduce gestul matern al gingășiei feminine în locul solemnității din vechile fresce.

La sfârșitul secolului al XIII-lea apar la Roma trei pictori: Jacopo Torriti, Pietro Cavallini și Filippo Rusuti, care pot fi considerați ca precursori ai Renașterii.

Torriti atenuează formele bizantine, fără să iasă din ele. Figurile lui sînt menținute într-un spațiu abstract, dar cu un simț constructiv foarte decis. Mozaicurile lui din San Giovanni in Laterano sau din Santa Maria Maggiore (1291—1295) conciliază stilul hieratic bizantin, atenuat la maximum, cu unele gesturi reale ale mâinilor, cu o anumită perspectivă în aranjarea faldurilor veșmintelor și cu o grijă a amănuntului, transpus într-o culoare de o mare finețe cromatică.

Mozaicurile lui Pietro Cavallini din Santa Maria și Santa Cecilia, în Trastevere (cartier muncitoresc situat „dincolo de Tibru”), din aceeași epocă, vădesc un progres și mai pronunțat în stăpînirea mijloacelor necesare pentru reproducerea veridică a lumii reale. Cavallini construiește forma fără ajutorul liniei, prin puternice mase de culoare care se întunecă și se luminează, fără contraste bruște. Fuziunea masei de culoare și realizarea formei prin culoare, fără desenul conturului, considerate ca o mare invenție a secolului al XV-lea, se regăsesc în formă embrionară la Cavallini. Dar ordonanța sintactică generală e încă de tip antic. În scenele Noului Testament, Cristos se ridică maiestuos ca un „Jupiter Creștin”. Elevul acestor doi mozaicari, Filippo Rusuti, marchează trecerea de la arta pontificală romană la arta seneză și florentină.

1. ȘCOALA FLORENTINA

Tendința spre valorificarea concretului prin laicizarea iconografiei creștine și prin trecerea de la grafia bizantină la plasticitatea Renașterii, prin punerea în valoare a corporalității lumii materiale, se manifestă în principalele orașe ale Toscanei : la Pisa, Lucca, Florența, Siena și Arezzo. Membrii familiei Berlinghieri din Pisa, Deodato Orlando din Lucca, Margaritone din Arezzo și Guido din Siena manifestă limpede voința de a dramatiza figurile bizantine și de a modela culoarea, chiar dacă nu pot ieși din tiparele tradiției bizantine.

Siena a dat primul pictor de geniu care poate fi considerat ca precursor al Renașterii, pe *Duccio di Buoninsegna* (circa 1260—1319). El a pictat, pentru catedrala din Siena, icoana Maicii Domnului (numită *Maestà*), pe care mulțimea a condus-o în procesiune solemnă de la atelierul artistului la catedrală.

La sensul compozițiilor grandioase, Duccio adaugă un sentiment larg al liniei. Figurile lui adoptă ritmul unduios al artei gotice, cu mantiile vâlrind, cu o ritmică vioaie, pe când viziunea formelor anatomice este a stilului nou, pline de corporalitate. Episoadele Evangheliei sînt scene care le actualizează. Deși legat prin mii de fibre de trecut, Duccio manifestă tendința conștientă de a se elibera de canoanele artei bizantine, de viziunea verticală a compoziției sugerînd lumea transcendentă, și de a exprima o lume sensibilă mai densă și mai concretă. În formarea viziunii picturale a Renașterii, arta lui Duccio marchează o dată importantă.

Duccio a fost mult timp confundat cu marele pictor florentin, Cenno di Pepo, zis *Cimabue* (circa 1260—1318). Ca și alți pictori din *Ducento*, Cimabue a fost înainte de toate mozaicar. Iconografia și ordonanța figurilor lui sînt de origine bizantină. Dar tradiția se îmbină la el cu inovația. În *Madonna* de la *Uffizi*, măreția simplă, grafia largă și practica undulațiilor ornamentale, care îmbină în curbe elegante corpul îngerilor, continuă tradiția bizantină. Dar distribuirea îngerilor în jurul tronului Fecioarei Maria nu se mai face după vechiul procedeu coral, ci după noua logică spațială, aproape perspectivală. Profunzimea spațială e accentuată de contrastele aspre de lumină și, în acest spațiu, prin gesturi sobre, artistul sugerează sentimente vii.

Icoana aceasta, ca și a lui Duccio, era purtată în procesiuni solemne, însoțită de aclamațiile mulțimii, „care nu saluta în ea o icoană făcătoare de minuni, ci primăvara geniului florentin“².

Gloria lui Cimabue a fost, după Dante³, întunecată de *Giotto de Bondone*

² H. Focillon, *Art d'Occident. Le Moyen âge roman et gothique*, Paris, 1938, p. 255.

³ Crezu-n pictur-a fi și Cimabue / Stăpîn a tot, și-n umbră e rămasă / Azi faima lui, de Giotto cel ce suie. *Paradisul*, XI, 94—95.

(1266—1337). După o legendă, consemnată de Vasari, Giotto ar fi fost descoperit de Cimabue care l-a văzut desenînd pe o piatră oile pe care, tînăr cioban, le păștea. Sensul acestei legende e că talentul lui Giotto își trăgea seva, care a reînnoit pictura, din forța creatoare a poporului.

În arta lui Giotto se întîlnesc cele trei curențe predominante pînă atunci : tradiția populară, arta bizantină și stilul pontifical roman, la care Giotto adaugă vioiciunea expresiilor, sensul spațial al volumelor și puternica viziune a corpului omenesc.

La începutul secolului al XIV-lea, pe la 1305, din însărcinarea unui cetățean bogat, cu numele Enrico Scrovegni, Giotto a împodobit pereții bisericii *Santa Maria dell'Arena* din Padova cu 37 de fresce reprezentînd episoade din viața Fecioarei Maria și a lui Cristos. Aceste fresce sînt cele mai vechi monumente ale artei italiene care au dus la Renaștere. Frescele din San Francesco d'Assisi, care-i sînt atribuite de Vasari, îi sînt contestate de unii, iar din operele din tinerețe, executate la Roma, nu ne-au rămas decît fragmente. Or, în frescele din Capella dell'Arena, arta lui Giotto se prezintă în toată strălucirea și originalitatea. Contemporanii au fost frapați mai ales de naturaleța reprezentării.

Vasari atribuie lui Giotto meritul de a fi rupt cu stilul bizantin și de a fi creat o artă nouă, întemeiată pe observarea naturii. „Naturismul“, care va constitui nota dominantă a picturii și sculpturii din secolul al XV-lea, nu ajunge însă să definească stilul lui Giotto nici în raport cu arta bizantină, nici în raport cu cea gotică. În *Nunta de la Cana*, circiumarul, masa, farfuriile, vasele cu vin au o înfășurare de autenticitate neîndoielnică ; în *Întîlnirea de la Poarta de Aur*, cetatea Ierusalimului e un castel florentin, cu zidurile și crenelurile lui caracteristice ; în frescele de la Santa Croce, rasa, crucea, steagul călugărilor evocă imaginea fidelă a unui interior de mănăstire medievală. Astfel de elemente realiste se găsesc în număr mult mai mare în arta gotică ; e destul să aruncăm o privire asupra frescelor din Capella dell'Arena, pentru a ne convinge că redarea fidelă a realității n-a fost scopul artei lui Giotto. Cînd natura subiectului sau a compoziției nu reclamă astfel de elemente, Giotto nu se sinchisește de exigențele naturismului. De pildă, sala în care se ține nunta e prea îngustă pentru numărul personajelor ; colibele sînt imposibil de locuit, copacii și munții se reduc la indicații prea sumare ; figurile sînt încă prea regulate și prea tipice, pentru a da impresia de portrete ; corpul prea inarticulat, atitudinile prea țepene și îmbrăcămintea prea largă.

Aceste calități și defecte se regăsesc la toți pictorii din timpul său. Nu prin ele se distinge Giotto. „Naturismul“ pictorului florentin e de esență mai subtilă și mai complexă. Giotto a dat senzația de real și a deschis o nouă eră în istoria picturii europene printr-un nou principiu de compoziție : prin interdependența scenică a personajelor. În arta medievală, principiul după care figurile erau orînduite într-un tablou era adițional : scene diferite ale acțiunii sînt înșirate una după alta într-o dezordine care ia compoziției orice claritate.

La Giotto, figurile sînt dispuse ca niște actori care ar juca pe scenă o piesă în fața pictorului. Din aplicarea acestui principiu decurg o seamă de consecințe, care explică inovațiile revoluționare ale lui Giotto.

Mai întîi, obiectivizarea relațiilor dintre artist și subiectul tabloului. Artistul medieval putea combina liber elementele compoziției, independent de un punct de observație sau de o idee dominantă. Giovanni Pisano a înfățișat la amvonul de la Pisa *Batjocorirea lui Isus* prin o serie de scene diferite, în care figurile sînt îngrămădite atît de strîns unele lângă altele și unele deasupra altora, încît, cu toată plasticitatea figurilor, unitatea naturală a elementelor cuprinse în spațiu nu se mai poate distinge. Artistul se mulțumește să evoce episodul biblic al judecării și batjocoririi lui Isus fără să caute a distribui personajele într-o ordine inteligibilă pentru spectator.

O altă inovație fundamentală constă în așezarea figurilor în spațiu. Artă medievală căuta să ia figurilor orice materialitate și să reprezinte figurile dezlipite de tot ce e pămîntesc. Pentru prima oară de la antichitate, figurile lui Giotto sînt așezate cu picioarele ferm pe pămînt, ceea ce nu s-a putut obține decît prin sublinierea volumului și masei. Astfel, efectul tridimensional a dobîndit importanța unei probleme artistice fundamentale. Reprezentarea volumului în jurul căruia circulă aerul și legătura figurilor cu mediul împrejurător vor constitui obiectul principal al cercetărilor artiștilor florentini din *Quattrocento*.

În sfîrșit, Giotto a făcut din organizarea spațiului în care sînt cuprinse figurile, adică din corelația naturală dintre spațiu și personaje, o normă fundamentală a compoziției picturale. În tablourile lui Giotto, acțiunea constituie o parte integrantă a spațiului în care ea se desfășoară. În episoadele care se petrec în spațiul liber peisajul servește totdeauna ca scenă elementelor reprezentate; în episoadele reprezentate în spațiu închis, interiorul e coordonat cu figurile ca factor compozițional⁴.

Giotto a pus picturii obiective de cercetare care nu vor fi realizate decît în secolul al XV-lea. El a dat acestor probleme o soluție care nu putea fi decît parțială, dar a fixat programul întregii evoluții a picturii moderne, care nu va fi înțeles și realizat decît la un secol după moartea sa.

Giotto înfățișează un singur moment al acțiunii și-l expune, cu simplitatea și claritatea unei tragedii antice, pentru un spectator care l-ar privi dinafară. Normele compoziției lui nu se întemeiază pe o concepție teologică, ci pe relațiile naturale dintre lucruri și pe legile obiective care rezultă din observație și experiență. Figurile sînt distribuite în funcție, nu de o idee transcendențială, ci de rolul jucat în episodul care formează subiectul tabloului. Scena e compusă după un ideal de adevăr dramatic, volumele luminoase și întunecate formează arabescuri armonioase, iar liniile sînt reduse la esențial, încît ochiul poate prinde imediat semnificația dramei.

⁴ Max Dvö rak, *Geschichte der italienischen Kunst*, vol. I, pp. 15—17.

Grupurile sînt constituite astfel încît să confere figurilor însemnate maximum de plasticitate. În evul mediu, figurile erau proiectate pe o suprafață plană și dădeau impresia unor umbre ce plutesc în aer. Giotto redă figurilor volum și greutate. Figurile lui sînt încă primitive, distribuite pe o fișie îngustă de pămînt, dar fiecare constituie un corp autonom și material, care nu mai e nici umbră plutitoare, nici masă inertă, ci organism viu.

Pentru a da iluzia volumului, Giotto a trebuit să organizeze spațiul cu trei dimensiuni care să exprime relief plastic al personajelor. Prin gradații de lumină și de culoare, el a izbutit să dea iluzia profunzimii și a reliefului. O frescă a lui Giotto e o construcție intelectuală, în sensul că ne apare ca rezultat al analizei raporturilor omului cu lumea externă.

La aceste calități formale, Giotto adaugă o profundă intuiție a mișcărilor sufletești. Invenția lui pornește totdeauna de la un moment sufletesc care determină distribuția, forma, atitudinea și expresia personajelor. În *Cina cea de taină*, elementul istoric reprezentativ (vestirea trădării lui Iuda) este exclus și scena se reduce la o masă de camarazi, printre care Isus se evidențiază. Dar scena e învăluită într-o atmosferă de blîndețe divină. Giotto reprezintă stări sufletești impresionante prin simplitatea și intensitatea lor. Personajele lui nu urmăresc să ilustreze momentele revelației și învățăturile bisericii; gîndurile și voința lor sînt îndreptate spre pămînt și faptele lor se justifică, nu prin intervenția providenței, ci prin ceea ce se petrece în sufletul lor.

În momentul în care limba toscană triumfă în literatură și Dante pune bazele unei culturi specific italiene, Giotto secularizează pictura, atribuindu-i ca scop reprezentarea omului în existența lui pămîntească.

Dar arta monumentală și măreață a lui Giotto, simțul lui spațial și puternica lui viziune despre corpul omenesc n-au întîlnit înțelegere, și pictura imediat următoare nu i-a continuat tendințele inovatoare. Urmașii lui au pierdut contactul fecund cu realitatea. Descoperirile lui Giotto au fost atenuate sau înăbușite în cursul secolului al XIV-lea de influența goticului francez și de tendințele spiritualiste ale artei bizantine. Figurile zvelte și vapoase, caracteristice prin linearitatea abstractă și decorativă, care dizolvă unitatea stilistică și relief plastic al compoziției, apar din nou și se manifestă cu deosebită claritate și forță în pictura de la Siena și de la Verona.

Școala seneză a păstrat concepția mai mult decorativă decît dramatică a picturii bizantine și a cultivat cu predilecție gustul oriental pentru costumele fastuoase, simțul armoniilor subtile, înclinarea spre scenele patetice ale artei bizantine. Artistul reprezentativ al acestei direcții e *Simone Martini* (1284—1344), cel mai gotic dintre pictorii Italiei. El a creat o artă elegantă, convențională și curteană, care evită zbuciumul pasiunilor și febra cunoașterii și subordonează totul semnificației ornamentale. El acordă o atenție deosebită culorii, a cărei strălucire creează o atmosferă feerică de poezie și mister. Pic-

tura lui vrăjește, îndeamnă la visare, provoacă nostalgia fericirii cerești, dar nu spune nimic despre om și despre natură. Oricât de seducătoare ar fi, arta lui constituie un regres față de cea a lui Giotto.

Sentimentul naturii, al realității obiective face un anumit progres în opera fraților *Pietro și Ambrogio Lorenzetti*, care combină formele elegante ale artei seneze cu realismul clasic al lui Giotto și dau o importanță deosebită povestirii. Ei evocă peisajul toscan, cu zidurile Sienei, cu un port părăsit, cu o capelă sau o mănăstire, cu colțul unei podgorii. În madonele lor, cei doi frați au izbutit, continuând tradiția frescei mai curînd decît a miniaturii, să exprime o demnitate plină de rezervă, o mîndrie în care se poate întrevădea o inspirație franciscană. Pietro a înfățișat patimile lui Cristos pe pereții bisericii din Assisi, iar Ambrogio a expus în palatul comunal din Siena efectele *Gubernului bun* și ale *Gubernului rău*. Chiar și la Siena, unde tradiția s-a dovedit mai refractară inovațiilor, arta se îndepărtează de temele biblice și se apropie de realitatea de toate zilele.

După ciuma neagră din 1348, care a decimat și populația Italiei, obsesia morții a pus stăpînire pe sufletul oamenilor și și-a găsit expresia în opera celui mai important artist din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, Andrea Orcagna (activ între 1344 și 1368). El a reprezentat la Santa Maria Novella din Florența teme din programul ecleziastic care exprimă sentimentul general de teamă de moarte (*Înălțarea Fecioarei Maria, Judecata din urmă, Triumful morții*). Același subiect e tratat în *Triumful morții* din Campo Santo (cimitirul) de la Pisa, într-o viziune plină de tragism și sarcasm, unde ideea de egalitate e sugerată prin putreziciunea cadavrelor, indiferent de veșmintele bogate sau sărace în care sînt învelite. Dar pierderea independenței politice și a puterii economice a Sienei împiedică arta seneză de a se reînnoi, și, la sfîrșitul secolului al XIV-lea, această artă începe să decadă.

În relații strînse cu apusul și cu nordul Europei, Verona a creat un stil original, combinînd naturismul nordic cu formulele seneze. Reprezentantul cel mai de seamă al acestei școli a fost *Pisanello* (1377—1455), care a lăsat un carnet întreg cu schițe de oameni, animale și plante, desenate după natură și menite să-i îmbogățească tablourile. Procedul lui Pisanello dovedește că raportul artistic cu natura s-a schimbat: materia artei nu o mai formează revelația adevărului universal, ci observarea personală și directă a naturii, cu aceeași contradicție internă ca a giottiștilor, care urmăreau să redea imaginea realității nu prin reproducerea fidelă a obiectelor materiale, ci prin abstracții artistice în care introduceau elemente naturale. Rezultatul a fost o serie de opere în care observațiile realiste serveau să producă nu impresia realității, ci efecte teatrale.

Prin urmare, după primele manifestări de realism și de clasicism, perceptibile în arta și literatura de la începutul secolului al XIV-lea, se resimte o reîntoarcere la procedeele tradiționale ale artei medievale, de tendință transcendentă, de prețiozitate ostentativă și de rafinament cavaleresc, care împiedică dezvoltarea deplină a germenilor Renașterii, anunțată de Giotto.

Noul în arta Renașterii nu triumfă decât după primul sfert al secolului al XV-lea, când Masaccio, frații Hubert și Jan van Eyck în pictură și Donatello în sculptură izbutesc să învingă definitiv tradiția gotică și să întemeieze reprezentarea artistică pe un nou criteriu de adevăr și de realism.

Inovația capitală, care stabilește o linie de demarcație între arta medievală și arta Renașterii e realizarea dimensiunii a treia, adică capacitatea de a reda, pe de o parte volumul, iar pe de alta spațiul, distanța, perspectiva, într-un cuvânt plasticitatea obiectelor materiale și a corpului omenesc, deopotrivă cu structura lumii văzute.

Această inovație a fost rezultatul unor lungi cercetări și experiențe și realizarea ei coincide cu gradul de maturitate pe care gândirea laică îl atinsese în umanism. Prin aplicarea noilor procedee, frații van Eyck și Masaccio au obținut opere superioare față de tot ce se făcuse pînă atunci, încît o întoarcere la trecut nu a mai fost cu putință.

Se știe că Țările de Jos au găsit în opera fraților *Hubert și Jan van Eyck* expresia desăvîrșită a credințelor, a obiceiurilor, a bogățiilor exterioare și prima imagine a cerului, a aerului, a pămîntului, a corpurilor în formele și culerile lor adevărate. Dacă ei nu au inventat pictura în ulei, cunoscută încă din secolul al XII-lea, au perfecționat tehnica și au dat culorilor mai multă strălucire și intensitate. Ei au creat o artă nouă, au fixat un stil și au produs opere nepieritoare.

În *Mielul Pascal*, început de Hubert în 1420 și terminat de Jan în 1432, arta flamandă a atins dintr-o dată un înalt grad de perfecțiune. În jurul *Mielului Pascal*, simbol al izbăvirii, așezat pe un altar, în mijlocul unei cîmpii înflorite, se grupează îngerii îmbrăcați în alb, apoi la stînga profeții care au anunțat pe Cristos, învățații și înțelepții care au presimțit adevărul revelației, iar la dreapta apostolii și mulțimea servitorilor lui Cristos, preoți, episcopi, papi, în odăjdii bogate, în fine șirul nesfirșit al creștinilor. Criticii nu au izbutit să determine partea fiecăruia dintre cei doi frați. E probabil că Hubert a conceput planul general și a executat figurile principale, pe *Dumnezeu-tatăl*, pe *Fecioara Maria*, pe *Adam și Eva*, care au fixat tipul feminin și masculin dezvoltat mai tîrziu de fratele său Jan în nenumărate portrete, ca al *Soților Arnolfini*, al canonicului *Van der Paele*, al *Omului cu garoafa* și în *Portretul unui necunoscut* de la Muzeul de artă din București. Fără nici o preocupare de un tip ideal, Jan van Eyck reprezintă în aceste portrete tipuri umane, mai

ales tipuri virile aparținând tuturor claselor societății. El a pus mai mult adevăr în expresia feței, mai multă umanitate în fizionomie, mai mult lux, mai multă realitate în redarea locuințelor, stofelor și argintăriei. Dar, mai ales, el a realizat perspectiva, introducând peisajul, aerul liber, priveliștea câmpiilor înflorite, a orizontului albastru și a coborât visurile și aspirațiile transcendente la realitățile pămîntești. Cu toate acestea, sinceritatea desăvîrșită, intensitatea senzațiilor primite de la lumea externă și execuția îngrijită dau operelor lui Van Eyck o poezie, o idealitate și o transparență extraordinară. În același timp, el redă lucrurilor ceea ce au mai de preț. Țesături bogate, perle și aur, catifea și mătase, marmură și metale cizelate — tot ceea ce prezintă valoare în ochii burgheziei flamande — sînt redade cu lux și rafinament. Pictura rivalizează cu arta argintarilor, gravurilor și smălțuiturilor.

O revoluție de aceeași însemnătate a realizat la Florența *Masaccio* (1401—1428). Opera lui se reduce la cîteva fresce zugrăvite în capela Brancacci din biserica Santa Maria del Carmine, dar aceste fresce au servit ca model întregii picturi florentine din secolul al XV-lea. În *Adam și Eva*, alungați din rai, și în *Istoria Sfintului Petru*, Masaccio nu s-a dovedit numai stăpîn pe toate mijloacele de expresie ale artei din timpul său, ci a dat o nouă soluție problemei spațiului. Relieful puternic al nudului în *Adam și Eva*, accentuat prin clar-obscurul atmosferei, mișcarea grea și apăsătoare a corpului și expresia de remușcare și rușine fac din această frescă un triumf al realismului. Figurile lui Masaccio, modelate sculptural, precis delimitate și solid așezate pe pămînt, nu mai fac impresia de siluete sau de umbre proiectate pe pînză, ci de volume care trezesc în privitori senzații tactile și în jurul cărora circulă aerul. Înru-direa lui spirituală cu Donatello e frapantă. Corpul și îmbrăcămintea perso-najelor din *Plata tributului* nu mai constituie o singură masă, ci dobîndesc o existență aparte și independentă. Îmbrăcămintea apasă efectiv asupra umerilor și rostul ei nu mai e de a ascunde, ci de a sublinia funcția fiecărui organ, iar corpul nu mai e un element a cărui valoare rezultă din rolul ce-l joacă în compoziție, ci un sistem autonom de forțe care domină materia. Sentimentul acesta a inspirat o nouă formă de interpretare a figurii omenești și un nou principiu de compoziție. Compoziția își găsește principiul de unitate în voința liberă a personajelor, nu în evenimentul istoric sau într-o idee abstractă. Giotto dizolvase grupul din tablourile medievale în elemente individuale. Masaccio a regrupat elementele individuale în grupuri care se comportă ca unități obiective. În *Plata tributului*, Masaccio reprezintă pe Isus poruncind apostolului Petru să plătească tributul publicanilor. Scena e împărțită în trei părți, formînd un fel de triptic : în centru, Isus, înconjurat de apostoli, ordonă Sfintului Petru să plătească tributul cerut ; la stînga, Sfîntul Petru scoate galbenul din gura unui pește, iar în scena din dreapta îl întinde publicanului. Compoziția, jude-cată din punct de vedere modern, cuprinde greșeli. De pildă, Sfîntul Petru e

reprezentat, ca în tablourile medievale, de trei ori, în trei roluri deosebite. Cu toate acestea, unitatea compoziției se impune irezistibil prin actul de voință al lui Isus care stăpânește situația și determină toate momentele acțiunii.

Spațiul în care evoluează personajele e construit după norme obiective. Peisajul e mai natural și mai în acord cu experiența, iar perspectiva mai adâncă. Dar legătura dintre persoanele reprezentate și mediul împrejmuitor a slăbit. Peisajul, strict subordonat la Giotto ideii generale, a dobândit la Masaccio o existență autonomă, care se opune grupului de personaje. Spațiul și omul sînt tratate ca probleme estetice independente, cu precădere vădită în favoarea omului. Restabilirea armoniei dintre aceste două elemente va fi realizată abia de Leonardo da Vinci, aproape un secol mai tîrziu.

Masaccio a murit tînr (la 27 de ani), fără să fi putut da toată măsura talentului său. Cu toate acestea, opera lui reprezintă efortul maxim al picturii florentine din secolul al XV-lea de a reduce lumea la măsura omului și a făcut posibilă cuceririle decisive care aveau s-o separe și de arta gotică și de tradiția bizantină.

Revoluția săvîrșită de Masaccio în redarea volumului și în soluția compoziției n-a fost înțeleasă imediat și o serie de artiști ca Fra Angelico, Filippo Lippi, Gentile da Fabriano, chiar și Benozzo Gozzoli, au continuat să rămînă fideli tradiției gotice cu mici concesii făcute giottismului. *Fra Angelico* (1387—1455) a zugrăvit pe pereții mănăstirii San Marco, al cărei stareț era, fresce reprezentînd episoade din viața Fecioarei Maria (*Buna vestire*, *Încoronarea*), a lui Isus și a sfinților, totul într-un stil ideal. Deși a cunoscut forma corpului uman și modul de a reprezenta spațiul, Fra Angelico n-a dus mai departe explorările lui Masaccio. El a rămas credincios spiritului medieval pentru care problemele evlaviei și ale edificării morale erau mai importante decît cele ale artei.

Fra Filippo Lippi (1406—1469) a realizat o sinteză între Masaccio, pe care l-a văzut pictînd la Carmine, și Fra Angelico care l-a încîntat prin suavitățile sentimentelor personajelor sale. *Domenico Veneziano* (mort în 1461), care a aplicat la Florența tehnica uleiului, i-a revelat sensul culorilor, transparente, calde și strălucitoare. *Încoronarea Fecioarei* (1447) e o capodoperă, prin expresivitatea figurilor, prin volumele sculpturale și prin grația atitudinilor.

Dar sub influența lui Masaccio tot mai bine înțeles și a progreselor spiritului laic în filozofie, știință și literatură, pictura se emancipează de sub autoritatea bisericii și se pune în serviciul culturii laice cu toate cuceririle spiritului de observație. Cultul antichității pune la dispoziția artiștilor temele mitologiei păgîne.

În același timp se răspîndește și în Italia pictura în ulei, care permite redarea amănuntului caracteristic și adîncirea spațiului și conferă tonurilor vibrație și

transparentă. În sfârșit, înlocuirea panoului de lemn cu pînza mărește mobilitatea tabloului, care poate fi transportat după dorința amatorului.

Aceste resurse permit artiștilor, orientați spre observarea naturii, să redea mai complet realitatea imediată. Pictura descoperă peisajul. Florența, cu turnurile bisericilor și cu chiparoșii grădinilor ei, pătrunde în tablou, ca un cadru de viață și ca un element de frumusețe.

Dar geniul florentin nu se mulțumește să observe natura. Datele observației devin materie de reflecție pentru el. El caută să stabilească legile care guvernează viața și societatea și cărora pictura trebuie să se conformeze. „Pictura nu-i interesantă, spunea *Alessio Baldovinetti*, decît în măsura în care pune probleme științifice de rezolvat“. Nudul (anatomia), proporțiile, mișcarea, perspectiva, clar-obscurul sînt principalele probleme pe care și le pun artiștii, mai ales în Florența. *Puolo Uccello* stabilește regulile perspectivei geometrice și le aplică în pictură, urmărind schimbările produse în forma și dimensiunile obiectelor de variațiile unghiului de vedere și ale distanței. *Antonio Pollajuolo* și *Andrea Verrocchio* urmăresc pe cadavre structura mușchilor, forma oaselor și direcția mănunchiurilor de tendoane. Tradiția pretinde că *Luca Signorelli*, pentru care totul, chiar și infernul, se reducea la corpul uman, pierzînd un fiu prea iubit, i-a disecat corpul și i-a desenat mușchii ca să-i păstreze o amintire cît mai fidelă. El a pictat și nuduri de îngeri. *Benvenuto Cellini* spunea că „vertebrele sînt minunat de frumoase“ și simțea o deosebită plăcere desenîndu-le. „Important e, spunea L. B. Alberti, să cunoști numărul oaselor și mușchilor și jocul nervilor... Nici cea mai mică articulație să nu înceteze de a-și îndeplini funcția“. Evul mediu condamnase disecția ca o nelegiuire. Nu toți artiștii din secolul al XV-lea practică în mod sistematic studiul anatomiei, dar mulți din ei sînt preocupați să o redea și pregătesc calea lui Leonardo da Vinci și Michelangelo, care se vor servi de anatomie pentru a descoperi înăuntrul corpului neînsuflit „secretul formelor plastice și al mișcărilor“.

Pe lîngă structura corpului, artiștii Renașterii au avut și preocuparea de a stabili legea proporțiilor umane. Studiul se întemeiază pe ideea că frumusețea vie a corpului uman e rezultatul solidarității și armoniei tuturor părților componente. L. B. Alberti lua măsura și proporțiile celor mai frumoase modele, convins că frumusețea ideală rezultă din selecția și îmbinarea elementelor celor mai desăvîrșite. Procedul ar fi dus la manierism, dacă nu ar fi fost corectat printr-o strictă aderență la natură.

Frumusețea unui corp de proporții armonioase nu apare în toată plenitudinea ei decît atunci cînd corpul e reprezentat în acțiune. Artiștii florentini au fost inițiatori și maeștri și în acest domeniu. A descoperi legile mișcării însemna pentru ei a surprinde forma pe care o generează acțiunea. Ei au știut să însușelească chiar și figurile nemișcate, ca în *Plata tributului* de Masaccio. Dar ceea ce-i ispitește mai ales e instantaneul formei umane, în gest, în mers, în dans, fiindcă a reprezenta actul în momentul culminant fără a-l opri e triumful

artei desenului. Venera lui Botticelli, în picioare pe o scoică alunecând pe mare, în voia valurilor, e triumful acestui principiu.

Scopul suprem al picturii Renașterii e cucerirea dimensiunii a treia. Ea era indispensabilă chiar și numai pentru a putea reda volumul corpului uman. Dar preocuparea dominantă a acestor pictori e perspectiva lineară care le permite să reconstituie mediul în care se mișcă personajele. Aplicând principiile geometriei spațiale, ei nu au creat numai iluzia depărtărilor nemărginite, jalonând distanța, sugerând adâncimea și marcând linia orizontului; ei au organizat spațiul și i-au atribuit o semnificație morală. Golul vast care conferă prestanță personajului, și constituie atmosfera lui, trezește rezonanțe puternice, ca în *La Dereletta* (Părăsita) de Botticelli, e printre cele mai mari cuceriri ale picturii Renașterii.

În sfârșit, inovația capitală care explică toate progresele e reprezentarea nudului. Clerul și nobilimea feudală erau potrivnice reprezentării nudului, deoarece costumul era un semn distinctiv al condiției sociale. Un edict francez pedepsea cu moartea meșteșugarul care ar fi îndrăznit să se îmbrace în brocartul rezervat claselor superioare. Noua societate urbană, dimpotrivă, vrea să vadă corpul omenesc, fără costum deosebit, în jocul liber al forțelor sale. „Nudul, ca și moartea, e democratic“. Artiștii au găsit în filozofia platoniciană, profesată de Academia florentină, o justificare teoretică a pasiunii lor pentru studiul și reprezentarea nudului.

Corpul uman nu mai e pentru umaniștii și artiștii Renașterii un simplu înveliș al sufletului, ci un semn universal și un mod de organizare superioară: un microcosm în care se rezună macrocosmul. „Structura și raporturile sale interne sînt cheia armoniei, nu într-un sens accidental și local, ci într-un sens absolut: ele sînt indispensabile pentru a aprecia maniera în care se afirmă efectiv în lume principiul matematic al frumuseții. Canonul proporțiilor trebuie să expliciteze valoarea privilegiată a figurii umane“. ⁵

Corpul uman apare ca întruchiparea frumuseții absolute în natură și de aceea e cel mai apt să rezolve secretul frumuseții. Artistul trebuie să caute să-i pătrundă și să-i înțeleagă structura măreață. Numai așa va ajunge să facă din corpul omenesc strălucirea și grația frumuseții supreme, cum au făcut Donatello, Verrocchio și Michelangelo în *David*. Pentru artiști, nudul e mijlocul superior de a exprima semnificația intimă a lucrurilor. Cum noi nu „realizăm“ lumea exterioară decît în măsura în care o exprimăm în termenii stărilor noastre de conștiință, omul oferă cele mai multe posibilități artistice, fiindcă, dintre toate subiectele din lume, e singurul care nu are nevoie să fie antropomorfizat. Încordarea mușchilor și vibrația pielii, care sugerează mișcarea și exaltă simțul vital, nu se realizează complet decît în figurile nude. De aceea reprezentarea nudului, ca gloriificare a corpului uman, devine proba decisivă

⁵ A. Chastel, *L'art et l'humanisme à Florence*, p. 289.

a artei Renașterii. „Punctul însemnat în arta desenului, spunea Benvenuto Cellini, e de a reda exact corpul nud al unui bărbat sau al unei femei“. În *Martiriul Sfântului Sebastian* de Antonio Pollajuolo, interesul nu stă în suferințele martirului, ci în atitudinile diverse ale celor șase arcași care-l străpung cu săgețile. Ideea religioasă a dispărut, artistul nu a căutat decât prilejul de a reprezenta o serie de figuri vii. Aceași impresie se desprinde din *Botezul lui Isus* de Andrea Verrocchio. Isus e îmbătrînit și uscat, Ioan Botezătorul scheletic și colțuros, copacii metalici, stîncile arse, dar desenul e de o precizie matematică. Personaje și peisaje par turnate în bronz, și în adevăr Verrocchio a rămas argintar și sculptor chiar și în tablourile lui.

În sfîrșit, trebuie să amintim un fenomen de ordin social care a revoluționat condițiile creației artistice: formarea unei clientele particulare, care cumpără tablouri pentru a le avea în casă, nu pentru a împodobi o capelă. O dată cu acest fenomen se produce un altul care schimbă raporturile dintre artist și public: e vorba de constituirea de colecții particulare de tablouri. Datorită acestor fapte, artistul devine un personaj important, care nu mai depinde de comanda oficială sau de mecenatul unor patroni, ca Medicii la Florența și dogii la Veneția. Formarea unei clientele deschide artiștilor posibilitatea de a conta nu numai pe un mecenat oficial, ci și pe un întreg public, oricît de restrîns ar fi el.

Or, formarea unei colecții private nu se poate concepe decît într-o societate în care opera de artă a dobîndit o valoare comercială, transmisibilă. Această concepție se deosebește de noțiunea tradițională, care considera tabloul ca un obiect de decor, menit să împodobească o capelă, un altar sau sala unui palat, și care obliga artistul să țină seamă de gustul celui ce face comanda și de cadrul prevăzut.

Din moment ce tabloul dobîndea o valoare intrinsecă, el avea în mod fatal să se comercializeze și artistul nu mai era redus să lucreze la comandă. El se putea adresa publicului, adică pieței, și cu cît tablourile lui găseau mai mulți amatori, valoarea lor creștea și, o dată cu aceasta, prestigiul, averea și independența artistului. Această evoluție va atinge gradul cel mai înalt la Veneția, unde Tizian va exercita o adevărată suveranitate în domeniul picturii. Pentru realizarea acestui program au lucrat o serie de artiști de talent care au pregătit calea lui Leonardo, Rafael și Michelangelo.

Gentile da Fabriano (circa 1360—1427), care a lucrat la decorarea Palatului dogilor și prețuia stilul miniaturilor franco-flamande, a adus la Florența gustul venețian pentru veșmintele somptuoase, pentru stofele de brocart și bijuteriile scumpe. *Inchinarea magilor*, zugrăvită pentru biserica Santa Trinită, transformă simplul episod biblic într-o reprezentare teatrală, cu o mulțime de personaje și de amănunte concrete, care înecă subiectul principal. Evident, artistul urmărea să facă paradă de spiritul său de observație și de facultatea sa de reprezentare.

Un spirit novator, care a marcat un pas înainte în studiul și redarea perspectivei, a fost *Paolo Uccello* (1397—1475). El s-a afirmat mai întâi ca mozaist la decorarea bazilicii San Marco din Veneția, apoi ca autor al cartoanelor pentru vitraliile catedralei din Florența. În pictură, Uccello a reprezentat scene din viața monastică și din istoria Vechiului Testament (*Facerea lumii, Potopul*), în care a redus universal la o construcție geometrică. Precizia anatomică și arta de a reda perspectiva au făcut din opera lui un moment important în dezvoltarea picturii florentine. Uccello era atît de pasionat de problema perspectivei, încît noaptea își trezea soția din somn ca să-i spună : *Che bella cosa la prospettiva !*

Benozzo Gozzoli (1420—1498) e un elev al lui Fra Angelico. Principala lui operă, *Cortegiul magilor*, e o imensă miniatură, în care toate elementele, la orice plan s-ar afla, sînt la fel de precise, toate amănunțele la fel de puternice, indiferent de distanța care le separă de privitor. Peisajul este arhaic, divers colorat ; figurile sînt izolate ; mișcările, gesturi tipice ; compoziția e lipsită de unitate. Singurele elemente care o leagă de stilul nou sînt tendința spre corporalitate și încercarea de a sugera perspectiva prin dimensionarea variată a personajelor după distanța la care se află de spectator. Cu aceste mijloace mediocre, Benozzo a izbutit totuși să creeze o atmosferă de festivitate și să facă din *Cortegiul magilor* o strălucită cavalcadă florentină.

Alessio Baldovinetti (1427—1499), emul al lui Piero della Francesca, a fost un umanist erudit și un cercetător pasionat. Frescele lui au fost în mare parte distruse de liantul (albuș de ou) pe care-l întrebuița. *Fecioara cu pruncul Isus* de la Louvre arată un pictor destoinic să modeleze figurile și un peisagist capabil să redea depărtările în care se degradează lumina. Amploarea solemnă a viziunii și arta compoziției lui explică influența pe care a exercitat-o. Frații Antonio și Piero Pollajuolo au fost elevii lui.

Antonio (1432—1498), argintar, bronzier, medalier, sculptor și pictor a început prin a produce opere de argintărie (crucea de argint a Baptistereiului din Florența), de sculptură (Mormîntul papii Sixt al IV-lea) și de bronz (fauni, Hercule). În pictură, Antonio sacrifică strălucirea culorii în favoarea preciziei conturului. Dar el s-a preocupat și de legătura dintre figură și peisaj, căreia, sub influența flamanzilor, îi face un loc considerabil. De aici interesul pentru perspectiva geometrică, din care a făcut, împreună cu fratele său Piero, baza picturii.

Domenico Ghirlandajo (1449—1494) continuă linia compozițională și tendința spre narativ a lui Benozzo Gozzoli. Dar după 1480, sub influența lui Hugo van der Goes, pe care l-a cunoscut prin *Inchinarea magilor*, dobîndită și adusă în Italia de factorul Medicilor la Bruges, Tommaso Portinari, arta lui ia o direcție nouă. Pentru a reda succesiunea planurilor, el cadentează compozițiile în mod practic, așa cum va face elevul său Michelangelo. În frescele lui de la Santa Maria Novella, el amestecă printre personaje tablourilor sacre

figuri contemporane tratate ca portrete, cum a făcut Van der Goes cu soții Portinari în *Închinarea magilor*.

Sandro Botticelli (1445—1510) a exprimat criza morală și politică a Florenței de la sfârșitul secolului al XV-lea, ocupația franceză, răsturnarea dominației mediceene și proclamarea republicii, apoi reacția iconoclastă a lui Savonarola și arderea lui pe rug. Botticelli avea reputația unui artist filozof, care a evitat să se compromită în lupta partidelor. Sub dominația Medicilor a pictat o alegorie pe steagul lui Giuliano de Medici, iar în timpul dictaturii lui Savonarola s-a făcut *piagnone* și și-a ars o mare parte din operele care mai rămăseseră în posesia sa.

Format la școala lui Fra Filippo Lippi, el a reprezentat o direcție îmbibată de misticismul, sentimentalitatea și nostalgia acestuia, dar în același timp a adoptat plasticismul și linia energetică a lui Antonio Pollajuolo. Artist creștin, pictor de madone și umanist; pictor de Venere, el le tratează la fel, creînd idealul fizionomiilor neregulate, din care calmul frumuseții clasice dispare pentru a lăsa loc gingășiei copilărești subtil redată, pătrunsă de o seriozitate prematură.

Alternarea dintre senzualismul păgîn și ascetismul creștin, nostalgia după un paradis pierdut pe care nu-l poate reface pe calea simțurilor fac ca opera sa să fie străbătută de neliniște și de sentimentalitate tulburătoare.

Prieten cu Poliziano, de care îl lega înțelegerea și admirația pentru antichitate, Botticelli a reconstituit, după descrierea lui Lucian, *Calomnia* lui Apelles, făcînd din cadrul antic o Florență a Renașterii, iar din nudurile clasice personaje agitate într-un ritm tumultuos. Din pasiunea și energia cu care s-a străduit să redea *Nașterea Venerei*, care formează mitul central al civilizației și religiei eline, înțelegem toată vraja pe care această civilizație a exercitat-o asupra spiritului contemporanilor săi. În lumina rece și cenușie a zorilor, zeița, albă ca un crin, în picioare pe o scoică de perle tăiată grațios, alunecă pe valuri spre un țărnm fermecat, la care acostează sub o ploaie de flori. Părul greu și blond șerpuieste de-a lungul trupului, acoperindu-i nuditatea. Corpul superb respiră ispita păcatului, iar buzele nevinovate și privirea de copil exprimă o tristețe de nedescris. Madonele, ca și Venera, sînt pătrunse de melancolia aspirațiilor neîmplinite.

În același timp, Botticelli a ilustrat *Divina Comedie* a lui Dante și a creat *Madona Măririi* și *Incoronarea Fecioarei* care sînt de o extremă suavitate.

Astfel, Botticelli pendulează continuu între dorința mîntuirii și atracțiile vieții. El aparține generației care a asistat la căderea Florenței de la o poziție dominantă în concertul italian și la ofensiva călugărului dominican Savonarola împotriva tuturor valorilor care au făcut gloria Renașterii florentine. Nostalgia acestei lumi umple de poezie opera lui Botticelli și face din el unul din interpreții cei mai veridici ai societății florentine de la sfârșitul secolului al XV-lea.

Elevii săi, Filippino Lippi și Melozzo da Forlì, continuă să fixeze imaginile terestre ale unor paradisuri pierdute.

O notă unică, în această perioadă de criză, o aduce *Luca Signorelli* (1450—1523), născut la Cortona, la granița dintre Umbria și Toscana. Elev al lui Piero della Francesca, înrudit cu frații Pollajuolo și cu pictorii umbrieni, Perugino și Pinturicchio, el a unit în opera sa toate aceste influențe diverse. Opera lui principală o constituie frescele de la Orvieto, unde a reprezentat *Învieerea morților* și *Judecata din urmă*, *Iadul* și *Raiul*, rezonanțe ale evenimentelor tragice din timpul invaziei franceze. Chinurile osîndiților îi permit grupări fantastice de anatomii exacerbate, de o forță aproape michel-angelescă.

Un loc aparte îl ocupă și Pietro Vanucci, zis *Perugino* (1446—1524). Format la școala lui Piero della Francesca și Verrocchio, a lucrat împreună cu Botticelli și Ghirlandajo la frescele Capelei Sixtine și cu Rafael la Sala comerțului din Perugia. Exprimarea valorilor spațiale, amploarea decorului, demnitatea atitudinilor în frescele sale, suavitatea madonelor și o anumită tendință spre tipologie arună pe Rafael.

2. RENAȘTEREA ÎN NORDUL ITALIEI

Cel mai important dintre reprezentanții generației care i-au urmat lui Masaccio a fost *Piero della Francesca* (1416—1492) o personalitate puternică și originală. Matematicianul Luca Pacioli l-a numit „monarhul matematicienilor“. Principala lui preocupare o constituie perspectiva, punctul central al artei din sec. XV. Dar, deși a scris un excelent tratat de perspectivă, spațiul nu l-a interesat numai din punct de vedere al geometriei perspective. În portretele ducelui Frederic de Montefeltro și al soției sale Battista Sforza, un peisaj se întinde în fund pînă la orizont. Stabilind o relație între relieful portretelor și adîncimea spațiului liber, Piero a pus o problemă de viitor pe care Leonardo da Vinci o va rezolva complet.

O altă particularitate a artei lui Piero e că volumele lui sînt simplificate geometric și reduse la poliedre, poligoane, sfere, cilindre, piramide etc. În ciuda acestei simplificări, formele tuturor lucrurilor se prezintă cu o mare intensitate optică și își păstrează aspectul real și veridic, fiindcă Piero a acordat o mare importanță problemei luminii.

În operele sale, el a aplicat două operații distincte : mai întii, forma organică e arhitecturată printr-o geometrie strictă ; în al doilea rînd, forma construită geometric e îmbrăcată într-o carnație, căreia lumina și culoarea îi conferă volum și formă. Ca înveliș al formei, culoarea se compune din tonuri locale,

clare și luminoase, dar fără sclipire. S-a spus că la Piero della Francesca culoarea rămîne globală, generală, stabilă, adică strict intelectuală, nealterată de obiectele care-i servesc de suport. El a împins calculul geometric și intensitatea culorilor la cel mai înalt grad de eficiență și, cu ajutorul contrastelor de lumină, a obținut puternice efecte plastice, ca în *Visul lui Constantin*. Prin individualizarea conceptuală a figurilor, Piero a făcut un salt imens spre un nou stil.

Al doilea pionier al noului stil din Quattrocento e *Andrea Mantegna* (1431—1506). Pe urmele lui Piero della Francesca, Mantegna a renovat pictura în toată Italia septentrională. Ajuns la Veneția pe la mijlocul secolului, lucrează la mozaicurile din San Marco împreună cu Jacopo Bellini, se însoară cu fiica acestuia și-i convertește pe cumnații săi Gentile și Giovanni Bellini la noul stil toscan, inaugurînd prin aceasta Renașterea venețiană.

Opera lui Mantegna se caracterizează printr-o puternică tendință volumetrică și prin facultatea de a reda spațiul, multiplicat la infinit, într-o viziune veridică. S-a vorbit de „telescoparea” spațiilor succesive, trase unele dintr-altele la diversele planuri ale tabloului, în fondul compozițiilor lui Mantegna. Această însușire în care s-a văzut centrul viziunii lui artistice vine dintr-o minuțiozitate lineară extremă, care face ca, în opera lui, toate obiectele să aibă un accent deopotrivă de puternic, ca și cum ar fi toate la fel de importante. Modelarea viguroasă a mușchilor și a faldurilor veșmintelor duce la arta statuară.

Decorul din jurul personajelor, clădiri întregi sau ruinate, resturi arheologice, urme de coloane și de capiteli, frontoane și cornișe, sculpturi fragmentate, arme, draperii, toate converg să mărească solemnitatea ritmurilor compoziționale și să dea un fel de augustă solemnitate scenelor (*Cristos între cei doi tâlhari*, *Sfîntul Sebastian*). S-a spus că sfinții lui Mantegna vorbesc latinește, și că artistul nu-i concepe decît în toga unui senator sau în platoșa unui legionar. E clar că simțul arheologic al artistului conferă un aspect solemn, de statuară antică, divinităților creștine. Sensul profund și original al artei lui Mantegna îl constituie reprezentarea omului nou al Renașterii, măreția vieții pămîntești și demnitatea umană. Figurile lui sînt simboluri, alegorii, de natură să elimine narațiunea dominantă în vechea artă și să transforme ideologia pe planul semnificațiilor.

Spre deosebire de perspectiva lui Piero della Francesca, măsurabilă și calculabilă matematic, perspectiva lui Mantegna nu e calculată matematic, ci articulată fantastic cu un instinct al infinitului. Dar, prin contrast, extinderea cîmpului vizual la infinit e compensată prin exacerbarea racursului anatomic. *Parnasul* rezumă toate elementele artei lui Mantegna. Pe un arc de stîncă naturală, pe un fond de verdeață, Marte și Venera se desprind în toată splendoarea tinereții lor. Jos, Apolo conduce dansul muzelor cîntînd din chitară. La dreapta Mercur cu Pegasul, iar în stînga Vulcan amenințat de Cupidon cu

săgeți. În fund, stinci abrupte. Faima lui Mantegna a trecut repede granițele Italiei și racursiul lui *Crist mort* a inspirat pe Rubens și pe Rembrandt.

Contractarea plastică a figurilor lui Mantegna este o contrapondere a infinitului din lumea exterioară. Este un răspuns la dorința lui de a așeza pe baze antropocentrice noua viziune a lumii. Rigoarea contururilor incisive și asimilarea principiilor construcției toscane au ca scop să arate că realitatea primordială este materia vie din care omul face parte.

Antonello da Messina (circa 1430—1479) era originar din Sicilia, dar s-a format la Neapole unde René d'Anjou și Alfons de Aragon au atras pictori flamanzi, ca Petrus Christus, elevul direct al lui Jan van Eyck. În afară de aceasta, Alfons posedă în colecția sa un triptic de Van Eyck și trei tablouri de Roger de la Pasture (nume vallon pe care l-a tradus în flamandă și s-a numit Roger van der Weyden, când s-a mutat în Flandra). De la pictorii flamanzi a învățat Antonello arta picturii în ulei, și a creat un stil de un realism încă neatins de nici un pictor italian.

Antonello a realizat sinteza dintre principiile constructive ale florentinilor și a procedeele iluzioniste ale flamanzilor. Deși formele lui se înscriu într-o geometrie ideală, zonele de lumină și de umbră, gradate fin, dau iluzia materialității perfecte a obiectelor care suportă culoarea. Ele nu produc numai reliefuri, nu redau numai volume, ci carnație, stoffe, păr etc. Antonello a mai învățat de la flamanzi să se servească de culori diluate în uleiul (glacis) care captează lumina, o învăluie și o face să scînteieze sub poșghita transparentă de culoare. În *Sfîntul Sebastian* curbele tind spre regularitatea geometrică a coloanei, dar culoarea înstuflește corpul și dă o puternică impresie de realitate.

Și mai puternic e efectul acestui procedeu în portrete. Portretul de la Louvre, numit *Condotierul* pentru aspectul dur și disprețuitor al personajului înfățișat nu din profil ca la Piero della Francesca, ci din trei sferturi, se desprinde pe un fond întunecat, care pune în valoare fizionomia personajului: nasul ascuțit, cu nările palpitând, buza de jos senzuală, marcată de o cicatrice, cruzimea care apare în ochii scînteietori, părul negru care accentuează paloarea feței. Prin efectul unui joc subtil de umbre și lumini, toate aceste trăsături capătă un relief extraordinar.

Problemele perspectivei, reliefului, compoziției și luminii, ale raportului dintre om și peisaj și ale conștiinței umane cu universul, care au preocupat spiritul artiștilor din Quattrocento, au căpătat soluții noi în opera lui Leonardo da Vinci. *Leonardo da Vinci* (1452—1519), fiul nelegitim al lui Ser Piero, notar în Vinci și partizan al Medicilor, n-a avut copilăria tristă și grea pe care i-o atribuie istoriile romanțate. Tatăl său l-a dus pe la 1468 la Florența și l-a plasat în atelierul lui Verrocchio, „maestrul cel mai original și mai învățat din Florența“. El a fost admis de tînr în anturajul lui Laurentiu cel Măreț, care i-a plătit un salariu și l-a folosit probabil la lucrări de restaurare de opere antice.

Primele lucrări ale lui Leonardo — *Portretul Ginevrei Benci și Madona Benois* — atestă facultatea timpurie de a realiza, fără efort aparent, opere de o execuție magistrală. Extraordinara lui facilitate la desen se transforma însă, de îndată ce trecea la execuție, într-un scrupul care-l făcea să nu se mulțumească niciodată de rezultatul obținut. De aceea a lăsat așa de puține opere terminate.

Leonardo și-a consemnat observațiile și ideile în note răzlețe, din care, în afară de un *Tratat asupra picturii*, n-a avut timp să închege un sistem coerent. Dar aceste însemnări atestă în Leonardo pe cel mai mare și mai înaintat gânditor al timpului său. El, cel dintii, a pus solide baze metodologice științelor experimentale moderne. În cercetările și meditațiile lui s-a folosit de cuceririle științifice ale antichității clasice și de progresele științei arabe, ca și de tradițiile progresiste ale filozofiei medievale (de exemplu, curentul experimental al lui Roger Bacon).⁶ „Efectele se aseamănă cu cauzele. Înlăturate cauzele, efectele dispar“, spune Leonardo.

Speculațiile științifice i-au servit lui Leonardo să rezolve problemele artei. Interesul florentinilor pentru peisaj a început puțin înainte de sosirea lui Leonardo la Florența. În atelierul lui Verrocchio, Leonardo s-a aflat în centrul cel mai activ și cel mai înalt al speculațiilor asupra esenței artelor plastice.

Leonardo s-a arătat de la început curios de accidente naturii, de fenomenele misterioase ale atmosferei, de albastrul cerului și, mai presus de toate, de strălucirea luminii. El a văzut în radiațiile luminii și în viața pământului părți constitutive din minunile universului. Mult timp a avut intenția să scrie un tratat asupra luminii.

El și-a însușit ideea platoniciană despre superioritatea simțului vederii și a ochiului asupra celorlalte simțuri. Ochiul e „fereastra corpului uman, prin care sufletul contemplă frumusețile lumii“. El e principiul tuturor științelor, el îmbrățișează frumusețile lumii, generează cosmografia, îndrumază și rectifică toate artele umane. Creînd matematica, ochiul a dat naștere arhitecturii, perspectivei și picturii divine.

Leonardo atribuie picturii toate atributele pe care filozofii le acordă spiritului uman și o așază în fruntea tuturor activităților umane. El protestează împotriva faptului că vechiul sistem de învățămînt al celor „sapte arte liberale“ n-a rezervat nici un loc picturii. A disprețui pictura înseamnă a disprețui, a subaprecia puterea de a descifra secretul naturii și a renunța la orice încercare de a-l pătrunde⁷.

Gîndirea estetică a lui Leonardo se leagă de neoplatonismul lui Ficino, dar Leonardo răstoarnă ordinea logică a neoplatonismului : strălucirea nudurilor lui nu e atît transparența spiritului, cît exaltarea materiei, a cărei funcție este sufletul.

⁶ Nádor György, *Leonardo és a természettörvény*, în *Renaissance tanulmányok*, Budapesta, 1957, pp. 426—428.

⁷ A. Chastel, *L'humanisme et l'art à Florence*, p. 412 și urm.

În ceea ce privește umanismul lui, Leonardo s-a inspirat mai ales din literatura scrisă în limba poporului, în primul rând din *Divina Comedie* și din tradițiile populare. Între schițele lui s-au găsit desene ilustrând Purgatoriul și Paradisul, dar și ecoul luptei Florenței pentru independență și pentru libertățile civice, în fraze ca aceasta : „Mai bine moartea decât pierderea libertății“.

Libertatea e pentru el principalul dar al naturii. De aceea a condamnat războiul și orice formă de jaf și de silnicie și s-a ridicat împotriva acumulării de bunuri, care-i face pe oameni sclavi ai celor care posedă bunurile și banii acumulați⁸.

În opoziție cu umaniștii de cabinet care raționau prin analogii și scriau în latinește, Leonardo s-a declarat „*uomo senza lettere*“, om fără cultură academică. E adevărat că el n-a trecut prin universități, dar autorii pe care-i discută în însemnările sale nu puteau fi toți cunoscuți din traduceri sau din extrase. Leonardo cunoștea limba latină, dar nu în măsură să o scrie. Limba toscană îi ajungea. Mai mult, el avea cea mai înaltă idee despre resursele și valoarea expresivă ale acestei limbi. „Eu am atâtea cuvinte în limba mea maternă, încât mai curînd ar trebui să mă plîng de greutatea de a înțelege lucrurile decât de lipsa cuvintelor cu care să pot exprima bine conceptele minții mele“.

Teoria etică a neoplatonismului despre divinitatea și spiritualitatea frumuseții și despre omul superior care continuă creația înăuntrul propriei sale personalități, perfecționînd-o, a fost o filozofie stimulatorie pentru dezvoltarea artei. *Ogni dipintore dipinge sè*, fiecare pictor se zugrăvește pe sine însuși. Teoriile, aplicațiile lor practice și realizările artistice ale lui Leonardo rezumă efortul intelectual și artistic al Florenței din secolul al XV-lea. Problema reliefului, perspectivei, mișcării, compoziției și a peisajului, care, de la Giotto pînă la Botticelli, a constituit principalul obiect de cercetare a pictorilor florentini, a găsit soluții noi și decisive în opera lui Leonardo da Vinci. Pictor, sculptor, arhitect, inginer, fizician, chimist, muzician, Leonardo a încercat toate formele de activitate, teoretică și practică, și a dus atît de departe spiritul de investigație al florentinilor, încît cercetările lui științifice au dăunat operei sale artistice. În adevăr, considerînd pictura ca o simplă ramură secundară a activității sale științifice, Leonardo nu s-a mulțumit cu procedeele consacrate ale predecesorilor săi, ci a căutat mereu să experimenteze noi tehnici și noi procedee. Astfel, *Cina cea de taină* deși pictură murală nu a fost pictată ca frescă, tehnică ce i-ar fi conferit durabilitatea necesară, ci cu ulei, pentru ca, după obiceiul său, s-o poată corecta neconținut. Rezultatul a fost că după cincizeci de ani tencuiala a început să se coșcovească și, din restaurare în restaurare, nu a mai rămas aproape nimic din opera originală.

Dar, tocmai pentru că Leonardo a căutat în atîtea direcții dezlegarea misterului, operele lui sînt pline de adîncime, de semnificație și de farmec. Nimeni

⁸ Kardos Tibor, *Leonardo Humanizmus a Renaissance tanulmányok*, Budapesta, 1957, p. 530.

într-o temă tradițională ca aceea a *Fecioarei cu pruncul* nu a exprimat mai bine decât el mândria maternității, bucuria copilului de a trăi, sfiala și delicatetea virginității, farmecul sigur de sine al femeii la apogeul frumuseții, noblețea bătrâneții în care triumfă rațiunea. Leonardo nu a atins nici un subiect fără să facă din el frumusețe veșnică.

Expresia vieții sufletești a personajelor se combină la el cu o nouă formă de compoziție, grupându-și personajele într-un volum unic în formă de piramidă, care permite concentrarea efectului artistic și o nouă organizare a spațiului în funcție de omul solidar cu sine și cu semenii lui. În secolul al XV-lea, figurile erau zugrăvite sculptural, independent unele de altele și de spațiul ce le cuprindea construit în perspectivă, concav distinct între ele. Cele două elemente constitutive ale tabloului, personaje și spațiu, își aveau existența lor deosebită, raportul dintre ele variind de la pictor la pictor. Unii insistau de preferință asupra figurilor, alții asupra peisajului. Și într-un caz, și într-altul era o simplă juxtapunere care exprima divorțul între om și lume. *Madonna delle rocce* (*Fecioara din grotă*) unește personajele și peisajul. În loc de a înscrie cele patru figuri ale tabloului într-un triunghi, adică în locul unei figuri geometrice plane, Leonardo le-a grupat într-o piramidă, adică într-o construcție spațială cu trei dimensiuni care produce același efect de perspectivă ca peisajul însuși. Corpurile cu convexitatea lor, reliefate de lumină, se înscriu astfel într-un spațiu concav, sugerat de umbră.

Efectul perspectivei e accentuat prin clar-obscur, a cărui invenție i se atribuie, pe nedrept de altfel, de Vasari. Adevărul e că Leonardo a creat dacă nu tehnica propriu-zisă a clar-obscurului, cunoscută dinainte —, o formulă specială de clar-obscur, pe care el l-a numit *sfumato*. *Lo sfumato* al lui Leonardo accentuează valoarea penumbrei, ușurează masa și provoacă vibrația luminii pe suprafețele volumului. El înlătură disonanța dintre culori sau forme și înlocuiește desenul sec și conturul metalic al florentinilor cu modulații vapoase care topesc conturul lucrurilor și le unesc cu mediul. Pictorii neerlandezi și venețieni cunoșteau secretul acestui procedeu. Dar funcția unificatoare, care la venețieni venea pe calea reflexelor de lumină și a racordurilor tonale, în funcție de un ton dominant, la Leonardo se obținea prin vibrația penumbrei. Leonardo avea obiceiul să spună că lumina cea mai bună este aceea a amurgului. Prin acest mijloc subtil, el a scos efecte care i-au permis să atingă o mare intensitate de viață și să obțină, prin misterul pe care-l produce, o emoție patetică. În *Fecioara din grotă*, jocul de lumină și de umbră conduce privirea spectatorului de la Ioan Botezătorul la pruncul Isus, de la acesta la Fecioara Maria și, în sfârșit, la îngerul care privește în afară și leagă întreaga scenă cu spectatorul.

Dar pentru Leonardo clar-obscurul n-a fost numai un mijloc subtil de îmbogățire a paletelor; nuanțarea luministică a clar-obscurului i-a permis să împace conștiința umană cu universul și să dizolve omul în plenitudinea existenței. Este

termenul final al dramei cunoașterii faustiene a omului Renașterii, ajuns, la capătul unei cariere de lacomă risipire enciclopedică în toate direcțiile, la constatarea că științele exacte nu erau destul de evolute pentru a permite omului să smulgă secretele naturii și să stăpânească lumea exterioară.

În *Gioconda*, „glorioasă înscenare a misterului feminin“, sau, cum a spus recent un critic de artă, *la prima gentildonna del mondo*, Leonardo a creat o nouă formă de portret. Simplitatea costumului, mîinile frumoase prin însăși forma lor, fără podoabe, fără inele, mărirea aproape naturală și strînsa corelație dintre costum, personaj și peisaj fac din acest portret un model de neîntrecut. Convins că „frumusețea e proporție armonică“, Leonardo s-a străduit să stabilească regulile proporțiilor frumoase ale corpului omenesc și astfel să se ridice de la natură pînă la tipul ideal. Oricine i-ar fi servit de model, *Gioconda* e un portret idealizat, fiindcă surîsul misterios care-i ridică colțul buzelor se regăsește la *Madona din grotă*, la *Sfînta Ana*, la *Bacchus* și la *Sfîntul Ioan Botezătorul*. Acest surîs stereotip, peisajul de munți crestați care se pierd într-un halo albastru, expresia duioasă a figurilor împăcate cu sine și cu lumea, echilibrate, au devenit semnele distinctive ale picturii lui Leonardo.

La sfîrșitul secolului al XV-lea, Florența pierde conducerea mișcării artistice, pe care o păstrase de la începutul secolului al XIV-lea. Leonardo părăsise Florența în 1482 pentru a se stabili la Milano, Ghirlandajo acceptase în 1481 să lucreze la Roma, Verrocchio s-a mutat în 1482 la Veneția, unde a decedat în 1488. Dictatura mediciană devenise, după conspirația Pazzilor din 1478, puțin compatibilă cu temperamentele prea independente. Leonardo spunea: „Medicii m-au creat și tot ei m-au distrus“. La începutul secolului al XVI-lea, Michelangelo și Rafael (devenit florentin prin adopție) s-au mutat și ei la Roma, chemați de papa Iuliu al II-lea.

După plecarea lor, pictura florentină a fost reprezentată, așa cum am văzut, de pictori de fină sensibilitate și de mare virtuozitate care au creat opere de valoare, dar au pierdut puterea de înnoire. Florența a încetat de a mai fi capitala intelectuală și artistică a Italiei. Locul ei l-a luat mai întîi Veneția, apoi Roma.

Leonardo a creat la Milano o școală care a format mai mulți elevi, printre care amintim pe Ambrogio de Predis, Giovanni Boltraffio, Andrea Solario și, în sfîrșit, pe Bernardino Luini, care folosesc contrastele de lumină și de umbre fără să atenueze intensitatea culorilor, încît *sfumatul* dă la ei forme rotunde, într-o lumină cerebrală, arbitrară. La Bernardino Luini, linia conturilor se desfășoară armonios, iar figurile clare pe fond obscur și figurile întunecate pe fond clar se apropie de stilul lui Leonardo, ca și expresia madonelor. Cel mai independent dintre elevii lui a fost Andrea Solario, care a păstrat vibrația *sfumatului*, dar l-a făcut mult mai luminos. La Florența, tradiția lui Leonardo a fost continuată de o serie de pictori, printre care cel mai original a fost *Andrea del Sarto* (1486—1531), numit de Vasari „pictorul fără cusur“. El a popularizat

stilul lui Leonardo, asociind clar-obscurul cu monocromia. *Fra Bartolomeo della Porta* (1475—1517) ține la tradiția formală florentină, la relief, cu toată puternica influență a lui Leonardo, vădită în tendințele monumentale ale compoziției lui piramidale. *Giacomo Pontormo* (1494—1557), elev al lui *Andrea del Sarto*, admirator al lui *Dürer* și *Michelangelo*, stăpânește forma și tinde spre o culoare clară, fără să izbutească a le acorda. *Angelo Bronzino* (1517—1572), elev al lui *Pontormo*, s-a distins mai ales ca portretist realist.

3. ȘCOALA VENEȚIANĂ

La sfârșitul secolului al XV-lea, Veneția oligarhică era din punct de vedere literar și artistic în urma Florenței. Un istoric italian a vorbit de „anacronismul Veneției în *Quattrocento*”⁹. Ea n-a produs în acest secol nici o operă literară de seamă. Singurii ei poeți au fost pictorii. Oligarhia dominantă a văzut în activitatea intelectuală liberă un ferment generator de revoluții.

Abia după 1490 s-a produs o mișcare intelectuală care avea să facă din Veneția centrul internațional cel mai important în materie de studii elene. În primele decenii ale secolului se vor elabora ideile din care va ieși cultura clasică venețiană. Această Renaștere intelectuală a fost însoțită și depășită de Renașterea artistică.

Venețienii au creat o pictură de voluptate și de poezie, în care culoarea joacă rolul principal. Pentru florentini, desenul era totul, iar culoarea constituia un adaos ulterior și secundar. Venețienii au făcut din colorit o armonie de concepție și de execuție, în care găseau satisfacție desăvârșită. Această particularitate se datorește unor condiții speciale, geografice, climaterice și istorice. Așezarea și clima Veneției se aseamănă cu ale Țărilor de Jos: aceeași „lume acvatică” în care conturul e șters, lumina variată, cu infinite gradații de ton și planuri mișcătoare, iar formele lucrurilor învăluite într-o ceață transparentă și ușoară, care suprimă limitele fixe și contopește toate obiectele. Pe cînd în Toscana, unde cerul e limpede și aerul uscat, ceea ce bate la ochi e linia precisă și clară, la Veneția predomină jocul de umbră și de lumină și armoniile coloritului, pe care variațiile de desime ale vaporilor le multiplică la infinit. Astfel, ochiul venețienilor a devenit colorist. Bănuitoare cu privire la activitatea intelectuală, republica venețiană a favorizat dezvoltarea picturii și a căutat s-o pună în slujba statului. Pereții Palatului ducal au fost acoperiți cu picturi, proslăvind faptele mari ale republicii. Exemplul a fost imitat de biserică și de corporații, care au decorat pereții clădirilor cu scene din viața patronilor lor.

⁹ Guido Piovene, *Civiltà italiana del quattrocento*, Florența, 1953, pp. 8—9.

Aceste scene se combină adeseori cu procesiunile religioase și cu serbările publice, la care participă toată populația orașului. Pictura venețiană a avut de la început un pronunțat caracter decorativ.

Pe de altă parte, pacea internă, aproape netulburată în curs de mai multe secole, și bogățiile acumulate din comerțul maritim au dezvoltat în lumea patricienilor dorința de confort, de lux și de eleganță, din care pictura a știut să tragă foloase. Ei construiesc palate elegante și caută să le împodobească cu lucruri de artă. Pictura răspunde acestor aspirații reprezentând, în scene biblice sau familiale, o lume sănătoasă și dornică de plăcere, care găsește că viața în sine e destul de prețioasă, pentru ca să nu mai aibă nevoie de o justificare transcendentală.

Problemele speciale ale picturii : forma, culoarea, volumul, perspectiva au fost rezolvate în chip superior de venețieni. Ei au izbutit să dea spațiului mai multă adâncime, să confere obiectelor efecte solide de volum și să creeze o atmosferă adevărată, reprezentând obiectele cu atât mai mici și mai indistincte, cu cât erau mai îndepărtate.

Dar înflorirea picturii a fost mai tirzie decât la Florența, fiindcă Veneția a rămas mult timp credincioasă tradiției bizantine și orientale, în care pitorescul joacă rolul principal, și influenței gotice septentrionale care aducea elemente stilistice de aceeași natură : arabesc, linearitate caligrafică, decorativism. Stilizările florale, fanteziile abstracte la care se dedau venețienii pe fondul de aur al tablourilor, gustul ornamentului de dragul ornamentului și tendința spre o decorație copleșitoare — toate aceste elemente se regăsesc în opera primilor pictori noi : *Carlo* (1430—1493) și *Vittore* (1440—1502) *Crivelli*, încă tributari influențelor orientale.

O schimbare radicală nu s-a produs decât după ce Gentile și Giovanni Bellini au asimilat lecțiile lui Mantegna și Antonello da Messina, care i-au ajutat să învingă tradiția bizantină și maniera gotică.

Gentile Bellini (circa 1429—1507) reprezintă viața de fast a Veneției, cu serbările tradiționale, procesiunile religioase și alaiurile ambasadurilor, în ample compoziții fără personaje, pe fond de peisaj urban real (piețe, palate, canale din Veneția). Chiar și legendele sacre sînt înfățișate în cadrul orașului lagunelor. Prin laicizarea tematicii, Gentile a îndeplinit o funcție socială, redînd într-o formă venețiană esența Renașterii. El s-a dovedit portretist fin în reprezentarea lui Lorenzo Giustiniani și a lui Mahomed al II-lea pe care l-a pictat la Constantinopol, unde devenise pictorul de curte al sultanului.

Fratele său *Giovanni* zis *Giambellino* (circa 1430—1516) a fost primul pictor italian care a ajuns la o concepție tonală, reinnoind în același timp întreaga estetică a picturii venețiene. Inovația lui constă din subordonarea tuturor elementelor tabloului față de principiul dominant al tonalității. Pictura toscană care punea accentul pe linie, pe desen, și cea flamandă în care predomina culoarea se caracterizau prin lipsa de legătură dintre om și peisajul care-i servea

drept cadru. Pictorii din *Quattrocento* colorează la fel diferitele planuri ale scenei, încît nu există nici o diferență între ele sub raportul intensității tonurilor. Culorile, saturate la fel, nu se diluează în funcție de distanță. Or, aerul care se interpune între obiect și ochi, absorbînd o parte din raze, scade intensitatea tonurilor. Micșorînd intensitatea culorilor pe măsură ce obiectele se îndepărtează de ochi, răcind culorile calde și neutralizînd pe cele reci în ultimele planuri ale tabloului, pictura venețiană a creat perspectiva aeriană.

Subordonarea tabloului unui principiu tonal a permis pictorilor venețieni să atingă un grad de sinteză superior. Atmosfera umedă și densă a Veneției formează un vâl care învăluie și îndulcește siluetele, topindu-le în aer, și unifică volumele cu mediul prin lumină și prin umbră. Ștergerea liniilor de demarcație dintre obiecte conferă picturii venețiene un „înveliș“ (*enveloppe*). Lucrurile sînt înfățișate cum se văd, nu cum se știu. Pictorii venețieni nu urmăresc să reprezinte definiția cerebrală a lucrurilor, ci aspectul lor nemijlocit, văzut direct, imediat perceptibil prin simțuri. Pictorii venețieni au fost primii impresionisti din lume.

Dar ei n-au ajuns deodată de la culoarea plată a frescelor și a mozaicurilor bizantine la perspectiva aeriană și la racordul tonal. Trecerea a efectuat-o Giovanni Bellini care a încorporat stilul toscan și stilul flamand în atmosferă. Către sfîrșitul vieții lui, Bellini a subordonat întregul cîmp vizual pictat unei tonalități generale, obținînd un racord tonal pe bază de ton dominant care determină gama tabloului. Așa se realizează sinteza viziunii și unitatea luminii pe pînză. Această sinteză va fi o cucerire definitivă a artei italiene.

Curba evoluției lui Giambellino se poate urmări în marile tablouri de altar și în madonele sale, în care se realizează treptat acordul tonal dintre om și natura percepută ca formă și lumină.

Cuceririle lui Giambellino au permis lui Giorgio di Castelfranco zis *Giorgione* (1478—1510) să creeze o pictură care a însemnat o schimbare de optică totală¹⁰.

În *Madona* de la Castelfranco, Giorgione a reprezentat pe Fecioara Maria cu pruncul Isus, pe un tron înalt, într-un peisaj cu liniile ascendente, scăldate în lumină, iar jos două personaje, un soldat și un călugăr, luminați oblic din stînga. Lumina asigură unitatea ansamblului. Tabloul îmbină două compoziții curente: Fecioara în fața unui peisaj vast și Fecioara pe tron. Dar originalitatea acestui tablou nu stă într-o nouă idee compozițională, ci în raporturile pe care personajele tabloului le întretin între ele.

Cele două personaje de la picioarele tronului nu privesc spre Fecioara Maria și nu fac nici un gest de închinare care să le justifice prezența în scenă. Ei îi întorc spatele și par cufundați într-un vis interior. Fecioara Maria e materializarea, sub șocul aceleiași emoții, a visului acestor doi bărbați. În această

¹⁰ Galienne Francastel, *De Giorgione à Titien*, în „Annales“ no. 6/1960, pp. 1060—1076.

schimbare de optică stă marea inovație, care înlocuiește vechea conceptualitate artistică printr-un joc de referințe intelectuale și imaginare.

Același procedeu explică compoziția *Concertului cîmpenesc*. Un călător solitar, văzînd o oaie rătăcită, umple singurătatea rustică cu păstori imaginari din Arcadia, care, împreună cu nimfe, iau parte la un concert cîmpenesc. Și aici un mic fapt real joacă rolul unui declanșator de imagini, care constituie subiectul tabloului. Tabloul este tipic pentru atitudinea de contopire simpatetică a artistului cu natura.

În *Cei trei filozofi*, Giorgione a înfățișat simbolic un moment decisiv din dezvoltarea științelor naturii. Trei filozofi se întîlnesc lîngă o stîncă întunecată. Unul din ei, în haine orientale, reprezintă pe Aristotel, deformat de traducătorii arabi; el discută cu un bătrîn îmbrăcat într-o togă antică, în mîna cu un sul de papirus desfășurat, exprimînd noua tendință umanistă care caută să descopere antichitatea în sursele ei originale. În timp ce ei discută, al treilea filozof, un tînăr cu instrumentele de geometrie în mîna, le întoarce spatele și contemplă direct natura, fără sprijinul textelor clasice.

Giorgione a exprimat noul mediu intelectual din care avea să iasă cultura modernă. Atitudinea lui față de Dumnezeu, față de om și față de natură e nouă. El a încetat să creadă că suferința e sursa necesară a oricărei valori active. El a introdus în pictura venețiană voluptatea culorilor frumoase și a formelor perfecte. *Venera* de la Dresda, cu corpul zvelt întins, nu mai e *Venera* castă a lui Botticelli, ci prototipul nudurilor feminine, scăldat într-o lumină difuză, care face și mai strălucitoare carnația, într-un peisaj vast cu liniile ascendente. În *Furtuna*, artistul a reprezentat peisajul locului său natal, Castelfranco, într-un moment fugitiv, la lumina unui fulger, realizînd odată mai mult integrarea nului în peisaj.

Tiziano Vecellio (1477—1576), cel mai ilustru reprezentant al școlii venețiene, considerat de impresionisți ca „cel mai mare pictor din toate timpurile“, a îmbogățit mijloacele de expresie picturală prin varietatea, bogăția și intensitatea culorilor, prin racursurile îndrăznețe și prin felul larg de a compune. El a început ca ucenic al lui Giorgione. *Amorul sacru și amorul profan* e și azi atribuită de unii critici lui Tizian, de alții lui Giorgione, pentru similitudinea de sentiment cu „Concertul cîmpenesc“.

Orice incertitudine încetează în 1516, cînd Tizian se prezintă cu *Înălțarea Maicii Domnului*, o capodoperă care-i revelează originalitatea și geniul. Maica Domnului se ridică spre cer nu susținută de îngeri, ci în virtutea unui irezistibil elan vital. În acest tablou: conținut, fabulă, subiect, aluzie, totul dispăre în fața acestui avînt și a petei roșii — rochia Maicii Domnului — care se înalță spre cer. Tabloul fascinează nu prin emoția religioasă pe care o produce, ci prin vibrația și armonia culorilor. Prin acest tablou, Tizian s-a revelat colorist incomparabil, fără preocupare de conținut, care nu servește decît ca pretext.

Același avînt vital apare în *Fecioara se arată sfinților Francisc și Alwise și în Fecioara familiei Pesaro*. Orice idee religioasă dispăre în fața sentimentului de încîntare produs de simplificarea clasică a compoziției și de repartitia echilibrată a maselor de culoare.

Amorul sacru și amorul profan, inspirat de umanismul platonician, deschide un nou orizont. O serie de tablouri comandate de ducele de Urbino — *Ofrandă Venerei, Bacantă, Venera de la Urbino, Bacchus și Ariana* — arată ușurința lui Tizian de a reda amururile, cursele și aventurile galante ale mitologiei clasice. Ele mai arată că subiectul era simplu pretext pentru a desfășura magia culorilor sumbre cu reflexe calde care au transformat tonalitatea dominantă a picturii venețiene.

Aceeași putere de viață și sete de frumusețe se exprimă și în varietatea și eleganța portretelor sale, *Tommaso Mosti, Omul cu mînușa, Cavalerul de Malta*, în alb și gri, și mai ales *Pietro Aretino*, în somptuoasa lui haină de brocart, cu privirea cinică și senzuală.

Virtuozitatea de portretist i-a creat o reputație precoce și a făcut din cele mai mari personalități ale timpului clienții săi. Ducii de Urbino și de Ferrara, marchizul de Gonzaga, papa Paul al III-lea, Francisc I, Carol al V-lea și Filip al II-lea l-au solicitat să le facă portretul, iar cînd Carol Quintul l-a numit portretistul său oficial și i-a conferit titlul de conte palatin, toți principii germani au ținut să-și aibă portretul executat de portretistul imperial.

Din momentul acesta, Tizian n-a mai avut nevoie să măgulească pe cei mari, să le accepte comenzile și să țină seamă de gustul și preferințele lor. „Portretele lui devin feroce“. El își zugrăvește modelele așa cum le vede spiritul său necruțător : șireți, cinici, lacomi, ignoranți sau banali, dar totdeauna extraordinar de vii. El n-a cruțat decît două persoane : pe Carol Quintul și pe pamfletarul de Aretino ¹¹.

Portretele lui Carol Quintul, Francisc I și papa Paul al III-lea sînt documente de profundă psihologie și mărturii istorice de prim ordin. Dar Tizian a ilustrat mai ales viața venețiană. Veneția și-a recunoscut în opera lui gustul pentru viață, lux și veselie și de aceea i-a consacrat un cult aproape religios. Influența lui a fost imensă atît asupra contemporanilor italieni cît și asupra lui Rubens, Velásquez, Poussin, Watteau și Delacroix.

Contemporanul și urmașul lui Tizian, Paolo Cagliari, numit *Veronese* (1528—1588), a proslăvit, cu un fast aproape oriental, biruința și gloria Veneției. Marile compoziții decorative, în care se agită lumea elegantă a Veneției, sînt lipsite de emoție și de profunzime, dar se impun printr-o lumină cu străluciri argintii care face ca totul să vibreze, transfigurînd feeric realitatea.

Opera lui *Lorenzo Lotto* indică, în evoluția picturii, o schimbare care se explică prin situația generală a Italiei. După pacea de la Cambrai (1529), Italia

¹¹ Galienne Francastel, *op. cit.*, p. 1073.

cade sub stăpînirea exclusivă a Spaniei, domeniul ei comercial și financiar se restrînge, efectele deplasării axei comerciale a lumii din Mediterana în Oceanul Atlantic încep să se resimtă. Independența Italiei s-a prăbușit o dată cu pierderea supremației economice, fără ca italienii, cu tot geniul lor, să fi putut preveni catastrofa. Dimpotrivă, evenimentele dovediră neputința individului în fața puterii colective organizate, în fața necesităților materiale. Individualismul mîndru al Renașterii a rămas în vînt de îndată ce baza economică și socială care-i dăduse naștere s-a năruit. Această schimbare se traduce în artă prin sfîrșitul invenției și prin triumful manierismului.

La Veneția, care avea să păstreze încă timp de trei secole o umbră de independență economică și politică, decadența a fost mai puțin bruscă și mai puțin vizibilă. Umilită de turci, deposedată de spanioli, sărăcită prin reducerea domeniului comercial, Veneția a ieșit din criză considerabil micșorată, dar nu strivită ca celelalte state italiene. Viața a devenit mai grea, dar tot merita să fie trăită, bineînțeles cu mai puține iluzii și mai multă circumspecție.

Lorenzo Lotto e interpretul acestei iluzii, care nu se mai bizuie exclusiv pe puterile sale, ci caută din nou sprijinul și ajutorul forțelor colective sau supranaturale pe care le reprezintă asociația, statul sau biserica.

Această stare de spirit a găsit o expresie și mai deplină în opera lui Tintoretto.

Jacopo Robusti, numit *Tintoretto* (1518—1594), introduce în pictura venețiană drama și pasiunea. Ambiția lui era să combine energia lui Michelangelo cu farmecul clasic al lui Tizian, dar prin puterea geniului său natural ajunge unul din cei mai originali pictori ai Renașterii. Manifestarea forțelor e temperată la el de sentimentul că lucrurile nu au valoare decît în funcție de om. Acest „umanism“ conferă tuturor operelor sale un accent de noblețe și de măreție.

Tintoretto a lăsat o operă imensă. Aproape nu e biserică sau palat în Veneția care să nu păstreze mărturia prodigioasei lui activități. În primele sale opere, influența lui Tizian se manifestă prin tonul culorilor, atmosfera de duioșie și prin stilul compoziției. Cu *Minunea Sfîntului Marcu* (care scapă de la moarte un sclav), totul se schimbă (1548). În locul figurilor calme, orînduite pe o suprafață îngustă, ca la Tizian, Tintoretto adoptă o schemă de compoziție nouă, în care totul e mișcare și încordare. Sfîntul Marcu se repede din înaltul cerului, cu capul în jos, ca să salveze un sclav întins la pămînt pentru a fi executat. Călăul arată cu uimire judecătorului securea ruptă în două ; o femeie cu un copil în brațe se întoarce brusc să vadă ce s-a întîmplat ; judecătorul deconcertat întinde mîinile după ajutor. Sub efectul de surpriză al minunii, figurile se dau înapoi din fața sclavului, formînd, de la un capăt al scenei la altul, o curbă ondulatorie care accentuează relieful corpurilor și adîn-

cimea spațiului. Intervenția apostolului, fără să rupă unitatea spirituală a scenei, împarte acțiunea în trei momente și mărește efectul dramatic.

Figurile care umplu tablourile lui Tintoretto reproduc tipurile venețiene din păturile cele mai diferite ale societății. Tintoretto nu a lucrat, ca Tizian, pentru papi, împărați, regi și principii, ci pentru confraternități (asociații religioase) numite la Veneția *Scuole*. Astfel, pentru *Scuola di San Marco* a pictat ciclul minunilor, din care face parte și salvarea sclavului, iar pentru *Scuola di San Rocco*, viața lui Isus. *Cina cea de taină* din San Trvaso reprezintă o tavernă sărăcăcioasă, în care un grup de muncitori s-a strâns în jurul unei mese. Cu toată divergența opiniei care-i separă, ei ar forma o obișnuită întrunire colegială, dacă lumina cerească din jurul lui Isus și viața sufletească a personajelor nu ar conferi scenei valoarea și semnificația unui eveniment universal.

Astfel, printr-o nouă utilizare a clar-obscurului și prin rolul covârșitor acordat elementelor spirituale, Tintoretto a reînnoit vechile teme biblice. În *Nunta de la Cana*, construcția perspectivei și poziția figurilor se unesc pentru a conduce privirea în fundul sălii, de unde Isus asistă gânditor la efectul minunii săvârșite. Toate mișcărilor și toate gesturile sînt determinate de impresia pe care Isus o exercită asupra asistenței.

Mișcarea a devenit o expresie independentă a conținutului spiritual. Acest fenomen indică trecerea de la arta clasică a Renașterii la arta barocului, adică de la predominarea naturii la predominarea spiritului.

Antonio Allegri, zis *Correggio* (1494—1534), reprezintă școala de la Parma, în care se îmbină influența lui Leonardo, Rafael, Michelangelo și a venețienilor. Sedus de atmosfera penumbrei leonardești, el se consacră cercetărilor luministice. La el, culorile lucitoare ale școlii emilienne se voalează și formele unduitoare se îndulcesc. Penumbra despoaie de materialitate figurile, care devin plutitoare, iar acordul penumbrei cu linia unduitoare a compoziției produce efecte de gingășie nostalgică și de frumusețe stranie, determinate de o voință preconcepută de grație adică de prețiozitate. Prin aceste procedee, Correggio a izbutit să reducă temele biblice tradiționale la o situație lirică. În *Maria și pruncul Isus*, jocul de umbre și de lumină suprimă conturul lucrurilor și concentrează toată atenția asupra sentimentului de adorație al Madonei; restul e cufundat în umbră. În *Logodna Sfintei Ecaterina*, toate mijloacele de expresie, formele delicate, culorile armonioase, liniile melodice contribuie, prin impresia de grație pe care o lasă, să scoată în evidență conținutul emoțional al tabloului.

Acest conținut, fie adorația în fața lui Isus, fie mîndria maternității, fie bucuria de a trăi, nu e înfățișat ca rezultat al unei situații determinate sau ca un mijloc de individualizare a unui personaj, ci ca un procedeu de idealizare, la care Michelangelo izbutise prin gradarea formelor, iar Rafael prin armonia compoziției. Caracteristic în această privință e tabloul *Madona și Sfîntul Se-*

bastian. Orice dependență de materie e, dacă nu suprimată, dar redusă la minimum. Peisajul e estompat, atingerea sfinților cu pământul e voalată, îngerii îngenunchează pe nori, iar Madona șade pe un tron care nu se vede și nu se știe dacă există. Figurile sînt emancipate de sub stăpînirea gravitației. Toate mișcările sînt sugerate prin clar-obscur. Correggio, ca și Michelangelo, opune lumii reale o lume ideală, nu lumea transcendentă, ci o viziune picturală, după cum Ariosto i-a opus o lume poetică. Pictura a atins ultima fază a Renașterii după care începe manierismul barocului. Evoluția picturii coincide cu aceea a literaturii, fiindcă amîndouă sînt expresii ale evoluției societății.

4. ȘCOALA ROMÂNĂ

Școala romană e reprezentată de Rafael și de Michelangelo care, la curtea papilor, au rezumat cuceririle artistice ale unui secol, și au dus arta Renașterii la apogeul dezvoltării ei, însuflindu-i spiritul de universalitate al catolicismului.

Într-un timp relativ scurt, *Raffaello Sanzio* (1483—1520) a creat o operă considerabilă, în care a concentrat toată știința predecesorilor și contemporanilor săi și a dezvoltat toate consecințele premiselor puse de ei. El și-a început ucenicia în orașul său natal, la Urbino, în atelierul tatălui său, care de asemenea era pictor, a continuat-o la Perugia, unde și-a asimilat tonalitatea clară, spațiul larg și viziunea calmă a lui Perugino, apoi între 1504 și 1508 s-a stabilit la Florența, unde a copiat operele lui Masaccio, a adoptat în tablourile sale fondul întunecat și compoziția piramidală a lui Leonardo (*Frumoasa grădiniță*), și-a însușit măiestria desenului. Între 1506 și 1508, Rafael a executat o serie de madone : *Madona de la Viena*, *Madona cu mielul*, *Frumoasa grădiniță*, *Madona Tempi*, *Madona cu sticlele*.

Pentru marele public, Rafael e înainte de toate pictorul madonelor. Expresia : „Frumoasă ca o Madonă de Rafael“ a devenit proverbială și trece și azi drept elogiul suprem al frumuseții și grației feminine.

Tipul de frumusețe feminină al lui Rafael prezintă un echilibru între instinctele naturale ale vieții și exigențele simțului estetic. Dar Rafael le-a impregnat de omenesc. Madonele lui nu mai sînt solemne ca Maica Domnului în maiestate, ci florentine grațioase care-și lipesc obrazul de capul copilului sau îl distrează cu un sticlete, dar prin frumusețea și noblețea pe care le-o însușește, artistul le restituie divinitatea.

Cea mai frumoasă dintre operele perioadei florentine e *Madona marelui duce* : chipul Madonei e de o puritate și grație neîntrecute. *Frumoasa grădiniță* și *Madona în luncă* adaugă farmecul peisajului la grația Madonei.

Compoziția pune în valoare eleganța liniei, frumusețea peisajului și grația sentimentelor. În *Madonna di Foglino* personajele formează un triunghi regulat împărțit în două registre : sus Maria și Isus, jos donatorul, Sfântul Francisc și alți doi sfinți. Deși cele două grupuri sînt despărțite de peisaj și de nori, ele se unesc printr-o serie de legături spirituale : privirea plină de har a Mariei se îndreaptă spre donator, a lui Isus spre Sfântul Francisc care o primește într-o atitudine de extaz.

Madona Sixtină, executată pentru mănăstirea Sf. Sixt din Piacenza, e cea mai caracteristică pentru arta lui Rafael. Madona cu Isus în brațe apare sfinților Sixt și Barbara într-un cadru ideal după o perdea care se desface. Sf. Sixt în-genuncheat, ca și Sf. Barbara, pe nori, privește în extaz viziunea divină, cu mîna stîngă pe inimă, iar cu dreapta arătînd spre mulțimea de jos ; Sf. Barbara, creația cea mai pură și mai grațioasă a lui Rafael, privește jos spre mulțimea imaginară, căreia Madona îi prezintă pe Isus. Cu toată materialitatea bazei de susținere — norii — figurile plutesc, fiindcă artistul a suprimat tot ce putea evoca gravitatea. Tabloul e o extraordinară scenă vizionară, obținută prin mijloace realiste și accentuată prin raportul cu spectatorul.

În 1508, Rafael s-a mutat la Roma, însărcinat de Iuliu al II-lea cu decorarea unor camere ale Vaticanului. Într-una, numită *Camera Semnăturii*, devenită sediul Tribunalului grațierilor, Rafael a reprezentat, între 1509 și 1511, Filozofia, Teologia, Poezia și Justiția, potrivit cu ideile neoplatonismului florentin, care visa să împace și platonismul, și creștinismul.

Primul tablou, numit *Disputa del Sacramento*, împărțit în două etaje, reprezintă la etajul superior sfinții Vechiului și Noului Testament, grupați în jurul Sfintei Treimi. La etajul inferior, ca o proiecție pe pămînt a grupului din cer, doctorii și sfinții bisericii militante, orînduiți în semicerc. Se crede că Rafael, care a avut mare admirație pentru Dante, a dat în acest tablou o sinteză a Paradisului *Divinei Comedii*. Toate liniile converg spre Potirul din centru și leagă cele două grupe într-un sentiment de cucernicie comună. Potrivit obiceiului său de a popula tablourile sale alegorice cu portrete, Rafael s-a zugrăvit pe sine și pe Bramante la stînga ; pe Dante și pe Savonarola în dreapta.

A doua frescă, *Școala din Atena*, a fost închinată Filozofiei și Științei. Într-un cadru arhitectural grandios, împodobit cu nișe, basoreliefuri și statui, sub o arcadă semicilindrică, cu perspective largi, Platon și Aristotel, primul în mîină cu *Thimeu*, al doilea cu *Etica*, discută grav, înconjuțați de discipolii lor. Gestul orizontal al lui Aristotel indică organizarea lumii pe baza Eticii, iar gestul vertical al lui Platon schițează procesul gîndirii cosmologice care, de la lumea sensibilă, se ridică la principiul ei ideal. Reprezentantii celor șapte arte liberale se află pe primul plan, dar cu patru trepte mai jos decît reprezentanții Filozofiei, Platon și Aristotel. În acest cadru solemn, Diogene în zdrențe și trîntit

pe scări, formează un contrast care accentuează demnitatea personajelor principale.

A treia frescă închinată Poeziei reprezintă *Parnasul*. Într-un arc de cerc, în jurul colinei lui Apolo, sînt reprezentați optsprezece din cei mai mari poeți antici și moderni : Homer în picioare, ridicînd capul de orb spre cer, lîngă el Dante și Virgiliu, apoi Ovidiu, Catul, Propertiu, Safo, Petrarca, Boccaccio, Ariosto, Sannazaro etc. Pe tavanul care simbolizează cerul sînt înfățișate virtuțile și științele, adică ideile.

Justiția, care formează obiectul frescei a patra, e tratată în două scene : prima reprezintă pe *Justinian dînd Institutede*, a doua pe *Grigore al IX-lea dînd Decretalele*.

Sala vecină a lui *Eliodor* (1511—1514) e consacrată gloriei lui Iuliu al II-lea, care triumfă asupra inamicilor săi. Ultima sală, a *Incendiului Burgului* (1514—1517), a fost zugrăvită, după desenele lui Rafael, de către elevii săi.

Stilul lui Rafael se definește clar în aceste vaste compoziții. La idealul de frumusețe care nu e o sinteză a unor elemente naturale, ci o realitate poetică și artistică superioară, se adaugă *maniera largă*, care nu se realizează numai prin formele concepute în mare, ci și prin sentimentele înalte. Prin toată înfățișarea lor, personajele apar ca purtătoare ale unui destin mare. Așa se explică gravitatea solemnă a atitudinii, expresivitatea teatrală a gesturilor și grija de a evita tot ce-i banal.

Puterea de înțelegere și de exprimare a celor mai diverse sentimente a făcut din Rafael un portretist incomparabil. Primele lui portrete, al lui *Bembo* și al lui *Tebadeo*, s-au pierdut, avem însă portretele papilor *Iuliu al II-lea* și *Leon al X-lea*, al cardinalului *Inghirami* și al diplomatului-prelat *Bibbiena*. Dar capodopera acestui gen e portretul lui Baldassare Castiglione, autorul *Curteanului*, unul din cele mai desăvîrșite tablouri ale Renașterii. Pieptarul de catifea gri e străbătut de reflexe subtile, iar plastronul e de un alb perfect ; fondul luminat de o pată de lumină scoate în relief boneta neagră și, prin contrast, dă o intensitate deosebită valorilor tonale. Privirea inteligentă și caldă domină tabloul, conferind personajului o valoare reprezentativă pentru cultura timpului său.

Din însărcinarea bancherului Agostino Chigi, Rafael a decorat în 1511 *loggia Farnesinei*, „cea mai frumoasă vilă din lume“. Sub un tavan consacrat sferelor cerești, Rafael a pictat divinitatea marină și victima Venerei, pe *Galateea*, în picioare pe un car tras de doi delfini. Pentru același bancher, Rafael a zugrăvit capela funerară din biserica Santa Maria Maggiore. În sfîrșit, Rafael a desenat pentru decorarea pereților Capelei Sixtine cartoanele tapiseriilor reprezentînd *Faptele apostolilor*. În scene ca : *Paște oile mele !* și *Moartea lui Anania* care a mințit în fața apostolului Petru, Rafael a dat o ultimă dovadă a

măiestriei de a concilia realismul figurilor cu idealismul simbolurilor religioase, de a reproduce amploarea spațiului, efectul contrastelor și echilibrul formelor.

Despre formația și concepția artistică a lui Michelangelo am vorbit în capitolul precedent. Aici vom indica doar particularitățile sale de pictor. Michelangelo s-a considerat înainte de toate sculptor și în adevăr figurile lui, chiar zugrăvite, rămân sculpturale. Aerul, atmosfera, peisajul sînt pentru el lucruri secundare. Ceea ce-l interesează mai presus de toate e plastica figurii omenitești. Sentimentul însuși nu se exprimă atît prin jocul fizionomiei, cît prin atitudinea și mișcarea corpului.

Michelangelo nu e un intelectual cu aspirații enciclopedice ca Leonardo, ci o conștiință torturată de problema existenței. Ceea ce predomină în opera lui e simțul plastic. Scrierile lui nu sînt tratate de artă, ci poeme ale anxietății destinului uman. Deși și-a făcut ucenicia în atelierul lui Ghirlandajo și a studiat opera lui Giotto și Masaccio, ceea ce l-a interesat a fost spațiul, tactilul și mișcările corpului uman.

Ambianța platonismului Academiei florentine îi oferise prilej de dezvoltare a gândirii și teme avîntate către idealuri înalte. Aprofundînd arta clasică, el a înțeles armonia corpului uman și i-a dat o tensiune spirituală profundă. Sculptural în arhitectură și plin de detalii pitorești, concepînd pictural membraturi gigantice de coloane geminate pe sistemul florentin dicromic (alb-gri), ar fi trebuit să gîndească în pictură cu atît mai pictural. Or, pictura lui demonstrează, în afară de o fantezie rebelă față de orice regulă, doar o covîrșitoare dragoste pentru sculptură.

Bolta Sixtinei și *Judecata de apoi*, pictate la distanță de un sfert de veac, arată aceleași preferințe hotărîte pentru sculptură. Plastica figurii umane titanice, zbuciumată de pasiuni tragice, de o conștiință chinuită de contrastul dintre om și mediu, drama omului izolat în lume — acesta e mesajul picturii lui Michelangelo. Artistul, care era și poet, a resimțit durerea luptelor contemporane și a exprimat-o prin reacții antagoniste, în sensul unei apoteoze a personalității umane.

Esențialul operei lui e în *Capela Sixtină*, zugrăvită din ordinul lui Iuliu al II-lea. Pe plafonul capelei, împărțit în compartimente, se desfășoară *scenele Genezei*, de la crearea omului pînă la potop; triumghiurile care leagă plafonul cu pereții încadrează figuri uriașe de profeți și de sibile, iar pe balustrade sînt așezate figuri nude și, în sfîrșit, pe peretele din fund se întinde fresca *Judecății de apoi*. Aceste scene îmbină viziunea Genezei și poezia psalmilor cu iubirea de oameni într-o poemă, despre care s-a spus că este prologul istoriei umanității.

Sibilele și profeții nu mai sînt nici portrete, nici simboluri religioase, ci exemple ale unui nou ideal de umanitate mai presus de timp și de loc. Din mulțimea impresiilor sale personale, Michelangelo a ales pe acelea care aveau o semnificație mai universală și confereau omenirii mai multă noblețe și măreție.

În fond, ca mijloace picturale, Michelangelo n-a adus nimic nou, cu toate că Vasari îl consideră „zeu coborît pe pămînt ca să aducă perfecțiunea“. Mai mult, el a renunțat la unele din cuceririle etapei ultime a Renașterii clasice, adică la principiul formă-culoare, în favoarea formei, care nu se împacă la el cu culoarea.

Intr-adevăr, o lumină lividă și neunitară, ce se schimbă de la corp la corp, accentuează în chip dramatic relieful fiecărui personaj într-un *staccato* fără soluție de împăcare, accentuînd mișcarea planurilor. Este o lumină proprie fiecărui obiect, nu un luminat general care să scalde și să învăluie toate obiectele, o lumină logică, nu una reală. Lumina purtată (reflexul) nu există la Michelangelo, după cum nu există nici umbrele purtate. Umbrele lui sînt antipicturale, menite să indice doar relieful formelor, fără sugestiile ambianței. Clar-obscurul e înțeles ca o problemă de optică, nu de pictură; ceea ce domină peste tot e elementul rațional, măreția nudului eroic, tragic, zbuciumat, pasionat, ideea de efort și de contrast, de luptă și de durere. Idealul lui Michelangelo a fost Prometeu.

Partea a doua a operei lui Michelangelo nu mai aparține Renașterii. Violența cu care trata corpurile, teribila seriozitate care-l făcea inaccesibil bucuriei și contrastul dintre forța supraomenească a unor membre și inerția altora a făcut din Michelangelo „părintele barocului“.

Stilul baroc e expresia Contrareforme. Reacțiunea catolică împotriva protestantismului s-a manifestat și în domeniul artei prin tendința de reînviere a evlaviei medievale. Papalitatea se străduiește să elimine din iconografia religioasă toate elementele de inspirație păgînă sau eretică, iar Conciliul de la Trento oprește „să se așeze în biserici icoane care ar ilustra o dogmă greșită sau ar duce în rătăcire spiritul oamenilor simpli“. Clerul, și în primul rînd iezuiții, caută să pună din nou arta în slujba bisericii. Pe de o parte se restabilește în iconografia religioasă cultul, așa de atacat de protestanți, al sfinților, al moaștelor și al sfințelor taine, iar pe de alta se favorizează reprezentarea scenelor de extaz și de martiriu care stîrnesc imaginația și sensibilitatea credincioșilor. Arta aceasta s-a numit *barocă*. Ea se caracterizează prin exagerarea efectelor de masă, de lumină și de mișcare. Procesul se caracterizează prin trecerea de la puritatea liniilor la exagerarea efectelor de masă, de la formele severe la formele „dezlegate și pitorești“, de la conturul precis la arabescul nedeterminat și vag, de la simetria și echilibrul formelor la mișcarea ce rupe și mută liniile. Barocul se definește ca o reacție împotriva tuturor elementelor constitutive ale Renașterii.

Această reacție începe în Italia pe la 1530 și este expresia condițiilor noi, create prin pierderea independenței, declinul economic și prin trecerea bisericii catolice la ofensiva contra protestantismului.

5. RENAȘTEREA ARTISTICĂ ÎN FRANȚA

Războiul de o sută de ani a întrerupt activitatea artistică care făcuse din Paris centrul artistic al Europei. Artiștii s-au împrăștiat în regiunile ferite de teatrul de război în Burgundia, în Touraine și în Provența, la curtea papilor din Avignon.

Stilul Renașterii a fost introdus de artiști italieni, care l-au aplicat mai întâi în decoratie, apoi în basorelief, în sfârșit în arta statuară. Carol al VIII-lea a adus în Franța pe Guido Mazzoni din Modena și i-a încredințat executarea monumentului său. Frații Antonio și Giovanni Giusto au introdus în Franța tipul monumentelor funerare, dezlipite de perete și cu etaj, reprezentând pe defunct în două atitudini : jos culcat, iar sus în genunchi. La monumentul lui Ludovic al XI-lea de la St. Denis, Giovanni Giusto a așezat patru statui de femei, simboluri ale virtuților cardinale.

Aceste morminte sînt monumente solemne, menite mai mult să proslăvească faima celui defunct, decît să evoce ideea fragilității vieții pămîntești și a morții inevitabile. Virtuțile care veghează la picioarele defunctului sînt femei frumoase care n-au nimic comun cu abstracțiile teologice.

Trecerea de la sculptura gotică la sculptura Renașterii a fost opera lui *Michel Colombe*, un breton care a lucrat în Touraine. Mormîntul ducelui de Bretagne, Francisc al II-lea, și al ducesei Marguerite de Foix ține de tradiția gotică prin reprezentarea defuncțiilor culcați și de arta italiană prin așezarea virtuților de inspirație italiană la colțurile monumentului. Michel Colombe și-a dovedit simpatia pentru arta Renașterii executînd medalia lui Ludovic al XII-lea.

Un italian Francesco Primaticcio a adus din Italia mulaje după cele mai celebre statui antice și a înființat la Fontainebleau o școală de artă la care s-au format primii reprezentanți ai Renașterii franceze, printre care și cei doi sculptori originali : Germain Pilon și Jean Goujon.

Primul sculptor autentic al Renașterii e *Jean Goujon* (1510—1568). După ce a executat o serie de basoreliefi la iconostasul unei biserici pariziene și la o aripă din Louvre, a creat *Fintina Inocenților* căreia își datorește popularitatea. Pe trei laturi, fintina e decorată de trei statui de nimfe, ale căror draperii fluide simbolizează fluviile Franței. Corpul răsucit pentru a susține pe umăr o urnă indică o perfectă stăpînire a formelor clasice.

Germain Pilon (1537—1590) a creat în *Trei Grații* ce poartă inima lui Enric al II-lea o operă eclectică, care, prin grația firavă a figurilor, se apropie de manierism. Figurile mormîntului Ecaterinei de Medici, reprezentînd pe rege și pe regină, prin naturalismul lor dramatic formează contrast cu virtuțile de la picioarele monumentului. În medalioanele regilor Valois, el s-a dovedit excelent portretist.

Cel mai de seamă pictor francez din a doua jumătate a sec. al XV-lea e *Jean Fouquet* (1420—1480), care a lăsat portrete de un puternic realism și o serie de patruzeci de miniaturi de un colorit fin, dar lipsit de strălucire și de varietate. El nu face decît să continue tradiția gotică.

Arta Renașterii italiene nu e înțeleasă și imitată decît în urma contactului larg și îndelungat al francezilor cu Italia. Operele de artă, tapiseriile, stofele și mobilierul cărate de armatele de invazie, ca și artiștii italieni atrași la curtea regilor Franței, transformă gustul claselor stăpînitoare și le fac accesibile artei italiene.

Jean Clouet (circa 1475—1530), născut în Flandra, și fiul său François (1520—1572) au introdus în Franța arta portretului umanist italian. Ei au executat portretele regilor Francisc I și Enric al II-lea și ale unor umaniști și nobili de la curte, în care sobrietatea și finețea, aproape clasice, temperază asprimea realismului gotic. Decoratorii formați la școala lui Rosso și Primaticcio de la Fontainebleau decorează palatele regale într-un stil, din care se va dezvolta pictura franceză clasică.

6. RENAȘTEREA ARTISTICĂ ÎN GERMANIA

Imperiul german, deși în strînse legături cu Italia încă din evul mediu, a rezistat vreme mai îndelungată Renașterii italiene. Artiștii germani au rămas, pînă în secolul al XVI-lea, credincioși tradițiilor gotice, mai persistente decît aiurea, refractari idealului clasic și tendinței italiene spre tipizare și stilizare. În secolul al XV-lea, arta germană ezită între exemplul Țărilor de Jos și arta italiană; ea e în căutarea unei formule stilistice proprii. În haosul politic al Imperiului german au apărut mai multe școli care în ajunul Reformei au căutat să exprime individualitatea proprie a poporului german. Arta germană a tins tot timpul mai puțin spre perfecțiunea ideală, cît spre expresia caracteristică a individualității și a figurii umane.

Prima școală germană de pictură despre care avem cunoștință e Școala boemo-germană de la Praga, unde a lucrat pictorul din Modena, Tommaso, chemat de împăratul Carol al IV-lea, formîndu-se și localnici ca Theodoric. Mult mai importantă a fost Școala de la Colonia, care a încadrat în fondul de aur cuceririle realiste ale artei flamande și franceze pentru a exprima ardoarea intimă, pasională a misticilor germani. Școala aceasta care s-a distins prin armonia tonurilor, prin ritmul delicat al contururilor și prin desenul precis și energic a tradus, în *Fecioara din Colonia*, un ideal de tip feminin cu fruntea înaltă, tîmplele largi, nasul fin, pleoapele grele peste ochii mici și cu profilul tras. Aici a lucrat *Stefan Lochner* care a executat, în *Închinarea ma-*

gilor (circa 1435), opera cea mai însemnată a artei germane din această perioadă. *Roger van der Weyden* și *Thierry Bouts* au exercitat o puternică influență asupra Școlii din Colonia care și-a prelungit activitatea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea și a lăsat printre altele o operă admirabilă în *Coborîrea de pe cruce*, care e la Louvre.

La mijlocul secolului al XV-lea, *Suabia* devine centrul cel mai important al artei germane. Particularitatea acestei școli suabe sta în predilecția pentru idila cu subiect religios sau cavaleresc, tratată cu un realism de simplu bun simț, fără adîncime, dramă sau emoție într-un stil pur narativ. Acestei școli i-a aparținut *Martin Schongauer* (1445—1491) care a perfecționat tehnica gravurii pe lemn și pe cupru și a pregătit calea lui Dürer. Școala de la Augsburg, mai receptivă influenței italiene, din cauza strînselor relații economice cu nordul Italiei și din cauza unei opulente burghezii, a fost reprezentată de *Hans Holbein cel Bătrîn* (1465—1525) care a exprimat cu vervă și o anumită armonie de culori idealul de frumusețe al Renașterii germane. Marea lui importanță stă în educația artistică pe care a dat-o ilustrului său fiu.

Hans Holbein cel Tânăr (1497—1543) s-a stabilit mai întîi la Basel, punct de încrucișare al influențelor artei germane și al artei franco-flamande și centru erudit al edițiilor clasice. Aci Holbein a ilustrat *Lauda nebuniei* a lui Erasmus. În 1532 s-a așezat în Anglia, unde a devenit pictorul de curte al lui Enric al VIII-lea, al aristocrației și negustorimii engleze. Prin stăpînirea formei și caracterizarea pătrunzătoare a personajelor sale, Holbein s-a afirmat ca unul dintre cei mai mari pictori ai Renașterii. El a zugrăvit figuri și a redat fizionomia cu o perfectă obiectivitate, într-un stil de observație impasibilă, fără nici un fel de neliniște, fără nici o confesiune personală. Holbein e Renașterea însăși.

Școala din Nürnberg, în Franconia, a fost, prin legăturile sale economice cu Italia, tot așa de receptivă Renașterii italiene ca și Augsburgul. Dar în aceeași măsură ea a apreciat stilul flamand. Aici a activat *Michael Wohlgemut* (1439—1528), maestrul care l-a format pe *Albrecht Dürer* (1471—1528).

Dürer era fiul unui argintar. Două călătorii în Italia și una în Țările de Jos l-au pus în legătură cu cei mai mari artiști ai timpului și i-au permis să cunoască experiența tuturor.

Gravurile efectuate de el înainte de 1506 exprimă patetic dramele populare cu subiect liturgic sau evanghelic, dar înfățișează și viața populației urbane care oferă cadrul unor acțiuni legendare. Înfățișarea intimității locuințelor particulare merge mîna în mîna, în reprezentarea vieții Fecioarei Maria, cu exaltările mistice de tip gotic. Alegerea acestor teme în preajma Reformei atestă simpatia lui Dürer pentru umaniști și reformați.

Dürer a lăsat portretele unor umaniști germani, apoi operele *Cei patru apostoli* considerată ca „supremul efort al picturii germane spre simplitate și

măreție“, și *Inchinarea magilor*, care e una dintre cele mai frumoase opere cu subiect religios.

Gravurile lui Dürer, pe lemn sau pe aramă, sînt cele mai celebre din lume, atît prin originalitatea invenției, cît și prin perfecțiunea execuției. Ele au răspîndit operele plastice, fără să le vulgarizeze, în cele mai modeste case și au jucat un rol asemănător cu cel al tipografiei pentru operele literare.

Dürer s-a ocupat cu atîta pasiune de problemele compoziției, spațiului și expresiei fizionomiei și a combinat în mod atît de fericit stilul larg cu expresia vieții interioare, încît italienii spuneau despre el că ar fi fost cel mai mare pictor al lor, dacă s-ar fi născut la Roma sau la Florența.

Luca Cranach (1472—1553), prietenul și portretistul lui Martin Luther, a condus tipografia luteranilor din Wittenberg. El a zugrăvit imagini edificatoare cu subiect biblic pentru aderenții lui Luther și tablouri cu subiecte antice pentru umaniști. Venerile lui Cranach sînt păpuși de fildeș, cu membre fragede și rotunde și cu șolduri strîmte, adolescente. Ferite de influența păgînismului senzual al Renașterii italiene, ele apar naive în peisajul de munte cu brazi și cu castele ce încoronează stîncile. Tablourile lui sînt pline de amănunte realiste luate din viața cotidiană. Războiul țărănesc, urmat de represiunea sîngeroasă, i-a înfățișat scene de o cruzime sălbatică, cavaleri bărboși, îmbrăcați în armuri, care ordonă massacre, călăi cu figuri patibulare, domnițe și soldați care se amuză asistînd la execuții, cîini care ling sîngele celor decapitați. Prin scenele de martiriu creștin, Cranach maschează povestirea realistă a acestor grozăvii contemporane.

Școala din Alsacia e reprezentată de *Mathias Grünewald* (circa 1485—1530), cel mai gotic dintre pictorii Renașterii germane și poate de aceea considerat ca „precursor al realismului modern cel mai intens“ în măsura în care tradiția gotică e reînviată în secolul al XX-lea de expresionismul german. El a executat la Mainz pentru altarul de la Isenheim, *Răstignirea*, întrebunțînd culoarea ca pictor, nu ca miniaturist.

După mijlocul secolului al XVI-lea, Germania, sărăcită și istovită în urma războaielor religioase, din care nu scapă decît pentru a cunoaște ororile Războiului de treizeci de ani, n-a mai dat pînă în secolul al XIX-lea pictori originali.

7. RENAȘTEREA ÎN SPANIA

Pătrunderea Renașterii în Spania s-a făcut tîrziu, prin infiltrații lente, concomitent cu creșterea receptivității societății spaniole, mai întîi în porturile Mediteranei, la Barcelona și Valencia, apoi la curtea regală. Arta Renașterii

a fost pregătită și aici de arta romanică și gotică, precum și de arta bizantină, descoperită recent în frescele catalane. Prin porturile Mediteranei a pătruns și influența italiană. Contemporanul lui Simone Martini, Ferrer Bassa, e un italianizant. Pelerinii din nordul Europei veniți să viziteze celebrul sanctuar de la San Iacopo de Compostella au introdus stilul gotic. Țările de Jos, moștenite de Filip cel Frumos și, prin el, de viitorul Carol Quintul, deschid Spania artei flamande.

Reprezentanții cei mai de seamă ai artei iberice în secolul al XV-lea sînt străini, cum îi arată și numele : Jorge Inglès, Juan Francès, Alemán și flaman-
dul Enrique de Egos. Dintre autohtoni se remarcă spaniolul Pedro Berruguete care se trage direct din Piero della Francesca, cu care lucrase la Ferrara.

În Andaluzia, pictura se dezvoltă sub influența umanismului italian. Figura reprezentativă e Alejo Fernandez, replică mai feminină a lui Berruguete. Toți pictorii spanioli din secolul al XV-lea, ca și cei din secolul următor, lucrează sub influența marilor maeștri italieni. Juan de Juánes, de la care Muzeul de artă al Republicii Socialiste România are o operă importantă, este elevul lui Leonardo, ca și Hernando din Almedina. Juan Fernandez de Navarrete din Toledo, prin atelierul căruia a trecut El Greco, este primul pictor spaniol de un realism puternic, care a ajuns la o formulă stilistică pur iberică.

Alejo Fernandez și fiul său *Sebastian* au întemeiat la Sevilla cea mai vestită școală de pictură spaniolă, caracteristică prin tendințe ascetice și monahale.

Cel mai mare și cel mai spaniol dintre pictorii secolului al XVI-lea a fost un grec din Creta, Domenicos Theotocopulos, zis *El Greco* (1550—1614), care, după ce a studiat la Veneția arta lui Tizian și a lui Tintoretto, s-a stabilit la Toledo, și, în cadrul aridității podișului castilian, a introdus viziunea halucinantă a sensorialismului venețian. Muzeul de artă al Republicii Socialiste România posedă trei capodopere ale lui El Greco. Pe urmele lui, arta spaniolă se va ridica la universalitate în timpul barocului (1550—1680) prin José Ribera, Diego Velázquez, Esteban Murillo, Alonso Cano, Francisco Zurbarán.

8. RENAȘTEREA ÎN CENTRUL ȘI RĂSARITUL EUROPEI

Renașterea italiană a stîrnit, încă din secolul al XV-lea, un viu interes și în Europa centrală și orientală, dar n-a provocat o mișcare intelectuală și artistică durabilă decît acolo unde condițiile sociale erau favorabile. În țările fără orașe înfloritoare, fără o burghezie prosperă, fără o viață intelectuală

originală și independentă, Renașterea a fost opera unor artiști aduși din afară, mai ales din Italia.

Exemplul cel mai elocvent în această privință ni-l oferă Ungaria. Matei Corvin, căsătorit cu Beatrice de Aragon, fiica regelui Ferdinand al Neapolului, era în corespondență cu platonicienii florentini. Leonardo da Vinci îl folosește într-un discurs ca exponent al ideilor sale despre artă. El comandă opere de artă unor artiști italieni ca Attavante, Gherardo, Benedetto da Majano și Laurana, cumpără manuscrise rare și tablouri din Italia și încredințează florentinului Chimenti construcția palatului său din Buda, unde a strâns o vastă bibliotecă. Reacțiunea nobiliară și expansiunea otomană au strivit în germene această promisiune de viitor.

Cehia și Moravia, care, în secolul al XIV-lea, erau în fruntea mișcării intelectuale și artistice din Europa centrală, au căzut în secolul următor sub influența școlilor renană și franconiană, de inspirație gotică, care întârzie dezvoltarea elementelor Renașterii.

Abia pe timpul lui Ferdinand de Habsburg, Paolo della Stella, un elev al lui Sansovino, a construit între 1534 și 1539 pavilionul Belvedere de la Praga, înconjurat de o galerie formată din arcuri semicirculare pe coloane ionice. E un model de arhitectură renascentistă de o mare frumusețe.

Către sfârșitul secolului al XVI-lea, construcțiile în stil italian se înmulțesc (biserica Maria Victoria, Scările Reziđenței, palatul Waldstein). Dar modelele italiene pătrund, și aici, mai ales în decorație.

Cultura umanistă, foarte răspândită în rîndul nobilimii polone, și legătura bisericească cu Roma au pregătit terenul pentru receptarea Renașterii. Temele noi sînt aduse de artiști germani, ca frații Albrecht și Hans Dürer, și de italieni, ca Francesco Lara și Giovanni Maria Padovano.

Castelul *Wawel* din Cracovia, construit de Lara, între 1507 și 1563, e un monument al arhitecturii italiene, cu curtea dreptunghiulară și cu două etaje de arcade. *Capela funerară a Iagelonilor*, construită pe un plan central, acoperită de o cupolă aurită și bogat împodobită în interior, e capodopera Renașterii polone.

Giovanni Maria Padovano a renovat Hala din Cracovia, iar Giovan-Battista da Lugano a construit splendida fațadă cu trei rînduri de *loggie* (arcade) a primăriei din Poznan. Monumentul funerar al regelui Stefan Báthory, în formă de arc de triumf, e opera florentinului Santa Gucci.

Și în Transilvania formele noi ale Renașterii au pătruns prin mijlocirea mării nobilimi și a clerului superior, în relații strînse cu Roma. Încă din secolul al XV-lea se produc o serie de schimbări care anunță stilul cel nou. Palatul episcopal din Oradea e refăcut pentru a face loc noilor exigențe de confort (1506—1512). În secolul al XVI-lea, castelele nobiliare se transformă. Unele, ca cel din Vințul de Jos și din Criș (secolul al XVI-lea), sînt construite pe plan dreptunghiular, cu curte interioară. Fața castelului de la Sînmiclăuș,

cu două *loggie* suprapuse, formate din arcade în semicerc pe stâlpi, e de pur stil italian.

Patriciatul principalelor orașe adoptă de asemenea formele noi, nu numai în decorația porților și ferestrelor, ci și în planul construcțiilor. Casa Göllner din Sibiu, construită pe un plan dreptunghiular, se deschide spre curtea interioară frumos împodobită cu o dublă arcadă, jos și la etaj. Casa Halphard din Cluj și casa Haller din Sibiu se disting prin porțile lor, încadrate în coloane corintice și frontoane clasice¹². Mănăstirile moldovenești „cu extraordinara lor policromie interioară și exterioară”: Voroneț, Humor, Sucevița, Moldovița și Curtea de Argeș, au intrat cu întârziere în sfera Renașterii timpurii prin inspirația frescelor din miniaturile cretane.¹³

Ivan al III-lea a însărcinat pe Ridolfo Fioravanti din Bologna cu reclădirea catedralei Uspenski (1475—1476), dar arhitectul a trebuit să respecte stilul rus. Pietro Antonio Solario din Milano a construit palatul cu fațete (*Granitovaia Palata*) după modelul palatului Diamantelor din Ferrara și a împrejmuțit Kremlinul cu zidurile lui formidabile, care reamintesc incinta Palatului ducal din Milano. Un alt italian, Alvisio Novi, a zidit catedrala Arhanghelului Mihail, dar a păstrat planul general și cupolele bisericilor rusești. Aportul artiștilor italieni s-a redus în fond la elemente decorative.

Doi arhitecți ruși, *Barma* și *Postnik*, au construit la capătul Pieței Roșii biserica Sf. Vasile Blajenii (1555—1560) în stil rustic rus. În același timp, icoanele se însuflețesc, luând un caracter narativ, și portretul își face apariția.

În Peninsula Balcanică, stilul nou al Renașterii a fost puțin răspândit, datorită mai întâi faptului că aproape întreg teritoriul ei a fost, din secolul al XV-lea, sub stăpânire otomană, iar în al doilea rând din cauza diferenței profesionale: ortodocșii au rămas credincioși stilului bizantin, chiar dacă modificările introduse de meșterii locali puteau apărea uneori ca rezultate ale contaminării cu formule stilistice italiene. Există însă un teritoriu restrâns pe coasta Adriaticei, Dalmația, pe care stăpânirea seculară a Veneției a făcut-o aptă pentru receptarea artei Renașterii. În adevăr, stilul vechii picturi bizantine, de coloratură sîrbă, predominant și în acest ținut, a fost înlocuit în Republica raguzană încă din secolul al XV-lea, cu stilul Renașterii.

Școala raguzană de pictură este importantă și prin numărul măștrilor pe care i-a dat artei europene și prin influența ei în această parte a Europei.

Nicola Božidarović (Nicolaus Ragusinus), originar din Kotov (Muntele Negru), descendent dintr-o familie de artiști, a petrecut 12 ani la Veneția după ce își făcuse ucenicia la Ragusa. Întors acasă, a desfășurat între 1494 și 1517 o intensă activitate ca pictor religios, pictînd în noul stil, laicizat, altare și icoane. Mănăstirea dominicană din Ragusa (Dubrovnik) păstrează dintre operele lui un

¹² G. h. și V. Sebestyén, *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963, passim.

¹³ Paul Faure, *La Renaissance*, Paris, 1962, p. 100.

triptic, o „Bună-vestire“ și un „Altar“, iar biserica Dancani un „Poliptic“, în care asimilarea noii arte italiene apare totală.

În palatul dogal al Ragusei și prin bisericile locale, un alt pictor, *Mihailo Hamzici*, fiu de zlătar din Dubrovnik, a creat la sfârșitul secolului al XV-lea și în primele două decenii ale secolului al XVI-lea opere de valoare care rivalizează cu ale lui Božidarović.

În sfârșit, cel mai important pictor raguzan, *Andreja Meldolla Meldulici* sau *Andrea Schiavone* (slavul), cum este cunoscut în istoria artei italiene, a fost elevul direct și colaboratorul apropiat al lui Tizian, cu ale cărui opere este adesea confundată producția lui, de importanță europeană. La Sibiu a fost recent identificat un Meldolla, crezut mult timp un Tizian.

Este interesant de știut că sculptura decorativă în piatră, aderentă la arhitectură, care s-a dezvoltat sub influența venețiană în Dalmația, a avut o mare circulație în Balcani și a ajuns să predomine, în epoca brâncovenească, stilul decorăției arhitecturale din Țara Românească, unde stilul Renașterii n-a apărut decât în secolul al XIX-lea.

Studiile recente asupra vieții economice sociale, politice și culturale a Europei în secolele XIV și XV au pus în discuție ideea că epoca Renașterii a fost o epocă de avânt economic. Studii consacrate unor întreprinderi industriale și comerciale, unor societăți bancare și domenii agricole au ajuns la concluzia că secolele XIV și XV au fost o perioadă de stagnare și de contracție economică, urmată abia la sfârșitul secolului al XV-lea de o refacere parțială.

Chiar admitând că Italia a fost mai puțin atinsă de criză, totuși perspectiva din care a fost apreciată perioada Renașterii s-a schimbat. Unii istorici burghezi au găsit în aceste concluzii un nou argument pentru a îngloba Renașterea în evul mediu și a-i nega orice originalitate.

Dar din punct de vedere marxist, cauza adevărată a crizei economice, care a fost mai gravă în agricultură, n-a stat în reducerea suprafețelor de cultură, nici în efectele ciumei negre, ci în destrămarea relațiilor de producție feudale și în apariția relațiilor de producție capitaliste.

Împuținarea brațelor de muncă și scăderea producției agricole au atins mai grav cele două stări privilegiate ale societății feudale, nobilimea și clerul, și explică pe de o parte triumful politicii de centralizare și forța mișcării de reformă care urmărea în fond secularizarea averilor mănăstirești în favoarea nobilimii sărăcite.

Înăsprirea concurenței pe piața europeană și restringerea domeniului comercial în Europa au avut ca urmare perfecționarea organizării și a gestiunii întreprinderilor și progresul raționalizării.

Centralizarea statului a procurat regalității și patriciatului urban resurse sporite care le-a permis să exercite un mecenat larg. Investițiile de capital în cultură au devenit în perioada crizei operații avantajoase, în urma faptului că obiectele de artă au dobândit valoare comercială.

Astfel, criza economică a perioadei Renașterii n-a însemnat un regres în evoluția societății europene. Dimpotrivă, Renașterea a marcat o victorie a elemen-

telor noi și o etapă superioară în succesiunea orînduirilor social-economice și noi ne-am străduit să scoatem aceste elemente în evidență.

În porturile Mediteranei și în orașele din centrul și nordul Italiei, mai ales la Florența, ca și în centrele manufacturiere ale Flandrei și Germaniei meridionale, apar încă din secolul al XIV-lea relații de producție capitaliste și o populație urbană, care se desface treptat de societatea feudală și proclamă un nou ideal de viață, mai larg și mai independent decît al lumii feudale.

Imperiul roman-german, „cea mai frumoasă instituție laică a evului mediu“, după aprecierea unui istoric, nu mai e în secolul al XV-lea decît o amintire sau o ficțiune juridică, invocată doar cînd putea să consacre uzurpări sau stări de fapt. Chiar și în Germania, puterea imperială e redusă la o ficțiune de către principii teritoriali. Tendințele de concentrare și de organizare nu mai caută să îmbrățișeze toate țările creștine, ci numai elementele cuprinse în același cadru național. Pretutindeni monarhia se afirmă ca instrumentul cel mai eficace al concentrării. Pretutindeni vechile societăți feudale sînt înlocuite cu organizații politice care merită deja numele de state moderne și în care, asupra vechii noțiuni de suzeranitate, triumfă ideea modernă de suveranitate. Sprijinit pe burghezia care are nevoie de ordine și pace, principele transformă monarhia feudală în monarhie ereditară și absolută și își impune autoritatea peste datinile și instituțiile locale.

Frontierele încep să se precizeze și, înăuntrul lor, monarhia tinde să substituie administrației locale o birocrație centralizată, dependentă direct de rege. Reînvierea dreptului roman, care pune din nou în circulație ideea romană a omnipotenței statului, e un simptom caracteristic al acestei evoluții. Regele nu mai e șeful ierarhiei feudale — primul dintre seniori —, ci personificarea vie a statului. Vasalii lui nu mai sînt seniori aproape independenți pe moșiile lor, ci simpli supuși. Statul modern nu se mai întemeiază pe relațiile complicate de la om la om ale societății feudale, ci pe ideea de *națiune*. După alungarea englezilor din Franța și după înfrîngerea ducelui de Burgundia nu mai sînt în Franța nici normanzi, nici burgunzi, nici flamanzi, nici gasconi, nici provenzali, ci numai francezi.

În aceste state, limba populară înlocuiește treptat limba latină. Ordonanța regală din 1539 declară limba franceză limbă oficială; armata, administrația și tribunalele sînt obligate să se folosească de limba franceză. Celelalte state urmează exemplul. Reforma protestantă introduce limba națională și în biserică. În timpul certurilor religioase, limba poporului a devenit un instrument de polemică națională contra Romei. Pentru a fi înțeleși de popor, Luther și Calvin se folosesc de limba poporului. Afirmînd că fiecare credincios are dreptul să se adreseze lui Dumnezeu în limba sa, ei au naționalizat rugăciunea și au acordat limbii vulgare o demnitate pe care n-o avusese decît limba latină.

Înzestrate cu o puternică autoritate centrală, care caută să coboare barierele interioare și să impună în tot cuprinsul frontierelor aceleași legi, aceeași

limbă și aceeași administrație, statele moderne formează unități economice din ce în ce mai închise față de celelalte state.

Expansiunea comerțului, protecția creditului și nevoile industriei cereau o puternică autoritate centrală, care să asigure ordinea internă și să sprijine, chiar și cu armele, interesele capitalului în afară. Descoperirile geografice și expansiunea europeană în celelalte continente s-au făcut din imboldul comerțului și sub egida noilor monarhii.

Aceeași transformare în structura societății. Nobilimea feudală își păstrează preeminența socială, dar pierde supremația economică și politică. Ea rămâne clasa cea mai înaltă și mai respectată și continuă să se bucure de imense privilegii. Dar conducerea politică și economică îi scapă din mâini. Ea pierde dreptul de a bate monedă, de a ridica trupe și de a judeca în chestiuni care ating ordinea publică. Moșiile ei nu mai sînt intangibile pentru funcționarii regali. Conducerea economică trece în mâinile burgheziei, iar puterea politică se concentrează în mâinile regelui, care se servește de burghezie și-i apără la rîndul său interesele. Dezvoltarea comerțului și renașterea industriei fac din burghezie clasa cea mai bogată și cea mai influentă, chiar și atunci cînd aparențele sînt pentru preeminența nobilimii.

Ajutată de avantajele pe care le conferă proprietatea, burghezia biruie pre-judecățile care o puneau în stare de inferioritate față de cler și față de nobilime și cucerește, o dată cu averea, influența, considerația și libertatea. Acest elan spre o viață mai completă și mai independentă se recunoaște, ca într-o oglindă, în idealul de viață antică, care exaltă forța individuală, dezvoltarea integrală a personalității și setea de glorie, *il gran disio dell'eccellenza*, pe care l-a simțit și Dante. Antichitatea clasică a fost salutată cu entuziasm, fiindcă legitima revolta contra îngrădirilor societății medievale și opunea autorității bisericesti autoritatea unei doctrine tot atît de prestigioase, dar întemeiată pe simțul comun și pe rațiune.

Nu „descoperirea antichității“ a creat omul modern, ci omul modern, creînd în republicile comunale condiții de viață asemănătoare cu acelea din cetățile antice, a chemat la o nouă viață idealurile fundamentale ale lumii antice, filozofia, arta și literatura ei, înțelese în sfîrșit independent de dogma bisericii.

În nici un domeniu spiritul Renașterii nu s-a exprimat într-un mod mai desăvîrșit decît în acela al artelor plastice. Esențialmente artist, geniul italian a găsit în momentul acela unic concursul de împrejurări necesare pentru a-și afirma, în toată plenitudinea, simțul profund al vieții reale, al mișcării și al culorii. Averile acumulate din toate părțile lumii au pus la dispoziția artelor mijloace bogate de care nu se pot dispensa. Patriotismul local, gelos de tot ce poate mări reputația vecinului, a stimulat construcția operelor monumentale care constituie gloria cea mai strălucită a Renașterii italiene ; cel mai mic

centru urban vrea să-și aibă catedrala și palatul său comunal și nu e oraș mai important care să nu-și aibă echipa și „școala” sa de artiști. Cele mai diverse curente pot astfel să se manifeste și să adâncească experiența artistică, pînă cînd Roma, la începutul secolului al XVI-lea, devine centrul vieții artistice și îmbină, conform tendinței spre universal a bisericii, principalele stiluri într-o formulă sintetică și generală, care se rezumă în ridicarea realității la un tip ideal prin eliminarea a tot ce nu e bun, frumos și nobil. Catedrala Sfintului Petru e expresia cea mai completă a acestei concepții. În Franța, Germania și Flandra, sub impulsul unor forțe analoge, artele plastice ajung la un înalt grad de dezvoltare, care ar fi fost atins chiar independent de influența italiană.

Cele mai înalte spirite ale Renașterii, proclamînd suveranitatea experienței, au pus bazele științelor naturii. În locul filozofiei scolastice, întemeiate pe principiul autorității bisericii, ei au adus o nouă concepție despre știință, care nu recunoaște altă autoritate decît aceea a rațiunii și experienței.

Datorită activității artistice și literare, sentimentele pe care experiența zilnică le-a stîrnit și în omul medieval, dar pe care biserica le-a proscris, se cristalizează și devin conștiente în omul Renașterii. Prin simplul fapt al expresiei, capacitatea de înțelegere și puterea de reprezentare a individului se largesc neconținut și în acest impuls dat cugetării stă meritul intelectual al Renașterii. Antichitatea, mai bine înțeleasă decît înainte, comunică secretul artei de a exprima, și dacă noul sentiment al vieții și al naturii s-a dovedit așa de fecund e că el a fost descoperit o dată cu noțiunea artei. Pentru umaniști și artiști, individul prezintă interes ca ființă vie, nu ca „umbră trecătoare de pe pămînt spre cer”. Omul devine din nou pentru om un subiect demn de studiu. Stimulînd acest studiu, operele literaturii clasice au făcut în adevăr pe oameni mai compleți, iar mișcarea intelectuală din timpul Renașterii a meritat numirea de umanism.

Într-un cuvînt, Renașterea e o perioadă de tranziție, în cursul căruia structura societății se modifică prin formarea burgheziei și a proletariatului și prin emanciparea țărănimii; situația politică se schimbă prin apariția statelor naționale, iar cultura se laicizează atît prin scopul pe care și-l propune, cît și prin elementele care o reprezintă. În opoziție cu aspectul și cu concepția vieții medievale, un nou ideal de viață, mai liber și mai rațional, se afirmă, înrudit cu concepția vieții antice și întemeiat pe încrederea în natura omenescă și în puterea rațiunii.

Importanța acestei perioade stă mai puțin în valoarea și mulțimea cunoștințelor cîștigate, cît în impulsul pe care l-a dat spiritului omenesc, în proclamarea independenței intelectuale și în îndemnul spre cugetarea personală și originală. Renașterea a creat condițiile esențiale ale culturii moderne și consecințele acestei creații durează și azi.

L'auteur a tâché de présenter dans ce livre un tableau d'ensemble de la Renaissance, considérée comme l'époque de transition du féodalisme à l'époque capitaliste et, par conséquent, comme une étape importante vers le monde moderne. Il prend donc résolument position contre ceux qui, retrouvant dans la Renaissance tous les traits caractéristiques du moyen-âge, lui nient toute originalité et toute importance ou bien ils l'englobent dans le moyen-âge. Il s'efforce de mettre en relief les traits originaux de l'époque et faire ressortir le fait qu'elle constituait le début plain de fraîcheur et de vigueur d'une grande époque.

Les résultats des recherches consacrées, pendant le dernier quart de siècle, à diverses entreprises industrielles, commerciales, bancaires et agraires, tendent à ruiner la conception traditionnelle qui faisait de la Renaissance une époque d'essor économique. Les XIVe et XVe siècles apparaissent comme une époque de contraction et de stagnation qui a atteint le plus fortement les deux classes dominantes du moyen-âge, le clergé et la noblesse. Aussi dans la crise économique et sociale des deux derniers siècles du moyen-âge avons-nous vu les signes précurseurs de l'avènement du régime capitaliste et, dans l'affaiblissement de la base économique du clergé et de la noblesse, l'explication de l'émancipation générale de la population rurale, de la dépossession de la noblesse de ses prérogatives politiques et judiciaires et de la centralisation de l'État, du rôle de la petite noblesse, ruinée à la suite de la découverte des armes à feu, dans la découverte et la conquête du nouveau monde, de l'adhésion de la noblesse et de la royauté à la Réforme et des guerres de religion. La base économique de ces changements fut le développement du capitalisme, le passage de l'artisanat à la manufacture et la suprématie de la bourgeoisie sur la noblesse. Le capitalisme a brisé les entraves du régime féodal, a substitué à l'ordre statique du moyen-âge un ordre essentiellement dynamique et a transféré de la campagne à la ville le centre de la vie.

La Renaissance a débuté et s'est épanouie tout d'abord en Italie, parce que c'est là que sont apparues les premières relations capitalistes, mais elle fut un phénomène européen, qui s'est produit partout où le capitalisme avait triomphé sur le féodalisme.

L'horizon intellectuel s'élargit avec le développement de l'industrie et du commerce et, avec l'essor de la population urbaine, le goût de la vie et la confiance de l'homme dans ses propres forces s'éveillèrent. L'esprit d'entreprise, réaliste et pratique, qui distingue l'homme moderne de l'homme du moyen-âge, est le produit des nouvelles conditions de vie, non de

la découverte de l'antiquité classique. Partout où elle triomphe, la bourgeoisie conteste la suprématie économique et politique de la noblesse. La mentalité féodale, anarchique, violente et imprévoyante est incompatible avec l'esprit capitaliste. C'est pourquoi elle est combattue. L'État est mis au service des nouvelles forces économiques et sociales, et sa politique échappe à l'autorité ecclésiastique. La politique royale de centralisation fut soutenue par la population urbaine et les masses rurales qui avaient besoin d'ordre et de paix. Oint par l'Eglise, le roi n'est plus responsable de ses actes que devant Dieu. Les légistes français ont tiré de ce principe la conséquence qu'aucun pouvoir, temporel ou spirituel, n'a d'autorité sur le roi de France. L'Angleterre, l'Espagne et la Russie allaient suivre l'exemple.

Ainsi la *République chrétienne*, qui prétendait unir tous les Etats chrétiens sous l'autorité de l'empereur et du pape s'est dissoute en Etats nationaux, et dans ces nouveaux Etats, la langue de la Cour se substitue à la langue latine et aux dialectes régionaux et s'élève au rang de langue nationale. La Réforme protestante introduit la langue vulgaire dans l'Eglise. Pour être compris du peuple, Luther et Calvin se sont servis de la langue qu'il connaissait, la sienne. En affirmant que le croyant avait le droit de s'adresser à Dieu dans sa propre langue, les protestants ont nationalisé la prière et ont conféré à la langue vulgaire une dignité qui n'avait appartenu qu'au latin. La formation d'Etats nationaux conduit fatalement à l'émancipation de la société de l'autorité romaine — avec ou sans schisme — et à la constitution d'Eglises nationales. L'existence de l'Etat laïque est incompatible avec le système d'immunités et de privilèges de l'Eglise catholique et avec l'intervention du pape dans les affaires intérieures de l'Etat. L'autorité publique n'admet plus de contrôle sur ses sujets. Bien plus, il tend à faire de l'Eglise un instrument de gouvernement. L'Etat moderne a favorisé ensuite le développement d'une culture nationale, en langue vulgaire, qui a restreint aussi dans le domaine intellectuel l'autorité de l'Eglise.

Mais ce n'est pas seulement la position traditionnelle de l'Eglise qui est contestée, le christianisme lui-même est attaqué dans son essence intime. L'humanisme florentin s'était déjà élevé contre le dogme du péché originel et contre la doctrine qui ne voyait qu' „ombre et rêve“ dans la vie terrestre. Malgré son orthodoxie romaine, Dante ne peut se résoudre à condamner les sages de l'antiquité uniquement parce qu'ils n'avaient pas connu la révélation. Deux siècles plus tard un humaniste français, Aimet Maigret, proclamait qu'un païen qui suivrait la raison serait sauvé même s'il n'était pas baptisé.

La raison par-dessus la foi, la tradition et l'autorité de l'Eglise — voilà la grande idée vers laquelle convergent tous les efforts de la Renaissance. En dépit des timidités et des témoignages de respect du culte traditionnel, la proclamation de la souveraineté de la raison est une protestation contre l'ascétisme médiéval, contre le principe d'autorité et tous les procédés qui violentent la nature, et une exaltation de la vie terrestre, qui mérite d'être vécue pour elle-même et d'être acceptée avec ses souffrances et ses joies. Elle est en même temps la reconnaissance de la supériorité de la vie active sur la vie contemplative, dont l'Eglise avait fait l'idéal de la perfection chrétienne.

Ainsi les transformations d'ordre économique et social ont déterminé toute une révolution intellectuelle et morale. La pensée rompt les cadres étroits de la philosophie médiévale, rejette les méthodes stériles de la scolastique, proclame la souveraineté de la raison contre

la tradition et remet en discussion les grands problèmes de l'existence et de la morale. Elle aspire à établir la science sur l'expérience et la raison. En même temps, une littérature en langue vulgaire et un art d'une beauté et d'un éclat incomparables tendent à surprendre et à éterniser les différents aspects de l'homme et de la nature.

L'essence, consciente ou non, de la pensée de la Renaissance est la révolte contre l'autorité spirituelle de l'Eglise. Les humanistes tourment le dos à tout ce qui est céleste pour ne s'occuper que de ce qui est terrestre. Selon le mot de Roger Bacon, „ils étudiaient la science dans le grand livre de la nature“.

L'observation et l'expérience permettent à Léonard de Vinci de fonder la mécanique, de scruter les lois du mouvement, de l'équilibre et de la gravitation et de réduire le son et la lumière à des formes du mouvement. Il a entrevu l'évolution géologique, a fait des dissections sur les cadavres et a inauguré l'anatomie comparée. Georges Bauer, dit aussi Agricola, s'est fait mineur pour étudier les métaux et Ambroise Paré fonde l'obstétrique sur la dissection de cadavres de femmes mortes enceintes. L'observation critique a permis à Copernic de découvrir „les révolutions des corps célestes“ et à Galilée d'établir les lois de la gravitation universelle.

C'est ainsi que se constitue une nouvelle conception de la science et une nouvelle méthode de recherche qui, qu'elles n'atteignent leur plein développement qu'au XVIIe siècle, marque déjà un moment important dans l'évolution de l'esprit scientifique moderne. La science a cessé d'être une somme de connaissances, données une fois pour toutes, pour devenir l'étude de l'homme et de la nature, à laquelle chaque génération apporte sa contribution. Cette conception de la science signifie, par rapport à la conception médiévale, une véritable révolution intellectuelle.

A une nouvelle théorie de la science, la Renaissance a ajouté une nouvelle conception de la société et de l'art de la gouverner. De l'observation et de l'expérience, ainsi que de l'étude de Tite-Live, Machiavel a tiré une théorie qui résume la pratique et la pensée politique de son temps. Le problème central vers lequel convergent toutes ses idées est la formation et la conservation de l'Etat. Le *Prince* de Machiavel n'obéit qu'à la raison d'Etat, c'est-à-dire au principe que, lorsqu'il s'agit des intérêts de l'Etat, la décision ne s'inspire que de motifs politiques. La justice, l'honneur, la foi jurée et les lois morales ne sont respectées que si elles sont nécessaires ou utiles. Machiavel n'a inventé ni la perfidie, ni la trahison, ni le crime politique. Il n'a fait que tirer de la pratique courante de son temps des principes de gouvernement et dégager leur portée générale. Il a apporté ainsi une preuve décisive de la sécularisation de la pensée.

Il nous reste à dire un mot de l'idée que la Renaissance s'est faite de l'art. Ici aussi, la différence est frappante entre l'esprit du moyen-âge et celui de la Renaissance. Pour l'homme du moyen-âge le monde est la création de Dieu ; pour la Renaissance, il est l'oeuvre du travail, de la prévoyance et de l'organisation de l'homme. Cette conception atteint aussi bien l'ingénieur que l'artiste. D'ailleurs, au temps de la Renaissance l'artiste et l'ingénieur ne'n faisaient souvent qu'un : Léon-Baptiste Alberti, Léonard de Vinci, Michelangelo furent ingénieurs, architectes, sculpteurs, peintres et écrivains.

L'art devient profane par le sujet et la destination. Pour satisfaire aux besoins de confort et d'élégance de la société nouvelle, l'art se laïcise. Les artistes décorent les villes de monuments qui attestent la force et la richesse de la bourgeoisie et traduisent dans des formes plastiques le nouvel idéal de la vie terrestre. Ainsi que les humanistes, les artistes ne considèrent plus le monde en fonction de l'idée du salut, mais comme un champs d'activité et de plaisir pour l'homme. L'art ne sert plus de moyen d'enseignement religieux, mais de représentation de la vie présente et d'exaltation de la nature et de l'homme.

La sculpture et la peinture s'émancipent de l'autorité de l'Eglise et s'efforcent de représenter aussi fidèlement que possible la nature et l'homme. Les statues cessent d'être des éléments constructifs de l'architecture religieuse pour devenir des oeuvres indépendantes.

La représentation du nu est une des innovations qui marquent le mieux la différence de conception entre la Renaissance et le moyen-âge. Les classes dominantes du moyen-âge, la noblesse et le clergé, étaient hostiles à la représentation du nu, sauf dans la danse macabre, pour montrer le corps dans sa décomposition. Le clergé et la noblesse voulaient que chaque homme fût représenté dans le costume caractéristique de sa condition. L'idée que l'individu est une force autonome qui porte en lui les raisons de ses actions et les moyens de leur réalisation a conduit à l'exaltation de la force et de la beauté corporelles. En outre, la nouvelle société urbaine voulait voir le corps humain sans costume distinctif, dans le jeu libre de ses formes naturelles. „Le nu, comme la mort, est démocratique“, disait le pape Pie II.

Au culte artistique du nu correspond, en littérature, l'idée d'humanité et l'aspiration à l'égalité. L'idéal d'une civilisation purement humaine conduit logiquement à la négation de tous les privilèges qui séparent les hommes d'après la naissance et le rang social.

Mais, pour combattre, „la philosophie du surnaturel“ et justifier leur conception de la vie terrestre, les humanistes eurent besoin de l'appui d'une nouvelle autorité qu'ils pussent opposer à l'autorité de l'Eglise. Cette fonction fut remplie par l'antiquité classique. L'humanisme offrait la base d'une culture laïque correspondant au stade d'évolution de la bourgeoisie. L'antiquité conféra aux aspirations de la bourgeoisie la consécration de son autorité et le modèle d'une culture fondée sur la raison. Mais, malgré tout son enthousiasme pour l'antiquité, la Renaissance n'a pas attribué à l'antiquité une validité dogmatique. La pensée grecque et latine représentait le maximum de ce que l'on avait réalisé jusque là, par les moyens de la raison. La Renaissance avait l'ambition non seulement de l'égaliser, mais même de la dépasser.

Ainsi, ce n'est, croyons nous, que par les transformations sociales et politiques, déterminées par l'apparition du capitalisme, que l'on peut aboutir à une interprétation unitaire et organique de la Renaissance. L'esprit laïque, positif et rationaliste, qui distingue l'homme moderne de l'homme du moyen âge et que nous retrouvons dans tous les domaines de la vie moderne, est la création de la nouvelle classe bourgeoise et non l'effet de la découverte de l'antiquité classique. La littérature antique serait restée lettre morte si l'esprit de la société urbaine ne lui avait insufflé une vie nouvelle. La Renaissance est l'expression de cette société nouvelle que le capitalisme avait produite. C'est le capitalisme qui a créé les con-

ditions matérielles de l'émancipation de l'esprit dans tous les domaines de l'activité humaine. C'est lui qui a créé la Renaissance.

Les études consacrées à l'histoire de Florence au début du XV-e siècle ont rendu plus pertinente cette interprétation de la Renaissance. Elles ont montré que l'humanisme civique, qui avait renouvelé la pensée florentine et donné une impulsion décisive au développement de l'art, ne fut pas le fruit de la méditation d'humanistes de cabinet, mais l'expression de l'enthousiasme patriotique qui, en face de la „tyrannie“ du duc de Milan, avait uni toutes les classes de la société et avait découvert dans l'histoire de la République romaine des exemples d'héroïsme propres à soutenir la lutte pour la défense des libertés civiques et de l'indépendance de Florence.

C'est parce qu'elle a rompu les limites de l'ancien *orbis terrarum*, mis les bases du commerce mondial et de l'industrie manufacturière, fondé les états modernes, assuré le triomphe des langues nationales, mis fin à la dictature spirituelle de l'Eglise et créé un art et une différence ets frappante entre l'esprit du moyen âge et celui de la Renaissance. Pour l'homme dans l'histoire de la civilisation.

INDICE GENERAL

A

- abecedare, mijloc de propagandă a Reformei 276.
 A b e l H e n r i k 23.
 A b e l W i l h e l m 64, 67.
 Abélard < Pierre > 182, 185.
 Abisinia 83.
 Abruzzi 166.
 Academia din Roma 211.
 Academia platoniciană din Florența 210, 211, 312, 325, 326, 347.
 Accademia del Disegno din Florența 211.
 Acciaiuoli, familie 58.
 Adagia de Erasmus 236.
 A d a m K a r l 32.
 Adam și Eva de Masaccio 323.
 Adam și Eva, sculpturi în catedrala din Bamberg 304.
 Adda 165.
 Aden 77, 83.
 Adige 166.
 Adnotări la Pandecte de G. Budé 231.
 Adrian, episcop de Utrecht 147.
 Adriatica 240, 355.
 Africa 77, 78, 81—83, 85, 86 ; circumnavigația ei 78, 89, 104.
 Africa de Petrarca 190.
 Agricola Georgius (Bauer) 18, 234, 235.
 Agrippa, Panteonul lui ~ 293.
 aides 124, 125.
 Alazard J. 283.
 Albert cel Mare 182.
 Albert de Brandenburg, arhiepiscop de Mainz 268.
 Albert de Habsburg 152.
 Alberti, familie de bancheri florentini 59.
 Alberti, Leon Battista 19, 20, 73, 74, 203, 208, 211, 285, 293, 295, 296, 301 325.
 albigenzi 117, 186.
 Albizzi, Maso degli ~ 202.
 Albret, Henri d' ~ 168.
 Albuquerque, Alfonso d' ~ 85.
 Alcalà de Henarès, universitate din ~ 108, 218, 238.
 Alcántara 143, 145, 253.
 Alcuin 225.
 Alejandro Girolamo 218, 219, 231.
 Aléman < Mateo > 353.
 Allen P. S. 235.
 Alep 77.
 Alexandria 61, 77, 78, 84, 85, 87, 160, 315.
 Alexandru I, papă 152.
 Alexandru al VI-lea Borgia, papă 91, 145, 150, 163, 164, 250, 289.
 Alexandru din Hales 182.
 Alfons al X-lea, rege al Castiliei 122, 143, 186.
 Alfons al XI-lea, rege al Castiliei 143.
 Alfons al V-lea de Aragon 158, 211, 214, 300, 332.
 algonchinii 93.
 Alienor de Aquitania 115, 117, 131.
 Allegri Antonio v. Correggio.
 Almagro, Diego de ~ 93, 98, 99.
 Almedina 353.
 Almeida, Francisco d' ~ 60, 62, 85, 87.
 Alpi 61, 150, 161, 164—166, 172, 175, 197, 224, 230, 254.
 Alsacia 151, 352.
 Altamira R. 141.
 Alvarado, Alonso de ~ 99.
 Alvarado, Pedro de ~ 93.
 Amazon 85, 99.
 Amboise 260.

- America, ~ Centrală, ~ de Sud 60, 79, 91, 93, 96, 97, 168, descoperiri și colonizări 76, 89, 91, 92, 98—101; relații de schimb între Europa și America, 102—105, 176, 275 v. și Indiile occidentale.
- Amiens 285.
- Ammianus Marcellinus 212.
- Amor adormit* de Michelangelo 313.
- Amorul sacru și amorul profan* de Tizian 340, 341.
- Amsterdam 51.
- Amurgul* de Michelangelo 303, 313.
- Amriot Jacques 232.
- Ana de Bretania 127.
- anabapțiști 251.
- Anacreon din Teos 232.
- Anagni, atentat 118.
- Anahuac, podiș 94, 95.
- Anaxagoras 188.
- Ancona 209, 213.
- Ancona P. (D'~) 315.
- Andagoya, Pascal de ~ 98.
- Andalusia 61, 353.
- Andreas Willy 147, 157.
- Angers 131.
- Angevini (Anjou), dinastie 58, 129, 164, 216, 290.
- Anglia, *pasim*.
- anglicani 251.
- Angoulême 271.
- Anjou v. și Carol de Anjou și Enric al II-lea Plantagenetul.
- Anjou, comitat și ducat 115, 117, 120, 127, 131.
- Annotationes* de Laurențiu Valla 214.
- Anselm de Canterbury 182.
- Antile 90, 98, 101.
- Antonello da Messina 332, 338.
- antitrinitari v. unitarieni.
- Anvers (Anversa) 59, 60, 67, 168; prima bursă internațională de comerț 51.
- Anzi 96.
- Apelul către nobilimea creștină de națiune germană* al lui Luther 269.
- Apenini 165, 195, 196.
- Apostoli*, frescă din hipogeul Aurelieniilor la Roma 315.
- Apostolis Arsenie 212.
- Apulia 166, 197.
- Aquitania, duce de ~ 115.
- arabi, comerț și explorări 77, 78, 84, 85, 87; în Spania 82, 141—144; cultură 80, 182, 184, 222, 340.
- Arabia 77, 83, 85.
- Aragon, aragonezi 58, 138, 141—146, 149, 166; v. și Ferdinand Catolicul.
- Arcadia 340.
- Arcadia* de Iacopo Sannazzaro 211.
- Aretino* de Tizian 341.
- Arezzo 191, 196, 225, 317.
- Arghiropullos I, 217.
- Arhanghelul Mihail, catedrală din Moscova 355.
- Arhipelagul malaiez 77, 85, 88, 92.
- Ariosto 344, 346.
- Aristofan 231.
- Aristotel 142, 181, 184, 188, 190, 207, 209, 212, 215, 217, 274; tradus de arabi 182; reprezentat în pictură 340, 345.
- Arkansas 93.
- Arles 172.
- Armenia 77.
- Arno 59.
- Arnolfo din Cambio 293, 297, 306.
- Arte della lana* 46, 280, 308.
- Arte di Calimala* 46, 71, 289.
- Artois 127, 163.
- Astrahan 154.
- Ashley M. 128.
- Asia 77, 79; ~ Centrală 142 ~ Mică 46, 47, 232.
- Assisi 30, 31, 35, 108, 195, 196, 318, 321.
- Asturia 142.
- Asuncion, fluviu 100.
- Atahualpa 98, 99.
- Atena 289.
- Atlantic 62, 78, 81, 89, 91, 92, 94, 102, 104, 105, 117, 140, 342.
- Attavante 354.
- Atticus 190.
- Aucassin et Nicolette*, nuvelă 30.
- Augsburg 61, 62, 173—175, 234, 270, 351.
- August 291, 296.
- Augustin, Sfintul ~ 181.
- Aurispa Giovanni, 213, 216.
- Aurora* de Michelangelo 303, 313.
- Austria 152, 168.
- Averroes 142, 182, 188.
- Avignon 107, 118, 189, 249, 349.
- Avila 147.
- Axiuchos* de Platon, tradus de E. Dolet 232.

Azilul copiilor găsiți (Ospedale degli Innocenti) din Florența 294.

Azincourt, bătălie 120.

Azore 89, 91.

azteci 93—95, 97.

B

Bab-el-Mandeb 85.

Babilon 94.

Bacantă de Tizian 341.

Bacchus de Leonardo da Vinci 336.

Bacchus îmbătat de Michelangelo 313.

Bacchus și Ariadna de Tizian 341.

Bacon Francisc 159.

Bacon Roger 18, 184, 185, 333.

Bahama, insule 90.

Baker J. N. L. 76.

Balázs János 241.

Balboa, Vasco Nuñez de ~ 91, 98.

Baleare 142.

Balcani 356.

Baldovinetti Alessio 325, 328.

Bamberg, catedrala din ~ 304.

Banca Bardi 59, 66.

Banca Chigi 47.

Banca Frescobaldi, faliment 60.

Banca Gualterrotti 60.

Banca Medici 47, 59, 66, 91, 328.

Banca Peruzzi 59, 66.

Banska-Bistrica (Neusohl) 48.

Baptisterul din Florența 289, 308, 309, 328.

Baptisterul din Pisa 306, 307.

Barbaro Francesco 216.

Barbosa Aryas 219, 238.

Barcelona 115, 142—144 ; tratatul de la ~ 163, 164 ; dezvoltarea artistică 352.

Bardi, familie 58, 59, 66, 69.

Barlaam 216.

Barma 355.

baroc 348 ; *passim*.

Baron Hans 23, 157, 193, 194, 196—198, 200—202, 206, 233.

Bartolomeo Colleone statuie de Andrea Verrocchio 312.

Baschet Armand 157.

Basel 27, 236, 257, 271, 351 ; tipografia la ~ 45, 234 ; învățătura lui Zwingli la ~ 258 ; conciliul de la ~ 126, 250.

Basrah 77.

Bassa Ferrer 353.

Bataillon Marcel 238.

Báthory Ștefan, monumentul funerar al regelui ~ 354.

Batjocorirea lui Iisus de Giovanni Pisano 319.

Battle Abbey 55.

Bauer v. Agricola Georgius.

Baumgarten H. 177.

Bavaria 61, 149.

Bayonne 169.

Bazilica din Vicenza de Andrea Palladio 302.

Beatrice din Divina Comedie 187.

Beatrice de Aragon, regina Ungariei 241, 354.

Beaumanoir, Philippe de ~ 53.

Bellini Gentile 331, 338.

Bellini Giovanni 331, 338, 339.

Bellini Jacopo 331.

Bellinzona 165.

Belvedere, palat la Praga 354.

Bembo, cardinal 211.

Bembo, portret de Rafael 346.

Benalcazar, Sebastian de ~, conchistador 93, 100.

Benedict al XII-lea, papă 189.

Berdiaev N. 32.

Bérence F. 315.

Berenson B. 315.

Berg, ducat 172.

Berlin, universitate 27.

Berlinghieri, familie 317.

Berna 258.

Bernard de Clairvaux 183.

Bernardino da Siena 205.

Bernier L. 189.

Bernini G. L. 301.

Bernouilli C. A. 278, 281.

Berruguete Pedro 353.

Berti Bellincione 284.

Bessarion de Niceea 216, 217, 219, 221.

Béthencourt, Jean de ~ 78.

Bettini S. 315.

Biancofiore 191.

Bibbiena, portret de Rafael 346.

Biblia celor săraci, scriere religioasă 276.

Biblioteca Corvină 241 ; ~ familiei Medici 221 ; ~ familiei Sforza 221 ; ~ Medici

Laurenziana 221 ; ~ papii Eugen al IV-lea 221 ; ~ publică de la mănăstirea San Marco 221 ; ~ regală din Fontainebleau 221, 232 ; ~ Vaticanului 221.

Bicocca, bătălie 169.

Bielski M. 242.

Bindoff S. T. 128.

- Biondo Flavio 25, 225.
 Biru v. Peru.
Biserica evanghelică din Transilvania 251.
Biserica Maria Victoria din Praga 354.
 Bizanț v. Imperiul bizantin.
 Blahoslav Jan 242.
 Bloch Marc 41, 57.
 Blois 303.
 Boccaccio Giovanni 64, 191, 192, 203, 216 ;
 reprezentat de Rafael 346.
 Bodin Jean 159.
 Boemia 61, 148, 177, 207 ; mine 48 ; școala
 boemo-germană din Praga 350.
 Boetius 182.
 Bogeng G. A. 222.
 Bogota 100.
 Boisset I. 279.
 Bolivia 99.
 Bologna 150, 166, 170, 186, 196, 197, 200,
 207, 209, 240, 246, 355 ; universitatea
 din ~ 132 ; liga de la ~ 195 ; concor-
 datul 167 ; dezvoltare artistică 290 ; bise-
 rica San Petronio 308.
 Boltraffio Giovanni 336.
 Bombay 88.
 Bona Sforza, soția lui Sigismund I 241.
 Bonaventura, sfânt 182.
 Bonfini A. 241.
 Bonifaciu al VIII-lea, papă 118.
 Bonsignori, familie 58, 70.
 Bordeaux 120, 131.
 Borgia v. Alexandru al VI-lea.
 Borgia Cezar 150, 227.
 Bosworth, bătălie 136.
Botezul lui Isus de Andrea Verrochio 327.
 Botticelli Sandro 210, 326, 329, 330, 334,
 340.
 Bouard, M. de ~ 193, 194.
 Bouillon 168.
 Boulanger Jacques 230.
 Boulogne 173 ; întrederea de la ~ 171.
 Bourbon, familie 169, 171.
 Bourbon Nicolas 24, 280.
 Bourges 126 ; casa lui Jacques Coeur 284 ;
 pragmatica sancțiune de la ~ 126, 250 ;
 universitate 271.
 Boutruche R. 41, 65.
 Bouts Thierry 351.
 Bouvines, bătălie 117, 132.
 Božidarovič Nicola 355, 356.
 Bracciolini Poggio 212, 213.
 Bramante Donato 300—302, 345.
 Brancacci 323.
 Brandenburg 149, 173, 268.
 Brandi Karl 147, 233.
 Brantôme < Pierre de Bourdeille de ~ > 164.
 Bratislava, universitatea din ~ 242.
 Braure Maurice 136.
 Brazilia 84, 85, 88, 89.
 Brescia 166, 197.
 Bresse 172.
 Bretania, ducat 114, 115, 127, 128 ; Francisc
 al II-lea duce de ~ 349.
 Briçonnet, familie 161, 280.
 Bristol 140.
 Brincoveanu, stilul brîncovenesc 356.
 Bronzino Angelo 337.
 Bruges 60, 328 ; viață economică 51, 67, 82 ;
 bănci 59.
 Brunelleschi Filippo 31, 35, 192 291—295,
 297, 302, 303, 308—310.
 Bruni Leonardo 192, 194, 197, 201, 203, 204,
 206, 207, 217, 225, 227, 287, 294.
 Brutus 190.
 Bruxelles 147.
 Bucer M. 257.
 Buda 172, 207, 240, 241 ; bibliotecă la ~
 354.
 Budé Guillaume 231, 232.
 Bueno de Mesquita D.M. 193.
 Buenos Aires 99.
 Bugey 172.
Bula de Aur 156.
Buna Vestire de Nicola Boždarovič 356 ; ~
 de Donatello 310 ; ~ de Fra Angelico
 324 ; ~ de Niccolo Pisano 306.
 Buon Bartolomeo 299.
 Buon Giovanni 299.
 Buonaccorsi, Filip Callimachus 241.
 Buoninsegna, Duccio di ~ 317.
 Burckhard J. 226.
 Burckhardt Jacob 24, 27—31, 34, 36,
 39, 149, 201, 315.
 Burgundia 60, 68, 114, 128, 150, 151, 165,
 167—171, 178, 349 ; duce de ~ 115, 120,
 358.
Business history 36, 37.
 busola, invenție 80.

C

- Caboche 120.
 Caboto Sebastian 99.
 Cabral Alvarez 84.

- Cacciaguida în „Infernul“ 284, 285.
cadastrul 199.
 Cádiz 90, 142.
 Caffa 65.
 Cagliari Paolo 341.
 Cahen Leon 136.
 Cairo 77, 78.
 Cajamarca 99, 100.
 Calabria 166.
 Calais 120, 167, 175, 176.
 Calatrava 143, 145, 253.
 Calicut 83, 84.
 California 93, 101.
 Callao 103.
 Callergis Zaharia introduce tiparul la Roma 218.
 Calmette Joseph 162.
 Calvin Jean 247, 251, 255, 258, 260, 271, 272, 274—276, 279—281, 358.
cambia (lettre de change) 71.
 Cambio 293, 297, 306.
 Cambrai, liga de la ~ 159, 166 ; pacea de la ~ 170, 171, 341 ; episcopie 236.
 Cambridge, universitatea din ~ 219, 239.
Camera Comunelor 138, 261 ; ~ *lorzilor* 138.
Camera Instelată 108.
Camera Semnăturii la Vatican 345.
 Campo Santo cimitir în Pisa 254, 307, 319, 321.
 Canalul cel Mare la Veneția 299.
 Canalul Mînceii 117.
 Cananore 84, 86.
 Canare, insule 62, 78, 90.
 Canisio < Egidio > , cardinal 211.
 Cano Alonso 353.
 Cano, Sebastian del ~ (El Cano) 92.
 Canterbury, arhiepiscopie 132, 182.
 Cantimori D. 23.
 Canton, ocupat de portughezi 86.
Cantoria de Donatello 310.
canzone 186, 187.
 Cao Diego 83.
Capela funerară a Iagelonilor 354.
Capela Medici în biserica San Lorenzo 303, 313.
Capela Pazzi în biserica Santa Croce 294, 295.
Capela Sixtină 288, 313, 330, 346, 347.
 Capet, dinastie 117, 120, 126, 187.
 Capet Hugo 115.
 Capito, umanist german 269.
 Capitoliu 191, 303.
 Capodistria, oraș 207.
 Cappel, bătălia de la ~ 258.
 Capponi Gino, 196, 202.
 Capra, vilă 302.
Captivitate babilonică de Luther 269.
 Capul Bunei Speranțe (~ Furtunilor) 79, 83, 86, 92.
 Capul San Vincenzo 82.
 Capul Verde ; insulele ~ 82.
 Caraffa, familie 175, v. și Paul al IV-lea, caraibii din Yucatan 93, 94.
 Cardano Girolamo 246.
 Carreggi, vila Medicilor de la ~ 211, 312.
 Carintia 168, 174.
 Carli E. 283, 315.
 Carmine 323, 324.
 Carniolia 168.
 Carol I, rege al Spaniei, vezi Carol Quintul.
 Carol al IV-lea, împărat 191, 234, 241, 350.
 Carol al V-lea, rege al Franței 120, 126 ; statuia sa 304.
 Carol al VI-lea, rege al Franței 120.
 Carol al VII-lea, rege al Franței 120, 126, 127.
 Carol al VIII-lea, rege al Franței 39, 127, 150, 157, 161—166, 226, 230, 231, 349.
 Carol cel Mare 55, 142, 225.
 Carol de Anjou, rege al Siciliei 56, 164, 241, 300.
 Carol de Bourbon, duce 169, 171.
 Carol du Maine 127, 164.
 Carol Quintul (Carlos I, rege al Spaniei), împărat 47, 60, 61, 91, 96—98, 100—103, 107, 111, 144, 146, 147, 157, 159, 167—174, 177, 178, 235, 269, 353 ; portretul său de Tizian 341.
 Carolingi 116, 120, 126.
 Carol Temerarul (~ cel Îndrăzneț) 59, 120, 127, 151, 167.
 Cartagina 197, 201, 227.
Casa de Contratacion 102, 103.
Casa de India 86, 87, 102.
Casa di San Giorgio 60.
Casa Göllner din Sibiu 355.
Casa Haller din Sibiu 355.
Casa Halphard din Cluj 355
 Casetti, umanist spaniol 211.
 Castel franco 339 ; peisaj de Giorgione 340.
 Castellion Sébastien 282.

- Castel Nuovo* din Neapole 300.
 Castiglione Baldassare 211; portret de Rafael 346.
 Castilia 65, 78, 91, 101, 142-146, 186.
 Castilla del Oro 98.
 Castro Americo 141.
 Castrocaro 202.
 Catalonia 141, 142, 144; fresce catalane 353.
 Cateau Cambrésis, pacea de la ~ 176.
Catehismul de Calvin 276.
 Cato, censorul 190.
 Catul, reprezentat de Rafael 346.
 Cavalcanti Guido 186.
 Cavalerii teutoni 152.
Cavalerul de Malta de Tizian 341.
 Cavallini Pietro 316.
 Cazimir cel Mare 147, 151, 152, 221.
 Cehia 151, 152, 242, 354.
Cei patru evangheliști de Albrecht Dürer 351.
Cei trei filozofi de Giorgione 340.
 Cellini Benvenuto 325, 327.
 Celtis Conrad 241.
 Cerdagne 163.
 Cerepnin L. V. 153.
 Ceresole, bătălia de la ~ 173.
Certosa din Pavia, proiectată de Bramante, 300.
 Cervantes 237.
 Cesena 150.
 Cetatea Albă 65.
 Ceuta 85.
 Ceylon 77, 84; ocupată de portughezi 85.
 Cezar 188, 190, 204.
 Chamard Henry 34.
 Chamberlain H.St. 35.
 Chambord, tratatul de la ~ 173; stilul castelului 303.
 Champagne, comitat 115, 116, 151; bilciuri 37, 50, 70, 126.
 Champion P. 114.
Chanson de Roland (La ~) 185.
 Charcas, podiș 99.
 Charolais, comitat 163.
 Chartres, catedrala 285.
 Castel A. 218, 220, 283, 288, 304, 311, 315, 333.
 Chateaubriand François-René de ~ 26.
 Chateau-Thierry 173.
 Chaucer (Geoffrey) 133.
 Chaulnes, ducele de ~ 161, 162.
 Chiarenti, familie de bancheri 58.
 Chierci G. 290.
 Chigi Agostino, bancher 346.
 Chile 93, 99, 101.
 Chilia 65.
 Chimenti, arhitect la Buda 354.
 China (Kithai) 65, 79, 80, 86, 87, 94, 222.
 Chiusi, sub dominație milaneză 195.
Christianismi restitutio de M. Servet 247.
 Cristus Petrus 332.
 Chrysoloras Ioan și Manuel 209, 217, 231.
 Cicero 179, 190, 209, 212.
 Cimabue (Cenno Pepo) 317.
Cina cea de taină de Giotto 320; ~ de Leonardo da Vinci 334.
 ciompii 54, 196, 201, 202.
 Cipangu v. Japonia.
 Cipolla C. M. 41.
 Ciriaco d'Ancona 213.
 Cirus 163.
 cisterciți 261.
 Ciudat Real 100.
ciună 195; ~ *neagră* 68, 131, 133, 307, 321, 357.
 Clairvaux 183.
 Clark K. 315.
 Clement al V-lea, papă 118.
 Clement al VII-lea de Medici, papă 60, 107, 170, 171, 227, 289, 294, 313.
 Clement din Alexandria 181.
 Clèves, duce de ~ 172.
 Clouet François 350.
 Clouet Jean 350.
 Cluj, arhitectură 251, 258, 355.
 Cluny 284.
Coborirea de pe cruce la Colonia 351.
 Cochlaeus Johannes 280.
 Coeur Jacques 126, 284.
 Cognac, Liga de la ~ 159, 169, 227.
 Cognasso F. 193, 194.
Colegiul lectorilor regali (Collège de France) 232.
Colegiul Montagu 271.
 Colet John 219, 236, 239, 266, 277.
 Coligny Gaspard de ~ 175.
Colleoni Colleone condotier de Verrocchio 287.
Colocviile lui Erasmus 235, 237.
 Colombe Michel 349.
 Colon Diego 93.
 Colonia 220, 234, 304; universitate 234.
 Colorado 97.
 Columb Bartolomeu 89, 90.

Columb Cristofor 81, 89—91, 93, 100, 101.
 Columbia (Noua Grenadă) 95, 98, 100, 101, 103.
Comentarii juris civiles de Hugues Doneau 231.
Comentarii linguae graecae de G. Budé 232.
Comentarii linguae latinae de Etienne Dolet 232.
 Comenius v. Komensky.
 Commynes, Philippe de ~ 59, 161, 162, 226.
 Compagni Dino 73.
 Compiègne 169.
 Compostella, sanctuarul Sant Iago de ~ 353.
comunidades (junte) 147.
 Concepción, oraș 99.
Concertul cimpenesc de Giorgione 340.
Conciliul de la Constanța 207, 212; ~ *Lactran* 274; ~ *Trento* 173, 180, 280, 348.
 concordatul de la Bologna 127.
Condottierul de Antonello da Messina 332.
 Congo 83.
 Consejo de Castilla, ~ de Corte 146.
Consiliul cel mare, ~ *de Stat* din Franța 121; ~ *privat*; ~ *restrins* din Anglia 131, 136—138; ~ *de Nord* 108.
Consiliul Indiilor 108.
 Constantin cel Mare 214.
 Constantinopol 154; focar de cultură 142, 182, 217; biserica Sf. Sofia 303; cucerit de turci 65, 78, 216—218; ambasadori apuseni la ~ 160, 171; umaniști și artiști la ~ 209, 338.
 Constanța, Conciliu de la ~ 207, 212.
Consulate, apariție 72.
 Contiglio Giuseppe 149.
Contract în comandită 71.
Convivia mediolanensia de Francesco Filelfo 209.
 Cop Guillaume 271.
 Copernic Nicolae 18, 184, 242, 246, 247.
 Cordilierii occidentali 99.
 Córdoba 141; universitate 142.
 Córdoba, Gonzalo de ~ 110.
corporatii artişii în ~ 287; *passim*.
Corpus juris civilis, editat de Denis Godefroy 231.
 Correggio (Antonio Allegri) 343, 344.
 Corsica 143, 174.
Cortegiul magilor de Benozzo Gozzoli 328.
Cortésuri 111, 143, 144.
 Cortés Hernando (Ferdinand) 81, 93, 97.
 Cortona 195, 196, 202, 330.

Corvina, bibliotecă 241.
 Corvinus Laurentius, umanist 241.
 Cotnari, școala latină de la ~ 243.
 Courajod Louis 31, 283, 285, 304.
Coutumes du Beauvaisis de Philippe de Beaumanoir 53.
 Covilhão, Pedro da ~ 83.
 Cracovia 48, 241, 243; universitate 240, 242, 246; castel 354.
 Cranach Lucas 269, 270; conduce tipografia lui Luther 352.
 Crécy, bătălie 109, 110, 120.
 Credi, Lorenzo di ~ 311.
 Cremona 165, 182.
 Crépy, pacea de la ~ 173.
 Creta 212, 218, 353, 354.
 Crimeea 64.
Cristianae religionis institutio de Calvin 271.
 Criș 354.
 Crivelli Carlo 338.
 Croce Benedetto 34.
 Crocyn William 239.
 Cromwell O. 122.
 Cronaca (Simone del Pollajuolo) 298.
Cronica din Nürnberg de Hartman Schedel 226.
 Cuba 90, 93, 97.
 Cues pe Mosella 235.
 Cujas Jacques 231.
Cupidon de Michelangelo 312.
Curia regis 120, 121, 131.
Curtea conturilor 121.
 Curtea de Argeș, m-re 354.
Curteanul de Baldassare Castiglione 346.
 Cusanus Nicolae 235, 246.
 Cuzco 96, ocupat de Pizarro 99.
 Cytowska Maria 242.

D

Dainville, Fr de ~ 76.
 Dalmația, arhitectura în ~ 299, 355, 356.
 Damão 88.
 Damasc 77, 141.
 Dancani, biserică din Raguză 356.
 Danemarca 171, 172, 178.
 Dante Alighieri 18, 28, 63, 64, 182, 192, 203, 204, 213, 279, 286, 317, 359; caracterizare, viață 186—188; limbă 33, 34, 320; figurat de Rafael 345, 346; cenușa lui adusă la Florența 312; v. și Divina Comedia.

- Danzig 61.
 Dauphiné 115.
 David de Donatello 306, 310, 326; ~ de Michel Angelo 313, 314, 326.
 David Marcel 106.
 Davidsohn Robert 31.
 De architectura de Vitruvius 291, 295.
 De arte cabalistica de Reuchlin 220.
 De Asse, tratat de G. Budé 231.
 Decameronul de Boccaccio 191, 192.
 De contemptu mundi de Petrarca 191.
 De docta ignorantia de N. Cusanus 235.
 De elegantii linguae latinae de Laurentiu Valla 213.
 De falso credita et ementita Constantini donatione de Laurentiu Valla 214.
 Del governo della famiglia de Agnolo Pandolfini 74.
 De iure belli ac pacis de H. Grotius 238.
 Delaborde H. F. 113.
 Delacroix Eugène 341.
 De libero arbitrio de Erasmus 278.
 Delumeau J. 249, 255, 273, 275, 276.
 Del Vecchio 285.
 De mensuris et ponderibus... de Georgius Agricola 234.
 Democrit 188.
 Demostene 209.
 Denisova N. A. 114.
 De quaerendo Deum de N. Cusanus 235.
 De re aedificatorie de Leone Battista Alberti 296.
 De revolutionibus orbium caelestium de Copernic 246.
 De servio arbitrio de Luther 279.
 Despre demnitatea omului de Pico della Mirandola 220.
 Despre moravurile nobile și despre studiile liberale de Pier Paolo Vergerio 207.
 Despre statul republicii... (Utopia) de T. Morus 239.
 Despre venirea lui Carol regele francilor de Marino Sanudo 226.
 De tyranno de Coluccio Salutati 204.
 Deventer, școala capitulară din ~ 235.
 De verbo mirifico de J. Reuchlin 220.
 Diaz Bartholomeo 83.
 Dieta de la Augsburg 270; ~ de la Speyer 251; ~ de la Worms 269, 276, 280.
 Dieta imperială 148.
 Dijon 167.
 Diogene, figurat de Rafael 345.
- Disputa del Sacramento de Rafael 345.
 Diu 85, 88.
 Divina Comedia 186, 188, 284, 285, 329, 334, 345.
 Długosz Jan 242.
 Dobb M. 128.
 Dolet Etienne 232.
 Dollinger Ph. 257.
 Donatello 31, 35, 112, 287, 304—312, 322, 323, 326.
 Doneau Hugues 231.
 Doria Andrea 170.
 Două Sicilii v. Neapole regat.
 Doucet R. 114.
 Drake Francis 140.
 dreptul comercial 71.
 dreptul comun (common law) 108, 129, 132.
 dreptul maritim 71.
 Dresda 340.
 Dublin 129.
 Dubrovnik v. Ragusa.
 Duby G. 41.
 Duca Demetrios 218.
 Dufour Alain 263, 267.
 Dunkerque 175.
 Duns Scot John 184.
 Dupont-Ferrier G. 113.
 Dürer Albrecht 280, 287, 313, 337, 351, 354; partizan al lui Luther 269.
 Dürer Hans 354.
 Dvůřak M. 283, 319.
- E**
- Ebru 142.
 Ecaterina de Aragon 138.
 Ecaterina de Medici 171, 349.
 Eck Ioan 268, 269.
 Eckhardt Fr. 153.
 Ecuador 80.
 Eduard I 109.
 Eduard al III-lea 109, 133.
 Eduard al IV-lea 135, 136.
 Eduard al VI-lea 251.
 Eduard Confesorul (al III-lea), rege al anglo-saxonilor 130.
 Efemeridele lui Regiomontanus 234.
 Egipt 79, 83, 85, 94, 104, 144, 224.
 Egos, Enrique de ~ 353.
 Ehinger A. 100.
 Ehrenberg R. 41, 57.
 Eisenach 267.
 Eisleben 267.

Elba 54.
Eldorado 81.
E l e k e s L. 153.
Eliodor de Rafael 346.
Elisabeta, regină a Angliei 251.
El Mar Pacifico v. Pacific.
Elton G. R. 128, 136, 249.
Elveția 39, 148, 167, 190, 212, 276.
Emanuel, rege al Portugaliei 84, 92.
Emanuel-Filibert de Savoia 175.
Emser Ieronim 280.
Enchiridion militis christiani de Erasmus 237.
Enscisco, jurisconsult 93.
encomiendas 101.
Enea 188.
E n g e l s Fr. 22, 38, 78, 106, 144, 147, 186, 187, 230, 248, 251, 255, 271—277, 282.
Enric al II-lea, rege al Franței 260, 349, 350.
Enric al II-lea Plantagenet, rege al Angliei 115, 117, 129, 131, 132, 171, 174, 175.
Enric al III-lea, rege al Angliei 133, 135.
Enric al IV-lea, rege al Franței 260.
Enric al V-lea, rege al Angliei 120.
Enric al VI-lea, rege al Angliei 135.
Enric al VII-lea de Luxemburg, împărat 187.
Enric al VII-lea Tudor, rege al Angliei 135—138.
Enric al VIII-lea, rege al Angliei 60, 137, 138, 159, 168—171, 173, 235, 236, 239, 251, 252, 260, 351.
Enric Navigatorul 82, 83.
Enric de Trastamare 143.
Episcopate, cele trei ~ 173, 174, 176.
Epistolae obscurorum virorum de Crotus Rubianus și Ulrich von Hutten 220.
Erasme Dezideriu din Rotterdam 24, 212—214, 218, 223, 226, 232, 235—242, 249, 257, 265, 277—280, 351.
Ercole Fr. 157.
Erfurt 304, universitatea din ~ 234, 267.
Erotemata, gramatică de Manuel Chrysoloras 217.
Eschine 209.
Espanola (Haiti) 90, 91, 93, 100, 102.
Essais 233.
Este 290.
Este Niccolò d' ~ 209.
Estienne Henri 231, 232.
Estienne Robert 231.
Etaples 266; tratatul de la ~ 163.
Etica de Aristotel 345.

Etiopia 83.
Eufrat 77.
Eugen al IV-lea, papă 221.
Euripide 212.
Europa, *passim*.
Eva, sculptură în catedrala din Bamberg 304.
evrei 50, 58, 124, 146, 182, 184, 219, 220, 313.
Exchequer (Eșichier) 131.
Eyck, Hubert van ~ 322.
Eyck, Jan van ~ 322, 323, 332.

F

Faber Johann 280.
Fabrino, morile de hirtie 212.
Fabrino, Gentile da ~ 324, 327.
Facerea lumii de Ucello 328.
Faenza 150.
Falco G. 193.
Familia de Leon Battista Alberti 208.
Faptele apostolilor, cartoane de Rafael 346.
Farinata degli Uberti 189.
Farnese 303.
Farnezina, vilă decorată de Rafael 346.
Faure Paul 355.
Favela S. 193.
Febvre Lucien 222, 249, 253, 259, 279.
Fecioara cu pruncul de Alessio Baldovinetti 328; ~ de Leonardo da Vinci 335.
Fecioara de la Fonte Gaja de Jacopo della Quercia 308.
Fecioara din Colonia 350.
Fecioara familiei Pesaro de Tizian 341.
Fecioarele nebune de la Erfurt 304.
Fecioara se arată sfinților Francisc și Alvis de Tizian 341.
Federmann, conchistador 100.
Felix al V-lea, antipapă 250.
Feltre 209.
Ferdinand, fiul lui Alfons al X-lea 122.
Ferdinand, fiul lui Frederic al II-lea 166.
Ferdinand, rege al Neapolului 241, 354.
Ferdinand Catolicul de Aragon, rege al Spaniei 102, 103, 111, 144, 146, 147, 163, 165, 166, 168, 253.
Ferdinand de Habsburg, rege al Boemiei și al Ungariei 168, 172—174, 177, 258, 354.
Ferguson Wallace K. 23, 37, 69, 106, 110.
Fernandez Alejo 353.
Fernandez Juan 353.

- Fernandez Sebastian 353.
 Ferrara 150, 168, 195, 200, 209, 219, 235,
 290, 341, 353; universitate 217; dezvoltare
 artistică la ~ 290, 312; palat 355.
 Fichet Guillaume 25.
 Ficino Marsilio 24, 210, 211, 312, 333.
 Fiesole, Mino da ~ 312.
 Filelfi Francesco 209, 213, 216, 217.
 Filip al II-lea, rege al Spaniei 88, 111, 147,
 173—176; portret de Tizian 341.
 Filip al IV-lea cel Frumos, rege al Franței
 115, 118, 122, 263.
 Filip al VI-lea, rege al Franței 304.
 Filip-August, rege al Franței 116—118, 122.
 Filip cel Bun, duce de Burgundia 120.
 Filip cel Frumos, rege al Spaniei 147, 165,
 167, 353.
 Filip cel Îndrăzneț, duce de Burgundia 120,
 150.
 Filipine 85, 92.
 Filocolo de Boccaccio 191.
 Fioravanti Ridolfo 355.
 Fiorentino Niccolò 305.
 Fisher John 236.
 Fizica de Aristotel 182, 184.
 Fintina Inocenților de Jean Goujon 349.
 Flandra 51, 66, 81, 115, 120, 151, 168, 169,
 171—173, 176, 179, 350; industrie 44, 71,
 358; comerț 82, 104, 284; bălciuri 50;
 mișcări populare 54; dispariția șerbiei
 56; imigrări 139; dezvoltare artistică
 328, 332, 339, 350, 353, 360.
 Fletcher Banister 290.
 Florența, *passim*.
 Florida 97.
 Florio, personaj din Filocolo 191.
 Focillon H. 317.
 Foix, Gaston de ~, <duce de Nemours>
 166, 167.
 Foix, Marguerite de ~ 349.
 Folz R. 106.
 Fondaco dei Tedeschi 61.
 Fontainebleau, edictul de la ~ 260; școală
 349, 350; bibliotecă 221, 232.
 Fontana Niccolò 246.
 Forlì 197, 198, 225.
 Fornovo 164.
 Fortescue John 57.
 Foscari Francesco 199.
 Fouquet Jean 350.
 Fra Angelico 324, 328.
 Francastel Galienne 339, 341.
 Francesca da Rimini 188.
 Francesca, Piero della ~ 328, 330—332, 353.
 Franche-Comté 115, 127, 151, 163, 165, 168.
 Francès Juan 353.
 Francisc I, rege al Franței 24, 127, 159,
 167—170, 172, 173, 177, 178, 221, 230—
 232, 235, 250, 253, 271, 341, 350.
 Francisc al II-lea, duce de Bretagne, mor-
 mîntul său de Michel Colombe 349.
 Francisc din Assisi 30, 31, 35.
 Franconia, războiul țărănesc în ~ 270;
 școală artistică 351.
 Franke Kuno 34.
 Frankfurt 277.
 Franța, *passim*.
 Fraustadt Georg 235.
 Frederic al II-lea, împărat 149, 186.
 Frederic al II-lea, rege al Neapolului 166.
 Frederic al III-lea, împărat 149.
 Frederic cel Întelept, electorul Saxoniei 168,
 268, 269.
 Freiburg, tratatul de la ~ 167.
 Frescobaldi, familie 58—60.
 Frescobaldi Girolamo 59.
 Frumoașa grădinărită de Rafael 344.
 Frundsberg Georg 170.
 Fuenterrabia 169.
 Fueter Ed. 106, 111, 157, 225.
 Fuga în Egipt de Jacopo della Quercia 308.
 Fugger, familie 47, 48, 59, 61, 168, 273,
 274; finanțează pe Almeida 62.
 Fugger Hans 61.
 Fugger Jacob 61, 67.
 Furtuna de Giorgione 340.

G

- gabelle 125.
 Galatea de Rafael 346.
 Galilei Galileo 18, 184, 245—247.
 Gallo, insulă 98.
 Gama 83, 84, 86.
 Gand 51, 67.
 Gandilhon R. 114.
 Ganshof F. L. 41.
 Garcia Diego 99.
 Gardonyi Clara Csapodi 241.
 Gargantua de Rabelais 229.
 Garin Eugenio 205—208.

- Garonne 117, 132.
 Gasconia și gasconi 65, 358.
Gattamelata (Erasmo din Nardi, condotier) de Donatello 287, 310.
 Gaza Theodor 217, 235.
 Gebhardt B. 249.
 Geneva 247, 260, 271, 275, 280.
Geneza, scenele ~ de Michelangelo 347.
Geniul creștinismului de René de Chateaubriand 26.
 Genova oraș 58, 66, 89, 163—167, 170, 295; bancheri 47, 60, 62, 63, 273; ~ republică 150, 168; flotă 82, 171; dezvoltare economică și culturală 77, 78, 85, 288; situație politică 174, 197, 200.
 Gerevich László 241.
 Germania și germani: *passim*.
 Gescher B. H. și F. M. Gescher 141.
 Ghenadie, episcop de Novgorod 243.
 Gherardo 354.
 Gherardo din Cremona 182.
 Ghiara d'Adda 165.
 ghibelini 38.
 Ghiberti Lorenzo 31, 35, 291, 308, 309.
 Chirlandajo Domenico 287, 328, 330, 336; maestrul lui Michelangelo 312, 347.
 Giambellino, v. Bellini Giovanni.
 Gianokoplos, Deno John 218.
 Gibraltar 81.
 Gilmore Myron 106, 148, 220.
 Gilson Etienne 33.
Ginevra Benci de Leonardo da Vinci 333.
 Gino da Pistoia 187.
Gioconda 336.
 Giorgione (Giorgio di Castelfranco) 339, 340.
 Giotto de Bondone 24, 28, 30, 63, 307, 334; începuturi, caracterizare 192, 317, 319—324, 347; arhitect 287, 289, 293.
 Giovannoni G. 290.
 Giovio Paolo 211.
 Gironda 131.
Giuliano de Michelangelo 314.
Justiniani Lorenzo de Gentile Bellini 338.
 Giusto Antonio și ~ Giovanni 349.
 Glarus 257.
 Gôa, ocupat de portughezi 83, 85, 87, 88.
 Godefroy Denis 231.
 Goes, Hugo van der ~ 328, 329.
 Goetz Walter 31.
 Göhring Martin 114.
 Golful Caraibilor 93.
 Golful Guayaquil 98.
 Golful Guineei 83—85.
 Golful Persic 72, 84, 85, 87.
 Göllner, casa ~ la Sibiu 355.
 Gomez Fernando 82, 83.
 Gonzaga Francesco, marchiz de Mantova 209, 290; portret de Tizian 341.
 Górnick, prozator polon 242.
 Goujon Jean 349.
 Gozzoli Benozzo 286, 324, 328.
 Graal, legenda Graalului 186.
gramatici, mijloc de propagare a Reformei 276.
 Granada 90, 110, 143—146, 166.
Granitovaia Palata la Moscova 355.
 Gravelines, luptă 175.
 Grecia 79, 217, 232, 239, 243.
 Greco (El ~, Domenicos Theotocopulos) 353.
 Green R. W. 272.
Grigore al IX dind Decretalele de Rafael 346.
 Grimaldi Agostino 60.
 Grimm H. J. 249.
 Grosso Nanni 311.
 Grotius Hugo 238.
 Grünwald Mathias 352.
 Guadagni, familie de bancheri 58, 59.
 Gualterrotti, Banca ~ 60; ~ Filippo 59, 60.
 Guarino da Verona 209, 213.
 Guayaquil 98.
 Gubbio 299, 300.
 Gucci Santi 354.
 guelfi 38.
 Guicciardini Francesco 74, 111, 158, 159, 202, 203, 226, 227.
 Guido, familie 317.
 Guineea 83—85; ~ portugheză 89.
 Guinegatte, luptă 167.
 Guines, întrevederea de la ~ 168.
 Guinizelli Guido 186.
 Guise, (François de Lorraine) duce de ~ 174, 175.
 Guizot François 27.
 Gustav Adolf 110.
 Gutenberg 223.
 Gutkind S. 196.
 Gutnova E. V. 129.

Guvernul bun și ~ rău de Ambrogio Lorenzetti 321.
Guyana 117, 132.
Guzman Nuñez, Hernando de ~ 238.

H

Habsburgi, dinastie 47, 61—63, 127, 147, 149, 152, 161, 165, 167, 168, 171, 176—178.
Hainaut 169.
Haireddin Barbarossa 172.
Haiti v. *Espaniola*.
Hala din Cracovia 354.
Hales 182.
Haller, casa ~ 355.
Halphard, casa ~ 355.
Hamzici Mihailo 356.
Hansa (Liga hanseatică) 76, 149, 257.
Harz, munți 47.
Hauser Henri 41, 53, 61, 134, 245, 249—251, 273, 275, 277, 279.
Hautecoeur L. 283.
Havana 102.
Hector 188.
Heers Jacques 41.
Hegel G. F. 277.
Heidelberg, universitate 234, 235.
Henneberg, Berthold von ~ 148.
Hercule reprezentat în Baptisterul din Florența 328.
hermandad 145.
Hernando din Almedina 350.
Herodot 209, 212.
Hesiod 212, 231.
Hessa, Filip de ~ 173.
Hidalgo 111.
Hipocrate 142.
Hipparchos de Platon, tradus de E. Dolet 232.
Historiae populi florentini de L. Bruni 201.
Hitchcock W. H. 252.
Höchstetter, familie 62.
Höchstetter Ambrosie 62.
Hochstraton J. 220.
Hohenstaufen, dinastie 155, 187, 216.
Hohenzollern, dinastie 149.
Holbein cel Bătrîn, Hans ~ 351.
Holbein cel Tânăr, Hans ~ 350, 351.
Homer 265; figurat de Rafael 346.
Hooper Stanley R. 32.
Hornike Henry 230.
Histos între cei doi tâlhari de Mantegna 331.

Hristos mort de Mantegna 332.
Huascar 98, 99.
hughenoți 175, 251.
Huizinga J. 23, 68, 253, 254.
Humor 355.
Hus Jan 276, 277, 279.
husiți 242.
Hutten, Ulrich von ~ 220, 265, 269.
Huysman Rudolf Agricola 235.

I

Iacob Eraclid Despotul 243, 244, 259.
Iadul de Luca Signorelli 330.
Iagelloni, dinastie 354.
Ianicci Clemens 242.
Iaroslav 153.
Ieronim 181, 214, 219.
Ierusalim 318.
Iezuiți 263.
Istus de Michelangelo 314.
Ilaria del Caretto 308.
Île de France 114.
Imitația lui Hristos 276.
Imola 198.
Imperiul bizantin 35, 47, 154, 212, 216, 242, 353, 355.
Imperiul colonial portughez v. *Portugalia*.
Imperiul german 47, 148, 151, 155, 156, 234, 276.
Imperiul mongol 64.
Imperiul otoman 104, 160, 171, 273; v. și *turci*.
Imperiul roman 79, 147, 158, 160, 190, 225, 226.
incași 94, 95, 97, 98.
Incendiul Burgului de Rafael 346.
Inchiziția 238, 247, 263.
independenți, sectă 251.
India (Indiile orientale) 60, 62, 76—79, 83—90, 92, 102, 142, 275.
Indian, Oceanul ~ 79, 80, 84—88.
Indiile occidentale 60, 93, 102, v. și *America*.
Infernul lui Dante 187.
Infessura Stefano 226.
Inghirami, cardinal 346.
Inglês Jorge 353.
Innsbruck 174.
Inocențiu al III-lea, papă 132.
Inocențiu al VIII-lea, papă 254.
Invectiva de Coluccio Salutati 204.
Ioan, preotul, regatul lui ~ 83.

Ioan I, rege al Portugaliei 82.
 Ioan al II-lea, rege al Portugaliei 83, 84, 90.
 Ioan al VIII-lea, Paleologul, împărat bizantin 209.
 Ioan al XXII-lea, papă 59, 196.
 Ioan Albert, rege al Poloniei 152, 241.
 Ioan cel Bun, rege al Franței 120, 125, 150, 304.
 Ioan-fără-Țară, rege al Angliei 132, 133.
 Ioana d'Arc 114, 116, 120, 134.
 Ioana Nebuna 147, 167.
 Iov de Donatello 311.
 Irlanda 128, 129.
 Irmischer Johannes 243.
 irochezi 93.
 Isabella de Aragon 163.
 Isabella de Castilia 81, 90, 144—146, 168.
 Isabella d'Este 290.
 Isenheim 352.
 Istoria lui Bernardo Rucellai 226.
 Istoria decadenței Imperiului roman de Flavio Biondo 225.
 Istoria Florenței de Leonardo Bruni 225, 287.
 Istoria Florenței de F. Guicciardini 158, 202, 203.
 Istoriile florentine de N. Machiavelli 226.
 Istoria Italiei (La Storia d'Italia) de F. Guicciardini 158, 159, 226, 227.
 Istoria Sfintului Petru de Masaccio 323.
 Istoria Ungariei de A. Bonfini 241.
 Istria 241, 303.
 Italia, italieni *passim*.
 Iuliu al II-lea, papă 166, 167, 236, 289, 301, 336, 345, 347; mausoleu 313; portret 346.
 Ivan al III-lea 147, 153, 154, 243, 355.
 Ivan al IV-lea 154.

I

Înălțarea Fecioarei Maria de Andrea Orcagna 321.
Înălțarea Maicii Domnului de Tiziano 340.
Inchinarea magilor de Albrecht Dürer 352; ~ de Gentile da Fabriano 327; ~ de Hugo van der Goes 328, 329; ~ de Benozzo Gozzoli 286; ~ de Ștefan Lochner 350, 351; ~ de Niccolò Pisano 306.
Incoronarea Fecioarei de Botticelli 329; ~ de Domenico Veneziano 324; ~ de Fra Angelico 324.

Intilnirea de la Poarta de Aur de Giotto 318.
Invierea morților de Luca Signorelli 330.

J

Jacob E. F. 23.
 Jamaica 90.
 Janson H. W. 304.
 Japonia (Cipangu) 79, 89, 90.
 Jeanne de Navarre 115.
 Jeannin P. 41.
 Jimenez, cardinal 238.
 Jonas Justus 243, 269.
 Juānes, Juan de ~ 353.
Judecata de apoi de Michelangelo 347; ~ de Andrea Orcagna 321; ~ de Luca Signorelli 330.
 Jülich, ducat 172.
Justinian dind Institutele de Rafael 346.
Justiția, frescă de Rafael 345, 346.

K

Kardos Tibor 334.
 Kaufmann H. 304.
 Kazan, hanat 154.
 Kepler Johann 246.
 Kirchmayer M. 290.
 Kitai-Gorod 240.
 Kienast W. 106.
 Kithai v. China.
 Klein R. 220.
 Klibanov A. I. 153.
 Kochanowski Jan 242.
 Koklin 84.
 Komensky Jan Amos (Comenius) 242.
 Königsberg 234.
 Kosminski E. A. 67, 68, 128.
 Kotor (Cattaro) 355.
 Kraft Adam 314.
 Kremlin 355.
 Kristeller P. V. 23.
 Krzycki A. 242.
 Kugler Franz 27.
 Kulischer Joseph 41.
 Kumaniecki Kazimierz 241.

L

Lactanțiu 181.
La Dereletta de Boticelli 326.
 Ladislau Jagello, rege al Ungariei 153.

- Ladislau, fiul lui Cazimir al IV-lea 152.
 Ladislau, rege al Neapolului 195—197.
 Laetus Pomponius 211.
 La Forest, ambasador la Constantinopol 171.
 Lancaster, dinastie 135.
 Landfriede 148.
 Landino Cristoforo 211, 312.
 Landogna F. 193.
 Lane F. G. 36.
 Languedoc 172.
 Langton Ștefan, arhiepiscop de Canterbury 132.
 La Plata 92.
 Laon 285.
 Lara Francesco 354.
 Lascaris Ioan 216, 231.
 Lasinski Ioan 243.
 Laski Ieronim 242.
 Latran (Laterano), palat 221; Conciliu de la ~ 274; bazilica San Giovanni 316.
Lauda nebunie 236, 237, 351.
Laudatio urbis Florentinae de L. Bruni 201.
 Laura 190.
 Laurana Francesco 300, 354.
 Laurana Luciano 299, 300, 354.
 Laurențiu cel Măreț v. Medici.
 Lavisse E. 113.
 Lebrija Antonio 238.
 Lefèvre d'Étaples 232, 257, 266.
 Lefranc Abel 23.
 Le Goff J. 41.
 Leipzig, universitatea din ~ 234.
 Léonard E. G. 249—252, 279.
 Leonardo da Vinci 19, 245, 246, 287, 315, 354; biografie 311, 332, 333; preocupări generale 18, 325, 334, 347; operă 324, 327, 335; influențe 330, 343, 344, 353.
 León, regat 141, 142.
 Leon al X-lea Medici, papă 60, 127, 167, 168, 211, 268, 289, 302, 312, 313, 346.
 Leopold I, împărat 149.
 Lescot Pierre 303.
 Lessing G. E. 277.
 Lestocquoy J. 41.
 Leyda, universitatea din ~ 238.
Liber Abbaci de Leonardo Pisano 70.
Libertatea creștină de Luther 269.
Libri della famiglia (I ~) de L. B. Alberti 73, 74.
Libro dei creditori e dei debitori 70.
Libro dell'entrate e dell'uscite 70.
 Liège 54.
 Liga de la Cognac 159, 169, 227.
 Liga de la Lodi 200.
 Liga de la Schmal Kalden 172, 173.
 Liga florentină 198.
 Liga împotriva Milanului 199, 200.
 Liga sfântă 166, 167.
 Liliensfeld, Fairy von ~ 242.
 Lilly William 239.
 Lima 16, 99.
 Linacre Thomas 211, 239.
 Lipsius Justus 238.
 Lippi, Fra Filippo ~ 324, 329, 330.
 Lipsca 45, 269.
 Lisabona 60, 62, 82, 84, 86, 88, 89, 92, 102, 104, 160.
 Lisias 209.
 Lisip 310.
 Lismanini Fr. 243.
 Lituania 151, 153, 154, 258.
 Liublińska A. D. 114.
 Liverpool 140.
 Livorno 197.
 Lochner Ștefan 350.
Locurile comune de Melanchton 267.
 Lodi 167; liga de la ~ 200; pacea de la 150, 158, 159.
Logodna Sfintei Ecaterina de Correggio 343.
 Iollarzi, mișcare 262.
lombardare 71.
 Lombardia 18, 158, 165, 167, 170, 195, 199, 246, 290.
 Iombarzi, bancheri 37, 58.
 Londra 129, 132, 134, 137, 139, 140, 239.
 Longnon Aug. H. F. Delaborde 113.
 Longobarzi 170.
 Lopez R. S. 41, 63, 64, 67.
 Lorena 151.
 Lorenzetti Ambrogio 321.
 Lorenzetti Pietro 321.
 Lothar I, împărat 151.
 Lotto Lorenzo 341, 342.
 Louvre 303, 328, 332, 349, 351.
 Lucca 47, 58, 67, 195, 200, 308, 317.
 Luciano <de Samosata> 239.
 Lucretiu 212.
 Ludovic al VI-lea cel Gros, rege al Franței 116, 117.
 Ludovic al VII-lea rege al Franței 116.
 Ludovic al IX-lea cel Sfânt, rege al Franței 118, 121, 178.
 Ludovic al XI-lea, rege al Franței 114, 126—128, 162, 164, 226, 349.

Ludovic al XII-lea, rege al Franței 165—
167, 230, 250, 349.
Ludovic al XIV-lea, rege al Franței 224.
Ludovic de Anjou 240.
Ludovic Maurul, v. Sforza.
Lugano, Giovan-Battista da ~ 354.
Luini Bernardini 336.
Luther M. 250—260, 267—282.
Luxemburg 168.
Lyon 45, 59, 60, 63, 67, 128, 163, 164, 277.

M

Macao 85, 86.
Macaulay T. B. 132.
Machiavelli N. 19, 24, 25, 40, 150, 226—228,
277.
Madagascar 78.
Maderno Carlo 301.
Madona (Madonna) de Giorgione 339; ~
Benois de Leonardo da Vinci 333; ~ *cu
copilul*, frescă la Ostia 315; ~ *cu mielul*
de Rafael 344; ~ *cu sticletele* de Ra-
fael 344; ~ *de la Uffizi* de Cimabue 317;
~ *de la Viena* de Rafael 344; ~ *della
rocce* de Leonardo da Vinci 335, 336; ~
în luncă de Rafael 344; ~ *marelui duce*
de Rafael 344; ~ *Măririi* de Botticelli
329; *Sixină* de Rafael 345; ~ *și Sfântul
Sebastian* 343, 344; ~ *Tempi* de Rafael
344;
Madonna delle Carceri, biserică din Prato
301.
Madrid 102, 169.
Madyda Wladislaw 241.
Maestà de Duccio di Buoninsegna 317.
Magdeburg 173, 267.
Magellan, Fernando de ~ 91, 92.
Magna Charta 132, 133, 156.
Mahomed al II-lea 338.
Maigret 18.
Maine 117, 127, 131, 164.
Mainz 148, 220, 234, 352.
Majano, Benedetto de ~ 297, 312, 354.
Major, J. Russel 128, 129.
Malabar 83, 85, 86.
Malacca 85.
Malaesia 78.
Malatesta Sigismondo 296.
Måle E. 315.
Malindi 83, 86.
Malleus maleficarum 254.
Mallorca 143.

Maloisel, Lancelot de ~ 78.
Maluku v. Moluce.
Mannetti Gianozzo 219, 266.
Manila 85.
Mansfeld 267.
Mantegna Andrea 287, 331, 332, 338.
Mantova, marchizat 150, 195, 200, 209, 290;
oraș 290, 296.
Manuel, rege al Portugaliei 62.
Manuel I Paleologul reprezentat de Benozzo
Gozzoli 286.
Manuzio Aldo 212, 223, 224, 239.
Mar del Sur (Marea Sudului) 91, 92, 98 v.
și Pacific.
marani 146.
Marc Aureliu 303, 310.
Marcel Etienne 119.
Marck Robert de la ~, duce de Bouillon
168.
Marea Baltică 104.
Marea Neagră 65, 77, 78.
Marea Nordului 37, 88, 140.
Marea Roșie 77, 84, 85, 87.
Marele Comentarium al lui Averroes 188.
„*Marele Parlament*“ 133.
Margareta de Angoulême 271.
Margareta de Anjou 175.
Margareta de Foix 349.
Margaritone, familie 317.
Maria de Burgundia 127, 167, 168.
Maria și pruncul Iisus de Correggio 343.
Maria Tudor 174, 175.
Maricourt, Pierre Pélerin de ~ 80.
Mariejol J. H. 141, 145.
Marienburg 175.
Marignano 167, 169, 257.
Marile Lacuri 93.
Marion M. 124.
Marot Clément 280.
Marsilia 128, 144, 169, 171, 172.
Marsiliu din Padova 264.
Marsuppini Carlo 312.
Marti Oscar 260.
Martin J. I. 222.
Martin al V-lea, papă 91.
Martineau Alfred 76.
Martini Simone 320, 353.
Martiriul Sfântului Sebastian de Antonio
Pollajuolo 327.
Marx Karl 16, 44, 49, 50, 52, 73, 106, 139,
144, 147, 186, 247, 248, 251, 255, 271,
273—275, 277, 278, 282.

- Masaccio 192, 304, 308, 322—325, 330, 344, 347.
- Maschio Angioino din Neapole 300.
- Massai Fr. 217.
- Matei Corvin, rege al Ungariei 147, 152, 153, 221, 241, 354.
- mauri v. arabi.
- Maxim Grecul 243.
- Maximilian I, împărat german 47, 59, 61, 127, 147, 148, 151, 163—165, 167, 168, 173, 220.
- Maximilian al II-lea, împărat german 173.
- maya 90, 94, 95, 97, 349.
- Mănăstirea Augustinilor din Erfurt 267 ; ~ din Steyn 236.
- Mănăstirea Sfintului Sixt din Piacenza 345.
- Medici, familie 59, 66, 163, 164, 167, 202, 203, 216, 221, 226, 289, 294, 295, 303, 313, 327, 332, 336, 349 ; Capella ~ 303 ; vile 211, 301 ; v. și Ecaterina de ~.
- Medici, Cosimo de ~ (il Vecchio) 59, 158, 199, 200, 202, 203, 210, 221.
- Medici, Laurentiu de ~ (cel Măreț) 59, 150, 158, 159, 163, 203, 210, 211, 297, 312, 313, 332 ; palatul lui construit de Michelozzo 303 ; statuia lui de Michelangelo 303, 313, 314.
- Medici, Giovanni de ~ 59, 201, 294.
- Medici, Giuliano de ~ 329 ; statuie de Michelangelo 303, 313 ; bust de Verrocchio 305.
- Medici Piero de ~ 163, 164.
- Medici-Laurenziana, bibliotecă 296.
- Medinaceli, Luis de la Cerda, duce de ~ 90.
- Medina del Campo 277.
- Mediterana 61, 62, 71, 81, 83, 88, 89, 102, 104, 140, 142, 143, 171, 172, 178, 342, 352, 353, 358.
- Meiss M. 315.
- Melanchton Filip 24, 232, 235, 243, 266, 267, 269.
- Melancolia de Albrecht Dürer 313.
- Meldolla Meldulici Andreja v. Schiavone Andrea.
- Melozzo da Forlì 330.
- Memoriile lui Philippe de Comynes 226.
- Mendoza Pedro de ~ 99.
- Merriman R. B. 141.
- Merovingieni, dinastie 121.
- Messina 332, 338.
- Metafizica lui Aristotel 182.
- metodiști, sectă 251.
- Metz 173, 174, 176.
- Mexic 85, 92—94, 101, 102.
- Michelangelo Buonarroti 19, 28, 211, 287, 288, 307, 309, 325—328, 336, 337, 343 ; arhitect 293, 301—303, biografie, sculptor 312—314, pietrar 347, 348.
- Michelet Jules 23, 24, 229, 277, 293.
- Michelozzo 297.
- Middelburg 51.
- Miehel Pascal de Hubert și Jan van Eyck 322.
- Milano *passim*.
- Mincio 166.
- Minnesang 186.
- Minunea Sfintului Marcu de Tintoretto 342.
- Mississippi 98.
- Moartea lui Anania de Rafael 346.
- Mocenigo Tommaso 199.
- Moctezuma 93, 97.
- Modena 349, 350.
- Moeller B. 257.
- Moerbeke Wilhelm 182.
- Mohács 153, 258.
- Möhler în Turingia 267.
- Moiry 55.
- Moise de Michelangelo 313, 314.
- Moldova 65, 147, 242—244, 258, 259.
- Moldovița 355.
- Moluce (Malaku) 77, 84—86, 91, 92.
- Mombasa 85.
- Montefeltro, Frederic de ~ (duce de Urbino) 221, 290, 299, 300, 330 ; portret de Tizian 341.
- Montesquieu 24.
- Monthéry 115.
- Montmorency Anne, duce de ~ 232.
- Montaigne, Michel de ~ 232, 233, 281.
- Montorio 301.
- Monza 169.
- Morala de Aristotel 184.
- Morala de Plutarh 231.
- Moravia 354.
- morisci 146.
- Moritz de Saxa 173, 174.
- Mormintul Sfintului Sebald de Peter Vischer 314.
- Morus Thomas 139, 236, 239, 240.
- Moscova 154, 240, 243.
- Mosella 235.
- Mousnier R. 113, 114.
- Mozambic 83, 86.
- Mugello 56, 59.
- Mühlberg 173.
- Müller Johann (Regiomontanus) 234, 241.

Munteșu 355.
Münzer Thomas 270.
Murărașu D. 230.
Murcia 142.
Murillo Esteban 353.
Murray Peter și Linda ~ 315.
Musalus 231.
Musurus Marcu 212, 218.

N

Näf Werner 106, 156.
Nadon György 333.
Nancy 151.
Napoleon 26.
Narbonne 172.
Nardi Bruno 33.
Narde, Erasmus di ~ 310.
Narvaez, Pamfilio de ~ 97, 98.
Nassau 172.
Năsterea Venerei de Botticelli 329.
Natal 53.
Navarra 115, 141—143, 145, 168.
Navarrete, Juan Fernandez de ~ 353.
Neakademia lui Aldo Manuzio 224, 239.
Neapole, oraș 60—62, 140, 153, 164, 170, 175, 196, 211, 290, 300, 315, 332; universitate 103.
Neapole (regatul Neapolului, regatul celor două Sicilii) 39, 58, 150, 160, 163, 165, 166, 168, 174, 176, 194, 195, 200—202, 216, 290, 300, 308.
Nef J. U. 49.
Negroponte 65.
Nelson E. W. 158.
Nérac 271.
Nerli 285.
Nero 224.
Neumann Karl 35.
Neusohl (Banskă-Bistrica) 48.
Nicaragua 98.
Niceea 217.
Nietzsche F. 278.
Niccoli Niccolò 201, 221.
Niccolò da Uzzano de Donatello 305.
Nicolae al V-lea, papă 219, 221, 289.
Nicuesa, Diego de ~ 98.
Nil Sorskiî 242, 243.
Nisa 172, 173.
Noaptea de Michelangelo 303, 313, 314.
Nogaret Guillaume 118.
Nohac, Pierre de ~ 235.
Nombre de Dios 98, 103.

Nordström Johann 35, 230.
Normandia 115—117, 130, 131.
normanzi 79, 129—131, 358.
Note la Noul Testament de L. Valla 266.
Notre-Dame din Paris 285.
Noua Castilie 98.
Noua Grenada 100, 101 v. și Columbia.
Noua Spanie 97, 98.
Novara 165.
Novello Francesco 207.
Novello Ubertino 207.
Novgorod 243; Novgorodul cel Mare 153.
Novi Alvisio 355.
Novum Instrumentum de Erasmus 214.
Noyon 167, 271, 285.
Nueva Andalusia 98.
Nuñez v. Balboa.
Nunta de la Cana de Giotto 318; ~ de Tintoretto 343.
Nürnberg 234, 351.
Nulli S. 235.

O

Ockham William 154.
Ocolampad 257, 269.
Ofrandă Venerei de Tizian 311.
Oglinda mîntuirii omului, scriere religioasă 276.
Ojeda, Alonso de ~ 98.
Olanda 78, 88, 98, 273, 276; calvinismul în ~ 275.
Olivétan 271.
Olsen Orjan 76.
Omul cu garoafa de Jan van Eyck 322.
Omul cu mînușa de Tizian 341.
Oprescu George 283.
opricinina 154.
Oradea 172; palat episcopal 354.
Orcagna Andrea 291, 306, 307, 321.
Oresme Nicolas 184, 185.
Organon de Aristotel, 182.
Orinoc 90.
Orlando, familie din Lucca 317.
Orlando Deodato 317.
Orléans, ducat 120; oraș 115, 116; universitatea din ~ 271; duce de ~ 163, 173, 284.
Ormuz 85.
Orsini, familie 163.
Orvieto 330.
Ospedale degli Innocenti (Azilul copiilor găsiți) 294.

Ostia 302, 315.
Ottolengo, hătălie 198.
Ottoni, dinastie saxonă 187.
Oțetea Andrei 111, 244, 259.
Ovidiu 210; ~ reprezentat de Rafael 346.
Oxford 219, 236, 239, 277; universitate 108,
132, 239.
Oxus 77.

P

Pacaut M. 106.
Pacific (Oceanul) 79, 85, 94, 95, 103; El
Mar Pacifico 92. v și Mar del Sur.
Pacioli Lucca 19, 70, 330.
Pad 194, 198.
Padova 194, 195, 264, 302; universitate 207,
209, 232, 295; fresce, statui 287, 310, 318.
Padovano Giovanni Maria 354.
Pagès G. 114.
Palatul Diamantelor din Ferrara 355.
Palatul dogilor din Venetia 299, 327.
Palatul senatorilor, scări de Michelangelo
303.
Palatul Waldstein din Praga 354.
Palazzo Corner Spinelli din Venetia 299.
Palazzo della Signoria din Florența 198, 297.
Palazzo ducale din Milano 355; ~ din Ur-
bino 300.
Palazzo Farnese 303.
Palazzo Medici 294, 312.
Palazzo Pitti din Florența 295.
Palazzo Riccardi din Florența 297, 298.
Palazzo Rucellai din Florența 296.
Palazzo Strozzi 297.
Palazzo Vendramin din Venetia 299.
Paleolog, familie imperială 209, 243, 286.
Palermo 216.
Palestina 144.
Pall Francisc 53.
Palladio Andrea 302.
Palmieri Matteo 203.
Palos 90.
Panama 91, 92, 97, 98, 103.
Pandecte 210, 231.
Pandolfini Agnolo 74.
Panofsky Erwin 287, 288, 304, 315.
Pantagruel și Gargantua de Rabelais 229,
233.
Panteonul lui Agrippa 293.
Panzano, Matteo da 74.
Paracelsus 246.
Paradisul de Dante 284.
Paré Ambroise 18, 245, 246.
Paris 115—117, 119—122, 140, 173, 175, 236,
257, 259, 304; parlament 121, 165, 260;
universitate 108, 132, 191, 219, 220, 231,
232, 271; Biblioteca regală 232; tipări-
turi 234; palate 284, 349.
Parlamentul din Paris 121, 165, 260; ~ de
la Rennes 127.
Parlamentul englez 111, 122, 129, 131, 133,
136—139, 155, 263.
Parma 168, 170, 197, 343.
Parnasul de Mantegna 331; ~ de Rafael
346.
Passau, armistițiu 174.
Pasti, Matteo de 296.
Pasture, Roger de la ~ vezi Weyden.
Pastele oile mele! de Rafael 346.
Patagonia 92.
Pater Walter 30.
Patimile lui Hristos de Pietro Lorenzetti 321.
Patrikeev Vassian 243.
Paul al III-lea, papă, portret de Tizian 341.
Paul al IV-lea, Caraffa, papă 175.
Pavia 58, 164, 169, 170; universitate 209,
289.
Pazzi, familie de bancheri florentini 59; ca-
pelă 294, 295; conspirație 336.
Pazzi Francesco 158.
Pécs, universitate 240, 241.
Peninsula Balcanică, ocupată de turci 64,
355.
Peninsula Iberică 78, 81, 141.
Pekin 64, 85.
Peppo Cenzo vezi Cimabue.
Pereira Alonso 101.
Pericle 224.
Perm 153.
Peronne 172.
Perroy E. d. 41, 67.
Persia 65, 77, 83, 85, 87.
Peru (Biru) 94, 95, 98, 101, 103.
Perugia 196, 290, 330, 344.
Perugino 311, 330, 344.
Peruzzi, familie de bancheri florentini 58
59, 66.
Peruzzi, piață la Florența 287.
Pesaro, familie 341.
Pescara, marchiz de 169.
Petit Dutailis Charles 113, 114.
Petrarca 24, 25, 186, 189, 203, 204, 213, 216,
235, 236; încununat 191; reprezentat de
Rafael 346.

- Petru Șchiopul 244.**
 Peucer Gaspar, chemat în Moldova 243.
 Peurbach Georg din Viena 234.
 Pfefferkorn Johann 220.
 Piacenza 58, 168, 170, 345.
Piața Roșie de la Moscova 355.
 Picardia 172.
 Pico della Mirandola, Giovanni 211, 220, 221, 263, 283, 288, 312.
 Piemont 172—174.
 Pieri Pierro 106.
 Piero, tatăl lui Leonardo 332.
 Pierrefonds, castelul ducelui de Orléans 284.
Pietà de Michelangelo la Sf. Petru 313,
Pietro Aretino de Tizian 341.
 Pilatus Leontius din Calabria 216.
 Pilon Germain 349.
 Pinturicchio 330.
 Pirenne H. 57.
 Pirinei 117, 132, 142, 144, 145; pacea de la ~ 176.
 Pirkheimer, Willibald 280.
 Pirm 243.
Piovone Guido 218, 337.
 Pisa 67, 195, 197, 306, 317; recucerită de Florența 164, 201, 202; papii la ~ 249; arhiepiscopie 188; Campo Santo 254, 307, 319, 321.
 Pisanello 305, 321.
 Pisano, familie toscană 306.
 Pisano Andrea 306, 307.
 Pisano Giovanni 306, 307, 319.
 Pisano Leonardo 70.
 Pisano Niccolò 192, 306.
 Pistoia 58, 187.
 Pitti, familie florentină 295.
 Pius II, papă 20.
 Pizarro Fernando 96, 99.
 Pizarro Francesco 81, 93, 97, 98.
 Pizarro Gonzalo 99.
 Planitz H. 41.
Plata tributului de Masaccio 323, 325.
 Platon 181, 188, 210—212, 215, 217, 265; figurat de Rafael 345.
 Plaut 212.
 Plethon Gemistos 210, 217.
 Plotin 211.
 Plutarch 231.
 Pocquet du Haut Jussé B. A. 114.
 Podiebrad Cheorghe 152.
 Poggio a Cajano, vila familiei Medici 301, 302.
Poggio Imperiale 302.
 Poitiers, bătălie 109, 110, 119, 120.
 Poitou, comitat 117.
 Pola (Pula) în Iugoslavia 300.
 Polibiu 209.
Política de Aristotel 182, 184.
 Poliziano Angelo 210—212, 219, 239, 312, 329.
 Pollajuolo Antonio 311, 325, 327—330.
 Pollajuolo Piero 330.
 Polo, Agnolo di ~ 311.
 Polo Marco 64, 79.
 Polonia 61, 147, 151—153, 156, 173, 178, 209, 241, 242, 246; mine 48; reforma, secte 251, 258, 271, 276; biblioteci, cultură 221, 354.
 Pomerania 151.
 Pontano Gioviano 211.
 Pontormo Giacomo 337.
popolo grasso 201, 285.
popolo minuto 201.
 Porta, Fra Bartolomeo della ~ 337.
 Portinari Tommaso 328, 329.
 Porto 82.
Portretul unui necunoscut de Jan van Eyck 322.
 Portugalia 46, 90; comitat 142; devine regat 141, 143; flotă, descoperiri 78, 80—83, 85, 87, 91, 92; domeniu colonial 81, 84, 86, 88, 104, 140; cardinal 312; artă în ~ 314.
 Postan M. M. 41, 67, 68.
 Post Gaines 106, 124.
 Postnik, arhitect rus 355.
Potopul de Paulo Uccello 328.
 Potosi, mine 47, 99, 103.
 Poussin N. 341.
 Poznan 354.
 Praga 241, 259; universitate, cultură 234, 240, 350, 354.
Pragmatica Sancțiune de la Bourges 126, 127.
Pragmatica Sancțiune a lui Leopold 149.
 Prato 301.
 Prato, Giovanni da ~ 203.
 Predis, Ambrogio da ~ 336.
 presbiterieni 251.
Prezentarea în Templu de Niccolò Pisano 306.
 Primiticcio Francesco 303, 349, 350.
Principiele de Machiavelli 19, 150, 227, 228.
Privilegiile aragoneze 156.

Pro Archia, Pro Marcello, Pro Milone de Cicero 190.
Prometeu 288, 315, 348.
Properțiu, reprezentat de Rafael 346.
Proportțiile divine, tratat de Luca Pacioli 19, 20.
Provensa 46, 115, 127, 169, 172; centru cultural 186, 349, 358.
Provizziunile de la Oxford 133.
Prusia orientală 152.
Pscov 243.
Ptolomeu 79, 142, 184, 288, 306.
puritani 251.

Q

quakeri 251.
Quattro libri dell'Architettura de Andrea Palladio 302.
Quercia, Jacopo della ~ 308.
Quesada, Gonzalo Ximenes de ~ 93, 100.
Quiloa 84, 86.
Quintilian 212, 213.
Quintus 190.
Quito 98—100.

R

Rabelais F. 17, 229, 233, 237, 277, 280, 281.
Rafael 287, 302, 327, 330, 336, 343—345.
Raguza (Dubrovnik) 355, 356.
Raiul de Luca Signorelli 330.
Ranke Leopold 27.
Raoul de Cambrai 185, 188.
Ratkoš Peter 242.
Ravenna 166; *bătălie* 257.
Raymond Ch. M. 304.
Răstignirea de Nicollò Pisano 306; ~ de Mathias Grünewald 352.
Războiule husite 253.
Războiul celor Două Roze 108, 131, 135, 253.
Războiul de o sută de ani 59, 65, 113, 125, 126, 131, 133, 135, 151, 253, 349.
Războiul de treizeci de ani 352.
Războiul fărânesc german 257, 273, 352.
Réau L. 283.
reconquista 141, 142.
Regiomontanus v. Müller Johann.
Regnum francorum 114.
Reichskammergericht 148.
Reims 120, 285, 306, 307.

Rembrandt 332.
Rein A. 76.
Renan Ernest 30.
Renard G. 41, 56.
Renaudet Augustin 61, 235, 266.
René d'Anjou 127, 332.
Rennes, Parlament 127.
Renouard Yves 41, 52, 65.
repartimiento 101.
Republica, opera lui Jean Bodin 159.
Reuchlin Johann 219, 220, 234.
Revoluția burgheză din Franța 156, 172, 178.
Rezidența din Praga 354.
Rhaeticus Joachim 243.
Rhodos 239.
Riazan 153.
Ribera José 353.
Riccardi, familie 58, 297.
Ricci, C. 290.
Richard al III-lea 135, 136.
Richardson W. C. 136.
Ricordanze domestiche de Matteo da Panzano 74.
Ricordi politici e civili de F. Guicciardini 74.
Ridolfi, Lorenzo de ~ 199, 200.
Rienzo, Cola di ~ 189, 190.
Rime, opera lui Petrarca 186, 190.
Rimini, biserica San Francisco 150, 296.
Rin, valea ~ 54, 56, 149, 151, 161, 234, 270.
Rio de la Plata 85, 91, 99, 101.
Rio Maule 93, 96, 98.
Ritter Gerhard 157.
Robbia, Andrea della ~ 312.
Robbia, Giovanni della ~ 312.
Robbia, Luca della ~ 312.
Robusti Jacopo v. Tintoretto.
Roland 188.
Roma, *passim*.
Romagna 150, 158, 197, 198.
Romanin S. 200.
Ronsard Pierre 233.
Roover R. de ~ 36, 41.
Rörig F. 41.
Rosselino Antonio 312.
Rosselino Bernardo 287, 296.
Rossi, Roberto de ~ 201.
Rosso (Giovanni Battista di Jacopo, II ~) 350.
Rouchès G. 290.
Rouen 117, 131.

Rousseau J. J. 281.
Roussillon 163.
Rubens 332, 341.
Rubianus Crotus 220.
Rubruck, Wilhelm de ~ 79.
Rucellai Bernardo 74, 226, 296.
Rupprieh Hans 233.
Rusia 147, 153—155, 242, 243, 355.
Rusuti Filippo 316.

S

Sabatier Paul 30, 31.
Sabbe E. 36.
Sacco di Roma 107, 170.
Sacrificiul lui Avram de Brunelleschi și Ghiberti 308, 309.
Sacristia de la San Lorenzo de Brunelleschi, decorată de Donatello 310.
Safo, reprezentată de Rafael 346.
Sagres, castel 82.
Saint Denis, biserică 285, 304, 349.
Saint Germain des Prés, mănăstire 55.
Saint Maur din Moiry, mănăstire 55.
Saintoyant Y. 76.
Saint-Quentin 175; bătălie 176.
Saitta Giuseppe 180.
Salač Antonin 242.
Saladin 188.
Salamanca, universitatea din ~ 93, 238.
Salis, Juan de ~ 99.
Salustiu 226.
Salutati Coluccio 204—206, 287.
Samoilo A. S. 106.
San Angelo, castel la Roma 170.
Sancho, fiul lui Alfons X de Castilia 122.
San-Domingo, insulă 62, 93.
Sandomir, sinodul de la ~ 258.
San Francesco biserici: în Assisi 318; în Rimini 296.
Sangallo, Giuliano da ~ 301, 302.
San Giovanni in Laterano 316.
San Lorenzo, biserică la Florența de Michelangelo 294, 302, 303, 310, 313.
San Lucar 92.
San Marco, bazilică la Venetia 298, 299, 328, 331; ~ mănăstire la Florența 163, 221, 324.
San Miniato, biserică la Florența 312.
Sannazzaro Iacopo 211, 346.
San Petronio, biserică din Bologna 308.
San Satiro, biserică din Milano 300.
San Sebastian, colonie 98.

San Sebastiano, golf 83.
Sansovino Andrea 354.
Santa Cecilia 316.
Santa Croce, biserică la Florența 287, 294, 312, 318.
Santa Cruz pe Rio dela Plata 100.
Santa Fè, întemeierea orașului 100; conwenția de la ~ 90.
Santa Maria, biserică din Milano 300
Santa Maria Annunziata, piață din Florența 294.
Santa Maria del Carmine, biserică din Florența 323, 324.
Santa Maria del Fiore, biserică din Florența 287, 289, 293, 310.
Santa Maria dell'Arena, biserică din Padova 318.
Santa Maria delle Grazie, biserică din Milano 300.
Santa Maria la Antigua, colonie 98.
Santa Maria Maggiore, biserică din Roma 316, 346.
Santa Maria Novella, biserică din Florența 296, 321, 328.
Santa Trinità, biserică din Florența 327.
Santiago, ordin cavaleresc 143, 145.
Santiago de Chile 93, 99.
Santo Spirito, biserică din Florența 294, 295, 301.
Sanudo Marino 226.
Sapa Inca 96
Sapori Armando 36, 67.
Sardinia 143, 168.
Sarto Andrea del ~ 336, 337.
Sarton C. 33, 180.
Savoia, ducat 150, 172, 173, 175.
Savona 170.
Savarola 163, 164, 250, 277, 329, 345.
Saxonia (Saxa) 47, 48, 149, 168, 173, 174, 268.
Scaligeri, familie 194.
Scandinavia 64, 88, 252, 258, 259, 276.
Schaffhausen 258.
Schedel Hartmann 226.
Schiafone Andrea 356.
Schick Leon 48.
Schinner Matei, episcop de Sion 166.
Schinner Walter F. 238.
Schunalkalden, liga de la ~ 172, 173.
Schneider René 283, 293.
Schongauer Martin 351.
Schramm Percy Ernst 114.
Schubring P. 304.

- Scipio Africanul 190.
 Sclavii de Michelangelo 314.
 Scoția 109, 110, 128, 129, 271, 275.
 Scrovegni, capela la Padova 307.
 Scrovegni Enrico 318.
 Scuola di San Marco (Venetia) 343; ~ di San Rocco 343.
 Sebestyén G.h. și V. 355.
 Seebohm Fr. 238.
 Seidlmayer Michael 201.
 Sena 131, 285.
 Sender Clemens 61, 62.
 Seneca 205, 209, 238.
 Senlis, tratatul de la ~ 163.
 Serlio Sebastiano 303.
 Servet Mihail 246, 247.
 Settignano, Desiderio da ~ 312.
 Setton M. Kenneth 215.
 Sevilla 92, 102, 103, 142, 238, 353.
 Sfinta Ana de Leonardo 336.
 Sfinta Sofia de la Constantinopol 302.
 Sfintul Andrei, biserică din Mantova 296.
 Sfintul Gheorghe de Donatello 306, 310.
 Sfintul Iacob, ordin călugăresc 253.
 Sfintul Ioan Botezătorul de Leonardo 336.
 Sfintul Petru, biserică la Roma 268, 289, 293, 300, 301, 303, 313, 360.
 Sfintul Sebastian de Mantegna 331, 332.
 Sfintul Vasile Blajenii, biserică din Moscova 355.
 Sforza, familie ducală 149, 289; biblioteca ei 221, 330; v. și Bona Sforza.
 Sforza Galeazzo Maria 143.
 Sforza Giangaleazzo 143.
 Sforza Francesco 158, 163, 172, 200, 202, 209.
 Sforza, Ludovic Maurul 18, 163—165.
 Shakespeare 237, 239, 312.
 Siam 85.
 Siberia 154.
 Sibiu 355, 356.
 Sicilia 142, 143, 164, 166, 168, 216, 332.
 Sickingen, Franz von ~ 269, 270.
 Siegmund A. 216.
 Siena 47, 58, 70, 174, 195—197, 200, 205, 307, 308, 317, 320, 321.
 Sigismund, arhiduce 61.
 Sigismund I, rege al Poloniei 241.
 Sigismund de Luxemburg, împărat 152.
 Signorelli Luca 287, 325, 330.
 Signorie 38, 195, 201.
 Simone Ferucci, Francesco di ~ 311.
 Simone Franco 23.
 Simoni Luigi 149, 193.
 Sion, episcopat 166.
 Silvestru I, papă 214.
 Siria 77, 78, 104, 144, 184.
 Sixt al IV-lea, papă 146, 221, 328.
 Sînmiclăuș, castel 354, 355.
 sirbi 355.
 Škaska Antonin 242.
 Skazkin S. D. 106
 Slovacia 47, 61, 76, 242, 273.
 Socotra 85
 Socrate 181, 188, 215, 217.
 Soldalita Vistulana 241.
 Sofala 86.
 Sofia Paleolog 154, 243.
 Sofocle 212, 231, 232.
 Solario Petro Antonio 336, 355.
 Soliman al II-lea 172.
 Sombart Werner 35, 72, 75, 272.
 Somme 127, 175, 285.
 Sommer Johann 243, 244.
 Sonde, insule 85, 86.
 sonete 186, 187.
 Sonza, Alfonso de ~ 88.
 Sorbona 232, 235, 236, 260.
 Soto, Hernando de ~ 93, 98.
 Soții Arnolfini de Jan van Eyck 322.
 Sozzini Fausto 251, 263.
 Spania, *passim*.
 Sparta 217.
 Speyer, dieta de la ~ 251.
 Spinelli 299.
 Spini 58.
 Spoleto 195.
 Ständestaat 156.
 Star Chamber 137.
 State generale, Franța 111, 118, 119, 122, 125, 148, 155.
 State generale, Spania 155.
 Statele generale ale imperiului lui Carol Quintul 174.
 Statele Unite ale Americii 97.
 Statul papal (papalitate) 39, 47, 150, 154, 161, 164—166, 168—171, 175, 177, 191, 196, 204, 222, 227, 260, 262, 273, 299.
 Statutul muncitorilor din 1351, Anglia 134.
 Stella, Paolo della ~ 354.
 Steyn, mănăstirea Augustinilor 236.
 Stiria 47, 152, 168.
 Storia d'Italia (La) de Fr. Guicciardini 159.
 Strabon 79.
 Strasburg 257.

Strieder Jacob 48.
Strozzi, familie 59; palat 297.
Strozzi, Filippo 60.
Strozzi, Nanni degli ~ 198.
Strozzi Piero 174.
Strykowski Matei 242.
Stuart, dinastie 129, 138.
Studio din Florența 217.
Suabia 35; războiul țărănesc în ~ 257, 270.
Sucevița 355.
Sudan 83.
Suedia 48, 171, 172, 178.
Suez 77, 78.
Suffolk William 135.
Summa theologica de Toma d'Aquino 183.
Summis desiderantes, bulă a papei Inocențiu
VIII 254.

Ș

Școala capitulară din Deventer 235.
Școala de artă din Fontainebleau 349, 350.
Școala din Atena de Rafael 345.
Ștefan cel Mare 148.

T

Tabernacolul Sf. Laurențiu de Adam Kraft
314.
Tacit 212, 238.
Tartaglia 246.
Tago, fluviu 82.
taille 124, 125.
Tales 188.
Tarascon 172.
Tawney R. H. 273
tătari 153, 154.
Tebadeo de Rafael 346.
Tempietto di San Pietro in Montorio, de Bra-
mante 301.
templieri 124.
Tenochtitlan 94, 97.
Teocrit 212.
Termes, mareșal de ~ 174, 175.
Terra di Lavoro 166.

Tertulian 212.
Tetzl Ioan 268.
Teutoni 151.
Texas 97.
Theocrit 231.
Theodoric 350.
Théroutanne 167.
Thesaurus linguae graecae de Henri Estienne
231.
Thesaurus linguae latinae de Robert Estienne
231.
Thiais, domeniu 55.
Thierry A. 27.
Thionville 175.
Thode Henry 30, 31.
Thorn 246; pacea de la ~ 151.
Thurzó Ioan 48.
Tibru 316.
Tibul 210.
Tifernas Grigore 231.
Timos 88.
Tintoretto (Jacopo Robusti) 342, 343, 353.
Tiparul 276, 352.
Tirol 47, 174, 273.
Titus Livius 19, 190, 212, 225, 228, 231.
Tizian 287, 327, 340, 342, 343, 353, 356.
Tlarcala 94.
T o e s c a P. 283.
Toffanin Giuseppe 33, 34.
Toledo 103, 142, 182, 353.
Tolfa 47, 273.
T o l n a y K. 304, 315.
Tolomei, familie 58.
Toma d'Aquino 183.
Tommaso din Modena 350.
Tomaso Mosti portret de Tizian 341.
Toma Necedinciosul de Andrea Verrochio
311.
Tordesillas 147; pacea de la ~ 91.
Torriti Jacopo 316.
Toscana 47, 56, 65, 158, 174, 195, 196, 211,
293, 297, 306, 317, 330, 337, 339.
Toscanelli Paolo 89.
Toul 173, 176.
Toulouse, comitat 115, 118; universitate 282.
Touraine 117, 131, 349.

- Tournai 167, 169.
Tours 67, 131.
Transilvania 67, 178, 244, 251, 258, 285, 354.
Trapezuntius Gh. 217.
Trastevere, cartier din Roma 316.
Tratat asupra picturii de Leonardo da Vinci 333.
Tratatul despre libertatea creștină de Luther 276.
Trebizonda 77.
Trei Grații de Germain Pilon 349.
Trento, conciliul de la ~ 173, 180, 280, 348.
Trevelyan G. M. 128, 134.
Treviso 195.
Tribunalul real (King's Bench) 108.
Trier 234, 270.
Tristan și Isolda 186.
Triumful morții de Andrea Orcagna 321.
Troeltsch Ernst 272.
Tucidide 212.
Tudor, dinastie 108, 134—137, 140, 251 ; v. și Enric al VIII-lea.
Tumbez, port 98.
turci 47, 78, 148, 153, 170—178, 218, 258, 342, 354, 355 ; v și Imperiu otoman.
Turenne, mareșal 110.
Turingia 267, 270.
Turnêbe Adrien 232.
Tver 153.
Tyler Wat 134.
- T**
- Țara Românească 147, 356.
Țările de Jos 35, 37, 38, 60, 62, 127, 148, 149, 151, 164, 165, 167—169, 172—174, 177, 235, 238, 271, 276, 304, 322, 335, 337, 350—353.
- U**
- Ubal dini, familie 56.
Uberti, Farinata degli ~ 189.
Ucello Paolo 325, 328.
Uciderea lui Abel de Jacopo della Quercia 308.
Uffizi 317.
- Ugolino della Gherardesca 189.
Umbria 196, 330.
Ungaria 48, 61, 147, 151—153, 156, 172, 177, 209, 221, 240, 258, 276, 354.
unitarieni 251, 253.
Universități, apariție 181 ; ~ din Anglia 140 ; ~ Florența 207, 209, 210, 219, 239 ; alte ~ vezi : Alcalá, Bourges, Bratislava, Cambridge, Colonia, Cracovia, Erfurt, Ferrara, Heidelberg, Leipzig, Leyda, Orléans, Oxford, Padova, Paris, Pavia, Peçs, Praga, Salamanca, Toulouse, Viena, Wittenberg.
Urban al IV-lea, papă, 58, 204.
Urbino 150, 221, 290, 299, 300, 344.
Uspenski, catedrală 355.
Utopia de T. Morus 139, 239.
Utrecht 147.
Uzanno, Nicolò da 196, 206.
- V**
- Vaca, Alvar Nuñez Cabeza de ~ 93
Valdivia, oraș 99.
Valdivia Pedro 93, 99.
Valencia 141, 142, 144 ; dezvoltare artistică 352 ; industrie 103.
Valentina, fiica lui Giangaleazzo Visconti 165.
Valentiner W. R. 304.
Valeri Nino 149, 193.
Valla Laurențiu 211—214, 232, 237, 263, 266.
Valladolid 147.
Valois, dinastie 31, 126, 349.
Valsecchi M. 315.
Van der Paele de Jan van Eyck 322.
Vanucci Pietro v. Perugino.
Vasari Giorgio 24, 283, 309, 311, 313, 315, 318, 355, 336.
Vasco da Gama 83, 84, 86.
Vasile, cneaz al Moscovei 154.
Vatable 271.
Vatican, cetatea ~ 196, 289, 295 ; ~ decorat de Rafael 345 ; biblioteca ~ 221.

- Vaucelles, pacea de la ~ 174, 175.
 Velásquez Diego, conchistador 93, 97.
 Velásquez Diego, pictor 341, 353.
 Vendramin, familie 299.
 Vendramin Francesco 104.
 Venera de Botticelli 326 ; ~ de Giorgione 340.
 Venera de la Orbino de Tizian 341.
 Venetia, *passim*.
 Veneziano Domenico 324.
 Venezuela 62, 91, 100, 101, 103.
 Venturi A. 283.
 Venturi L. 315.
 Vera Cruz 102.
 Verdun 173, 174, 176.
 Vergerio Pier Paolo 192, 207, 208, 241.
 Vermigli Pietro Martire 263.
 Verona 194, 209, 213, 320, 321.
 Veronese (Paolo Cagliari) 341.
 Verrocchio Andreea 210, 287, 305, 306, 311, 312, 325—327, 332, 336 ; școala lui ~ 330, 333.
 Vésale André 246.
 Vespasiano da Bisticci 221.
 Vespucci Amerigo 91.
 Via Larga, palat pe ~ la Florența 312.
 Vicenza 194, 302.
 Victoria, corabie 92.
 Viena 152, 234, 259 ; universitate 240 ; tratatele de la ~ 161 ; turcii în fața ~ (1529) 170.
 Viețile bărbaților iluștri de Plutarh, traduse de Amyot 232.
 Vignola Giacomo 303.
 Villa Capra de Andrea Palladio 302.
 Villach 174.
 Villani Giovanni 66.
 Villari Pasquale 197, 198.
 Vinci 332.
 Vințul de Jos, arhitectura castelului ~ 354.
virament 71.
 Virgiliu 187, 188 ; reprezentat de Rafael 246.
 Vischer Peter 314.
 Visconti, familie 149, 158, 209, 289, 290.
 Visconti Filip Maria 197—200, 202.
 Visconti Giangaleazzo 158, 193—197, 202, 205.
 Vistula 152.
Visul lui Constantin de Piero della Francesca 331.
Vita Nuova de Dante 187.
Vite di uomini illustri del secolo XV de Vespasiano da Bisticci 221.
 Vitéz Ioan, arhiepiscop 218, 241.
 Vittore 338.
 Vittorino da Feltre 209.
 Vitruviu 291, 295, 296.
 Vivaldi Agostino 60.
 Vlad Țepeș 147.
 Voigt Georg 28.
 Voltaire 24, 277, 281, 282.
 Volterra 47, 150.
 Voroneț, mănăstire 355.
 Vossius 238.
Vulgata 214, 221, 237, 243, 275.

W

- Waldstein, palat la Praga 354.
 Wales 109, 110.
 Walser Fritz 141.
 Walsh W. T. 141.
 Waltzemüller M. 91.
 Wartburg, castelul de la ~ 269.
 Watteau A. 341.
 Wawel, castel din Cracovia 354.
 Weber Max 35, 272—274.
 Weiss R. 238.
welseceni, sectă 251.
 Welsler, familie de bancheri germani 48, 61, 62, 67, 100, 168.
 Westfalia, războiul țărănesc în ~ 257.
 Westminster, palat 137, 138.
 Wettin, dinastie 149.
 Weyden, Roger van der ~ (De la Posture) 332, 351.
 Willard Cl. și G. 113, 118, 120.
 William Cuceritorul (Bastardul) 117, 130, 131.
 Windelband Wolfgang 157.
 Winiczuk Lidia 241.

Winker Will 147.
Wittelsbach, dinastie 149.
Wittenberg 243, 259; universitate 24, 268;
școala latină 243; tipografie la ~ 352;
doctor moldovean la ~ 258.
Wohlgemut Michael 351.
Wolmar Melchior 271.
Wolsey, cardinal 138.
Worms, Dieta de la ~ 269, 276, 280.
Wyclif John 134, 262, 264, 276, 277, 279.

X

Xenofon 212.

Y

York, dinastie 135, 136.
Ypres 51.

Yucatan 90, 94.
Yusta, St., 175.

Z

Zagonara 264.
Zaharia, papă 221.
Zähringen, dinastie 149.
Zanzibar 83.
Zapolya Ioan 171, 172, 258.
Zeller Gaston 114, 157, 159.
zemsčina 154.
Zibaldone de Giovanni Rucellai 74.
Zimin A. A. 153.
Ziua de Michelangelo 303, 313.
Zuccone, *Lo ~ (Iov)* de Donatello 311.
Zurbarán Francisco 353.
Zürich 257, 258.
Zwingli Ulrich 257, 258, 279.

Indicele a fost alcătuit de un colectiv compus din :

SAȘA CARACAȘ, FL. CONSTANTINIU, MIRCEA GROSU și HERBERT JAEGER

1. Forjă din secolul al XVI-lea, gravură în lemn din Georgius Agricola, *De re metallica*, cartea IX, Repr. *History of Metals*, II.
2. Exploatarea unei mine în Germania, gravură în lemn din Sebastian Münster, *Cosmographia*, Basel, 1598.
3. Turnătorie de tunuri și elopote, gravură în lemn de Jobst Amman. Repr. P. Lacroix, *Moeurs, usages et coutumes au moyen âge et à l'époque de la renaissance*, Paris, 1866.
4. Atelier de bijutier, gravură în lemn de Jobst Amman. Repr. P. Lacroix, *Moeurs, usages et coutumes au moyen âge et à l'époque de la renaissance*, Paris, 1866.
5. Curte țărănească în Germania, gravură în aramă de Albrecht Dürer fiul risipitor. Repr. Springer, *Albrecht Dürer*.
6. Veneția, gravură în lemn din Hartmann Schedel, *Cronica de la Nürnberg*, Ed. Anton Koberger, 1493.
7. Lübeck, gravură în lemn din Hartmann Schedel, *Cronica de la Nürnberg*, Ed. Anton Koberger, 1493.
8. Antrepozitele germanilor la Veneția, gravură în aramă din secolul al XVII-lea. Repr. *Histoire de l'Europe et du génie européen*.
9. Bursa din Anvers, gravură în lemn din Lodovico Guicciardini, *Descrizione di tutti i paesi bassi*, Anvers, 1588. Repr. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II.
10. Transportul mărfurilor pe cămile și încărcarea corăbiilor, gravură în lemn din Thoret, *Cosmographie universelle*, Paris, 1575. Repr. P. Lacroix, *Moeurs, usages et coutumes au moyen âge et à l'époque de la renaissance*, Paris, 1866.
11. Recoltarea griului, gravură în aramă după Peter Bruegel cel Bătrîn. Seria „Antipurilor“ — vara. Repr. R. van Bastelaer, *Les estampes de Peter Bruegel l'Ancien*.
12. Atelier de țesătorie, detaliu din Bernardo Pinturicchio, *Întoarcerea lui Ulisse*, Londra. National Gallery. Repr. E. G. Troche, *Italienische Malerei*.
13. Bancherul și soția sa, pictură de Quentin Matsys, Paris-Louvre. Repr. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II.

14. **Cosimo I de Medici**, portret de Jacopo Pontormo, Florența-Uffizi. Repr. C h a m p i g n e u l l e, *La peinture italienne au XVI-e siècle*.
15. **Jacob Fugger**, pictură din secolul al XVI-lea. Colecția de stat bavareză de picturi — München. Repr. *Histoire de l'Europe et du génie européen*.
16. **Corabia lui Cristofor Columb**, gravură în lemn din 1493. Repr. R a c k w i t z E r i c h, *Fremde Pfade, Unbekannte Meere*, Leipzig-Jena.
17. **Cristofor Columb**, portret în ulei. Repr. P a r i a s, *Histoire universelle des Explorations*, II.
18. **Vasco da Gama**, pictură în ulei din școala lui Gregorie Lopez. Muzeul de artă veche din Lisabona. Repr. P a r i a s, *Histoire universelle des explorations*, II.
19. **Corabie flamandă din secolul al XV-lea**, gravură în aramă. Repr. P a r i a s, *Histoire universelle des explorations*, II.
20. **Portul Lisabona**, gravură în lemn din Th. de Bry. *Americae Pars*. Repr. P a r i a s, *Histoire universelle des explorations*, II.
21. **Negri lucrind la fabricarea zahărului în America**, gravură din Jean-Théodore de Bry, *Americae das fünfte buch vol schöner unerhörter historien, auss dem Andern Theil Johannis Benzonis. Gezogen...*, Frankfurt am Main, 1613. Repr. M. C r o u z e t, *Histoire générale des civilisations*, IV.
22. **Închiziția în Spania (Valladolid)**. Acvaforte anonimă executată în Olanda, 1580. Repr. M. C r o u z e t, *Histoire générale des civilisations*, IV.
23. **Soldat italian din sec. XVI**, gravură din Cesare Vecellio, *Abiti antichi e moderni*, Veneția, 1589. Repr. N. V a l e r i, *Storia d'Italia*, Torino, vol. II, 1959.
24. **Întâlnirea lui Cortez cu Montezuma**, miniatură din *Cronica pictografică a cuceririi Mexicului* („Lienzo de Mascala“), 1560, Paris, Biblioteca Națională. Repr. *Histoire véridique de la conquête de la nouvelle Espagne*.
25. **Recolta mirodeniilor**, miniatură din *Livre des Merveilles*, Paris, Biblioteca Națională. Repr. *Histoire de l'Europe et du génie européen*.
26. **Carol VII**, pictură de Jean Fouquet, Paris-Louvre. Repr. A. M a u r o i s, *Histoire de la France*.
27. **Francisco Pizzaro**, pictură în ulei, Madrid — Muzeul Americii. Repr. P a r i a s, *Histoire Universelle des explorations*, II.
28. **Ludovic XI la adunarea ordinului Saint-Michel**, miniatură, Paris, Biblioteca națională. Repr. A. M a u r o i s, *Histoire de la France*.
29. **Intrarea lui Ludovic XII într-un oraș italian**, miniatură franceză de la începutul secolului al XVI-lea, Paris, Biblioteca Națională. Repr. N. V a l e r i, *Storia d'Italia*, Torino, 1959, vol. II.
30. **Plata impozitului la târg**, gravură în lemn după un vitraliu al catedralei din Tournai. Repr. L a c r o i x, *Moeurs, usages et coutumes au moyen âge et à l'époque de la renaissance*, Paris, 1866.
31. **Lupta de la Crécy**, miniatură din *Chronique de Froissart*, Paris. Biblioteca Națională. Repr. *Histoire de l'Europe et du génie européen*.

32. **Laurențiu de Medici**, pictură de Giorgio Vasari, Florența-Uffizi. Repr. M. G o e r i n g, *Italienische Malerei*.
33. **Niccolò Machiavelli**, pictură, Palazzo Vecchio Florența. Repr. *Histoire de l'Europe et du génie européen*.
34. **Înflințarea bibliotecii Vaticanului de către Papa Sixt IV**, 1477, pictură de Melozzo da Forlì, Roma, Pinacoteca Vaticanului. Repr. E. G. T r o c h e, *Italienische Malerei*.
35. **Bibliotecă din sec. al XVI-lea**, gravură de Crispin de Passe. Repr. M. C r o u z e t, *Histoire générale des civilisations*, IV.
36. **Gutenberg**, gravură în aramă. Exemplar original în colecția Bibl. Acad. R.S. România, Cabinetul de stampe.
37. **Interiorul unei tipografii**, gravură în lemn de Abraham von Werdt, Nürnberg, 1666. Repr. Diederich, *Deutsches Leben*, Jena, 1908, I.
38. **Francise I. Portret de Tizian**, Paris-Louvre. Repr. B. C h a m p i g n e u l l e, *La Peinture italienne aux XVI-e siècle*.
39. **Francise I ascultînd lectura operei lui Diodor din Sicilia**, miniatură de Geoffroy Tory. Repr. A. M a u r o i s, *Histoire de la France*.
40. **Carol V**, pictură de Tizian, Pinacoteca din München. Repr. *Propyläen Kunstgeschichte* (în continuare, *Propyl.*), IX.
41. **Astronom cu Sextant și ceas**, miniatură din sec. al XV-lea, Paris, Biblioteca Națională. Repr. *Histoire de l'Europe et du génie européen*.
42. **Thomas Morus**, desen în peniță din Mémoires d'Antoine Sueca, Bruxelles, Bibliothèque Royale. Repr. H. P i r e n n e, *Histoire de Belgique*, II.
43. **Melancolia**, Albrecht Dürer, gravură. Repr. *Propyl*, IX.
44. **Dante Alighieri**, bust de bronz din secolul al XV-lea. Napoli, Muzeul Național.
45. **San Francesco din Rimini**, Leon Battista Alberti, Repr. *Propyl*, VIII.
46. **Palazzo Foscari**, Veneția. Repr. *Propyl*, VIII.
47. **Palazzo Corner**, Jacopo Sansovino, Veneția. Repr. *Propyl*, IX.
48. **Rotonda de la S. Satiro**. Donato Bramante, Milano. Repr. *Propyl*, VIII.
49. **Porticul de la Azilul de copii găsiți**, Filippo Brunelleschi, *Propyl*, VIII.
50. **Palatul Dogilor din Veneția**.
51. **Palazzo Medici**, Michelozzo, Florența. Repr. *Propyl*, VIII.
52. **Palazzo Farnese**, Antonio da Sangallo, Roma. Repr. *Propyl*, IX.
53. **Sacrificiul lui Abraham**. Sus Filippo Brunelleschi. Relief în bronz. *Sacrificiul lui Abraham*. Jos Lorenzo Ghiberti, Florența, Muzeul Național, *Propyl*, VIII.
54. **Crearea oamenilor și căderea în păcat**. Lorenzo Ghiberti, Florența, Baptisteriu, *Propyl*, VIII.
55. **Sf. Marcu**. Donatello, Sculptură în marmură, Florența, Biserica Or San-Michele. Repr. Донателло.
56. **Mormintul lui Leonardo Bruni**, Bernardo Rossellino, Florența, Santa Croce. Repr. *Propyl*, VIII.
57. **Cristos și Toma**, Andrea del Verrocchio, Grup de bronz, Biserica Or San-Michele. Repr. *Propyl*, VIII.

58. **Foșorul cîntăreților.** Lucca della Robbia (fragment), Florența Dommuseum. Repr. *Propyl*, VIII.
59. **Pietă.** Michelangelo. Roma, Sf. Petru. Repr. *Propyl*, IX.
60. **Moise,** Michelangelo, Roma, Sf. Petru. Repr. *Propyl*, IX.
61. **Piața capitoliului din Roma,** Michelangelo. Repr. *Propyl*, IX.
62. **Gattamelata.** Donatello, Padova. Repr. *Propyl*, VIII.
63. **David,** Michelangelo, Academia din Florența. Repr. *Propyl*, IX.
64. **Sclav,** Michelangelo, Paris-Louvre. Repr. *Propyl*, IX.
65. **Niccolo da Uzzano.** Donatello, Teracota pictată, Florența, Muzeul Național. Repr. *Propyl*, VIII.
66. **Bust.** Desiderio da Settignano, Florența, Muzeul Național. Repr. *Propyl*, VIII.
67. **Cortegiul regilor magi.** Benozzo Gozzoli, Fragment din frisca *Inchinarea regilor* din capela Medici a Palatului Riccardi, Florența. Repr. *Propyl*, VIII.
68. **Maria adorînd pruncul.** Fra Filippo Lippi, Berlin, Kaiser-Friederich Museum. Repr. *Propyl*, VIII.
69. **Botezul lui Cristos.** Piero della Francesca, Londra, National Gallery. Repr. *Propyl*, VIII.
70. **Nașterea Veneroi.** Sandro Botticelli, Florența, Uffizi. Repr. *Propyl*, VIII.
71. **Martiriul Sfintului Sebastian.** Antonio Pollajuolo, Londra, National Gallery. Repr. *Propyl*, VIII.
72. **Pieta.** Andrea Mantegna, Milano, Brera. Repr. *Propyl*, VIII.
73. **Prezentarea în templu.** Luca Signorelli, Londra, National Gallery. Repr. *Propyl*, VIII.
74. **Botezul Domnului.** Verrocchio și Leonardo, Florența, Uffizi. Repr. *Propyl*, VIII.
75. **Portretul lui Pietro Aretino.** Tizian, Florența, Galeria Pitti.
76. **Condotierul.** Antonello da Messina, Paris-Louvre. Repr. *Propyl*, VIII.
77. **Carol V la Mühlberg.** Tizian, Madrid, Prado. Repr. M. G o e r i n g, *Italianische Malerei des sechzehnten Jahrhunderts*.
78. **Portretul unui nobil.** Vittore Carpaccio, Philadelphia, Col. Widener. Repr. *Propyl*, VIII.
79. **Madona pe tron.** Giorgione di Castelfranco. Repr. *Propyl*, IX.
80. **Ospățul din casa lui Simon.** Paolo Veronese, Paris-Louvre. Repr. *Propyl*, IX.
81. **Papa Paul al III-lea și nepoții săi.** Tizian, Muzeul din Napoli. Repr. *Propyl*, IX.
82. **Papa Clement al VII-lea și Carol al V-lea.** Tablou de Giorgio Vasari, Palazzo Vecchio, Florența.
83. **Madona Sixtină.** Rafael, Galeria din Dresda. Repr. *Propyl*, IX.
84. **Școala din Atena,** Rafael, Roma, Vatican. Repr. *Propyl*, IX.
85. **Papa Iuliu al II-lea.** Rafael, Florența, Uffizi. Repr. *Propyl*, IX.
86. **Dogele Loredano.** Giovanni Bellini, Londra, National Gallery. Repr. *Propyl*, VIII.
87. **Apostolii Ioan, Petru, Pavel, Marcu,** A. Dürer, Pinacoteca din München. Repr. *Propyl*, X.
88. **Vișul cavalerului.** Rafael, Londra, National Gallery. Repr. *Propyl*, IX.

89. **Minunea Sf. Marcu**, Tintoretto, Veneția, Academia. Repr. *Pro pyl*, IX.
90. **Martin Luther în jurul anului 1530**. Portret de Lucas Cranach. Muzeul din Weimar.
91. **Jean Calvin**. Portret de un pictor necunoscut. Muzeul Boymans, Rotterdam.

ILUSTRĂȚII COLOR

92. **Baldassare Castiglione**. Rafael.
93. **Soții Arnolfini**. Van Eyck.
94. **Împăratul Maximilian I**. Albrecht Dürer.
95. **Concert cîmpenesc**. Giorgione.
96. **Mona Lisa**. Leonardo da Vinci.
97. **Logodna Sfintei Ecaterina**. Correggio.
98. **Fecioara în grota cu stînci**. Leonardo da Vinci.

ILUSTRĂȚII

1. Forjă din secolul al XVI-lea

Virgula diuina

Glacret.

Hasples

Instrumenta tractoria.

Carborer.

Berfeher

Hutman

2. Exploatarea unei mine in Germania

3. Turnătorie de tunuri și clopote, gravură în lemn de lobst Amman

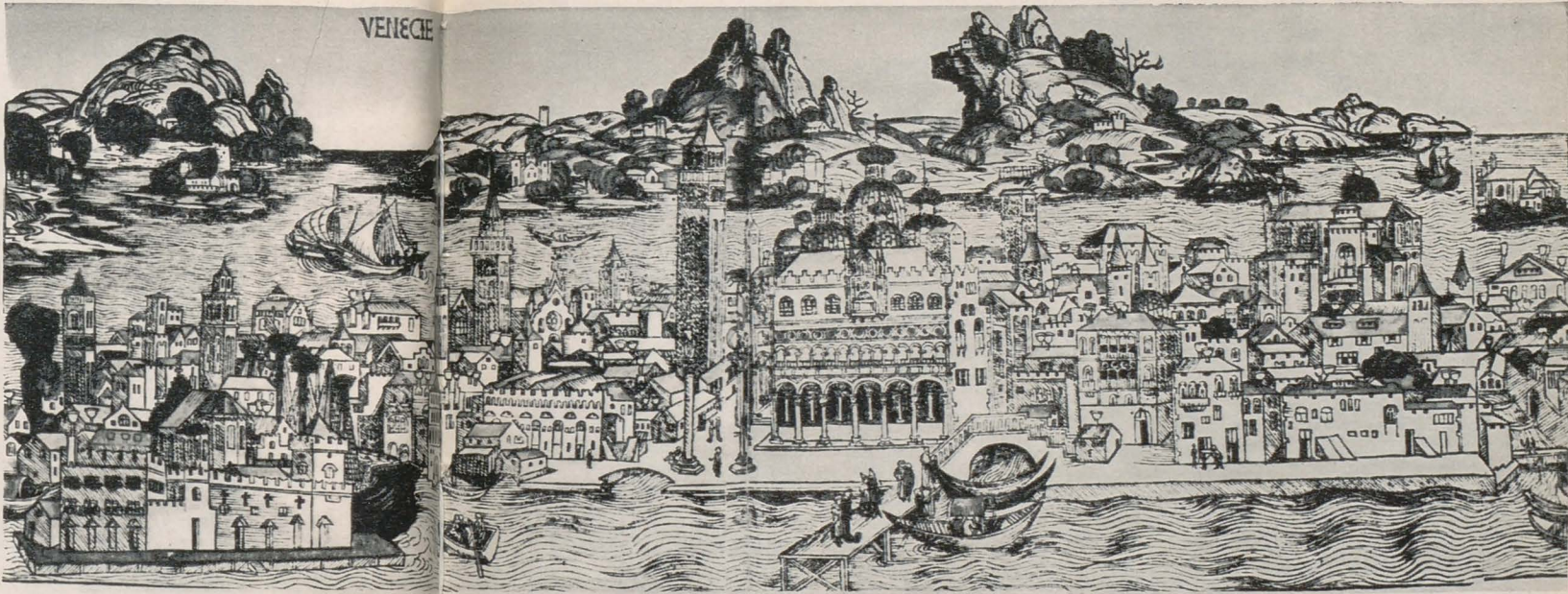

4. Atelier de bijutier, gravură în lemn de Iobst Amman

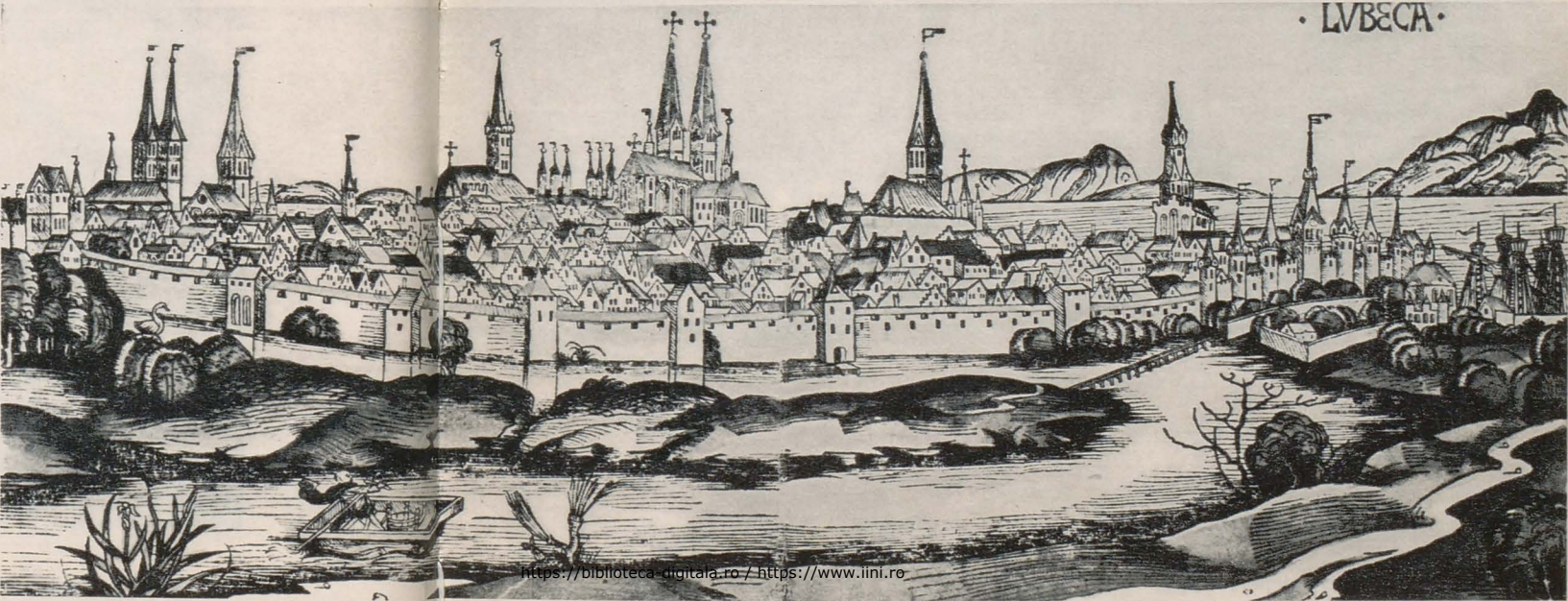

5. Curte țărănească în Germania, gravură în aramă de Albrecht Dürer

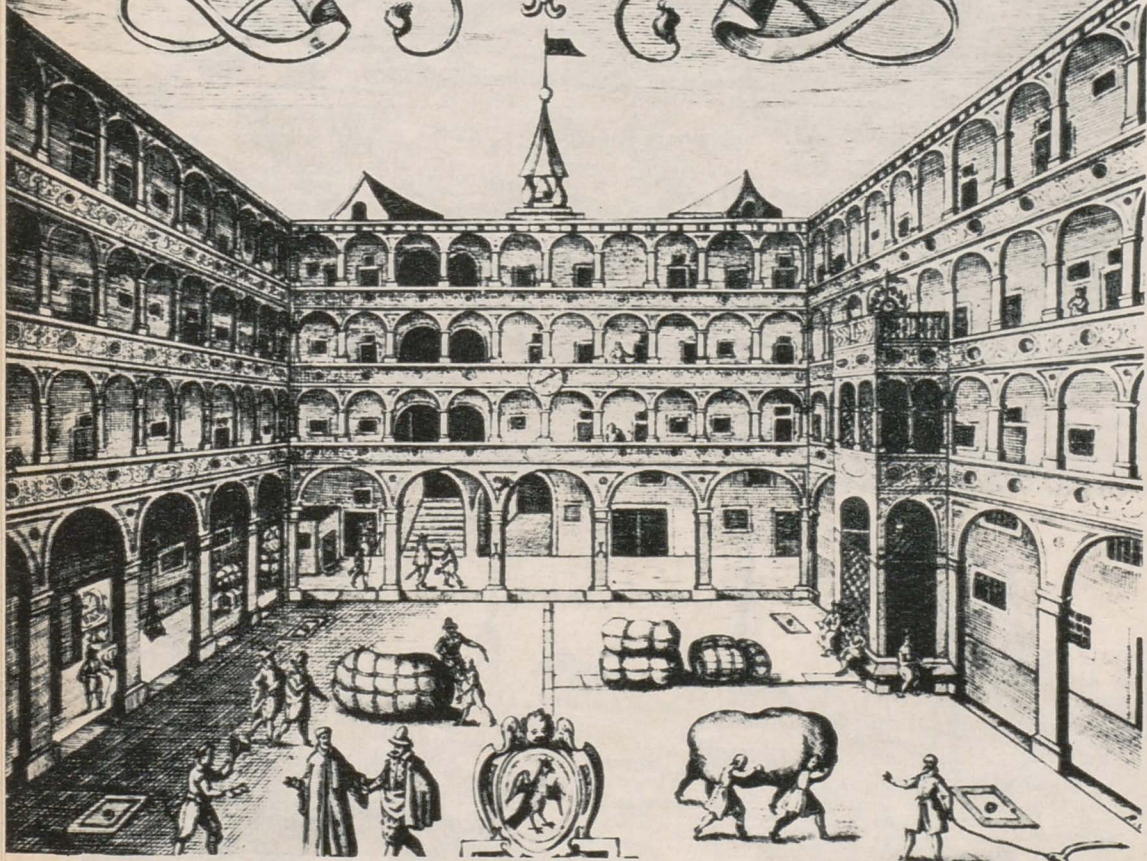
VENECIE

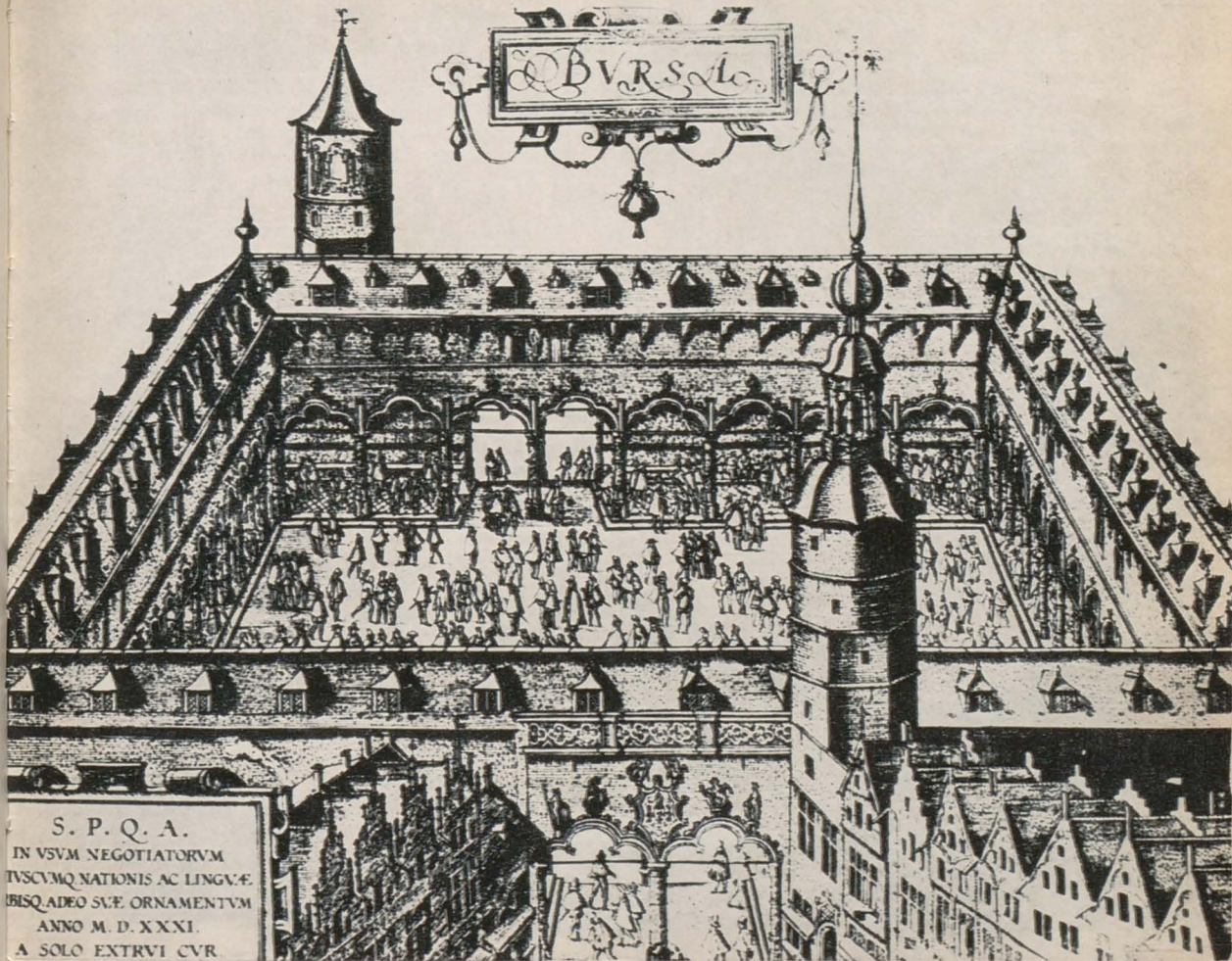

• LVBECIA •

DOMVS GERMANORVM TEMPORICA MENS

BVRSA

S. P. Q. A.
IN VSVS NEGOTIATORVM
TVSCVMQ NATIONIS AC LINGVÆ
BISQ AIDEO SVÆ ORNAMENTVM
ANNO M. D. XXXI.
A SOLO EXTRVI CVR.

10. Transportul mărfurilor pe cămile și încărcarea corăbiilor

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

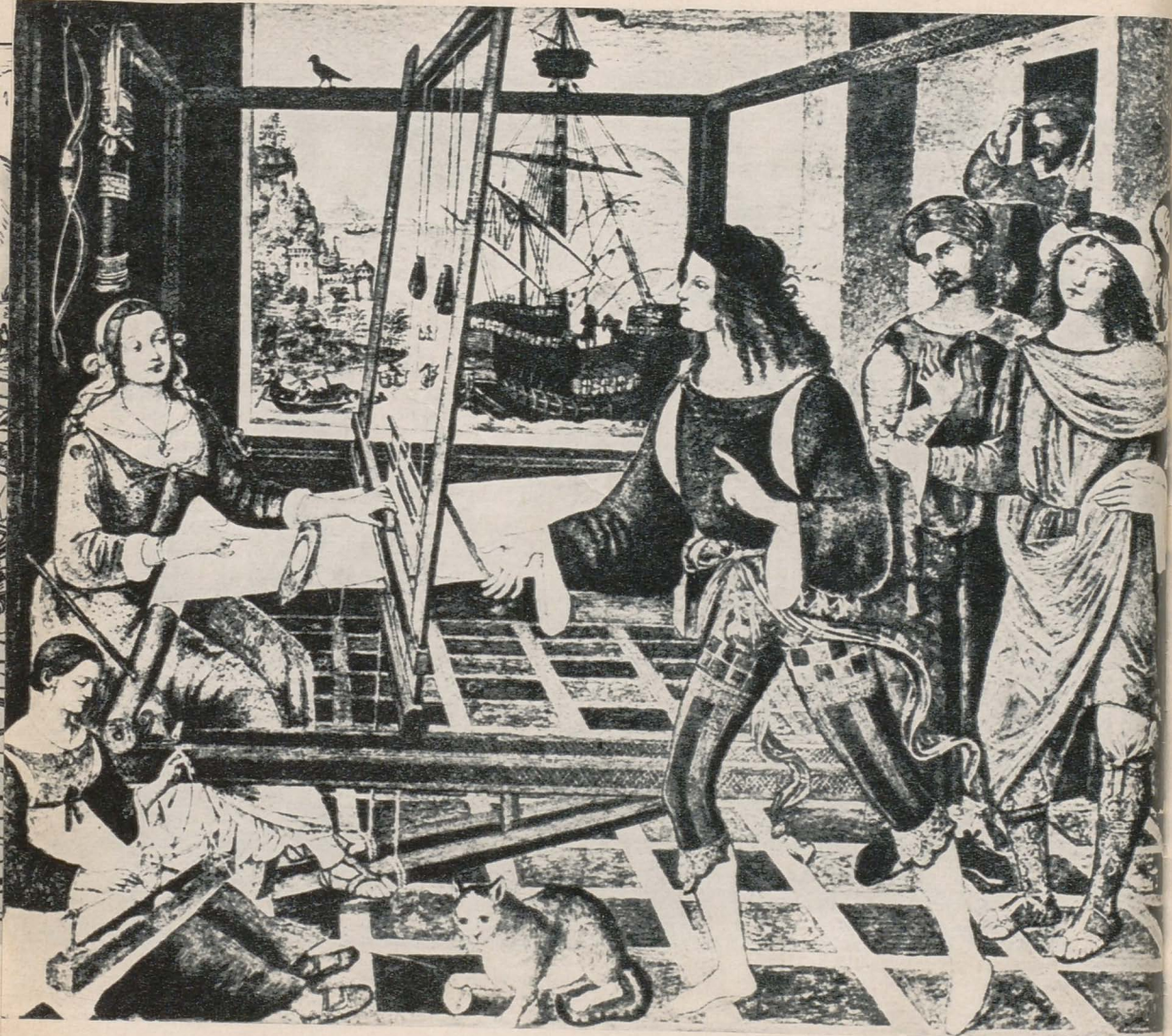
Iulus, Augustus, nec non et Iulius Aestas.

AESTAS
Adeles
Fertile imago

Frugifera arvis fert Aestas torrida messis.

11. Recoltarea griului, gravură în aramă după Peter Bruegel cel Bătrîn

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.imr.ro>

13. Bancherul și soția sa, pictură de Quentin Matsys

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

14. Cosimo I de Medici, portret de Jacopo Pontormo

15 . **Jacob Fugger**, pictură din secolul al XVI-lea

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

Oceanica

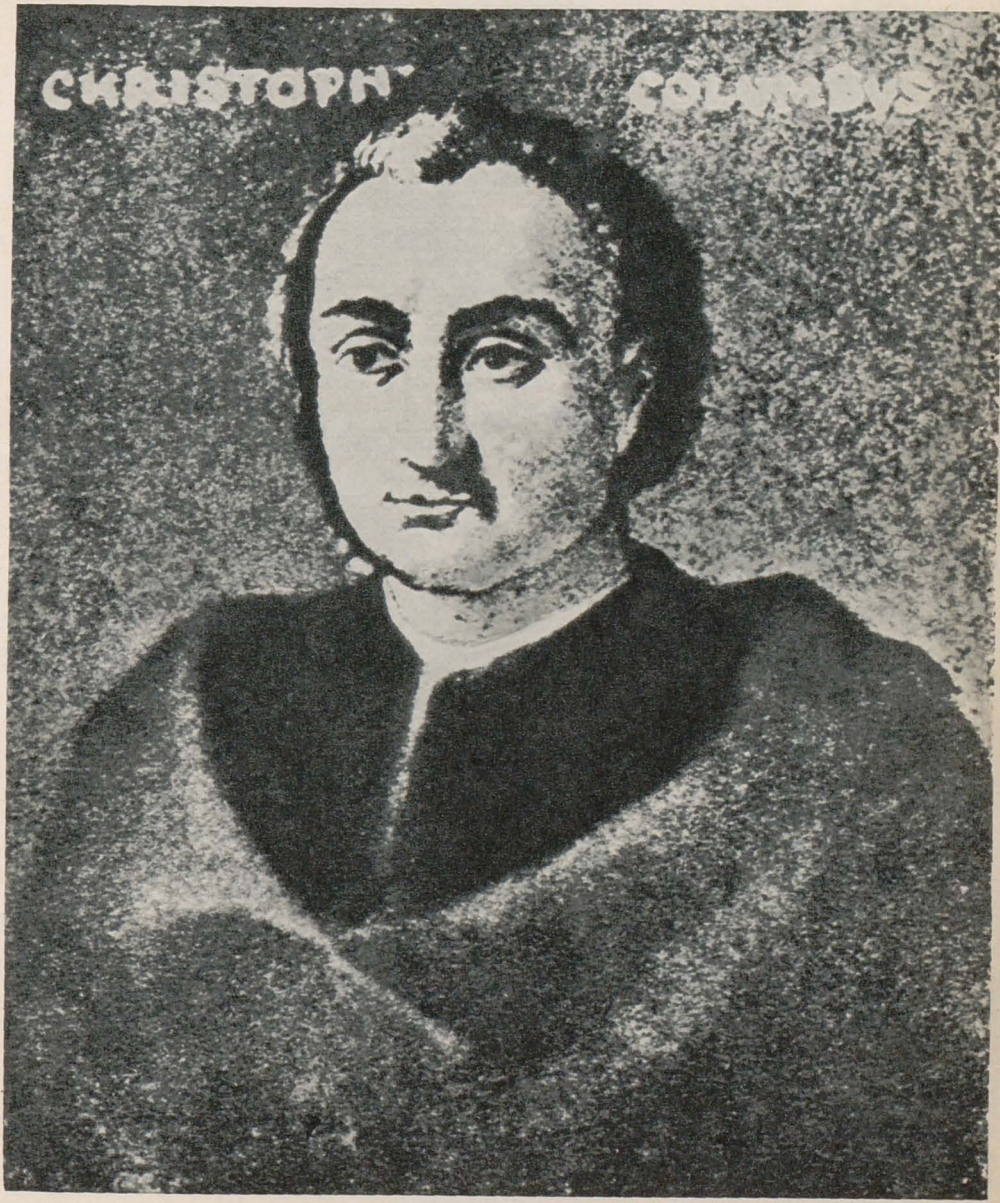
Classis

16. Corabia lui Cristofor Columb

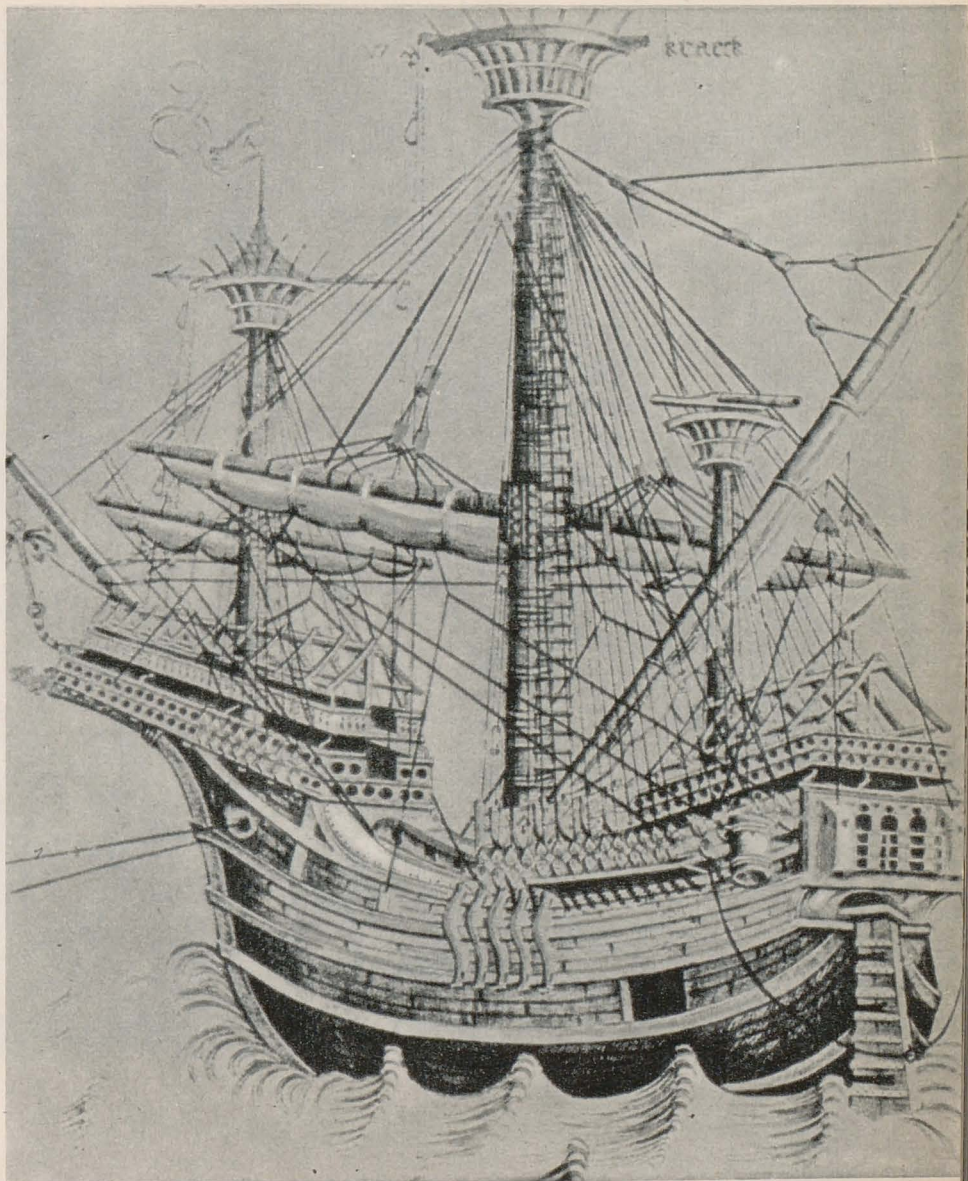
CHRISTOPH

COLUMBUS

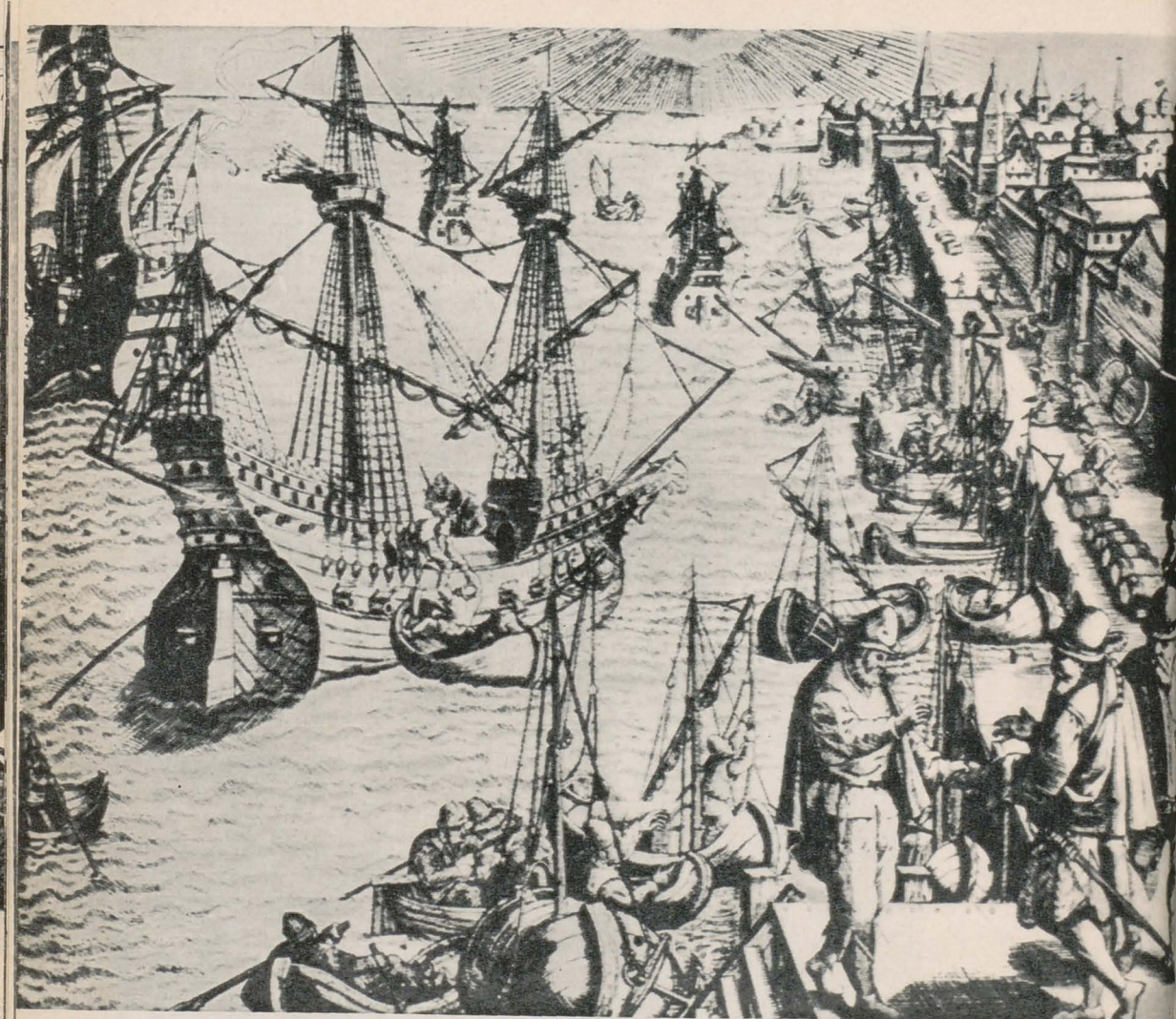

18. Vasco da Gama, pictură în ulei din școala lui Gregorie Lopez

19. Corabie flamandă din secolul al XV-lea, gravură în aramă

20. Portul Lisabona

<https://biblioteca-digitala.ro/> / <https://www.ejg.ro/> **Ucrind la fabricarea zahărului în America**

SPAAANSCH E INOUSTTJE.

22. Inchiziția în Spania (Valladolid), acvaforțe anonimă

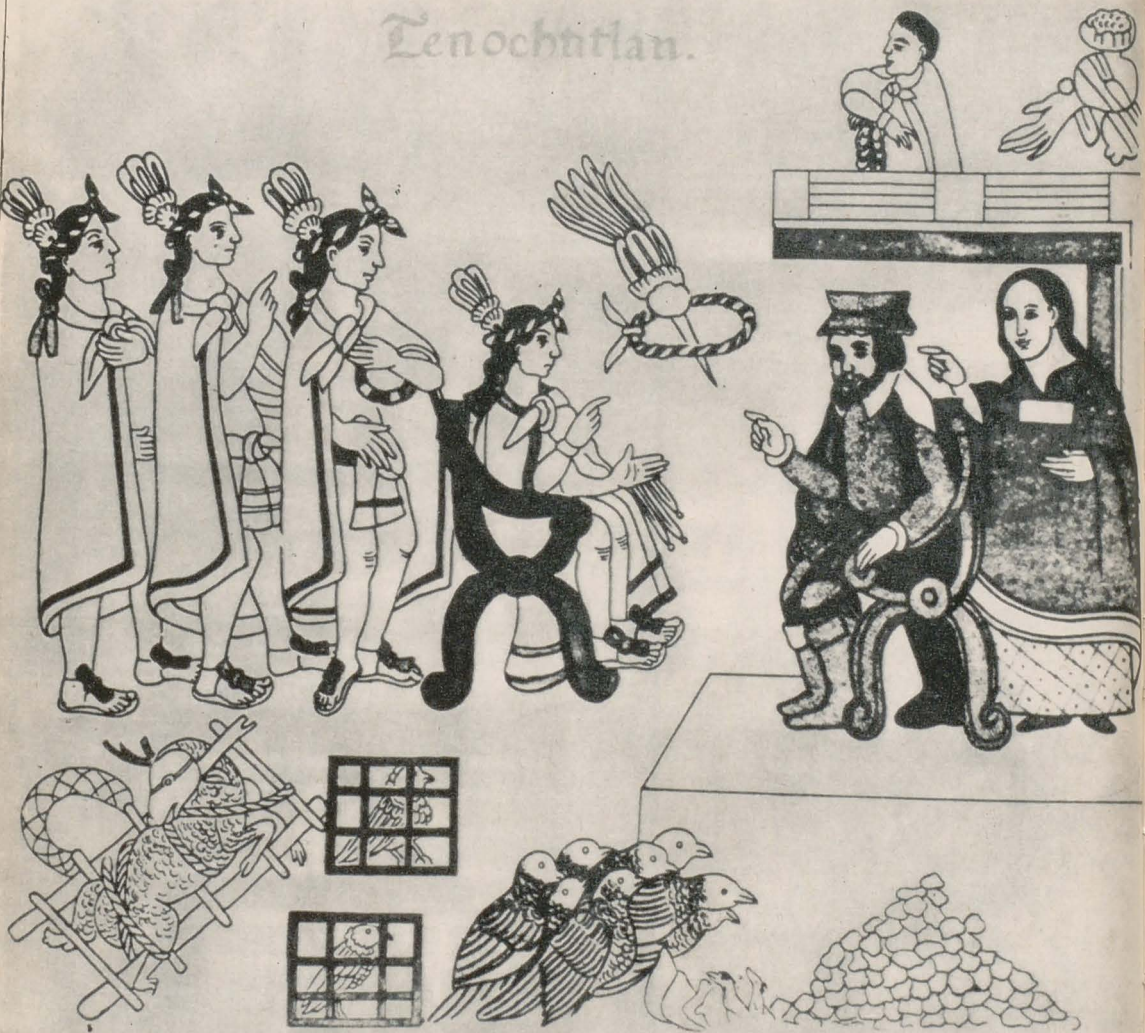
<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

soldato à piedi.

23. Soldat italian din secolul al XVI-lea

Tenochtitlan.

26. Carol VII, <https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>
pictură de Jean Fouquet

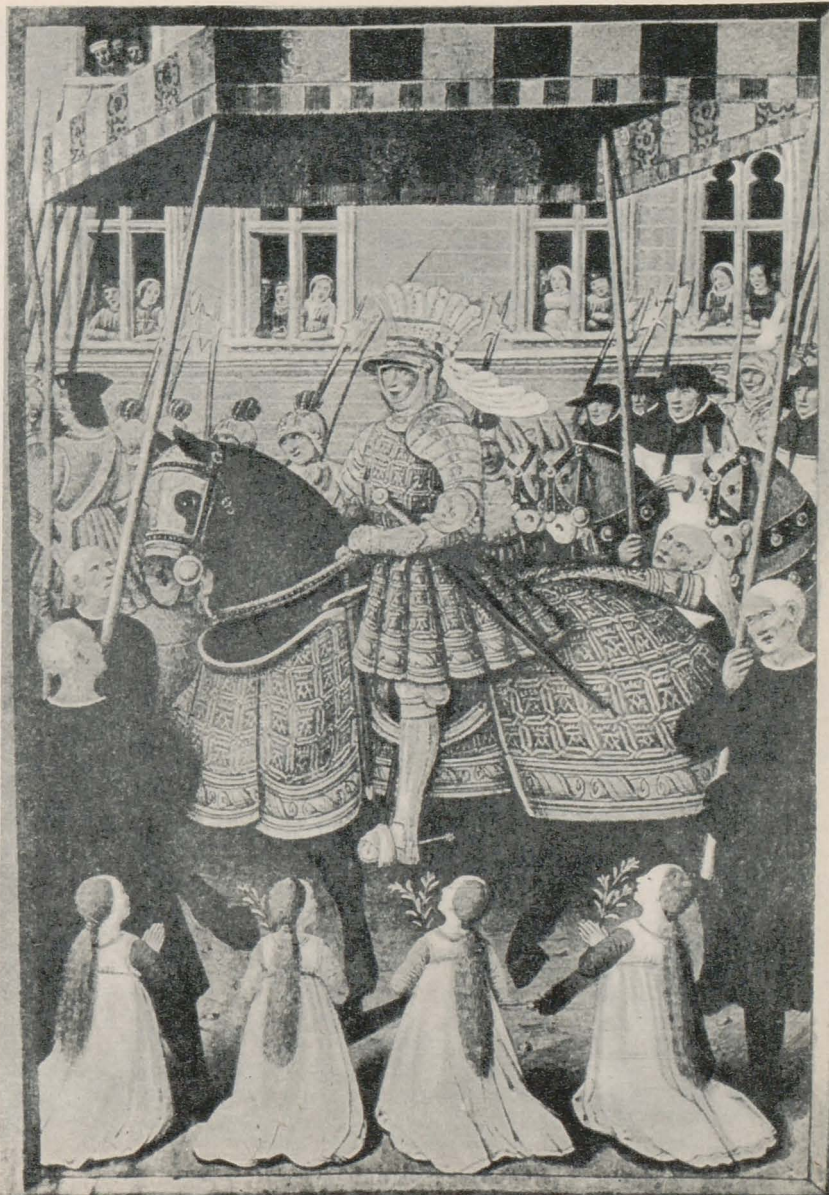

27. **Francisco Pizarro**, pictură în ulei

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

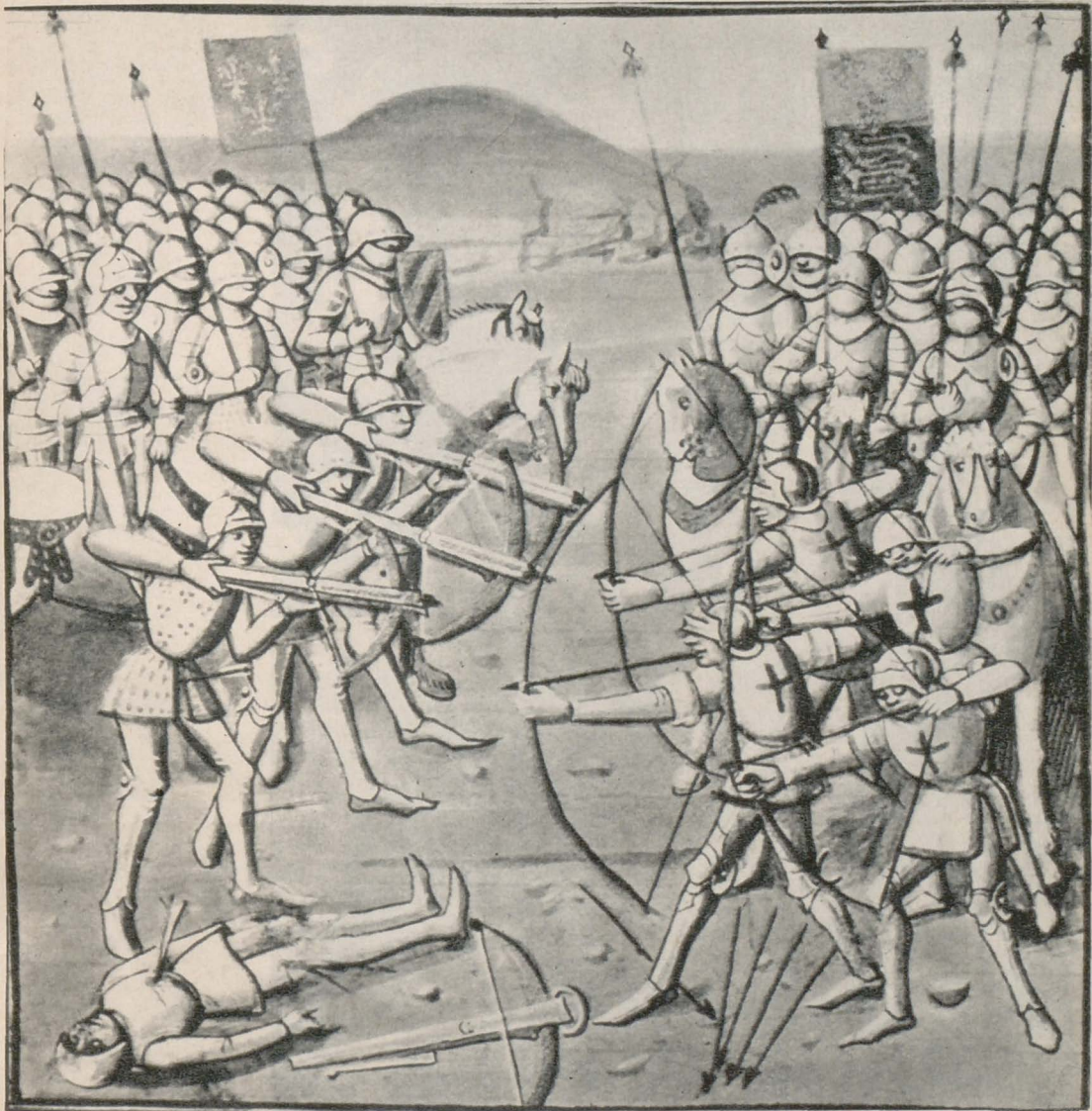

28. Ludovic XI la adunarea ordinului Saint-Michel, miniatură

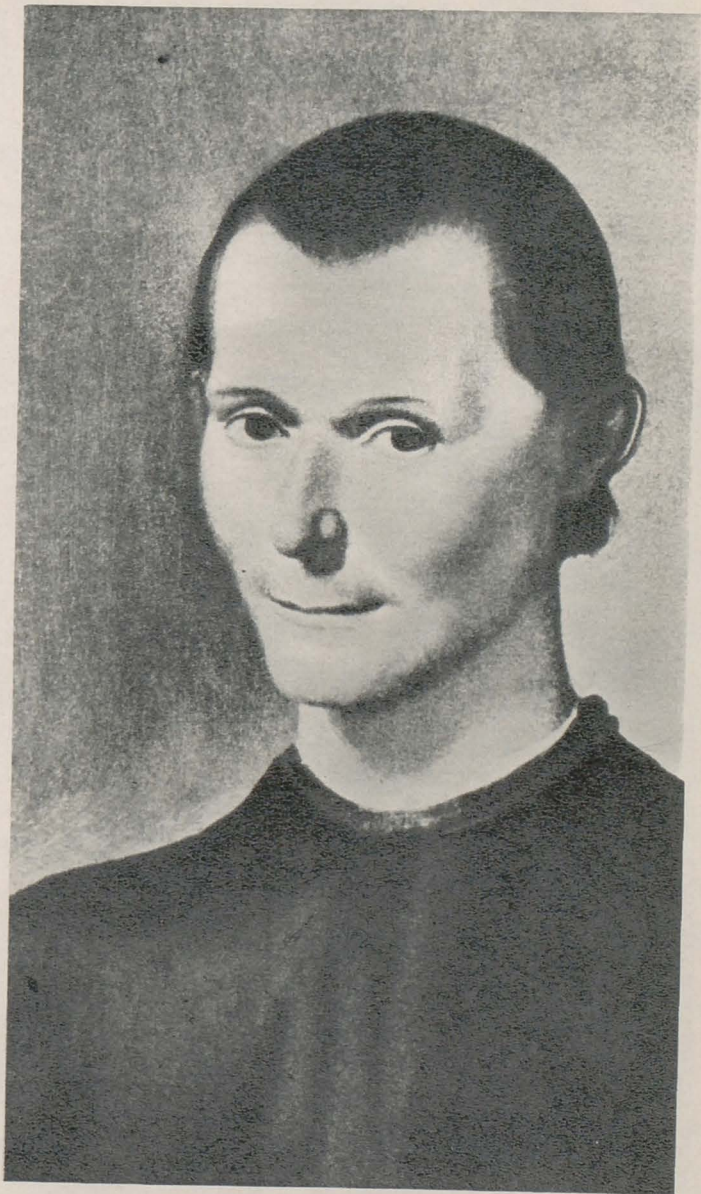
29. Intrarea lui Ludovic XII într-un oraș italian, miniatură

32. Laurentiu de Medici, pictură de Giorgio Vasari

33. **Niccolo Machiavelli**

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

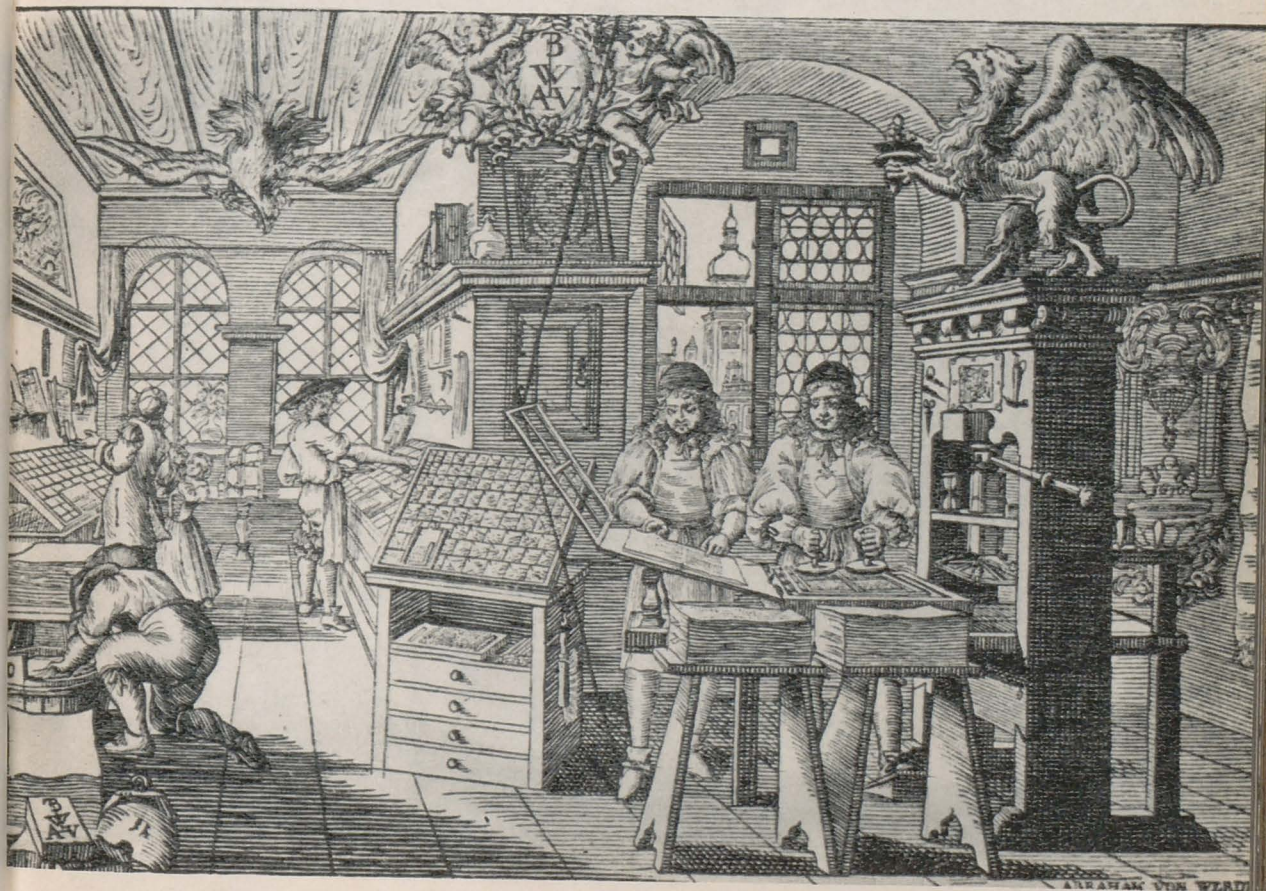
ITEM FLA DOMVM EXPOSITVS VICVS FORA MOENIA PONTIS.
VIRGINEAM TRIVII QVOD REPARARIS ACIVAM.
PRISCA LICET NAVTIS STATVAS DARL COMMODA PORTVS;
ET VATICANVM CINGERE SIXTE IVGVM:
PIVS TAMEN VRSI DELET NAM QVATVQVALORE LATERAT.
CERNITVR

- ◀ 34. Înființarea bibliotecii Vaticanului de către Papa Sixt IV,
1477, pictură de Melozzo, da Forlì

35. Bibliotecă din secolul al XVI-lea, gravură de Crispin de Passe

37. Interiorul unei tipografii, gravură în lemn de Abraham von Werdt

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

38. Francisc I, portret de Tizian

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

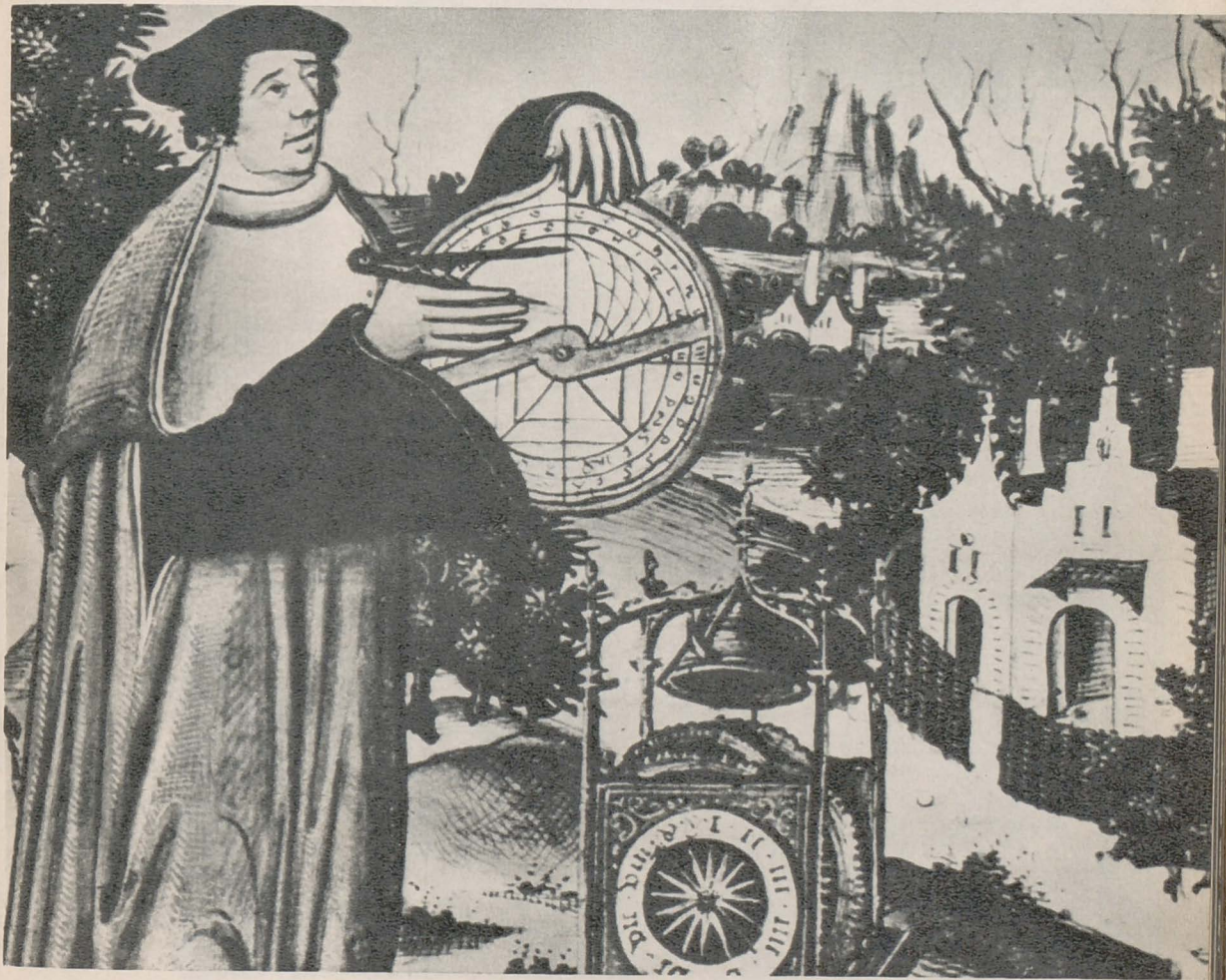

39. Francisc I ascultind lectura operei lui Diodor din Sicilia, miniatură de Geoffroy Tory

40. Carol V, pictură de Tizian

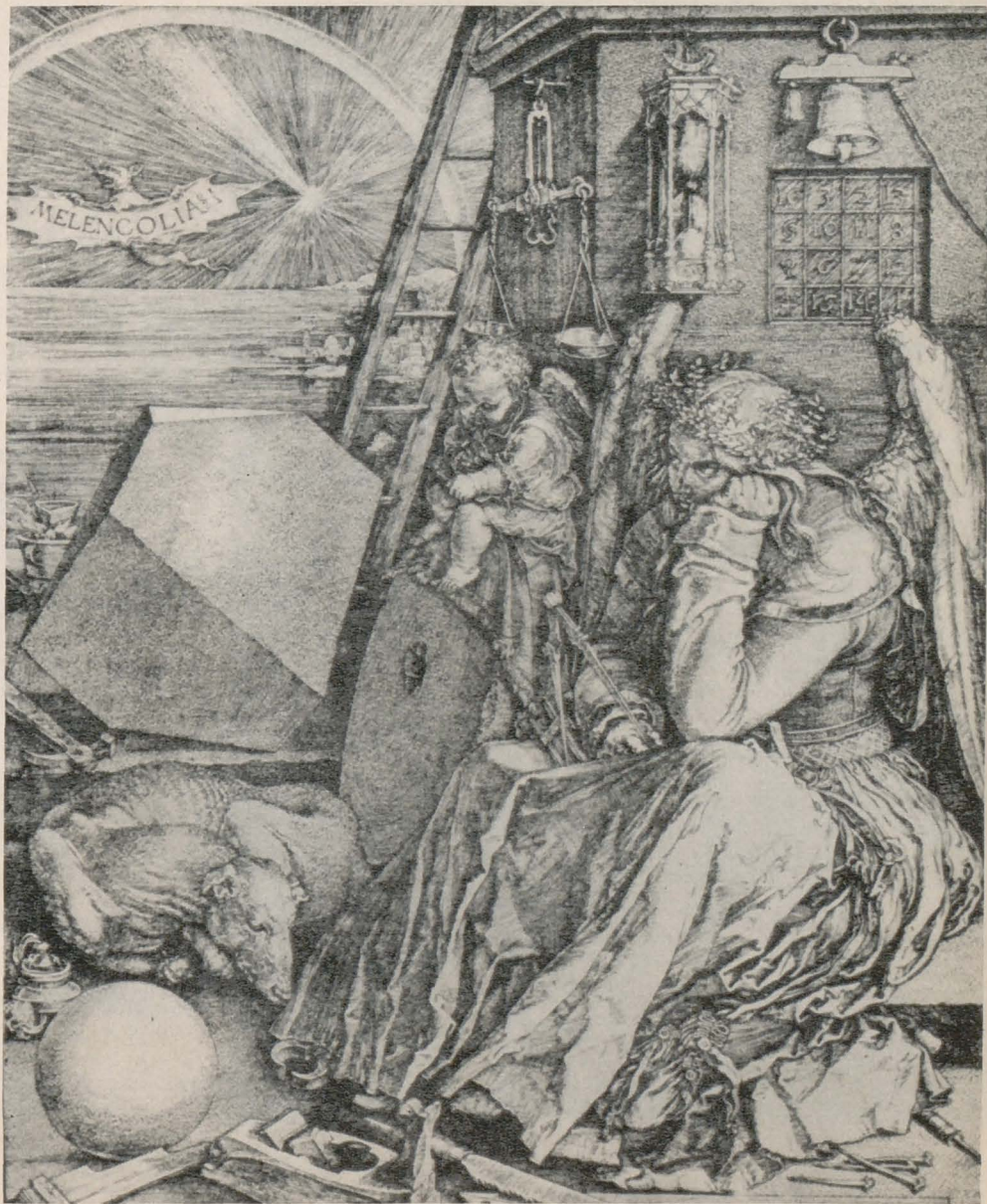
<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

41. Astronom cu sextant și ceas, miniatură <https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

42. Thomas Morus, desen în peniță

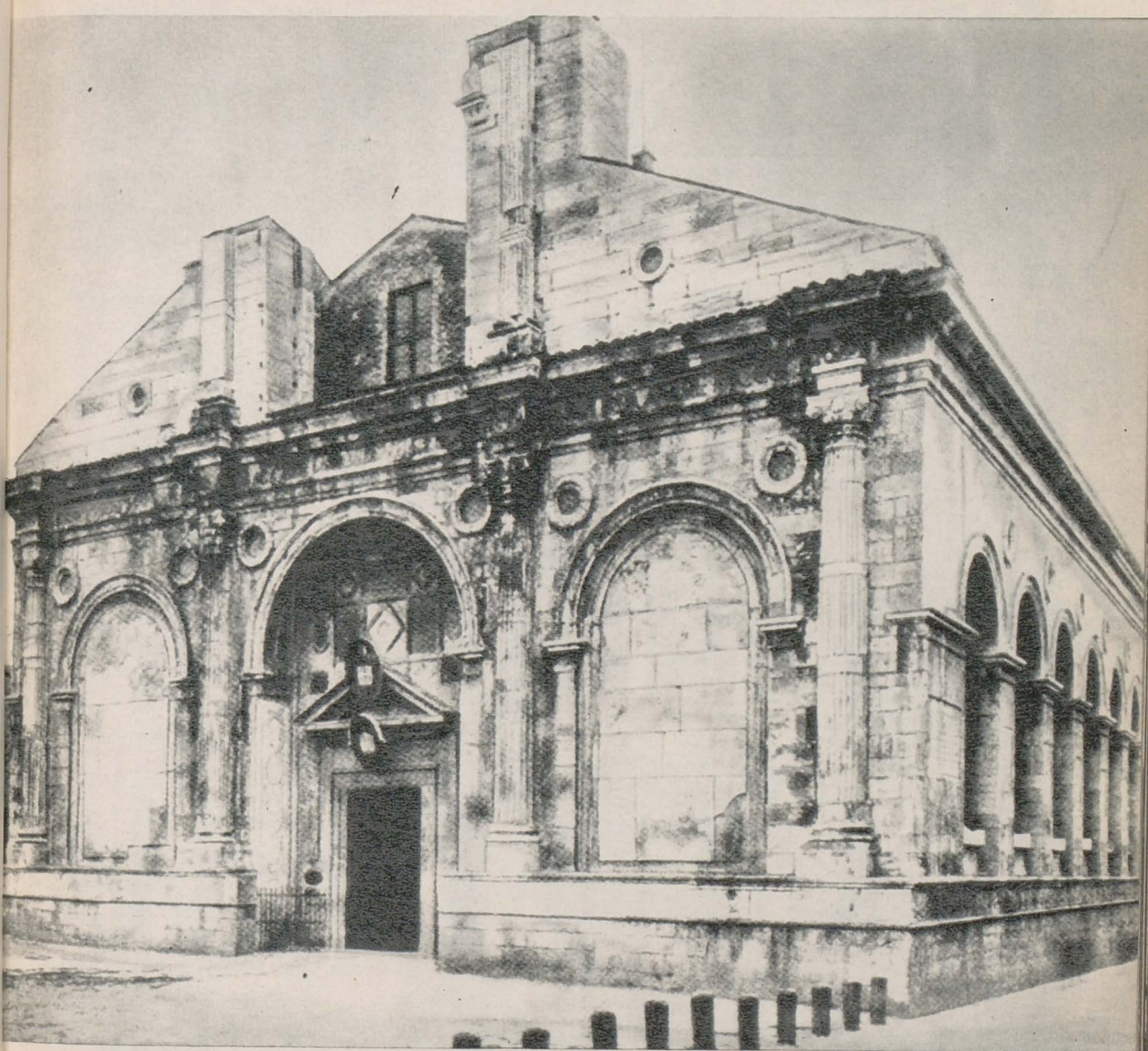
43. Melancholia, gravură de Albrecht Dürer

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

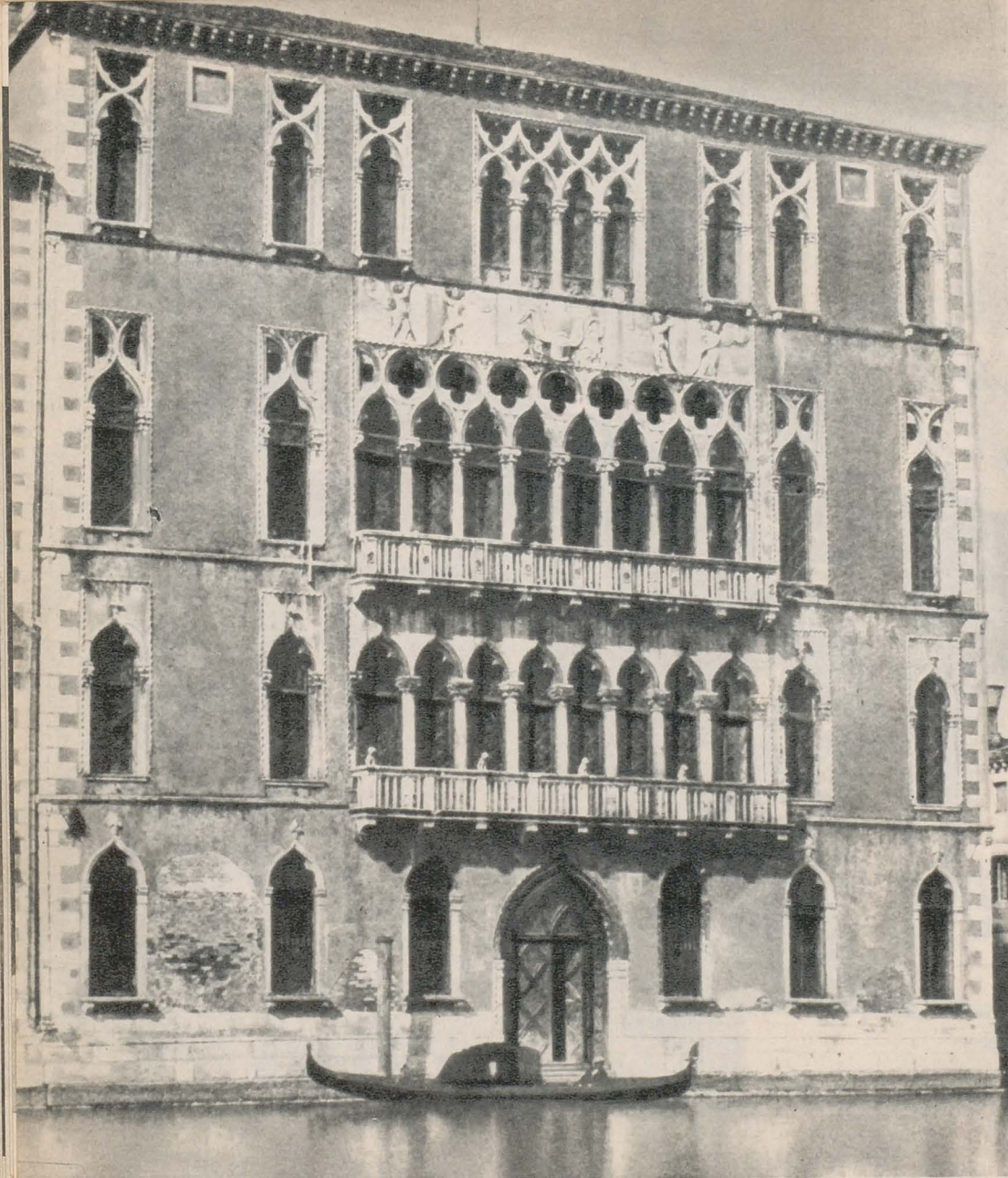

44. Dante Alighieri, bust de bronz

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

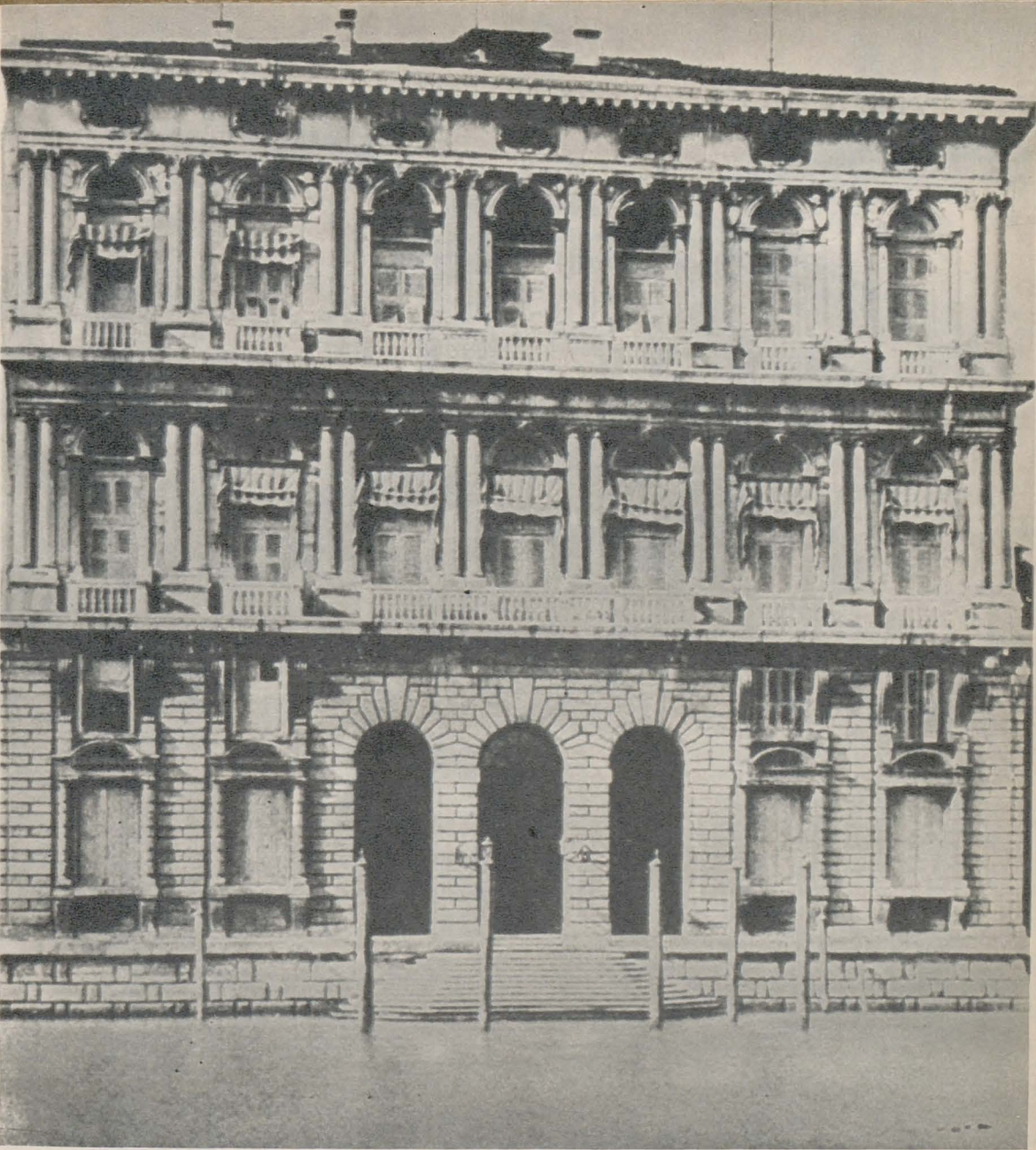

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>
45. San Franc sco din Rimini, Leon Battista Alberti

46. Palazzo Foscari

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

48. Rotonda S. Satiro, Donato Bramante

49. Porticul de la Azilul copiilor găsiți, Filippo Brunelleschi

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

51. Palazzo Medici, Michelozzo

52. Palazzo Farnese, Antonio da Sangallo

53 a. Sacrificiul lui Abraham,
Filippo Brunelleschi

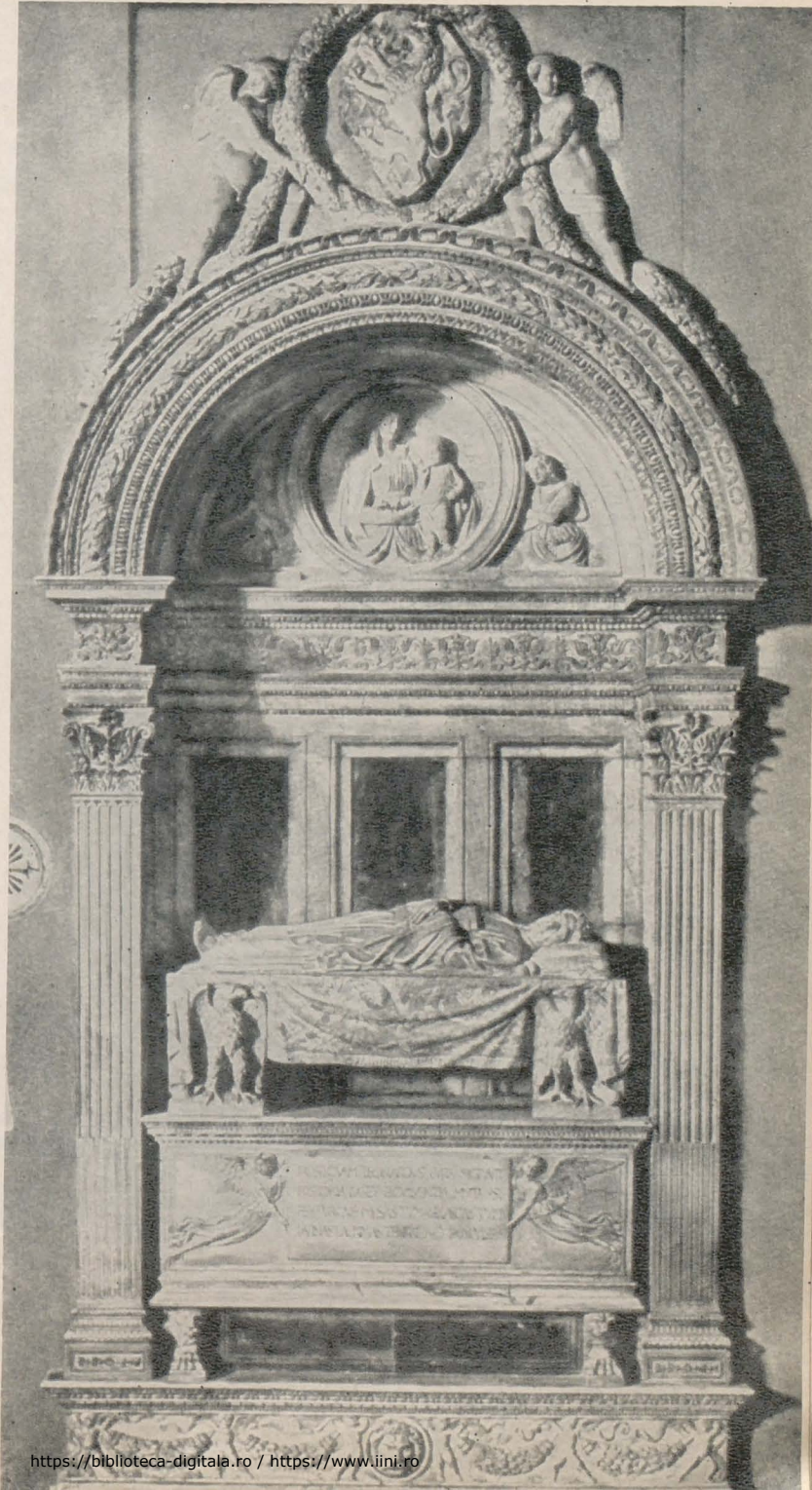
53 b. Sacrificiul lui Araham,
Lorenzo Ghiberti

54. Crearea oamenilor și căderea în
păcat, Lorenzo Ghiberti

55,
St. Marcu, Donatello, sculptură
în marmură

56.
Mormintul lui Leonardo Bruni,
Bernardo Rossellino

57.

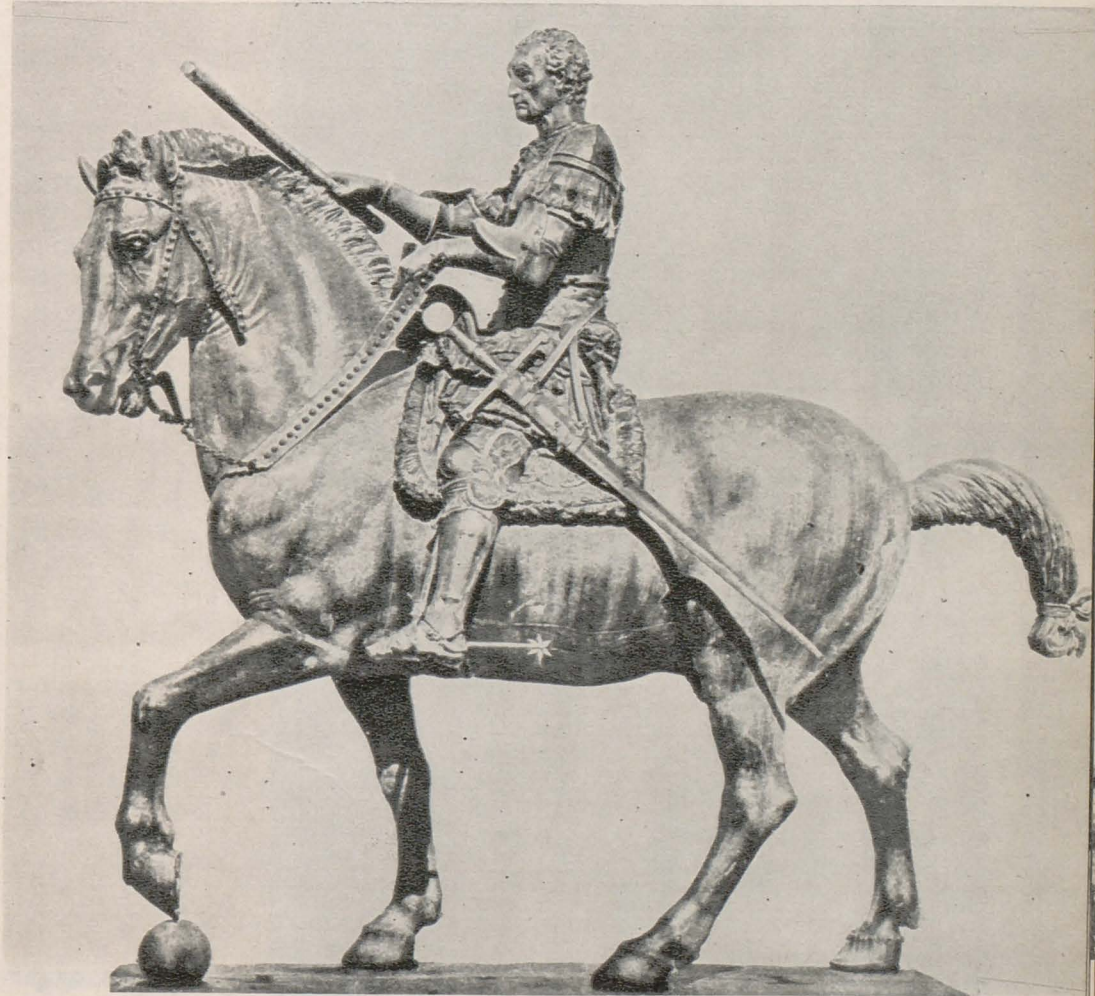
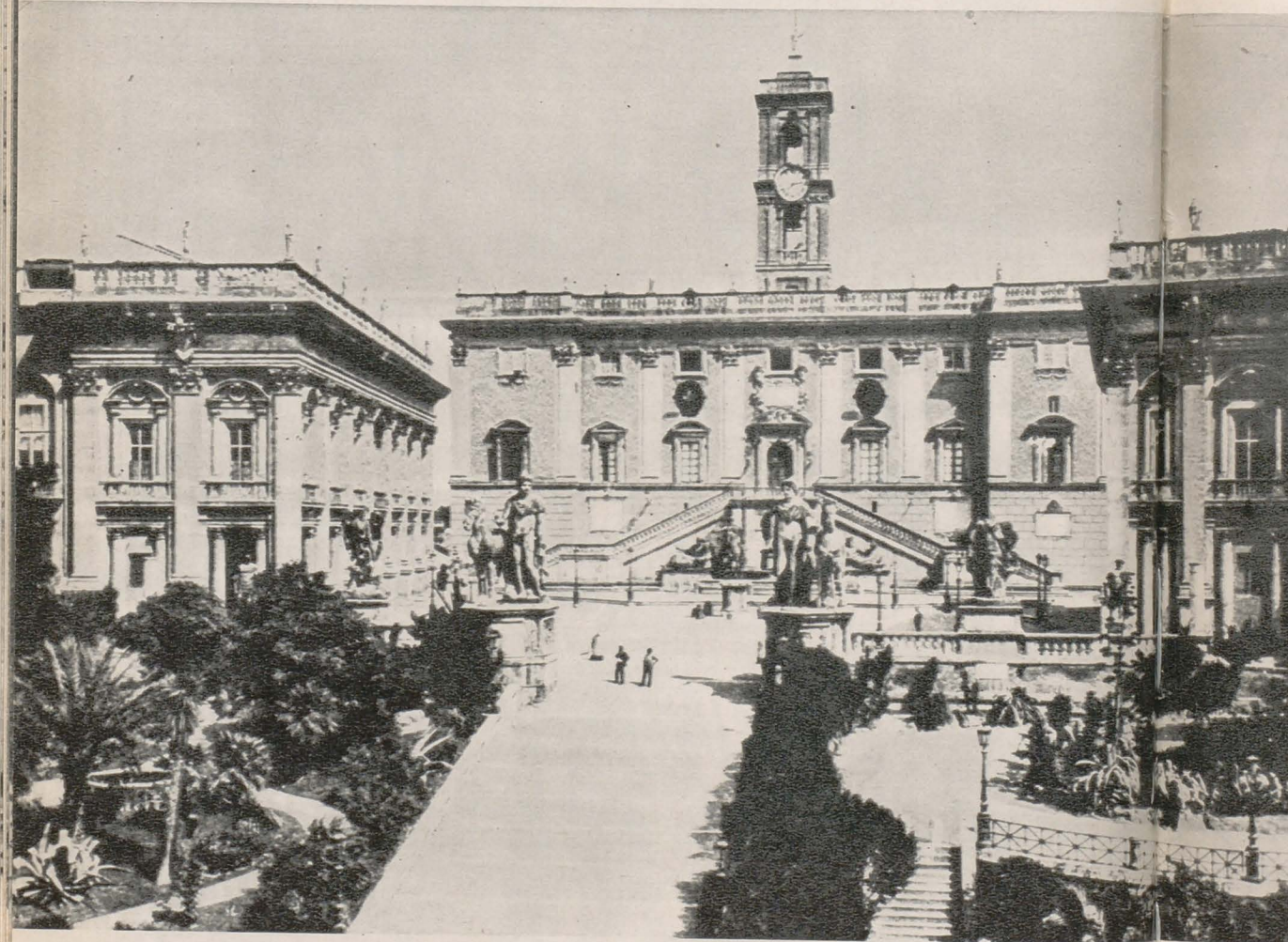
**Cristos și Toma, An-
drea del Verrocchio, grup
de bronz.**

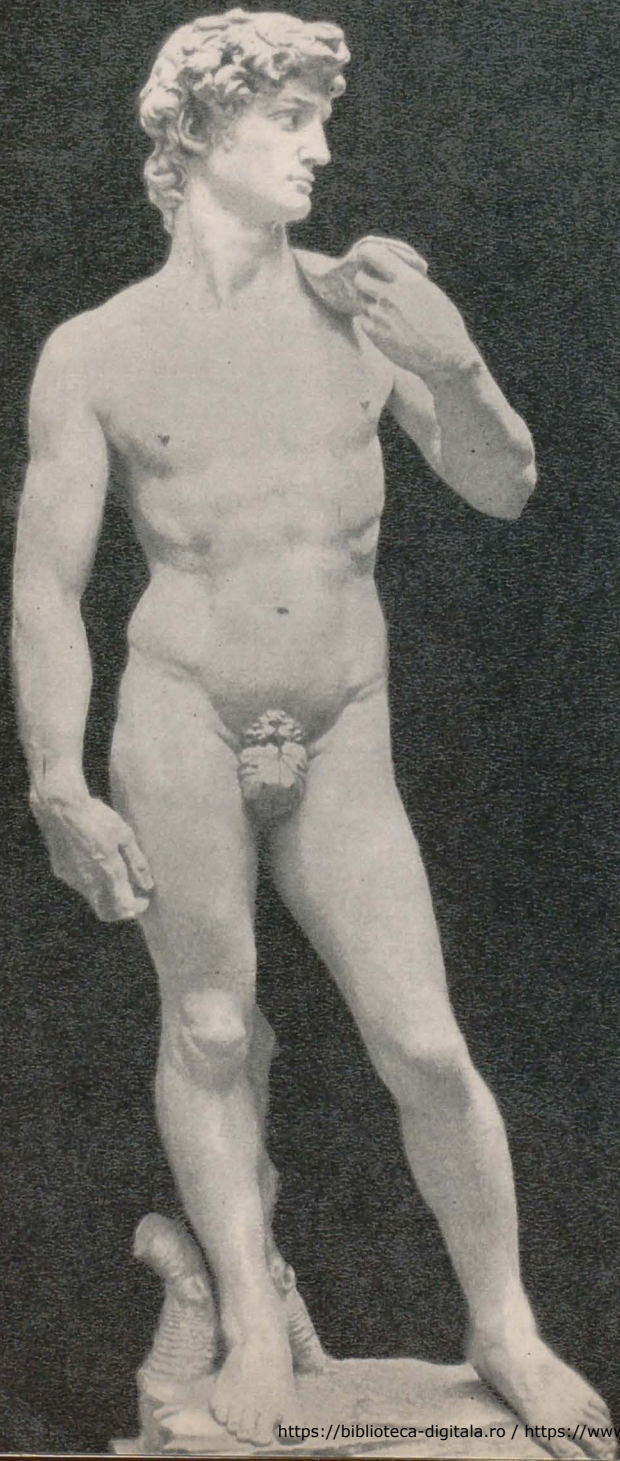
58.
Foișorul cîntăreților, Lucca della
Robbia

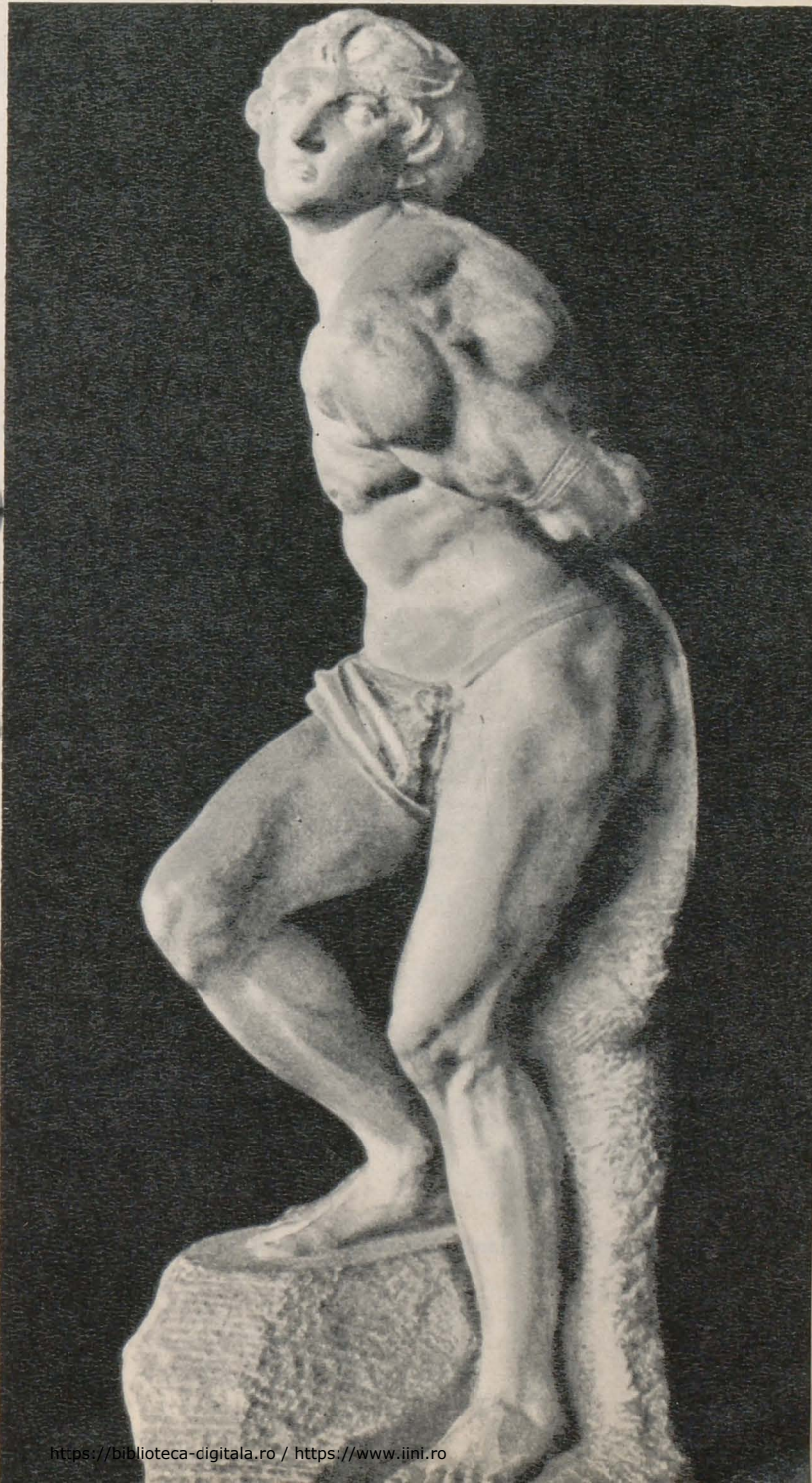

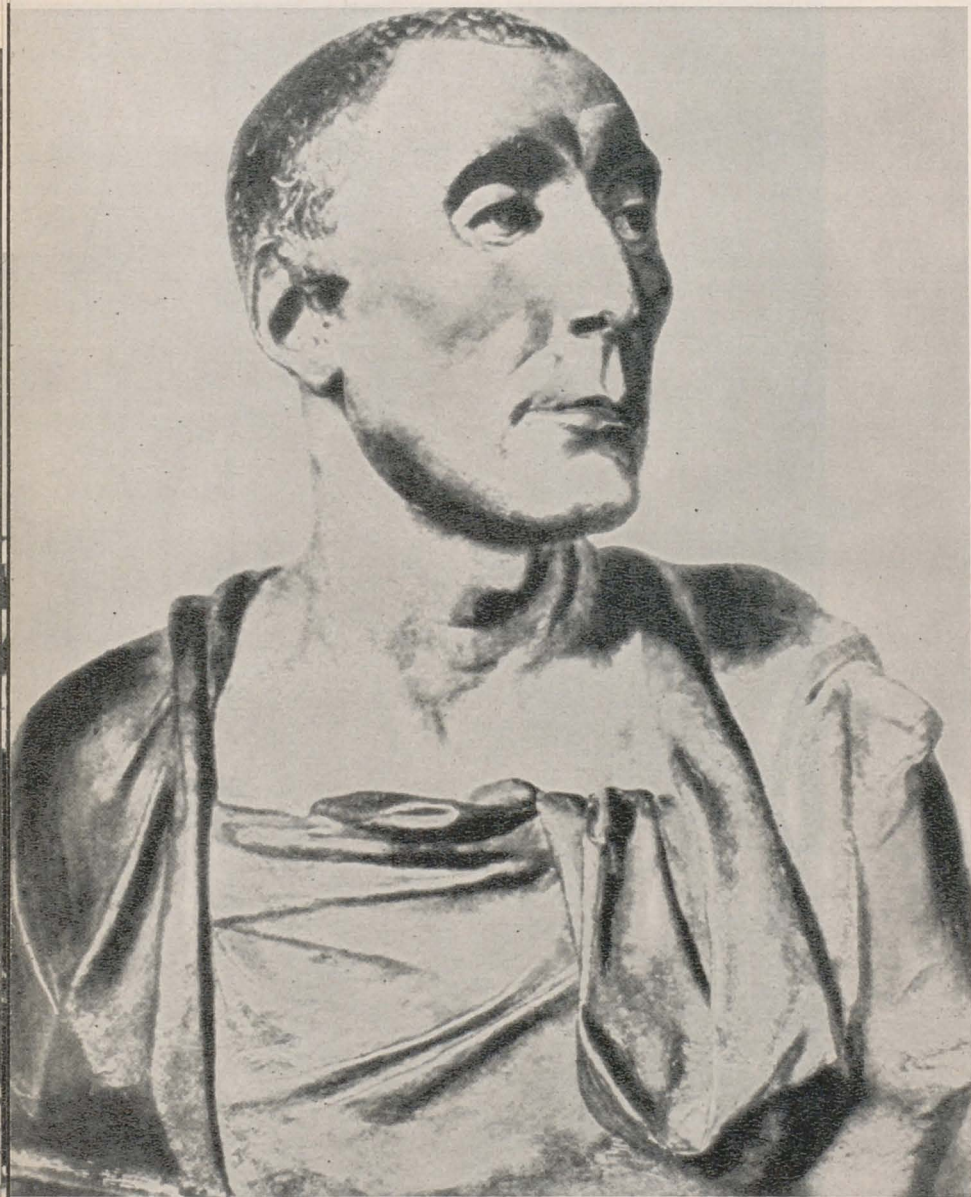
Institutul de Istorie
București
Academia R.P.R.

63. David, Michelangelo

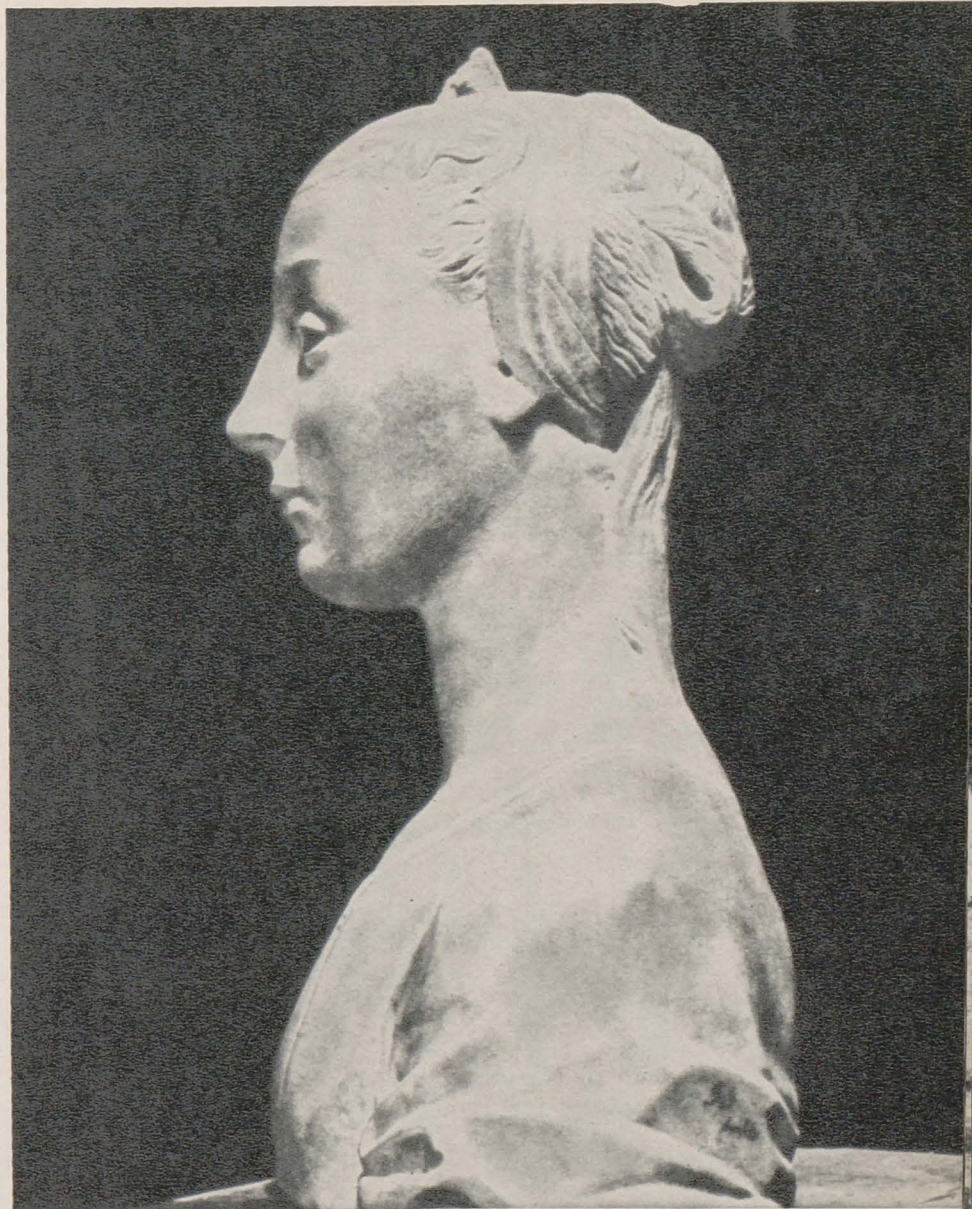
64. Sclav, Michelangelo

65. Niccolò da Uzzano, Donatello, teracotă pictată

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

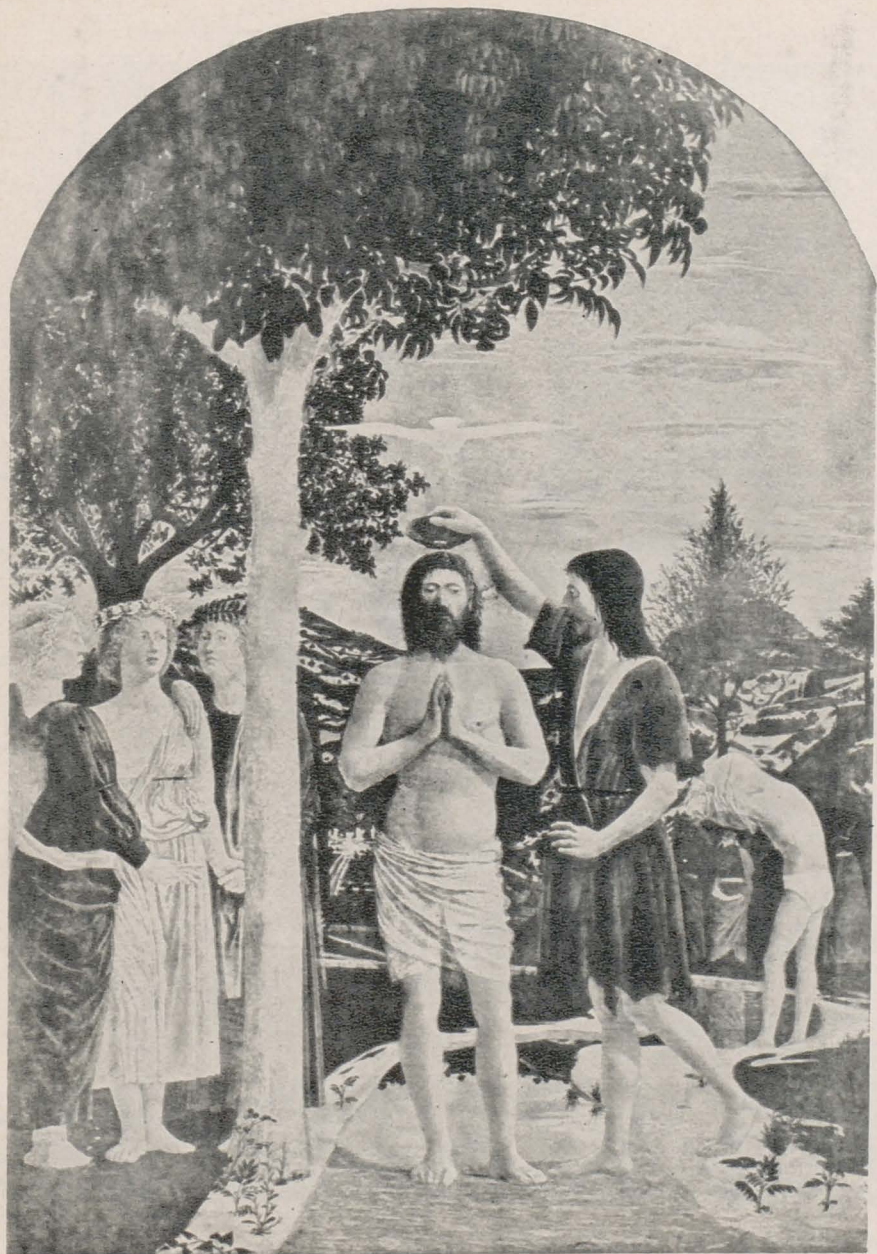

66. Bust, Desiderio da Settignano

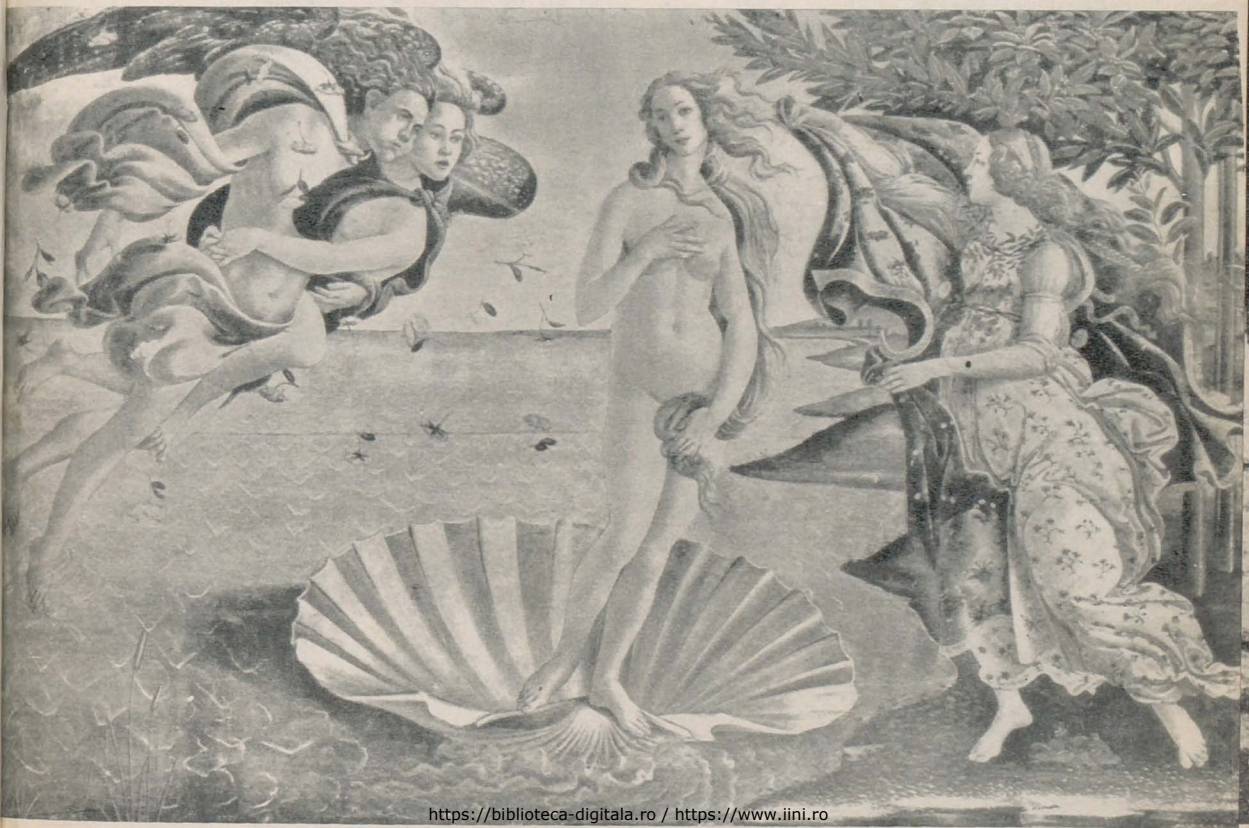

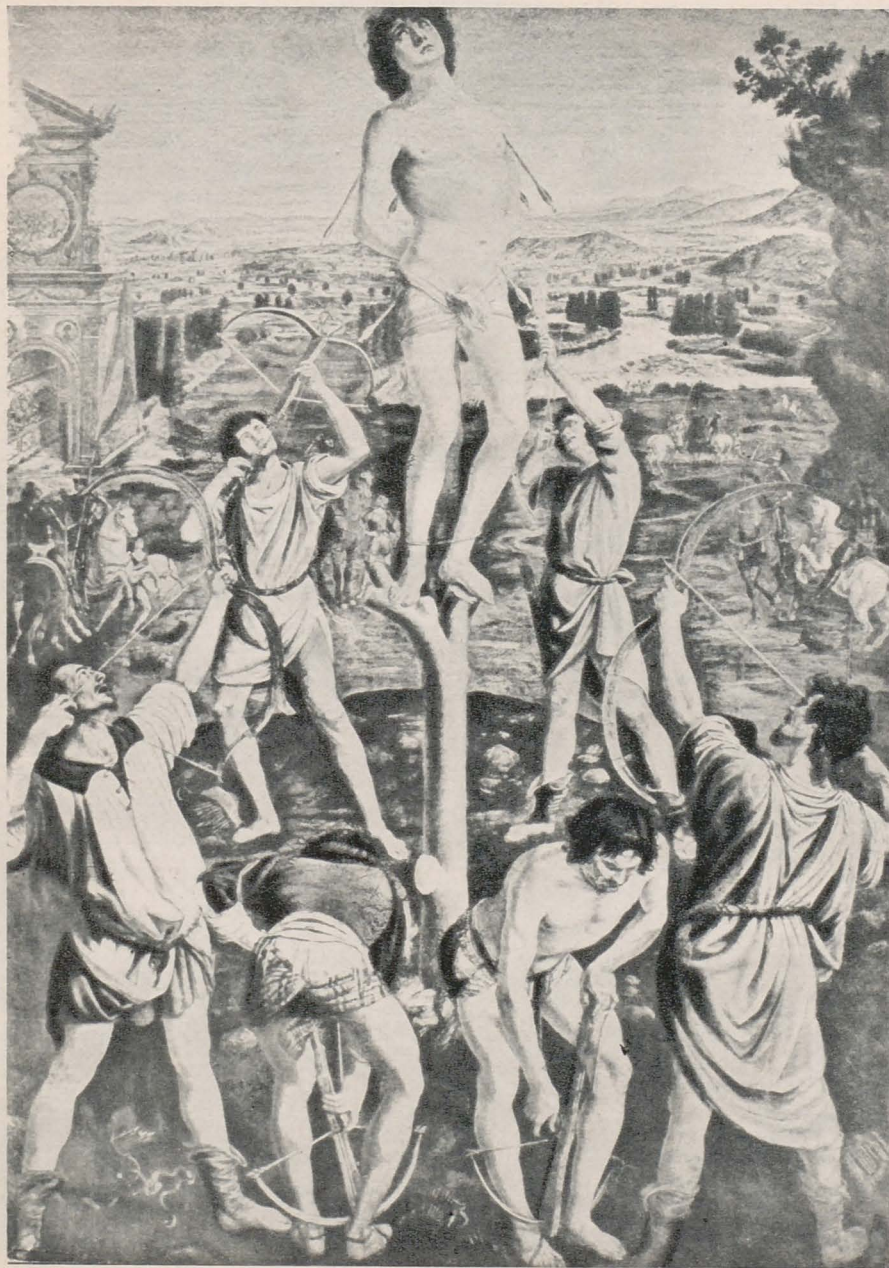

68. Maria adorînd pruncul, Fra Filippo Lippi

70. **Nașterea Venerei**, Sandro Botticelli

73. Prezentarea în templu, Luca Signorelli

75. Portretul lui **Pietro Aretino**, Tizian

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

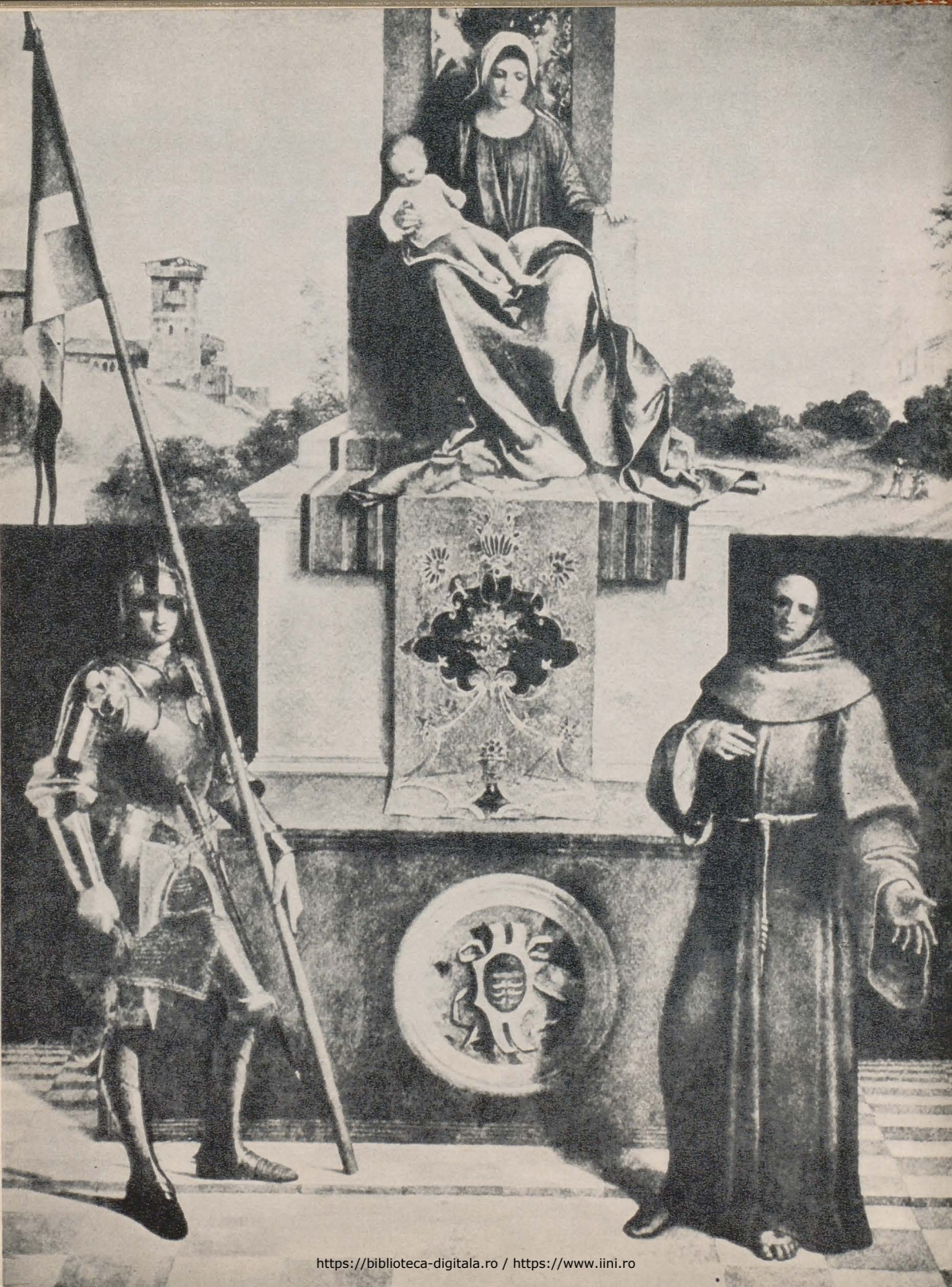
76. **Condottierul, Antonello da Messina**

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

77. Carol V la Muhlberg, Tizian

◀ 79. Madona pe tron, Giorgione di Castelfranco

80. Ospățul din casa lui Simon, Paolo Veronese

82. **Papa Clement al VII-lea și Carol al V-lea**, Giorgio Vasari

◀ 83. Madona Sixtină, Rafael

84. Școala din Atena, Rafael

85. Papa Iuliu al II-lea, Rafael

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

IOANNES BELLINUS

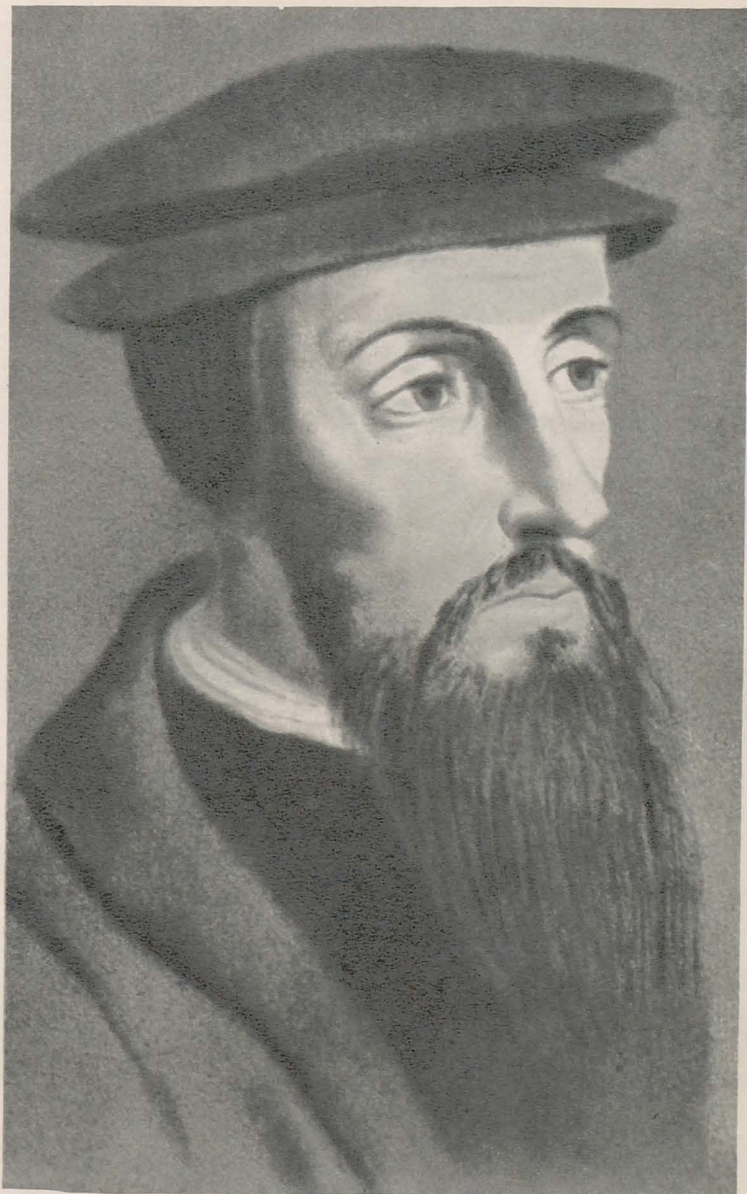
87. Apostolii Ioan, Petru, Pavel, Marcu, A. Dürer

90 **Martin Luther** in jurul anului 1530, de LucasCranach

91 **Jean Calvin.** Portret de un pictor necunoscut

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

Baldasare Castiglione,

Rafael

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

93. Soții Arnolfini,
Van Eyck

POTENTISSIMVS MAXIMVS · ET · INVICTISSIMVS · CESAR · MAXIMILIANVS
QVI · CUNCTOS · SVI · TEMPORIS · REGES · ET · PRINCIPES · IUSTITIA · PROVIDENCIA
MAONANIMITATE · LIBERALITATE · PRECIPVE · BELLICA · LAVDE · ET
ANIMI · FORTITVDINE · SVPERAVIT · NATVS · EST · ANNO · SALVTIS · HVMANAE ·
M · CCCC · LIX · DIE · MARCHII · IX · VIXIT · ANNOS · LIX · MENSES · IX · DIES · XXV ·
DECESSIT · VERO · ANNO · M · D · XIX · MENSIS · IANVARII · DIE · XII · QVEM · DEVS
OPT · MAX · IN · NVMERVM · VIVENCIVM · REFERRE · VELIT ·

94. Împăratul Maximilian I,
Albrecht Durer

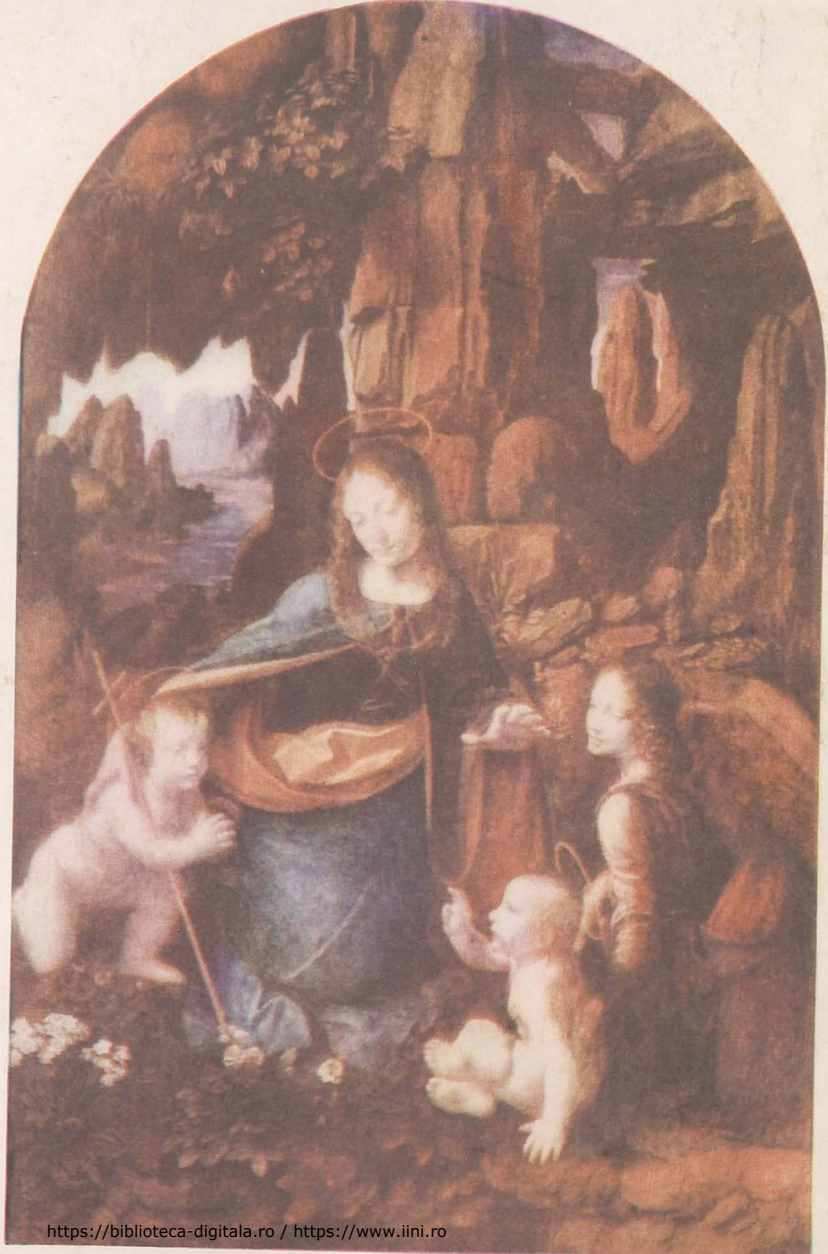
95. **Concert cimpenesc**, Giorgione

96. **Mona Lisa,**
Leonardo da Vinci

98. **Fecioara în grotă cu stînci,**

Leonardo da Vinci

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

REDACTOR RESP. DE CARTE: CONSTANTIN VLĂDUȚ
TEHNOREDACTOR: ANA SABĂU

DAT LA CULES 19. 09. 1967 *BUN DE TIPAR* 18. 04. 1968 *TIRAJ*
41000 + 139 + 40 *EX. HÎRTIE SCRISĂ* 80 G/M² *FORMAT* 70 X 90/16
COLI EDITORIALE 39,30 *COLI TIPAR* 27,00 + 13 *COLIȚE A 8 PAG.*
A. 11331 *INDICI DE CLASIFICARE ZECIMALĂ: PENTRU*
BIBLIOTECILE MARI 9(4)2, *PENTRU BIBLIOTECILE MICI* 9

TIPARUL EXECUTAT SUB COMANDA NR. 70657 LA COMBINATUL
POLIGRAFIC CASA ȘCINTEII, PIATA ȘCINTEII NR. 1, BUCUREȘTI
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

